

શ્રીપંચરત્નગીતા

ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

અમદાવાદમાં પ્રાકૃ પૃ ૬ ૦૧૧. અભિપ્રય ૦૧૧

પ્રકાશનમાસવાળા ૦૧૨ વધુ લેશે.

ગીતા વિષે જાણવા જેવા વિચાર-૧

“કોઇ પણ જાતિને ઉન્નતિને શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.” વૉરન હેરિટંગ્સ

“ગીતામાંથી બુદ્ધિની પ્રખરતા, આચારની ઉત્કૃષ્ટતા અને ધાર્મિક ઉત્સાહનું અપૂર્વ મિશ્રણ રજુ કરે છે.” ડૉ. મેકનિકલ

“રાષ્ટ્રીય ધર્મગ્રંથ ગણાવામાં જે જે નિયમો જરૂરી છે તે ગદ્યા ભગવદગીતામાં મળે છે; એટલુંજ નહિ પણ ભાવી વિશ્વધર્મનો એ એક સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મગ્રંથ છે.” એફ. ટી. બુક્સ

“આદ્યજ્ઞાનો મેં યથાર્થ અભ્યાસ કર્યો છે. x x એમાં જે લખ્યું છે તે માત્ર ગીતાના સારરૂપ છે. x x જે જ્ઞાન ગીતામાં.”

આશ્ચર્ય

સુધા વિઃ

પાશ્ચાત્ય

નિર્દય અ

વિદેશી ।

એ સ્વાથી

ગુનામીમ

જ છે. >

ખરીદી :

ખગ્ગનો

“

તેના લા

બીજો એ

સરખાવત

લાગે છે.

ગીતારૂપી પાવેત્ર જળમાં રતાન કરાવું છું.” મહાત્મા થોરો

“સંસારના ગદ્યા ગ્રંથોમાંથી ક્યાંય પણ ભગવદગીતા જેવા સૂક્ષ્મ અને ઉન્નત વિચારો મળતા નથી.” વિ. હુમ્બોલ્ટ

“આ ગ્રંથ માત્ર હિંદુઓનોજ નહિ પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિનો છે.” મહેરબાબાઈ

“તે પુરુષ અને સ્ત્રી મહાભાગ્યશાળી છે કે જેમને આ સંસારના અધિકારથી ભરેલા સાંકડા માર્ગોમાં પ્રકાશ આપનાર આ નાનકડો પરંતુ અખૂટ તેલથી ભરેલો ધર્મપ્રદીપ પ્રાપ્ત થયો છે.”

મદનમોહન માલવીયા

“એક વાર મારો અંતઃકાળ પાસે જણાયો ત્યારે ગીતા અને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઈ હતી.” મહાત્મા ગાંધીજી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌટુંબિક વિભાગ]

અવકાશિક ૧૫૮૧૦ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ પંચરત્નગીતા

વિષય કદ્દ: ૬

શ્રીપંચત્તનગીતા

ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયને માટે

સંપાદક અને પ્રકાશક: મિશ્રુ-અસ્ખંડાનંદ

અમદાવાદ-અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ ત્રીજી, સં. ૧૯૮૭, પ્રત ૫૩૦૦, કુલ ૧૪૩૦૦

અમદાવાદમાં પાકુ પૂંકું ૦૧૧૧ શણિયું ૦૧૧૨

બહારગામવાળા ૦૧૨૦ વધુ લેશે.

“છાપવા છપાવવાનો હક્ક સર્વાને છે.”

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રેસ
અમદાવાદ
મુદ્રણ તા. પ્રોતિપદ્ય ૧૦/૧૧/૨૧
૧૫ ૨૧૦

અમદાવાદ “સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય” માં
લિલ્લુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

समर्पण

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये
स स्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
स स्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटी युगधारिणे नमः ॥

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे
सुरतरुवरशाखा लेखिनी पत्रमुर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतेः स्वभावात् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयामि ॥

સમર્પણનો ભાવાર્થ

હજારો રૂપવાળા; હજારો ચરણ, આંખો, મસ્તકો, સાથળો અને બાહુઓવાળા; હજારો નામવાળા; સહસ્ર કોટી યુગોને ધારણ કરનારા અને સદાય શાશ્વત એવા આપ અનાદિ-અનંત પરમ પુરુષને નમસ્કાર હો.

જો નીલપર્વત જટલું કાળળ હોય; મહાસાગર જવડો ખડીઓ હોય; કટપવૃક્ષના ડાળની કલમ હોય; પૃથ્વી જવડો કાગળ હોય અને એ બધું લઈને તેનાવડે સાક્ષાત્ સરસ્વતી સદાકાળ લખ્યા કરે, તોપણ હે નાથ! આપના દિવ્ય ગુણોનો પાર આવે નહિ.

હે દેવોના દેવ! મારે માતા પણ આપ છો અને પિતા પણ આપજ છો; બંધુ પણ આપ છો અને મિત્ર પણ આપજ છો; વિદ્યા પણ આપ છો અને દ્રવ્ય પણ આપજ છો; દુઃકમાં હે સર્વેશ્વર! માફ તો સર્વ કાંઈ એક આપજ છો.

માટે કાયાવડે, વાણીવડે, મનવડે, ઇંદ્રિયોવડે, બુદ્ધિવડે, ચિત્તવડે, અહંકારવડે અથવા પ્રકૃતિના સ્વભાવવડે જે જે કંઈ કરું છું; તે સર્વ હે પરબ્રહ્મ નારાયણ! આપના ચરણકમળ-માં સમર્પણ કરું છું.

જયસચ્ચિદાનંદ

જે સવ્યાત્માને

આમાંનું જ્ઞાન સમજવા-પાળવામાં

કાંઈ પણ પ્રીતિ પ્રકટી હોય

તેમને સવિનય સાધુવાદ;

અને જ્યો નિત્યપ્રતિ

આમાંનો જ્ઞાન-પ્રકાશ

હૃદયમાં પાડ્યા કરી

મોહરૂપી અંધકારને

તેના પરિવાર સાથે

હાંપી કહાડવા

મથતા હોય

તે તે સાધક

અંધુઓને

વંદનપૂર્વક

જયસચ્ચિદાનંદ

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१८	२६	निष्क्रीय को	निष्क्रीयी को
६०	१८	मालन	भलिन
६४	८	संसारयुक्त	संसारयुक्त
६४	२६	श्रुति	ति
१०६	१३	आपे	आपो
१२१	३	सुखं	न सुखं
१२४	२६	इणन	इणने
१२७	७	लेपातुं, नथी	लेपातुं नथी,
१२८	१८	लोकोभ्यो	लोकेभ्यो
१८८	६	तोना	भूतोना
१९८	१०	धृष्टिः	धृष्टुं धुः
२११	१४	तारी	भारी
२१६	१६	भन	भान
२५५	३०	प्रमाणुभूत	प्रमाणुभूत
२५६	१६	दृष्टयो	दृष्टयो
३१६	२०	महाघृति	महाघृति
३८२	१५	ते कामात्माने	कामात्माने
४०३	१२	ब्राह्म	ब्रूहि
४१६	३	देवा	देव !
४४४	२७	नातन	सनातन

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ “પંચરત્નગીતા”માં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ, શ્રીભીષ્મસ્તવરાજ, શ્રીઅનુસ્મૃતિ અને શ્રીગજેન્દ્રમોક્ષ, એ પાંચ ગ્રંથરત્ન સમાયલાં છે. આ રત્નોની દિવ્યતા અને ઉપકારકતા આથી પણ સમજી શકાય કે, મહાભારતરૂપી મહાસાગરમાં રહેલાં અનેકાનેક રત્નોમાંથી અતિ મહત્ત્વના રત્નતરીકે ગીતાજીની પસંદગી જે આપણા સમર્થ ધર્મોદ્ધારક ભગવાન શંકરાચાર્યે કરી હતી; તેમણેજ બીજાં ચાર દિવ્ય રત્નો ચૂંટી કાઢીને ધર્મપ્રેમી જિજ્ઞાસુઓ અને મુમુક્ષુઓ માટે આ ગીતાદિ પાંચ ગ્રંથરત્નો જનસમાજ આગળ મૂક્યાં હતાં.

આ પંચરત્ન માટે પણ સંસ્થાની શરૂઆતથી વિચાર હતો; પરંતુ સસ્તાપણની સાથે સારાપણું પણ ઇષ્ટ હોવાથી ઇશ્વરેચ્છાથી એવો સુયોગ મળી આવતાં આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે. આમાંનો અનુવાદ સરલ, સ્પષ્ટ અને ભાવવાહી બનાવવા યોજકે યથાશક્ત્ય યત્ન કર્યો છે; પણ નિર્દોષ તો એક પરમાત્માજ હોવાથી સુયોગ્ય જનોને વિનતિ કે, એમાં દોષાદિ જણાય તે સુધારી મોકલી પુનરાવૃત્તમાં તેનો યથામતિ સદુપયોગ કરવા સગવડ આપે.

આમાં ભગવદ્ગીતાનો અનુવાદ મુખ્યત્વે શ્રીધરી ટીકા અનુસાર યોજાયો છે. યોજકને એમાં મૂળ શ્રીધરી ટીકા ઉપરાંત વેદધર્મ સભાએ તથા સ્વંઘચારામ સૂર્યરામદેશાધ્યએ જે શ્રીધરી ટીકા અનુસાર અનુવાદવાળી ગીતાઓ કલાડેલી, તે પણ ટીક ઉપયોગી થઇ હતી. બાકીનાં ચાર રત્નોના અનુવાદમાં પાંચ સ્થળનાં પંચરત્નો સહાયભૂત થયાં હતાં. એમાં બે પંચરત્નો ઉપરોક્ત બે સ્થળનાં, ત્રીજું ‘ગીતા પંચરત્ન’ સદ્ગત ભટ્ટ બલદેવરામ કૃષ્ણરામવાળું, ચોથું ‘ગીતાદિ પંચરત્ન’ મંનથુરામ શર્માજીનું, અને પાંચમું ‘ગીતાદિ પંચરત્ન’ સદ્ગત ખેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસે પ્રસિદ્ધ કરેલું તે. આ સર્વ પંચરત્નોના અનુવાદક અને પ્રકાશક સજ્જનોનો આભાર માની ઇચ્છવાનું કે, હજી આથી વધુ સરલ, સ્પષ્ટ, ભાવવાહી અને સ્વરૂપ મૃદ્યવાળા અનુવાદો યોજાઇ પ્રચાર પામે.

આ નિવેદન પછી ગીતાની વિગતવાર અનુક્રમણિકા, ગામઠી ગીતા, ગીતાનો ઉપયોગ અને ઉપકારકતા, ગીતાજી વિષે નિવેદન, ગીતામાં સંબોધાયલાં નામોના અર્થ, ગીતાજયંતિની જરૂર, શ્રીગીતામાહાત્મ્ય તથા ગીતામંત્રનાં ન્યાસ, ધ્યાન, ઇં અપાયું છે તે તો પાઠક સજ્જનો વાંચશેજ; પરંતુ એ સિવાય આ ગ્રંથની છેવટે ટીકાકાર શ્રીધરસ્વામી, ગીતાજીનાં ગુણગાન ઇલાદિ બાબતો અપાઈ છે તે પણ ખાસ વાંચવા અને ફેલાવવા યોગ્ય હોવાથી અપાઈ છે. શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધારીનેજ વાંચવું જોઈએ. આગલી બે આવૃત્તિઓ ૧૯૮૫માં નીકળી હતી.

ૐતત્સત્ સંવત ૧૯૮૭-પોષ માસ

લિક્ષુ-અખંડાનંદ

પંચરત્ન ગીતાની અનુક્રમણિકા

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા સંબંધી કેટલીક બાબતો	પૃષ્ઠાંક
ભગવદ્ગીતાની વિગતવાર અનુક્રમણિકા...	૬ થી ૧૧
ગામઠી ગીતા	૧૨
ગીતાનો ઉપયોગ અને ઉપકારતા ...	૧૫ થી ૧૮
ગીતાજીવિષે નિવેદન ...	૧૯ થી ૨૧
ગીતામાં સંબોધાયેલાં નામોના અર્થ ...	૨૨ થી ૨૩
ગીતાજયંતિની જરૂર... ..	૨૪
શ્રીગીતામાહાત્મ્ય	૨૫ થી ૨૬
ગીતામાહાત્મ્યનું અનુસંધાન	૩૦ થી ૩૮
ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન છત્યાદિ ...	૩૯ થી ૪૮

૧-શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના અધ્યાય તથા વિષય

અધ્યાય ૧ લો અર્જુનવિષાદયોગ ...	૪૯ થી ૬૦
,, ૨ જો સાંખ્યયોગ	૬૧ થી ૮૮
,, ૩ જો કર્મયોગ	૮૯ થી ૧૦૪
,, ૪ થો જ્ઞાનવિભાગયોગ ...	૧૦૫ થી ૧૨૧
,, ૫ મો કર્મસંન્યાસયોગ ...	૧૨૨ થી ૧૩૪
,, ૬ ઠો અધ્યાત્મયોગ	૧૩૫ થી ૧૪૯
,, ૭ મો જ્ઞાનયોગ	૧૫૦ થી ૧૬૦
,, ૮ મો અક્ષરબ્રહ્મયોગ... ..	૧૬૧ થી ૧૭૧
,, ૯ મો રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ	૧૭૨ થી ૧૮૩
,, ૧૦ મો વિભૂતિયોગ	૧૮૪ થી ૧૯૫
,, ૧૧ મો વિશ્વરૂપદર્શનયોગ ...	૧૯૭ થી ૨૧૩
,, ૧૨ મો ભક્તિયોગ	૨૧૪ થી ૨૨૦
,, ૧૩ મો ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ...	૨૨૧ થી ૨૩૪
,, ૧૪ મો ગુણત્રયવિભાગયોગ ...	૨૩૫ થી ૨૪૪
,, ૧૫ મો પુરુષોત્તમયોગ	૨૪૫ થી ૨૫૨
,, ૧૬ મો દેવાસુર સંપદ્ધવિભાગયોગ	૨૫૩ થી ૨૬૦
,, ૧૭ મો શ્રદ્ધાત્રય વિભાગયોગ...	૨૬૧ થી ૨૬૯
,, ૧૮ મો મોક્ષસંન્યાસયોગ ...	૨૭૦ થી ૨૯૬
૨-વિષ્ણુસહસ્રનામ	૨૯૭ થી ૩૬૮
૩-શ્રીભક્તિસ્તવરાજ	૩૬૯ થી ૩૯૮
૪-શ્રીઅનુસ્મૃતિ	૩૯૯ થી ૪૨૪
૫-શ્રીગજેન્દ્રમોક્ષ	૪૨૫ થી ૪૬૦
ગીતા સંબંધી કેટલાક વિષયો	
ટીકાકાર શ્રીવર સ્વામી	૪૬૧ થી ૪૬૫
ગીતાજીનાં ગુણગાન	૪૬૬ થી ૪૭૮
સજ્જનોને સૂચના છત્યાદિ	૪૭૯ થી ૪૯૨

મગવદ્ગીતાની વિગતવાર અનુક્રમણિકા

શ્લોક

વિષય

અધ્યાય પહેલો-અર્જુનવિષાદયોગ-પૃષ્ઠ ૪૯ થી ૬૦

- ૧ થી ૧૧ બન્ને સેનાઓના મુખ્ય મુખ્ય શૂરવીરોની મણત્રી અને સામર્થ્યનું વર્ણન.
૧૨ થી ૧૯ બન્ને સેનાઓના શંખધ્વનિ વિષે કથન.
૨૦ થી ૨૭ અર્જુન સેનાનું અવલોકન કરે છે.
૨૮ થી ૪૬ મોદથી ભ્રમિત થયેલા અર્જુનનાં કાયરતા, પ્રીતિ અને શોકયુક્ત વચનો.

અધ્યાય બીજો-સાંખ્યયોગ-પૃષ્ઠ ૬૧ થી ૮૮

- ૧ થી ૧૦ અર્જુનની કાયરતા સંબંધી શ્રીકૃષ્ણાર્જુનનો સંવાદ.
૧૧ થી ૩૦ સાંખ્યયોગ વિષે.
૩૧ થી ૩૮ ક્ષાત્રધર્મને અનુસરીને યુદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા વિષે
૩૯ થી ૫૩ નિષ્કામ કર્મયોગવિષે.
૫૪ થી ૭૨ સ્થિર બુદ્ધિવાળા પુરુષનાં લક્ષણ અને તેનો મહિમા.

અધ્યાય ત્રીજો-કર્મયોગ-પૃષ્ઠ ૮૯ થી ૧૦૪

- ૧ થી ૮ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગને અનુસરીને અનાસક્તપણે નિયત કર્મ કરવાની શ્રેષ્ઠતાનું નિરૂપણ.
૯ થી ૧૬ યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાની આવશ્યકતાનું નિરૂપણ.
૧૭ થી ૨૪ જ્ઞાનવાન અને સ્વયં ભગવાનને પણ લોકસંગ્રહ માટે કર્મ કરવાની આવશ્યકતા.
૨૫ થી ૩૫ અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનાં લક્ષણ, તેમજ રાગદ્વેષરહિત થઈને કર્મ કરવાની પ્રેરણા.
૩૬ થી ૪૩ કામના નિરોધ વિષે.

અધ્યાય ચોથો-જ્ઞાનવિભાગયોગ-પૃષ્ઠ ૧૦૫ થી ૧૨૧

- ૧ થી ૧૮ સગુણ ભગવાનનો પ્રભાવ અને નિષ્કામ કર્મયોગવિષે.
૧૯ થી ૨૩ યોગી મહાત્માઓનાં આચરણ અને તેમનો મહિમા.
૨૪ થી ૩૨ કૃણસહિત જુદા જુદા યજ્ઞો વિષે કથન.
૩૩ થી ૪૨ જ્ઞાનનો મહિમા.

અધ્યાય પાંચમો-કર્મસંન્યાસયોગ-પૃષ્ઠ ૧૨૨ થી ૧૩૪

- ૧ થી ૬ સાંખ્યયોગ અને નિષ્કામ કર્મયોગનો નિર્ણય.
૭ થી ૧૨ સાંખ્યયોગી અને કર્મયોગીઓનાં લક્ષણ તથા મહત્તા.
૧૩ થી ૨૬ જ્ઞાનયોગ વિષે.
૨૭ થી ૨૯ ભક્તિસહિત ધ્યાનયોગનું વર્ણન.

અધ્યાય છઠ્ઠો-અધ્યાત્મયોગ-પૃષ્ઠ ૧૩૫ થી ૧૪૯

- ૧ થી ૪ કર્મયોગ વિષે અને યોગારૂઢ પુરુષનાં લક્ષણ.
૫ થી ૧૦ આત્મોદ્ધારની પ્રેરણા અને ભગવત્પ્રાપ્તિવાળાનાં લક્ષણ.

- ૧૧ થી ૩૨ સવિસ્તર ધ્યાનયોગ વિષે.
૩૩ થી ૩૬ મનોનિગ્રહ વિષે.
૩૭ થી ૪૭ યોગબ્રહ્મ થયેલાની ગતિ અને ધ્યાનયોગીનો મહિમા.

અધ્યાય સાતમો-જ્ઞાનયોગ-૫૪ ૧મું થી ૧૬૦

- ૧ થી ૭ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન વિષે.
૮ થી ૧૨ સમસ્ત પદાર્થના કારણરૂપે ભગવાનની વ્યાપકતા
૧૩ થી ૧૯ આસુરી જીવોની નિંદા અને ભગવદ્ભક્તોની પ્રશંસા.
૨૦ થી ૨૩ બીજા દેવોની ઉપાસના વિષે.
૨૪ થી ૩૦ ભગવાનના પ્રભાવ અને સ્વરૂપને નહિ જાણનારા-
ઓની નિંદા અને જાણનારાઓનો મહિમા.

અધ્યાય આઠમો-અક્ષરબ્રહ્મયોગ-૫૪ ૧૬૧ થી ૧૭૧

- ૧ થી ૭ બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ વિષે સાત પ્રશ્નો અને ઉત્તર.
૮ થી ૨૨ ભક્તિયોગ વિષે.
૨૩ થી ૨૮ શુદ્ધ અને કૃષ્ણ માર્ગ વિષે.

અધ્યાય નવમો-રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ-૫૪ ૧૭૨ થી ૧૮૩

- ૧ થી ૬ પ્રભાવસહિત જ્ઞાન વિષે.
૭ થી ૧૦ જગતની ઉત્પત્તિ વિષે.
૧૧ થી ૧૫ ભગવાનનો તિરસ્કાર કરનારા આસુરી જીવોની નિંદા
અને દૈવી જીવોના ભગવદ્ભજનના પ્રકાર.
૧૬ થી ૧૯ સર્વાત્મારૂપે પ્રભાવસહિત ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન.
૨૦ થી ૨૫ સકામ અને નિષ્કામ ઉપાસનાનું ફળ.
૨૬ થી ૩૪ નિષ્કામ ભગવદ્ભક્તિનો મહિમા.

અધ્યાય દશમો-વિભૂતિયોગ-૫૪ ૧૮૪ થી ૧૯૫

- ૧ થી ૭ ભગવાનની વિભૂતિ અને યોગશક્તિનું જ્ઞાન તથા ફળ.
૮ થી ૧૧ ફળ અને પ્રભાવસહિત ભક્તિયોગ વિષે કથન.
૧૨ થી ૧૮ અર્જુનને કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ અને વિભૂતિ તથા
યોગશક્તિ કહેવાની પ્રાર્થના.
૧૯ થી ૪૨ ભગવાનનું પોતાની વિભૂતિ અને યોગશક્તિવિષે કથન.

અધ્યાય અગીઆરમો-વિદ્યરૂપદર્શનયોગ-૫૪ ૧૯૭ થી ૨૧૩

- ૧ થી ૪ વિશ્વરૂપ દેખાડવા માટે અર્જુનની પ્રાર્થના.
૫ થી ૮ ભગવાને કરેલું પોતાના વિશ્વરૂપનું વર્ણન.
૯ થી ૧૪ સંજયે ધૃતરાષ્ટ્ર આગળ કરેલું વિશ્વરૂપનું વર્ણન.
૧૫ થી ૩૧ અર્જુનને વિશ્વરૂપનું દર્શન થવું અને સ્તુતિ.
૩૨ થી ૩૪ ભગવાનનું પોતાના પ્રભાવનું વર્ણન અને અર્જુન-
ને યુદ્ધ કરવા પ્રોત્સાહન આપવું.
૩૫ થી ૪૬ ભયભીત અર્જુનની સ્તુતિ અને ચતુર્ભુજરૂપે થવા પ્રાર્થના.
૪૭ થી ૫૦ વિશ્વરૂપદર્શનનું મહત્ત્વકથન અને સૌમ્યરૂપે દર્શન.

૫૧ થી ૫૫ અનન્ય ભક્તિવિના ચતુર્ભુજરૂપે દર્શન થવાની દુર્લભતા
અને અનન્ય ભક્તિનું ફળસહિત વર્ણન.

અધ્યાય બારમો-ભક્તિયોગ-પૃષ્ઠ ૨૧૪ થી ૨૨૦

૧ થી ૧૨ સાકાર અને નિરાકાર ઉપાસકોની ઉત્તમતા અને
ભગવતપ્રાપ્તિનો ઉપાય.

૧૩ થી ૨૦ ભગવતપ્રાપ્તિ પામેલા પુરુષોનાં લક્ષણ.

અધ્યાય તેરમો-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ-પૃષ્ઠ ૨૨૧ થી ૨૩૪

૧ થી ૧૯ જ્ઞાનસહિત ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ વિષે.

૨૦ થી ૩૫ જ્ઞાનસહિત પ્રકૃતિ-પુરુષ વિષે.

અધ્યાય ચૌદમો-ગુણત્રયવિભાગયોગ-પૃષ્ઠ ૨૩૫ થી ૨૪૪

૧ થી ૪ જ્ઞાનનો મહિમા અને પ્રકૃતિ-પુરુષથી જગતની ઉત્પત્તિ.

૫ થી ૧૮ સત્ત્વ, રજ્જ અને તમસ, એ ત્રણે ગુણોવિષે.

૧૯ થી ૨૭ ભગવતપ્રાપ્તિના ઉપાય અને ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણ.

અધ્યાય પંદરમો-પુરુષોત્તમયોગ-પૃષ્ઠ ૨૪૫ થી ૨૫૨

૧ થી ૬ સંસારવૃક્ષનું કથન અને ભગવતપ્રાપ્તિનો ઉપાય.

૭ થી ૧૧ જીવાત્મા વિષે.

૧૨ થી ૧૫ પ્રભાવસહિત પરમેશ્વરના સ્વરૂપ વિષે.

૧૬ થી ૨૦ ક્ષર અને અક્ષર તથા પુરુષોત્તમ વિષે.

અધ્યાય સોળમો-દૈવાસુરસંપત્તિભાગયોગ-પૃષ્ઠ ૨૫૩ થી ૨૬૦

૧ થી ૫ દૈવી અને આસુરી સંપત્તિનું ફળસહિત કથન.

૬ થી ૨૦ આસુરી જીવોનાં લક્ષણ અને તેમની અધોગતિ.

૨૧ થી ૨૪ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચરણનો ત્યાગ અને શાસ્ત્રાનુકૂલ
આચરણ માટે પ્રેરણા.

અધ્યાય સત્તરમો-શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ-પૃષ્ઠ ૨૬૧ થી ૨૬૯

૧ થી ૬ શ્રદ્ધા અને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ધોર તપ કરનારાઓ વિષે.

૭ થી ૨૨ આહાર, યજ્ઞ, તપ અને દાનના જુદા જુદા ભેદ.

૨૩ થી ૨૮ ઐ તત્ સત્ના પ્રયોગની વ્યાખ્યા.

અધ્યાય અઠારમો-મોક્ષસંન્યાસયોગ-પૃષ્ઠ ૨૭૦ થી ૨૮૬

૧ થી ૧૨ ત્યાગ વિષે.

૧૩ થી ૧૮ કર્મો કરવા વિષે સાંખ્યસિદ્ધાંતનું કથન.

૧૯ થી ૪૦ ત્રણ ગુણો પ્રમાણે જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, બુદ્ધિ, ધૃતિ
અને સુખના જુદા જુદા ભેદ.

૪૧ થી ૪૮ ફળસહિત વર્ણ-ધર્મ વિષે.

૪૯ થી ૫૫ જ્ઞાનનિષ્ઠા વિષે.

૫૬ થી ૬૬ ભક્તિસહિત નિષ્કામ કર્મયોગ વિષે.

૬૭ થી ૭૮ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું માહાત્મ્ય.

ગામઠી ગીતા

(સારાંશરૂપે)

ધરતયડા કે છે:-

ધરમ છેતરમાં ને કુરુ છેતરમાં, એ ધડીકમાં બાઝી મરે-
હંજયડા ધડીકમાં બાઝી મરે; મારાં છેયાં ને મારા ભાઇનાં સોકરાં (૨)
ભેળાં થઇને હું કરે- હંજયડા ભેળાં થઇને હું કરે ?

અરજણિયો કે છે:-

નાનાંએ મારવાં ને મ્હોટાંએ મારવાં, મારવાનો નાં મળે આરો-
કરહણિયા મારવાનો નાં મળે આરો; એવું તે રાજ કેદીક નારે કર્યું તો(૨)
ચીયો ગીગો રહી જીયો કુંવારો ? કરહણિયા હું તો નથી લડવાનો.

કરહણિયો કે છે:-

અજરાંમર છે અલ્યા મનખાનો આત્યમો, ને માર્યો નાં કોથી મરાય-
અરજણિયા માર્યો નાં કોથી મરાય; એવું હમજીને અલ્યા દીધે તું રાજ્યને (૨)
તારા બાપાનું હું જાય, - અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.

મલક બધો તારી કરવાનો ઠેકડી, ને હું તો કહી કહીને થાચ્યો-
અરજણિયા હું તો કહી કહીને થાચ્યો; ખતરીના કુરમેં ચ્યાંથી તું આવો(૨)
ઉંધા તે પાંનિયાનો પાચ્યો, - અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.

અલ્યા જીવમાં જીતેશ તો રાજ કરેશને, મરેશ તો જાશ એલ્યા હરજે-
અરજણિયા મરેશ તો જાશ એલ્યા હરજે; અલ્યા તારો તે દી જો ઘેરજ
હોય તો(૨) આવો તે લાગ શીદ ચૂકે ? અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.

મોટા મોટા મહાત્મમા ને મોટા પુરુષ, જીજી વાસનામાં મેલ્યો પૂજો-
અરજણિયા વાસનામાં મેલ્યો પૂજો; અલ્યા એવા જગતદાટુ કરમ દલદડે(૨)
પછે તુ તે એઈ વાડીનો મૂજો, - અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.

કરમની વાત બધી આપડા લાથમાં, ને ફળની નલિ એક કણી-
અરજણિયા ફળની નલિ એક કણી; ઇમ ના હોય તો બધાય થઇ બેહે (૨)
એલ્યા દલ્લી તે શહેરના ધણી, - અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.

(માટે) ઉંધુ ધાલીને જા કરમ દલ્લેજને ફળની કર્યાં માં ફકર-
અરજણિયા ફળની કર્યાં માં ફકર; ફળનો દેનારો એલ્યો બેઠો પરબૂડીયો (૨)
તે નથી તારા બાપનો નોકર, - અરજણિયા મેલ્યને મુરખાવેડા.

અરજણિયો કે છે:-

ભરમ લાજ્યો ને મારો સાર્યો ટયો છે, ને ગન્યાંન લાધ્યુ મને લાચુ-
કરહણિયા ગન્યાંન લાધ્યુ મને લાચુ; તું મારો મદારી ને હું તારો માંકડો(૨)
નચાવે ત્યમ હું નાચુ, - કરહણિયા હું તો હવે લડવાનો.

હંજયડા કે છે:-

જોગી કરહણિયો ને ભડ અરજણિયો, ઇ બે જ્યાં થાયે ભેળા-
ધરતયડા ઇ બે જ્યાં થાયે ભેળા; માર દલકુ તો ઇમ શાખ્ય પૂરે છે (૨)
તિહાં ફહાડી ઉડે ઝી ચેળાં, ધરતયડા ફહાડી ઉડે ઝી ચેળાં.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

શ્રીધરી ટીકા અનુસાર

સરલાનુવાદ સહિત

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

महावीर अर्जुन अने योगेश्वर श्रीकृष्ण

ગીતાનો ઉપગેગ અને ઉપકારકતા

ખરેખર ગીતાના જેવો દિવ્ય સદેશ પહોંચાડનારો ગ્રંથ આજ-સુધી ખીજો નથી જ રચેલો. ગીતાના સંબંધમાં માનવજાતિએ એટલી બધી આલોચના-પ્રત્યાલોચના કરી છે કે જેટલી આજસુધી ખીજા કોઈ પણ ગ્રંથની થઈ નથી. ગીતાના કેવળ અંતરંગ રૂપ ઉપરજ એટલું બધું લખાયું છે કે, જો તે બધાનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો મહાભારત જેવડા કેટલાય ગ્રંથ ભરાઈ જાય.

ગીતાના કાવ્યમાધુર્ય ઉપર કવિ વિમુગ્ધ થાય છે; ગીતાના સાર્વભૌમ નીતિશાસ્ત્ર ઉપર નીતિજ્ઞ ગણજનો થઈ જાય છે; ગીતાના નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપર કર્મયોગી આકરી ન થાય છે અને ગીતાની વીર વાણી ઉપર દૃઢપ્રતિજ્ઞ માનવી આસક્ત થાય છે. કોઈ ગીતાને જ્ઞાનનો સાગર કહે છે, તો કોઈ તેને ઉપનિષદોનું હૃદય કહે છે. કોઈ એને કર્મયોગશાસ્ત્ર કહે છે, તો કોઈ ભક્તિસૂત્ર કહે છે. વાસ્તવમાં ગીતા એ નટવર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની એક એવી અલૌકિક ઝોળી છે અને એવું સ્વર્ગનું કલ્પવૃક્ષ છે, કે જેનાવડે માનવી જે કંઈ જોઈએ તે મેળવી શકે છે. જો એમ ન હોત તો ગીતામાંથી લોકોની ભિન્ન ભિન્ન રુચિ અનુસાર કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર જ્ઞો ક્યાંથી નીકળી શકત?

એક દિવસે રોમન જાતિનું નામ સાંભળતાંજ યુરોપની જાતિઓ ભીંજાયલી બિધીની પેઠે ધ્રુજતી હતી; એક સમયે બેબીલોનિયનોના ડરથી યુરોપીયનો થરથર કંપતા હતાં; એક જમાનામાં યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકામાં ઇજીપ્શિયનોનો દમ્ભ ચાલતો હતો અને એક કાળમાં ગ્રીકોની ધાક સમસ્ત યુરોપમાં ફેલાઈ ગઈ હતી; પરંતુ એ જોરાવર જાતિઓ પણ કાળરૂપી સમુદ્રમાં ક્યાંની ક્યાંય વિલીન થઈ ગઈ; અને આ હિંદુજાતિ-કે જે કાર્ત્તવિયન, ઝીલ, બદક, દિરાત અને ત્રિવિષ્ટપ(તિએટ)માંની આગલી જાતિઓથી ધણા કાળ પહેલાં ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં સુરસ શ્રુતિમંત્રાની લહરિમાં અવગાહન કરતી હતી તે-આજપર્યંત ટકી રહી છે એનું શું કારણ? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એનું જબરદસ્ત કારણ તેનું ઉદાત્ત સાહિત્ય (અને એ સર્વોત્તમ સાહિત્યના પાલન તથા કથાકીર્તનાદિ વડે તેનો પ્રચાર કર્યા કરનારાઓ) છે. વળી આ વાત પણ સત્ય છે કે, એ મહાન સાહિત્યનું મંથન કરીને તેનું હૃદય ગીતામાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે એવી તો અજબ રીતે અને સુંદર રીતે ગોઠવી દીધું છે, કે જેથી આપણી આ હિંદુજાતિની પ્રતિષ્ઠા અને મહિમાનો સર્વત્ર પ્રચાર કરનારો એના જેવો ખીજો એક પણ ગ્રંથ સમગ્ર સંસારમાં નથી.

આજે હિંદુજાતિ ગુલામ છે, દરીદ્ર છે, ઊંજાલિન છે અને

ધૂર્ત જાતિઓ તો તેને “કપિલા ગાય” જેવી બલી અને બોળી માને છે; પરંતુ જ્યારે એ કપિલા ગાય-એ હિંદુજાતિ-ગીતાની અભય વાણી તરફ કાન માંડે છે, ત્યારે તેઓ અને ભૂખ્યા વાઘ જેવી ભયંકર જીવો છે અને તેમનાં એકે એક ગાત્ર ઢીલાં ઢખ થઈ જાય છે! જ્યારે એ જાતિઓ જીવે છે કે, એ ગરવી ગીતાના અનુવાદ ફ્રેન્ચીએ ફારસીમાં, અબુ સુલેહે અરબીમાં, સ્લેગને લેટિનમાં, ડિમિટ્રિયસે ગ્રીકમાં, ખર્નુકે ફ્રેન્ચમાં, લોરિંજરે જર્મનમાં, સ્તાનિસલસ ગેરીએ ઇટાલિમાં અને ટોમ્સન, આર્નોલ્ડ, ડેવિસ, બીસેન્ટ તથા ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને અંગ્રેજી ભાષામાં કરીને ઘણી ખરી નીતિશૂન્ય જાતિઓમાં આ સદ્વાચારશાસ્ત્રનો પ્રકાશ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; ત્યારે એ પ્રજાઓ શરમાઈ જમને હિંદુજાતિને મસ્તક નમાવે છે અને તેને આદિગુરુ, આદિસમ્ય, આદિવીર, આદિનીતિશ અને આદિશાસક તરીકે માને છે. ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને ગીતાનો જે અનુવાદ કર્યો છે, તેની ભૂમિકા વૉરન હેસ્ટિંગ્સ સાહેબે લખી છે. એ ભૂમિકામાં તેમણે મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે કે “કોઈ પણ જાતિને ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.” અમેરિકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર એમર્સન તો ગીતાના પુસ્તકને પોતાની દષ્ટિ સમક્ષજ રાખતો હતો. કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગ્રંથ, માનવના ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રી તથા અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે ગીતાનો ‘સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્માનિ’ એ શ્લોક વાંચતો ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઈ જતું; તેનું હૃદય નાચી ઉઠતું અને તે કલાકાના કલાકો સુધી આનંદાશ્રુ વહાવતો! તે પોતાના ગીતા પુસ્તકને ઈષ્ટદેવની ભૂર્તિસમાન ગણતો અને તે પુસ્તક હજીસુધી ન્યુયૉર્કની એક લાયબ્રેરીમાં સુરક્ષિત છે. ચીની ભાષામાં ગીતાનો અનુવાદ કરનાર ચીનો માણસ તો શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે તે દરરોજ તેનું વાચનમનન કરીને ત્રણ ચાર વાર પ્રેમરુદન કરતો હતો! ચીનાઓએ તો તેનું નામ ‘કિપનજી’ (કૃષ્ણજી) પાડ્યું હતું! હજી પણ ત્યાં તે એજ નામથી ઓળખાય છે અને તેનું અસલ નામ લુપ્ત થઈ ગયું છે!

બાલી અને જવા બેટમાં ગીતાના કેટલાયે ગદ્યપદ અનુવાદ છે અને ફિલ્મોમાં ગીતાનાં બધાં દ્રશ્યો દેખાડવામાં આવે છે. આ વિશાળ ભારતમાં તો વેદો કરતાં પણ ગીતાની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે.

આપણે ત્યાંની તો વાતજી જુદી છે. અહીં તો જેણે ગીતા ઉપર કંઈ પણ લખ્યું ન હોય તે સમર્થ આચાર્યજી ગણાતો નથી. કેમકે તેમનો કોઈ પણ મત કે સિદ્ધાંત એવો હોતો નથી, કે જેનું તેમણે ગીતાથી સમર્થન ના કર્યું હોય. એજ કારણથી અદ્વૈતવાદી

શંકરાચાર્ય, વિશિષ્ટાદૈતવાદી રામાનુજાચાર્ય, વિશુદ્ધાદૈતવાદી વલ્લભાચાર્ય, દૈતવાદી મધ્વાચાર્ય અને દૈતાદૈતવાદી નિમ્બાર્કાચાર્ય વગેરેએ અને તેમના અનુયાયીએએ ગીતા ઉપર એટલાં ભાષ્યો, વ્યાખ્યાઓ, વૃત્તિઓ, વિવૃત્તિઓ, ટીકાઓ, ટિપ્પણીઓ, આલોચનો, રહસ્યો અને વિવરણો સંસ્કૃતમાં લખ્યાં છે કે એ બધું જો કોઈ વાંચવા માગે, તો તેની પાછળ માણસને બે-ચાર જન્મ તો લેવાજ પડે ! આ સાંપ્રદાયિક વિવેચનો ઉપરાંત ગીતા ઉપર સેંકડો સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાગ્રંથો પણ સંસ્કૃતમાં લખાયા છે. ભારતની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ શ્લોકાનુવાદ, ભાવાનુવાદ, છાયાનુવાદ, આલોચના, અંતરંગ વિવરણ અને બહિરંગ સમાલોચનાના અગણિત ગ્રંથો નીકળ્યા છે. એમાં લોકમાન્ય તિલક, હીરેન્દ્રનાથ દત્ત અને અરવિંદ ઘોષના ગ્રંથો સર્વોત્તમ ગણાય છે.

તુલસીકૃત રામાયણ સિવાય ભારતવર્ષની કોઈ પણ ભાષામાં એવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી કે જેનો ગીતાના જેટલો પ્રચાર હોય. પ્રત્યેક ધર્મપ્રેમી હિંદુ તેનો નિત્યપાઠ કરે છે. મરણ વખતે પણ ગીતોપદેશ સંભળાવવાની અત્યંત પ્રાચીન પરિપાટી આપણે ત્યાં છે. વધારે તો શું, ભારતના જડ ચેતન સર્વમાં ગીતોપદેશના સંસ્કારો ભર્યા પડ્યા છે. અલખત, તે અવ્યક્ત છે, વ્યક્ત નથી; સૂઈ રહેલા છે, જાગ્રત નથી.

ગીતાના આ દિવ્ય કિંતુ અવ્યક્ત અને સૂઈ રહેલા ઉપદેશને વિકાસ અને જાગૃતિના નવીન સ્વાંગ સજાવવા એ હિંદુજાતિનું હાલનું પરમ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. આપણે ગીતા વાંચીએ છીએ, પરંતુ તેને સદુપયોગ કરવાનું જાણતા નથી. આપણે “નિર્વેરઃ સર્વં ભૂતેષુ” નો પાઠ કરીએ છીએ, પરંતુ ધરમાંજ વેરઝેરના દાવાનળ સળગી રહ્યા હોય છે. આપણે “યુધ્યસ્વ વિગતઝવરઃ”નું રટણ કરીએ છીએ, પરંતુ ધર્મ અને જાતિની રક્ષાર્થે રણાંગણમાં ફેદી પડતાં ડરીએ છીએ ! આપણે “ક્લૈવ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ”નું પારાયણ કરીએ છીએ, પરંતુ મા-બહેનોની આખર લૂંટાતી જેવા-જાણવા છતાંયે નપુંસકતા દર્શાવીએ છીએ ! આપણે “સુસ્થિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભંતે યુદ્ધમીદૃશમ્” નો દમ મારીએ છીએ, પરંતુ દેશની સ્વાધીનતાના સંગ્રામમાં નાગી તલવારોની ધારો ઉપર નાચતાં ડરીએ છીએ ! આપણે “ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ”ની ખુલદ ગર્જના કરીએ છીએ, પણ વ્યવહારમાં તો હીજડાઓની પેઠે માર ખાયા કરીએ છીએ ! આપણે “નૈનં છિન્વન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ” ની બડાઈ હાંક્યા કરીએ છીએ; પરંતુ ધર્માત્માઓના તનતોડ પરિશ્રમ છતાંયે આત્મબળ ખીલવાને સંસારને ચકિત કરી શકતા નથી !

ગીતાનો નિત્યપાઠ કરો, તેને સમજો અને તે પ્રમાણે આચરણ કરો. જો તમે એ પ્રમાણે કરો, જો ગીતાનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરો, તો તો એનો એકાદ શ્લોક પણ તમારી નસોમાં ચેતના

જગવવાને પૂરતો છે. ગીતાનો એક એક શબ્દ અભયવાણીનો એક એક એવો અજબ નમુનો છે, કે જે અભય વાણીનો ભક્ત આદરી એસે તો કૃતાંત કાળને પણ ધૂળભેગો કરી શકે તેમ છે; તો પછી મનુષ્યોના તે શા હિસાબ ? હકાકત આવી હોવાથી પ્રત્યેક દેશાભિમાનીએ આ અભય વાણીને પોતાના હૃદયપટ ઉપર સુવર્ણાક્ષરે લખી લેવી જોઈએ. હિંદુસંગઠનના નિશામાં મસ્ત રહેનાર વ્યક્તિઓએ એવો પ્રખર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી પ્રત્યેક હિંદુગૃહમાં આ અભય વાણીનું—આ ગીતાપનિષદનું રામનામની પેઠે રટણ થતું રહે. જેઓ સંસ્કૃતમાં ગીતા સમજી શકતા નથી તેઓ પોતાની માતૃભાષામાં વાંચે, અને જેઓ માતૃભાષા પણ જાણતા નથી તેઓ બીજાઓ પાસે વંચાવીને સાંભળે. આ રીતે જે દિવસે બધા હિંદુઓ ગીતાભક્ત થઈ તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરીને (અથવા કરવા માટે) હિંદુ-જાતિ સમક્ષ જાગૃતિનો શંખનાદ ગજવશે; તે દિવસે આ ભૂમંડળમાં એવી કોઈ પણ જાતિ નહિ રહે કે જે આપણી સામે આંખ પણ ઉઘાડી કરી શકે ! જે દિવસે આપણે ધર્મરક્ષણ અને દેશાભિમાનને ખાતર વીરવ્યાઘ્ર અર્જુનની પેઠે ત્રિલોકવિજયી ગાંડીવનો વિજયટંકાર કરીશું, તે દિવસે આ સંસારમાં એવી તે કશી પ્રખળ શક્તિ છે કે જે ઘુંટણાંએ પડીને શિર નમાવે નહિ ? ગીતા—સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર જે દિવસે આપણે સંગઠન કરી લઈશું, તે દિવસે વિશ્વની પ્રભુતામત્ત શક્તિઓ પણ ધ્રુજી ઉઠશે અને મદાભયંકર કૃતાંત કાળ પણ કંપી ઉઠશે.

(કલકત્તાના “હિંદુપંચ” ઉપરથી)

મનહર હંદ

મોહ કો મિટાતી પ્રકટાતી આત્મબોધ શુદ્ધ ।
 મીરુતા મગાતી યુદ્ધવીરતા જગાતી હૈ ॥
 ક્ષણમેં છુડાતી અકર્મણ્યતા સે નિષ્ક્રીય કો ।
 કૌન તૂ હૈ, વિશ્વ કયા હૈ, તથ્ય સમજાતી હૈ ॥
 પ્યારીયોગિયોંકી ઔ વિયોગિયોંકી મોગિયોંકી ।
 મરણોપરાન્ત મોક્ષદ્વાર દિખલાતી હૈ ॥
 જીવનમેં વિશ્વવિજયી કા હૈ પઢાતી પાઠ ।
 શાન્તિ સુખદાત્રી એક ગીતા કહલાતી હૈ ॥

(શ્રી. વિદ્યાભારત્કર શુક્લ)

ગીતાજી વિષે નિવેદન

ગૌરવવંતુ ગીતાજ્ઞાન, જેના ગાયક શ્રીભગવાન;
સીધે પંથ સધાવે શ્રેય, વ્યવહારે પણ મોક્ષજ ધ્યેય.
તે ભૂલી ભારતસંતાન, ભૂલ્યાં ભવ્ય ધર્મનું ભાન;
ધર્મ કર્મથી થઇને બ્રહ્મ, સર્વ પ્રકારે પામે કષ્ટ.
તેહતણી સેવાને કાજ, સુલ્લભ થાવા ગ્રંથ સમાજ;
સુજનોના પુણ્યે સૌ થાય, કર્તા ધર્તા શ્રીહરિરાય.

આ સંસ્થાની સરલાર્થવાળી ગીતાઓના નિવેદનમાં જે વિચારો તેની (સંવત ૧૯૭૦ વાળી) પાંચમી આવૃત્તિથી રજુ થતા આવ્યા છે; તે અહીં પણ (થોડા શોધન સાથે) રજુ કર્યા છે.

બાઈબલ સોસાયટી અને ખ્રિસ્તી મિશનોદ્વારા ભારતવાસીઓને ખ્રિસ્તીઓ બનાવવા વગેરે માટે દર વર્ષે જે કરોડોનાં ફંડ ક્રિશ્ચિયન ધનિકો વહેવરાવતા આવ્યા છે; એવા બુદ્ધિમાન દાતાઓ અને સ્વાર્થ-ત્યાગી કાર્ય કરનારાઓ આ દેશમાંથી નીકળી આવે અને દેશમાંના અગ્રેસરો, ધનિકો, ધર્મગુરુઓ વગેરે એવી તેવી અનેકવિધ સાદી સીધી ઉપકારક બાબતો સમજતા થાય, ત્યારની વાત ત્યારે.

અસામાન્ય પૂર્વજોની જયંતીઓ સ્થળે સ્થળે જગવીને સૂતેલા સુસંસ્કારો જગાડનારા, કર્મયોગમય જીવનકથનદ્વારા પ્રબળ પ્રવાહ પુકંકનારા, અનેકાનેક દીન અનાથ બાળકોને દેશની દુર્દશા વધારતાં રોકીને એવાઓમાંથી (ખ્રિસ્તીઓની પેઠે) પોતાના દેશ અને ધર્મ માટે થોકબંધ સ્વયંસેવકો-બ્રહ્મચારીઓ-પંડિતો-કથાકારો-ઉપદેશકો-દેશભક્તો-સાક્ષરો-શિક્ષકો-પ્રચારકો-વૈદ્યો અને સૈનિકો ઇત્યાદિ પ્રકટાવવાની ધગશ ધરાવનારા, તથા એવી બાબતો પાછળ સર્વભાવે એકનિષ્ઠ અને સમર્પણ થઇ જઇને બહુ બાબતોના બેડેખાં બનવાના કીર્તિલોભથી બચી જાણનારા, એવા સાવ સાચા કર્મવીર અને ધર્મવીર ભારતવર્ષમાં કયાં ? અને કેટલા ? જ્યાં ધનિકોનાં છોકરાંને સરકારનું કે સરકારને મળતું શિક્ષણ આપીને અથવા તેમાં મદદ કરનારી શાળાઓ અને બોર્ડિંગો કાઢીને દેશનું ધર ધાલવા છતાં તેમાં દેશસેવા મનાયા કરતી હોય, ત્યાં પાયાબૂત મતિ-મતિ અથવા ગરજ-ફરજ જગવી, એ તો કોઇ મહાભાગી વિરલ માનવીનાજ નશીબમાં હોય. બાકી ભલેને પરધર્મીઓના વિઘાતક, બિશાળ અને ગુપચૂપ હુમલા ગમે તેટલા ચાલ્યા કરે; ભલેને લાખો વિધવાઓના આંતરિક આર્તનાદો હિંદુજાતિને રસાતળમાં પહોંચાડી દે! ભલેને બધાય અંત્યજો અને કાળી પરજને વિધર્મીઓ અપનાવી

લે ! બહેને ધર્મને નામે ગમે તેટલી લૂંટ અને દુરાચાર ચાલ્યા કરે ! બહેને બધા હિંદુઓ આર્યપ્રજા મટી કુરકુરિયાની પ્રજા બની ગય કે બહેને તેનાં નામનિશાન પણ ઉમડી ગય ! પણ એવું તેવું વિચારવા સંભાળવાની પડી છેજ કેને ? જાણે કે એવી તેવી બાબતોમાં પણ વિદેશી સરકાર ને વિદેશી વસ્તુઓજ આડી આવતી હોયને ! આર્ય-સમાજ કે બીજાઓ એવું તેવું કાંઈ પણ કરતા કારવતા હોય તેમને ઉત્સાહ આપવા જેટલી પણ જ્યાં અક્કલ ન હોય ત્યાં સહાયતાની તો વાતજ શી !

ધનિકવર્ગ પણ જ્યાંસુધી આવી તેવી દેશકાળને અનુસરતી અનેક બાબતો નહિ સમજતાં દાનપુણ્યની બાબતમાં માત્ર ગાડરીઆ પ્રવાહે-નુકસાનકારક રસ્તે-તણાયા કરશે; જ્યાંસુધી વિદેશી વિધર્મી સરકાર માઆપ રાજ થઈ જઈ એકાદ ઇલ્કાબનું પૂંછડું વળગાડી દે, એવાંજ કામો કરવા જેટલી અક્કલ ને આવડત રહેશે; જ્યાંસુધી ધર્મગુરુઓ પોતાની રાજસ-તામસ વૃત્તિઓને પોષવા માટે શિષ્યવર્ગનું તન-મન-ધન પોતાનાજ શ્રીચરણમાં સમર્પાવ્યા કરશે; જ્યાંસુધી તેઓ પોતે ખરી નિષ્કામતા ધારણ કરીને સાત્ત્વિક દાનના દેશકાળને અનુસરતા પ્રકારે અમલમાં મૂકવા-મૂકાવવાની અક્કલ મેળવશે નહિ; જ્યાંસુધી “વૃથા વૃષ્ટિ સમુદ્રેષુ” કર્યા કરનારા અધશ્રદ્ધાળુ શિષ્યો સ્વાર્થસાધુ ગુરુ આપલિયાઓના બાજુ ઠાઠ અથવા વાણીકૌશલ્યથી અંજળા કરીને તેઓની સ્વાર્થલોભપતા સમજવા જેટલી અક્કલ મેળવશે નહિ; જ્યાંસુધી અગ્રેસરો દેશની અનેકવિધ દુર્દશાને માટે બહારનાઓને દોષ આપ્યા કરશે; અને ખુદ પોતામાં, ઘરમાં, જ્ઞાતિમાં ને સમાજમાં વ્યાપી રહેલા અવળા અને ઉપલકિયા આચારવિચારોને, વિધાતક શાળા-શિક્ષણોને અને અયોગ્ય રૂઢિ-રિવાજોને ખરા કારણરૂપે સમજી એવી તેવી બાબતોને ટાળવા-સુધારવાના પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરશે નહિ; જ્યાંસુધી તાત્કાલિક કીર્તિ-વિનાનું અને અધિક શ્રમસાધ્ય એવું સ્વાર્પણનું અમોઘ સત્ત્વ ધરાવનારા અનેકાનેક ધનિકો, ધર્મગુરુઓ અને અગ્રેસરો પાકશે નહિ; જ્યાંસુધી દયાદાન, જ્ઞાનભક્તિ, સમભાવ, સત્યાગ્રહ, દેશાભિમાન, નિડરતા, વિદ્વત્તા, દુરાચારવિરોધ, સત્યોપદેશ, સાદું જીવન, સર્વાર્પણ અને સહનશીલતા વગેરે દૈવી સંપત્તિના બંડારરૂપ શતાવધિ વીરાતમાઓ ભારતની ગરીબ જુપડીઓમાંથી ઉદ્ભવીને દેશના ખૂણેખૂણાને જ્ઞાન-ચારિત્રના પ્રખર પ્રકાશથી ભરી કાઢશે નહિ; ત્યાંસુધી તો દેશમાં ઉંડી જડ ધાલી બેઠેલો અજ્ઞાનાંધકાર તથા તેનાં બાળબચ્ચાંરૂપ દુઃખ-દુર્ગુણો અને તેનાં ફળ ભોગવાવનારાં અનેકવિધ બાજનિમિત્તો વગેરે દૂર થવાં મુશ્કેલ છે.

યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પાસ થનારા નવયુવકોને પદવીની

સાથે કિશ્ચિયનો તરફથી બક્ષીસ અપાતી બાઈબલની લપકાદાર છુટકા કયા ધનવાને પોતાનાં સંતાનોને મળેલી નહિ જોઈ હોય ? અને તે છતાં પણ અફસોસ ! ઓ ધર્મપ્રેમી હિંદુ સંતાનો ! તમારા સર્વોત્તમ ગીતા-રામાયણાદિ ધર્મગ્રંથોવિષે એવા તેવા કેઈ વિચાર તમને કેમ નથી આવતા ? એકાદ મૂર્ખ પણ સમજી શકે અને પરોપકારના પુણ્ય સાથે કીર્તિ પણ મળી રહે એવી બાબતો સમજી અને સાધી શકે, એટલાં તમારાં હૃદયકપાટ હજી કેમ ખુલી શકતાં નથી ? શું હજી પણ તે બંધજ રહેશે ?

બંધુઓ ! હવે તો લોકોની ખરી સ્થિતિ અને હાજતોને બંધખેસતા પરોપકારના સન્માર્ગોએ તમારે વળવું ધટે છે. તમારા, તમારી સંતતિના અને સર્વના સાચા હિત માટે પ્રભુ તમને તેમ કરવાની શુદ્ધિ આપે.

મહાન અવતારો, આચાર્યો અને ઋષિમુનિઓથી ઉતરી આવેલા સનાતન આર્યધર્મના સારભૂત સિદ્ધાંતો અને ધર્મગ્રંથો સમગ્રવીને વ્યવહાર તથા પરમાર્થને રૂઝે પ્રકારે સાધવાનો સાચો માર્ગ દર્શાવનારા જે ગીતા-રામાયણાદિ ધર્મગ્રંથો, તેને નિત્યપાઠ માટે ગ્રહણ કરીને તથા દાન કે ભેટ આપીને સર્વ હિંદુ-આર્ય સંતાનો પોતાનો હાથ પવિત્ર કરે; પાઠ કરીને વાણી પવિત્ર કરે; ઉદ્દેશ અને રહસ્ય સમજી હૃદય પવિત્ર કરે; અને પરિપાલનરૂપે કર્મયોગ (નિષ્કામ પરોપકાર) તથા આંતરિક સાધના સાધીને સદાકાળ માટેની સાચી “સ્વારાજ્યસિદ્ધિ” પણ પ્રાપ્ત કરે; એવી બિદ્યા-યાત્રનાપૂર્વક ઐ તત્સત્

કહે તેવું કરવાને બદલે પરોપદેશે પાંડિત્ય
જેવું લખે, તેથી ગાળોના દાવનો
ખરાબ લિશુ-અખંડાનંદ

ગીતામાં સંબોધાયલાં નામોના અર્થ

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં નામોના અર્થ

અનંતરૂપઃ=જેનાં રૂપો અનંત છે તે. અનંત રૂપોવાળા.

અચ્યુતઃ=જેનો કદી પણ ક્ષય કે અધોગતિ નથી તે.

અરિસૂદનઃ=ગુણીજનોના દુશ્મનનો નાશ કરનારા.

કૃષ્ણઃ=કૃષ-એ સત્તાવાચક શબ્દ છે, અને ણ-એ આનંદ-વાચક શબ્દ છે. એ સત્તા અને આનંદ બંનેની એકતાસૂચક પરબ્રહ્મ પણ કૃષ્ણ કહેવાય છે.

કેશવઃ=ક-બ્રહ્મા અને ઇશ એટલે શિવને વશ રાખનારા.

કેશિનિષૂદનઃ=અશ્વાકારના કેશી દૈત્યનો નાશ કરનારા.

કમલપત્રાક્ષઃ=કમળપત્ર જેવી સુંદર વિશાળ આંખોવાળા.

ગોવિંદઃ=ગો-વેદાંતવાક્યો દ્વારા બાળી શકાતા પરમાત્મા.

જગત્પતિઃ=જગતના પતિ.

જગન્નિવાસઃ=જગતનો નિવાસ જની અંદર છે તે, અથવા જે જગતમાં સર્વત્ર વસી રહ્યા છે તે.

જનાર્દનઃ=દુષ્ટોને અને ભક્તજનોના શત્રુને પીડનારા.

દેવદેવઃ=દેવતાઓના પૂજ્ય. દેવોના દેવ.

દેવવરઃ=દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

પુરુષોત્તમઃ=ક્ષરને અક્ષર, એ બંને પુરુષોથી અથવા પદાર્થો-થી જે ઉત્તમ છે તે. અથવા શરીરરૂપી પુરમાં રહેનારા જીવ પુરુષોથી જે ઉત્તમ, પર અને વિલક્ષણ છે તે.

ભગવાન્=ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, લક્ષ્મી, વૈરાગ્ય અને ભોક્ષ, એ છએ પદાર્થના અખૂટ સાગરરૂપ, અને જે માગી બાણે તેને સદા સર્વદા છૂટથી આપ્યા કરનાર. અથવા સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ, પ્રલય, જન્મ, મરણ, વિદ્યા અને અવિદ્યાને બાળનાર.

ભૂતભાવનઃ=સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર.

ભૂતેશઃ=સર્વ ભૂતોના ઈશ્વર-માલિક.

મધુસૂદનઃ=મધુ નામના દૈત્યને મારનાર.

મહાબાહુઃ=નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવામાં સમર્થ હાથવાળા.

માધવ:=માયાના-લક્ષ્મીના પતિ.

યાદવ:=યાદવકુળમાં જન્મેલા.

યોગવિત્તમ:=યોગને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

વાસુદેવ:=વસુદેવના પુત્ર.

વાર્ષ્ણેય:=વિષ્ણુગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા.

વિષ્ણુ:=સર્વવ્યાપક.

હૃષીકેશ:=હંદ્રિયોના ઈશ-સ્વામી-માલિક-અધિપતિ.

હરિ:=સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ અને પાપને હરનાર.

અર્જુનનાં નામોના અર્થ

અનઘ:=પાપરહિત-નિષ્પાપ.

કપિધ્વજ:=જની ધ્વજ ઉપર કપિ-હનુમાન-છે તે.

કુરુશ્રેષ્ઠ:=કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

કુરુનંદન:=કુરુવંશના રાજાનો પુત્ર.

કુરુપ્રવીર:=કુરુકુળમાં જન્મેલાઓમાં વિશેષ તેજસ્વી.

કૌતેય:=કુંતીનો પુત્ર.

ગુડાકેશ:=નિદ્રાને જીતનારા. નિદ્રાના સ્વામી. અથવા
ગુડાંક એટલે શિવજી જેના સ્વામી છે તે.

ધનંજય:=દિગ્વિજયમાં સર્વ રાજાઓને જીતનારો.

ધનુર્ધર:=ધનુષ્યને ધારણ કરનારો.

પરંતપ:=પરમ તપસ્વી, અથવા શત્રુઓને બહુ તપાવનારો.

પાર્થ:=પૃથાનો-એટલે કુંતીનો પુત્ર.

પુરુષવ્યાઘ્ર:=પુરુષોમાં વાઘ જેવો.

પુરુષર્ષભ:=પુરુષોમાં ઋષભ એટલે શ્રેષ્ઠ.

પાંડવ:=પાંડુનો પુત્ર.

ભરતશ્રેષ્ઠ:=ભરતના વંશજોમાં શ્રેષ્ઠ.

ભરતસત્તમ:=ભરતવંશીઓમાં અતિ શ્રેષ્ઠ.

ભરતર્ષભ:=ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ.

ભારત:=ભા-બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રેમવાળો. ભરતનો વંશજ.

મહાબાહુ:=મોટા હાથવાળો.

સવ્યસાચિન્=ડાબા હાથે પણ ધનુષ્ય સંધાન કરનારો.

ગાંજયંતીની જન્મ

પૂનાના ગીતાધર્મ મંડળે માગશર સુદ ૧૧ નો દિવસ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ગીતા-દિવસતરીકે ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એજ દિવસે મહાભારતવાળું સંસારમાં સૌથી મહાન યુદ્ધ શરૂ થયું હતું અને આપણે પણ ધર્મના રક્ષણાર્થે એજ દિવસથી મહાભારત શરૂ કરવાની આવશ્યકતા છે. આ તિથિ લોકમાન્ય તિલકે નક્કી કરેલી છે અને કેટલાંક વર્ષોથી આ પુણ્યદિવસ ઉજવાય પણ છે. આ દિવસે સમસ્ત દેશમાં ગીતાપ્રવચનો, ગીતાવ્યાખ્યાનો, ગીતાપદેશ-સંબંધી લેખો, ગીતા-પાઠ અને ગીતા-સમાલોચનાઓ કરવાની એ મંડળે સૂચનાઓ કરેલી છે. એ મંડળ ઇચ્છે છે કે, તે દિવસે પ્રત્યેક હિંદુ કમમાં કમ ગીતાના એક અધ્યાયનો પાઠ અવશ્ય કરે અથવા સાંભળે. હિંદુ મહાસભાના દિલ્હીવાળા અધિવેશનમાં પણ એવો ઠરાવ પસાર થયો હતો.

વાસ્તવમાં ઉપરોક્ત મંડળની એ યોજનાની જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે. એમાં તો શંકાજ નથી કે, આ પદ્ધતિથી જનતામાં ગીતાનો કંઈ પણ પ્રચાર વધશે; અને જેટલો પ્રચાર વધશે તેટલો સંગઠનનો કિલ્લો મજબૂત થતો જશે. અમને તો વિચાર કરતાં મહા આશ્ચર્ય થાય છે કે, જે જાતિમાં ગીતા જેવો જ્વલંત ઉપદેશક ગ્રંથ છે, તેનું સંગઠન થતાં આટલી બધી વાર શા સારૂ થાય છે ! પરંતુ એ તો ત્યારેજ થઈ શકે, કે જ્યારે ગીતાનો રામનામની પેઠે પ્રચાર થાય અને તેના ઉપદેશોનો આચાર-વ્યવહારમાં ઉપયોગ થવા લાગે. તેથી આ ગીતા-દિવસને મહાન મહોત્સવનું રૂપ અપાવું જોઈએ. તે દિવસે “તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌંતેય યુદ્ધાય કૃત્તનિશ્ચયઃ” ના વ્રુમુક્ત નિનાદથી ભારતવર્ષના વાયુમંડળને ભરપૂર કરી દેવું જોઈએ. એ દિવસે બલુચિસ્તાનથી આસામ અને હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી “તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ જિત્વા શત્રૂન્ મુંક્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્” ની એવી બુલંદ ગર્જના થવી જોઈએ, કે જેથી વિરાટ હિંદુજાતિનાં ફેફસાંમાં ગરમ લોહી ધસી આવે અને સંગઠનનો સુદૃઢ દુર્ગ રચવાને શુદ્ધિપૂર્વક આગળ ધસે.

(“હિંદુપંચ”ના એક અગ્રલેખને આધારે)

શ્રીગીતામાહાત્મ્ય

॥ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

શ્રીધરોવાચ । શ્રીપૃથ્વીદેવી પૂછે છે:—

ભગવન્પરમેશાન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

પ્રારબ્ધં ભુજ્યમાનસ્ય કથં ભવતિ હે પ્રભો ॥૧॥

હે ભગવન્ ! હે પરમેશ્વર ! હે પ્રભો ! પ્રારબ્ધને ભોગવી રહેલા મનુષ્યના હૃદયમાં અનન્ય ભક્તિ કયા ઉપાયથી ઉત્પન્ન થાય ? ૧

શ્રીવિષ્ણુરુવાચ । શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા:—

પ્રારબ્ધં ભુજ્યમાનો હિ ગીતાભ્યાસરતઃ સદા ।

સ મુક્તઃ સ સુખી લોકે કર્મણા નોપલિપ્યતે ॥૨॥

પ્રારબ્ધને ભોગવનારો જે મનુષ્ય સદા ગીતાના અભ્યાસમાં રત રહેતો હોય, તે આ લોકમાં ને પરલોકમાં મુક્ત અને સુખી થઈ કર્મથી લેપાતો નથી. ૨

મહાપાપાદિપાપાનિ ગીતાધ્યાનં કરોતિ ચેત્ ।

ક્વચિત્સ્પર્શં ન કુર્વાતિ નલિનીદલમંબુવત્ ॥૩॥

જેમ કમળપત્રને જળનો સ્પર્શ થતો નથી, તેમ જે ગીતાજ્ઞાનનું ધ્યાન કરે છે, તેને મહાપાપાદિ પાપો કદી સ્પર્શ કરતાં નથી. ૩

ગીતાયાઃ પુસ્તકં યત્ર યત્ર પાઠઃ પ્રવર્તતે ।

તત્ર સર્વાણિ તીર્થાણિ પ્રયાગાદીનિ તત્ર વૈ ॥૪॥

જ્યાં ગીતાનું પુસ્તક હોય અને જ્યાં તેનો પાઠ પ્રવર્તતો હોય, ત્યાં પ્રયાગાદિ સર્વ તીર્થો રહે છે. ૪

સર્વે દેવાશ્ચ ઋષયો યોગિનઃ પન્નગાશ્ચ યે ।

ગોપાલા ગોપિકા વાપિ નારદોદ્ધવપાર્ષદૈઃ ।

સહાયો જાયતે શીઘ્રં યત્ર ગીતા પ્રવર્તતે ॥૫॥

જ્યાં ગીતા પ્રવર્તે છે ત્યાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ, નાગો, પાર્ષદો, ગોવાળો, ગોપીઓ, નારદ તથા ઉદ્ધવ પણ છે અને સહાયતા શીઘ્ર આવી મળે છે. ૫

યત્ર ગીતાવિચારશ્ચ પઠનં પાઠનં શ્રુતમ્ ।

તત્રાહં નિશ્ચિતં પૃથિવિ નિવસામિ સદૈવ હિ ॥૬॥

જ્યાં ગીતા સંબંધી વિચાર ચાલે છે તથા જ્યાં ભણવું-ભણાવવું અને શ્રવણ ચાલે છે. ત્યાં હું પૃથ્વિ! હું નક્કીપણે અને સદૈવ નિવાસ કરું છું. ૬

ગીતાશ્રયેઽહં તિષ્ઠામિ ગીતા મે ચોત્તમં ગૃહમ્ ।

ગીતાજ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય ત્રીલોકાન્પાલયામ્યહમ્ ॥૭॥

હું ગીતાના આશ્રયે વસું છું, ગીતા મારું ઉત્તમ ગૃહ છે; અને ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને હું ત્રણે લોકોનું પાલન પોષણ કરું છું. ૭

ગીતા મે પરમા વિદ્યા બ્રહ્મરૂપા ન સંશયઃ ।

અર્ધમાત્રાક્ષરા નિત્યા સ્વાનિર્વાચ્યપદાત્મિકા ॥૮॥

ગીતા એ મારી પરમ શ્રેષ્ઠ અને બ્રહ્મરૂપિણી વિદ્યા છે; અવિનાશી અર્ધમાત્રારૂપ છે; નિત્ય છે ને અવર્ણનીય પદોવાળી છે એમાં સંશય નથી. ૮

ચિદાનંદેન કૃષ્ણેન પ્રોક્તા સ્વમુખતૌઽર્જુનમ્ ।

વેદત્રયી પરાનંદા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનસંયુતા ॥૯॥

વળી તે સચ્ચિદાનંદધન શ્રીકૃષ્ણે સ્વમુખે અર્જુનને કહેલી છે, ત્રણે વેદરૂપ છે, પરમાનંદ આપનારી છે તથા જ્ઞાનના તત્ત્વાર્થથી ભરપૂર છે. ૯

યોઽષ્ટાદશજપો નિત્યં નરો નિશ્ચલમાનસઃ ।

જ્ઞાનસિદ્ધિં સ લભતે તતો યાતિ પરં પદમ્ ॥૧૦॥

જે મનુષ્ય સ્થિર મનથી નિત્ય ગીતાના અઠારે અધ્યાયનો જપ કરે છે, તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને પામે છે અને તેથી પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

પાઠેઽસમર્થઃ સંપૂર્ણે તતોઽર્ધ પાઠમાચરેત્ ।

તદા ગોદાનજં પુણ્યં લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥૧૧॥

ત્રિભાગં પઠમાનસ્તુ ગંગાસ્નાનફલં લભેત્ ।

ષઢંશં જપમાનસ્તુ સોમયાગફલં લભેત્ ॥૧૨॥

સંપૂર્ણ પાઠ કરવાને અસમર્થ હોય તો તેથી અર્ધ પાઠ કરે તોપણ ગોદાન જેટલું પુણ્ય લાભે છે, એમાં સંશય નથી. (૧૧) ત્રીજા ભાગનો પાઠ કરનાર ગંગા-સ્નાનના ફળને લાભે છે અને છઠ્ઠા ભાગનો પાઠ કરનાર સોમયાગનું ફળ લાભે છે. ૧૨

एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।

रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥૧૩॥

જે પુરુષ ભક્તિપૂર્વક નિત્ય એક અધ્યાયનો પણ પાઠ કરે છે, તે રુદ્રલોકને પામે છે અને ત્યાં શિવજીનો ગણ થઈને ઘણો કાળ વસે છે. ૧૩

अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।

स याति नरतां यावन्मन्वंतरं वसुंधरे ॥૧૪॥

જે મનુષ્ય એક અધ્યાય, એક શ્લોક અથવા એક ચરણનો પણ નિત્યપ્રતિ પાઠ કરે છે, તે પણ હે પૃથ્વિ! મન્વંતર સુધી મનુષ્યરૂપે પામે છે. ૧૪

गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पंच चतुष्टयम् ।

द्वौ त्रीनेकं तदर्थं वा श्लोकानां यः पठन्नरः ॥૧૫॥

ચંદ્રલોકમવાપ્નોતિ વર્ષાણામયુતં ધ્રુવમ્ ।

ગીતાપાઠસમાયુક્તો મૃતો માનુષતાં વ્રજેત્ ॥૧૬॥

ગીતાભ્યાસં પુનઃ કૃત્વા લભતે મુક્તિમુત્તમામ્ ।

ગીતેત્યુચ્ચારસંયુક્તો પ્રિયમાણો ગતિં લભેત્ ॥૧૭॥

ગીતાના દશ, સાત, પાંચ, ચાર, બે, ત્રણ, એક કે અર્ધા શ્લોકનો પણ જે મનુષ્ય નિત્ય પાઠ કરે છે; તે દશહજાર વર્ષસુધી ચંદ્રલોકને પામે છે. ગીતાના પાઠ-સંયુક્ત મરનારો પાછો મનુષ્યદેહને પામે છે અને ત્યાં ફરીથી ગીતાનો અભ્યાસ કરીને ઉત્તમ મુક્તિ પામે છે. વળી “ગીતા” એવા ઉચ્ચારસહિત મરનારો ઉત્તમ ગતિ પામે છે. ૧૫-૧૭

ગીતાર્થશ્રવણાસક્તો મહાપાપયુતોઽપિ વા ।

વૈકુંઠં સમવાપ્નોતિ વિષ્ણુના સહ મોદતે ॥૧૮॥

મહાપાપવાળો પણ ગીતાર્થશ્રવણમાં આસક્ત થાય તો વૈકુંઠને પામી વિષ્ણુ સાથે આનંદે છે. ૧૮

ગીતાર્થ ધ્યાયતે નિત્યં કૃત્વા કર્માણિ ભૂરિશઃ ।

જીવન્મુક્તઃ સ વિજ્ઞેયો દેહાંતે પરમં પદમ્ ॥૧૯॥

અનેક કર્મો કરતો છતો જે મનુષ્ય નિત્ય ગીતાના અર્થનું ધ્યાન કરે છે; તે વિશેષ જ્ઞાની અને જીવન્મુક્ત થઈને દેહાંતે પરમ પદને પામે છે. ૧૯

ગીતામાશ્રિત્ય બહવો ભૂમુજો જનકાદયઃ ।

નિર્ઘૂતકલ્મષા લોકે ગીતા યાતાઃ પરં પદમ્ ॥૨૦॥

ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને જનકાદિ ઘણા રાજાઓ પાપરહિત થયા છે અને લોકમાં ગવાતા થકા પરમ પદને પ્રાપ્ત થયા છે. ૨૦

ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

વૃથા પાઠો ભવેત્તસ્ય શ્રમ એવ હ્યુદાહતઃ ॥૨૧॥

જે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ કરીને માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી, તેનો પાઠ વૃથા થાય છે અને શ્રમ પણ વૃથા કહ્યો છે.

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।

स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥२२॥

આ માહાત્મ્યસહિત ગીતાનો જે અભ્યાસ કરે છે તે પૂર્વોક્ત ક્ષણે પ્રાપ્ત થઈ દુર્લભ ગતિ પામે છે. ૨૨

सुत उवाच । सूत કહે છે:—

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।

गीतांते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥२३॥

જે મનુષ્ય ગીતાના પાઠને અંતે મેં કહેલા આ ગીતાના સનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ કરે છે; તેજ ઉપર જે કહ્યું તે પ્રજા પામે છે. ૨૩

इति श्रीवाराहपुराणे श्रीगीतामाहात्म्यं* संपूर्णम् ॥

* ગીતાનો રહસ્યાર્થ સમજી તે પ્રમાણે વર્તવાથીજ એવું મહાન ક્ષણ મળે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું.

ખાસ સૂચના—ગીતાઓ સાથે સામાન્ય રીતે ઉપર મુજબનું માહાત્મ્ય છપાય છે. પરંતુ વારાહપુરાણમાં બીજું જે મોટું ગીતામાહાત્મ્ય છે, તેમાં ઉપલા તથા એને મળતા શ્લોકો ઉપરાંત બીજા પણ જાણવા જેવા અનેક શ્લોક હતા; તેથી તે આ પછી વધારારૂપે જુદા અપાયા છે. આશા છે કે, સમજી ગીતાપાઠકોને તે પણ ગમશે; અને દર વખતે નહિ તો કોઈ વાર પણ વાંચશે અને વિચારશે. ગીતાના વિશેષ પ્રેમીઓને તો એ વધારા આ માહાત્મ્યની પેઠે હરહમેશ વાંચવા—સાંભળવા જેવો લાગે એ પણ સ્વાભાવિક છે.

ગીતામાહાત્મ્યનું અનુસંધાન

॥ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

શૌનક ઉવાચ । શૌનક ઋષિ કહે છે:—

ગીતાયાશ્રૈવ માહાત્મ્યં યથાવત્સૂત મે વદ ।

પુરાણમુનિના પ્રોક્તં વ્યાસેન શ્રુતિનોદિતમ્ ॥૧॥

હે સૂત પૌરાણિક ! મુનિશ્રેષ્ઠ શ્રીવ્યાસજીએ શ્રુતિ-
ઓમાં વર્ણવેલું ગીતાજીનું માહાત્મ્ય મને યથાવત્
કહેવા કૃપા કરો. ૧

સૂત ઉવાચ । સૂતજી બોલ્યા:—

પૃષ્ઠં વૈ ભવતા યત્તન્મહદ્રોણં પુરાતનમ્ ।

ન કેન શક્યતે વક્તું ગીતામાહાત્મ્યમુત્તમમ્ ॥૨॥

આપે જે પુરાતન અને ઉત્તમ ગીતામાહાત્મ્ય
પૂછ્યું તે મોટે ભાગે ગુપ્ત હોવાથી યથાવત્ તો કોઈથી
વર્ણવી શકાય તેમ નથી. ૨

કૃષ્ણો જાનાતિ વૈ સમ્યક્ કવિત્કૌંતેય એવ ચ ।

વ્યાસો વા વ્યાસપુત્રો વા યાજ્ઞવલ્કયોઽથ મૌથિલઃ ॥

વાસ્તવમાં ગીતાનું માહાત્મ્ય પૂરેપૂરું તો ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ જાણે છે; સહેજસાજ અર્જુન જાણે છે; તેથી
થોડું વ્યાસજી, તેથી થોડું શુકદેવજી અને તેથીયે થોડું
યાજ્ઞવલ્કય તથા જનકરાજ જાણે છે. ૩

અન્યે શ્રવણતઃ શ્રુત્વા લોકે સંકીર્તયન્તિ ચ ।

તસ્માર્ત્તિકચિદ્વદામ્યદ્ય વ્યાસમ્યાસ્યાન્મયાશ્રુતં ॥૪॥

બીજાઓએ તે કણિપરંપરાથી સાંભળીને લોકોમાં
વર્ણવેલું છે, તેથી શ્રીવ્યાસજીના મુખારવિંદથી મેં જે
સાંભળ્યું છે તેમાંનું કેટલુંક આજે તમને કહું છું. ૪

ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રસંગ્રહૈઃ ।

યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુખપદ્માદ્વિનિઃસૃતા ॥૫॥

જે ગીતા સાક્ષાત્ પદ્મનાભ વિષ્ણુ ભગવાનના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલી છે; તે ગીતાનું રૂડે પ્રકારે જ્ઞાન કરવું એજ કર્તવ્ય છે; અન્ય શાસ્ત્રોના સંગ્રહનું પ્રયોજન શું ? ૫

યસ્માદ્ધર્મમયી ગીતા સર્વજ્ઞાનપ્રયોજિકા ।

સર્વશાસ્ત્રમયી ગીતા તસ્માદ્ગીતા વિશિષ્યતે ॥૬॥

ગીતાગ્રંથ સર્વોત્તમ ધર્મ-કર્મના ઉપદેશોથી ભરપૂર હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે; સર્વ શાસ્ત્રમય છે; અને એ ઉપદેશોનો ઉપયોગ સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનોમાં થઈ શકે છે. ૬

સંસારસાગરં ઘોરં તર્તુમિચ્છતિ યો જનઃ ।

ગીતાનાવં સમારુહ્ય પરં યાતુ સુખેન સઃ ॥૭॥

જે મનુષ્ય આ મહાઘોર સંસારસાગરને તરી જવા ઇચ્છતો હોય તે આ ગીતારૂપી વહાણપર ચઢીને સુખેથી પાર પહોંચી જાય છે. ૭

ગીતાશાસ્ત્રમિદં પુણ્યં યઃ પઠેત્ પ્રયતઃ પુમાન્ ।

વિષ્ણોઃ પદમવાપ્નોતિ ભયશોકાદિવર્જિતઃ ॥૮॥

જે પુરુષ આ પુણ્ય-પવિત્ર ગીતાશાસ્ત્રને પ્રયત્ન-પૂર્વક ભણે છે; તે સર્વ પ્રકારના ભયશોકાદિથી મુક્ત થઈ વિષ્ણુપદને પામે છે. ૮

ગીતાજ્ઞાનં શ્રુતં નૈવ સદૈવાભ્યાસયોગતઃ ।

મોક્ષમિચ્છતિ મૂઢાત્મા યાતિ બાલકહાસ્યતામ્ ॥૯॥

ગીતાનું જ્ઞાન જેણે સાંભળ્યું નથી અને સદા અભ્યાસયોગથીજ મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે; તે મૂઢ માણસ બાળકોની પેઠે ઉપહાસજ પામે છે. ૯

ये शृण्वन्ति पठन्त्येव गीताशास्त्रमहर्निशम् ।

न ते वै मानुषा ज्ञेया देवा एव. न संशयः ॥१०॥

જે મનુષ્ય અહર્નિશ ગીતાશાસ્ત્ર ભણે છે; અથવા તેનો પાઠ કરે છે કિંવા સાંભળે છે; તેને મનુષ્ય નહિ, પણ નિઃસંશય દેવજ X ભણુવો. ૧૦

मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने ।

सकृद्गीतांभसि स्नानं संसारमलनाशनम् ॥११॥

જેમ પ્રત્યેક દિવસે કરાતું જળનું સ્નાન મનુષ્યના શરીરનો મેલ દૂર કરે છે; તેમ ગીતાજ્ઞાનરૂપી જળમાં સ્નાન નિત્યપ્રતિ કરવાથી સંસારમળનો નાશ કરે છે.

गीताशास्त्रस्य जानाति पठनं नैव पाठनम् ।

परस्मान्न श्रुतं ज्ञानं नैव श्रद्धा न भावना ॥१२॥

स एव मानुषे लोके पुरुषो विद्वराहकः ।

यस्माद्गीतां न जानाति नाधमस्तत्परो जनः ॥१३॥

X આ પ્રમાણે ગીતાપ્રેમીને જે ઉપમાઓ અપાય છે અને ગીતાપાઠનું જે મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે; તે ગીતાના ઉપદેશ મુજબ વર્તનાર માટે છે. “એલા તેરા, પણ કહ્યા કઈ નહિ” તેની પેઠે માત્ર ઉપલક્ષ્ય અને દેખાડવા પૂરતોજ પાઠ કરે અથવા બાહ્યાચાર રાખે, અને અંદરથી તો “એરણુની ચોરી ને સોયનું દાન” કરવા વાળો કિંવા પરોપકારને નામે સ્વાર્થ અને ધર્મને નામે ધૂર્તવેડા કરનારો હોય; અભેદવાદને નામે દુરાચાર સેવનારો હોય; એવા બગલકતો અથવા શુષ્કવેદાંતી ધર્મઠગો માટે તો નરકદ્વારજ ખુલ્લાં સમજવાં. એવા બિચારાઓને એટલું પણ નથી સમજાતું કે, બાહ્યાચાર અને મીઠા શબ્દોથી માણસો ઠગાશે, પણ સર્વજ્ઞ નિયંતા તો નહિ જ ઠગાય. હા, ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ જેને ન સમજાયું પણ હોય અને ચાર્વાકની પેઠે “કેાઈ પણ રીતે મેળવવું અને ભોગવવું” અથવા “સર્વે ગુણાઃ કાંચનમાશ્રયંતે” એજ જેને સ્વધર્મરૂપ કે સર્વસ્વરૂપ લાગતું હોય તે તો એટલો પણ વિચાર શા માટે લાવે! લિ૦ ખરાબ ભિક્ષુ

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાશાસ્ત્રનું પઠન કરવું કરાવવું જાણતો નથી, બીજા પાસેથી સાંભળતો નથી, તેમ જેનામાં શ્રદ્ધાએ નથી અને ભાવના પણ નથી; તે ગીતાને નથી જાણતો તેથી ગામમાં ભટકતા ભુંડ જેવો હોઈને તેનાથી નીચ બીજા કોઈ નથી. ૧૨, ૧૩

ધિક્ તસ્ય જ્ઞાનમાચારં વ્રતં ચેષ્ટાં તપો યશઃ ।

ગીતાર્થપઠનં નાસ્તિ નાધમસ્તત્પરો જનઃ ॥૧૪॥

જે મનુષ્ય (માત્ર ગીતા વાંચે છે, પણ) ગીતાના અર્થનું પઠન કરતો નથી, તેના એવા (પોપટિયા) જ્ઞાનને, (દેખાડવામાત્રના) આચારને, વ્રતને, ચેષ્ટાને, તપને અને યશને (કીર્તિને) ધિક્કાર છે. એનાથી અધમ બીજો કોઈ નથી. ૧૪

ગીતાગીતં ન યજ્ઞાનં તદ્વિદ્વ્યાસુરસંજ્ઞકમ્ ।

તન્મોઘં ધર્મરહિતં વેદવેદાંતગર્હિતમ્ ॥૧૫॥

જે જ્ઞાન ગીતામાં ગવાયું નથી, તે જ્ઞાનને વેદમાં અને વેદાન્તમાં નિંદેલું હોઈ તેને નિષ્ફળ, ધર્મરહિત અને આસુરી જ્ઞાન જાણવું. ૧૫

યોઽધીતે સતતં ગીતાં દિવારાત્રૌ યથાર્થતઃ ।

સ્વપન્ગચ્છન્વદંસ્તિષ્ઠચ્છાશ્વતં મોક્ષમાપ્નુયાત્ ॥૧૬॥

રાતદિવસ સૂતાં, બોલતાં, ફરતાં અને ઉભો રહેતાં પણ જે મનુષ્ય ગીતાનું યથાર્થ રીતે અધ્યયન (અભ્યાસ, શ્રવણ, મનન) સતતપણે કર્યા કરે છે; તે શાશ્વત મુક્તિને પામે છે. ૧૬

યોગિસ્થાને સિદ્ધપીઠે શિષ્ટાગ્રે સત્સમાસુ ચ ।

યજ્ઞે ચ વિષ્ણુમક્તાગ્રે પઠન્યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૧૭॥

યોગીના સ્થાનમાં, સિદ્ધોના સ્થાનમાં, શ્રેષ્ઠ પુરુષો આગળ, સંતસભામાં, યજ્ઞસ્થાનમાં અથવા વિષ્ણુ-

ભક્તો આગળ પાઠ કરવાથી મનુષ્ય પરમ ગતિ પામે છે.
ગીતાપાઠં ચ શ્રવણં ચ યઃ કરોતિ દિને દિને ।

ક્રતવો વાજિમેધાદ્યા કૃતાસ્તેન સદક્ષિણાઃ ॥૧૮॥

ગીતાનો પાઠ કે શ્રવણ જે નિત્ય પ્રતિ કરે; તેણે દક્ષિણા-
સહિત અશ્વમેધાદિક (યજ્ઞો) કર્યા છે એમ સમજવું. ૧૮

ગીતાઽધીતા ચ યેનાપિ ભક્તિભાવેન ચેતસા ।

તેન વેદાશ્ચ શાસ્ત્રાણિ પુરાણાનિ ચ સર્વશઃ ॥૧૯॥

જેણે ભાવભક્તિપૂર્વક તથા એકાગ્રચિત્તે ગીતાનું
અધ્યયન કર્યું, તેણે સર્વ વેદો, શાસ્ત્રો અને પુરાણોનો
અભ્યાસ કર્યો (એમ સમજવું). ૧૯

યઃ શૃણોતિ ચ ગીતાર્થં કીર્તયેચ્ચ સ્વયં પુમાન્ ।

આવયે ચ પરાર્થં વૈ સ પ્રયાતિ પરં પદમ્ ॥૨૦॥

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાર્થને સાંભળે, ગાય અને પરીપ-
કારાર્થે અન્યને સંભળાવે, તે પરમપદને પામે છે. ૨૦

નોપસર્પતિ તત્રૈવ યત્ર ગીતાર્ચનં ગૃહે ।

તાપત્રયોદ્ધવા પીડા નૈવ વ્યાધિમયં તથા ॥૨૧॥

જેઘરમાં ગીતાનું પૂજન-અર્ચન થાય છે ત્યાં ત્રિવિધ
દુઃખ (દૈહિક, દૈવિક અને આધિભૌતિક) પ્રવેશી શકતાં
નથી તથા વ્યાધિઓનો પણ ભય રહેતો નથી. ૨૧

ન શાપં નૈવ પાપં ચ દુર્ગતિં ચ ચ કિંચન ।

દેહેઽયઃ પટેતે વૈ ન વાધંતે કદાચન ॥૨૨॥

વળી તેને કોઈનો શાપ લાગતો નથી, પાપ લાગતું
નથી, જરા પણ દુર્ગતિ થતી નથી; તેમ શરીરના પદ્-
રિપુઓ (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને ઈર્ષ્યા) પણ
કદી બાધા કરતા નથી. ૨૨

ભગવત્પરમેશાને ભક્તિસ્વ્યભિચારિણી ।

જાયતે સતતં તત્ર યત્ર ગીતામિનંદનમ્ ॥૨૩॥

જ્યાં નિરંતર ગીતાનો આનંદ વર્તે છે, ત્યાં ભગવાન પરમેશ્વરમાં અવ્યભિચારિણી-અનન્ય-એકનિષ્ઠ ભક્તિ ઉપજે છે. ૨૩

સ્નાતો વા યદિ વાઽસ્નાતઃશુચિર્વાયદિવાઽશુચિઃ ।

વિભૂતિં વિશ્વરૂપશ્ચ સંસ્મરન્સર્વદા શુચિઃ ॥૨૪॥

સ્નાન કર્યું હોય વા ન કર્યું હોય, પવિત્ર હોય વા અપવિત્ર હોય, તોપણ જે તે (ગીતામાં કહેલી) પરમાત્માની વિભૂતિનું અને વિશ્વરૂપનું સંસ્મરણ કરે તો તેને સદા પવિત્ર જાણવો. ૨૪

સર્વત્ર પ્રતિભોક્તા ચ પ્રતિગ્રાહી ચ સર્વશઃ ।

ગીતાપાઠં પ્રકુર્વાણો ન લિપ્યતે કદાચન ॥૨૫॥

સર્વત્ર ભોજન કરનાર અને સર્વ પ્રકારનો પ્રતિગ્રહ કરનાર (દાન લેનાર) પણ જે ગીતાપાઠ કરતો હોય તો તે તેનાથી કદી પણ લેપાતો નથી. ૨૫

યસ્યાંતઃકરણં નિત્યં ગીતાયાં રમતે સદા ।

સર્વાંગિકઃ સદાજાપી ક્રિયાવાન્સ ચ પંડિતઃ ॥૨૬॥

દર્શનીયઃ સ ધનવાન્સ યોગી જ્ઞાનવાનપિ ।

સ એવ યાજ્ઞિકો ધ્યાની સર્વવેદાર્થદર્શકઃ ॥૨૭॥

જેનું ચિત્ત સદા ગીતામાં જ રમ્યા કરે છે; તેને સદાય અગ્નિહોત્રી, જપ કરનારો, ક્રિયાવાન, ધનવાન, પંડિત, યાજ્ઞિક, જ્ઞાની, ધ્યાની, યોગી, સર્વ વેદોના અર્થ જાણનારો અને દર્શન કરવા યોગ્ય સમજવો. ૨૬, ૨૭

ગીતાયાઃ પુસ્તકં યત્ર નિત્યં પાઠે પ્રવર્તતે ।

તત્ર સર્વાણિ તીર્થાણિ પ્રયાગાદીનિ ભૂતલે ॥૨૮॥

આ પૃથ્વીપર ગીતાનું પુસ્તક જ્યાં પણ નિત્યપ્રતિ પાઠ કરવામાં વપરાતું હોય, ત્યાં પ્રયાગાદિક સર્વ તીર્થ

આવી વસેલાં સમજવાં. ૨૮

નિવસંતિ સદા ગેહે દેહદેશે સદૈવ હિ ।

સર્વે દેવાશ્ચ ઋષયો યોગિનઃ પન્નગાશ્ચ યે ॥૨૯॥

વળી તે ધરમાં, અને દેહરૂપી દેશમાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ અને પન્નગો સદાસર્વદા રહે છે.

ગીતા ગંગા ચ ગાયત્રી સીતા સત્યા સરસ્વતી ।

બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મવલ્લી ત્રિસંધ્યા મુક્તગેહિની ॥૩૦॥

અર્ધમાત્રા ચિદાનંદા ભવગ્રી ભયનાશિની ।

વેદત્રયી પરાઽનંતા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમઞ્જરી ॥૩૧॥

इत्येतानि जपेन्नित्यं नरो निश्चलमानसः ।

જ્ઞાનાસિદ્ધિં લભેચ્છાં તથાંતે પરમં પદમ્ ॥૩૨॥

ગીતા, ગંગા, ગાયત્રી, સીતા, સત્યા, સરસ્વતી, બ્રહ્મ-વિદ્યા, બ્રહ્મવલ્લી, ત્રિસંધ્યા, મુક્તગેહિની, અર્ધમાત્રા, ચિદાનંદા, ભવગ્રી, ભયનાશિની, વેદત્રયી, પરા, અનંતા અને તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમંજરી (તત્ત્વરૂપી અર્થના જ્ઞાનનો ભંડાર), એ ગીતાનાં અઢાર નામનો સ્થિર મનથી જે નિત્ય જપ કરે; તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને શીઘ્ર પામે છે અને તેના પરિણામે પરમપદરૂપ મોક્ષ પણ પામે છે. ૩૦-૩૨

यद्यत्कर्म च सर्वत्र गीतापाठं प्रकीर्तयेत् ।

તત્તત્કર્મ ચ નિર્દોષં કૃત્વા પૂર્ણમવાપ્નુયાત્ ॥૩૩॥

જે જે કર્મ કરે તે સર્વમાં ગીતાપાઠનું સ્મરણ કરે, તે તે કર્મનિર્દોષી રીતે કરાય છે અને નિર્વિઘ્ને પૂરું થાય છે.

पितृनुद्दिश्य यः श्राद्धे गीतापाठं करोति वै ।

સંતુષ્ટાઃ પિતરસ્તસ્યનિરયાદ્યાંતિ સદ્ગતિમ્ ॥૩૪॥

ગીતાપાઠેન સંતુષ્ટાઃ પિતરઃ શ્રાદ્ધતર્પિતાઃ ।

પિતૃલોકં પ્રયાંત્યેવ પુત્રાશીર્વાદતત્પરાઃ ॥૩૫॥

જે મનુષ્ય શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓના નિમિત્તે ગીતાનો પાઠ કરે, તેના પિતૃઓ સંતુષ્ટ થાય અને નરકમાં હોય તો ત્યાંથી પણ સદ્ગતિ પામે છે; અને ગીતાપાઠથી પ્રસન્ન થયેલા તથા શ્રાદ્ધથી તર્પિત થયેલા એ પિતૃઓ પુત્રને આશીર્વાદ દેતા થકા પિતૃલોકમાં જાય છે. ૩૪, ૩૫

લિખિત્વા ધારયેત્કંઠે બાહુદંડે ચ મસ્તકે ।

નશ્યંત્યુપદ્રવાઃ સર્વે વિઘ્નરૂપાશ્ચ દારુણાઃ ॥૩૬॥

જે માણસ ગીતાને લખીને ગળામાં, હાથ ઉપર કે મસ્તકે ધારણ કરે છે; તેના વિઘ્નોરૂપી સર્વ દારુણ ઉપદ્રવો પણ નાશ પામે છે. ૩૬

દેહં માનુષમાશ્રિત્ય ચાતુર્વર્ણ્યેષુ ભારતે ।

ન શૃણોતિ પઠત્યેવ ગીતામમૃતરૂપિણીમ્ ॥૩૭॥

હસ્તાત્યક્ત્વાઽમૃતં પ્રાપ્તં કષ્ટાત્ક્વેદં સમશ્ચુતે ।

પીત્વા ગીતામૃતં લોકે લબ્ધ્વા મોક્ષં સુખી ભવેત્ ॥

ભારતભૂમિમાં કોઈ પણ વર્ણમાં મનુષ્યદેહ પામવા છતાં જે મનુષ્ય અમૃતરૂપિણી ગીતાને ભણે કે સાંભળે નહિ, તે હાથમાં આવેલું અમૃત તણને દુઃખથી વિપનું પાન કરે છે; અને જે ગીતારૂપી અમૃતનું પાન કરે છે તે આ સંસારમાં સુખી થઈને દેહાંતે મોક્ષ પામે છે. ૩૭, ૩૮

जनैः संसारदुःखार्तैर्गीताज्ञानं च यैः श्रुतम् ।

संप्राप्तममृतं तैश्च गतास्ते सदनं हरेः ॥૩૯॥

સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી થયેલા જે મનુષ્યે ગીતાનું જ્ઞાન સાંભળ્યું છે તેને અમૃત પ્રાપ્ત થયું જાણવું; અને તે વૈકુંઠને પ્રાપ્ત થયો છે, એમ જાણવું. ૩૯

गीतासु न विशेषोऽस्ति जनेषूच्चावचेषु च ।

ज्ञानेष्वेव समग्रेषु समा ब्रह्मस्वरूपिणी ॥૪૦॥

ગીતા સમજવામાં ઉચ્ચ-નીચનો ભેદ નથી;

કેમકે ગીતા બ્રહ્મસ્વરૂપિણી હોવાથી તેનું જ્ઞાન સૌ કોઈને માટે સમાન છે. ૪૦

યઃ શ્રુત્વા નૈવ ગીતાર્થં મોદતે પરમાદરાત્ ।

નૈવાપ્નોતિ ફલં લોકે પ્રમાદાચ્ચ વૃથા શ્રમમ્ ॥૪૧॥

(આવા અતિઉપકારક) ગીતાગ્રંથનો અર્થ વાંચવા કે સાંભળવા છતાં પણ જેને પરમઆદર અને આનંદ ઉપજતો નથી, તે મનુષ્યના પ્રમાદને લીધે (અર્થાત્ તે ચિત્તપરોવીને ગીતાર્થ વાંચતો-સાંભળતો નથી, અથવા તો ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તતો નથી તેથી) તેનો એ સર્વ (ઉપરચોટીઓ) શ્રમ કાંઈ પણ ફળ નહિ આપતાં વૃથા જાય છે. ૪૧

ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

વૃથા પાઠફલં તસ્ય શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ॥૪૨॥

ગીતાનો પાઠ કરીને જે માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી તેને પાઠનું ફળ મળતું નથી અને તેનો પાઠનો શ્રમ કેવળ વૃથાજ જાય છે. ૪૨

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीतापाठं करोति यः ।

श्रद्धया यः शृणोत्येव दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥૪૩॥

આ ગીતાનો પાઠ જે માહાત્મ્યસહિત કરશે અને જે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળશે (અને ગીતાના જ્ઞાન મુજબ વર્તશે) તે દેવદુર્લભ મોક્ષગતિને પામશે. ૪૩

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।

गीतांते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥૪૪॥

જે મનુષ્ય ગીતાના પાઠને અંતે મેં કહેલા ગીતાના આ સનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ કરે છે; તે ઉપર જે કંઈ તે ફળ પામે છે. ૪૪

ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન રૂત્યાદે

ઋષિ, છંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ અને કીલક

ૐ અસ્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાલામંત્રસ્ય ભગવા-
ન્વેદવ્યાસ ઋષિઃ ॥ અનુષ્ટુપ્ છંદઃ ॥ શ્રીકૃષ્ણઃ
પરમાત્મા દેવતા ॥ *અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞા-
વાદાંશ્ચ ભાષસ્યેતિ બીજમ્ ॥ *સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય
મામેકં શરણં વ્રજેતિ શક્તિઃ ॥ *અહં ત્વા સર્વ
પાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચિત્વમિતિ કીલકમ્ ॥

અર્થાત્ આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતારૂપી માળામાં
મણિકાતરીકે સમાયલા શ્લોકોમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો
જે દિવ્ય ઉપદેશ સમાયલો છે; તે પરમાત્મપ્રેરિત વેદ
ઉપનિષદ અને શાસ્ત્રોના સારરૂપ, ધર્મમય અને પરમ-
પદદાયક હોવાથી મંત્રરૂપજ છે. આવા મહાઉપકારક
સેંકડો મંત્રમણિઓથી ગુંથવામાં આવેલી આ ભગ-
વદ્ગીતારૂપી મંત્રમાળાના ઋષિ÷ ભગવાન વેદવ્યાસ
છે. છંદ અનુષ્ટુપ છે અને દેવતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે.
“જે શોક કરવા યોગ્ય નથી, તેનો તું શોક કરે છે અને
વાતો બુદ્ધિમાનના જેવી બોલે છે*” એ વચન ગીતા-
મંત્રનું બીજ-એટલે કે આરંભનું કારણ છે; “સર્વ

x જુઓ અં ૨, શ્લોક ૧૧. * જુઓ અં ૧૮, શ્લોક ૬૬.

÷ મંત્રના ઋષિ એટલે કે પરમાત્મદર્શનપૂર્વક જીવનમુક્ત
થયેલા એવા જે વેદશાસ્ત્રસંપન્ન અને પરમસિદ્ધ મહાજ્ઞાનીએ
આ પ્રવચનોથી અથવા અંતર્યામીની પ્રેરણાથી જે જે દિવ્ય સિદ્ધાંત,
રહસ્ય અને ધર્મકર્માદિ જાણ્યાં તથા અનુભવ્યાં હોય; અને પછી
જેણે તેના દ્રષ્ટાતરીકે રહીને તેને પરમપદદાયક લોકહિતાવહ સ્તોત્ર-
રૂપે કે મંત્રરૂપે બોલ્યાં હોય તે.

ધર્મેનો પરિત્યાગ કરીને એક મારે (પરમાત્માને) જ શરણે આવ૪” (અર્થાત્ બીજું-ત્રીજું જવા દઈને સર્વભાવથી એક મારે પરમાત્માનું જ શરણ લે-મારા ઉપદેશને અનુસર) આ મંત્ર ગીતાના સર્વ મંત્રોમાં શક્તિરૂપ છે; અને “ હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, તું શોક ન કર૪” એ મંત્ર આ ગીતારૂપી મંત્રમાળાનો કીલક એટલે આધાર, ખીલો અથવા સ્તંભ છે-અર્થાત્ આ ગીતાગ્રંથનો સર્વ ભાર-આધાર આ કીલક ઉપર છે.

ન્યાસ વિષે સમજણ

હરકોઈ મંત્રનો પાઠ કે જપ કરવા પહેલાં શરીરની બાહ્યશુદ્ધિ કરવા ઉપરાંત આંતરિક શુદ્ધિ અને જ્ઞાનની દૃઢતા અર્થે હાથ ઇત્યાદિ અંગોમાં સામાન્યરૂપે રહેલા જીવાત્માને વિશેષરૂપે રહેલો કલ્પીને તેનું મહત્ત્વ સૂચવનારા તે તે મુખ્ય મંત્રોનો વિધિપૂર્વક ન્યાસ (એટલે જમાવ) કરવો; (અર્થાત્ તે તે મંત્રોમાં સમાયેલી સાવ સાચી અને આંતરિક દૃઢતા તથા નિડરતાને આપનારી સમજણને અધિકાધિક મજબૂત કરવા માટે નિત્યપ્રતિ તે તે માન્યતા પ્રમાણેનો દૃઢ સંકલ્પ તે તે અંગોદ્વારા પોતાના અંતઃકરણમાં જમાવતારહેવું-જગાડતારહેવું-મજબૂત કરતારહેવું;) અને પોતાના એદિવ્ય અને અમર જીવાત્માને એવી રીતે તે તે અંગમાં તે તે ગુણોની સૂર્તિરૂપે રહેલો કલ્પીને તે તે અંગદ્વારા તે આત્માને નમન કરવું. આવી રીતે પાઠ કરનારે પ્રથમ મંત્રરૂપ બનવું એને ‘ન્યાસ’ ક્યો, એમ કહે છે. આ ક્રિયા હરહમેશ ઉંડી સમજણપૂર્વક અને નિયમિત રીતે થવાને પરિણામે પાઠકના જ્ઞાનમાં દૃઢતા થાય, અને તેના પરિણામે આરિત્રબળ પણ કેવું ખીલી ઉઠે એ તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે. અનુભવી ઋષિમુનિઓએ યોજેલી આવી અનેકવિધ

ક્રિયાઓ અને વિધાઓની ખુબી નહિ સમજવાથી તેને ધતિંગ કહેનારા પણ હોય છે. ન્યાસની આ ક્રિયાઓ લપ કાઢવાની પેઠે જેમ તેમ કરાતી જોઈને જોનારને અભાવ ઉપજે, એ પણ સ્વાભાવિક છે. માટે તે પૂરી સમજણ-પૂર્વક, શાન્તિપૂર્વક અને ન આવડતી હોય તેણે એ ક્રિયા કોઈ પાસે બરાબર શીખી લેવી જોઈએ તથા વિધિપૂર્વક અને એકચિત્તે દર વખતે કરવી જોઈએ. આ ન્યાસના બે વિભાગ છે:—કરન્યાસ અને અંગન્યાસ. ગીતાનો પાઠ કરનારે પ્રથમ ઉપરોક્ત ગીતામંત્રના ઋષિ, છંદ ઇત્યાદિનું સ્મરણ કરીને પછી એ ન્યાસ નીચે પ્રમાણે કરવા.

કરન્યાસનો વિધિ

***નૈનં છિન્દંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવક
ઇત્યંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ ॥**

અર્થાત્ “આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી” એ મંત્ર ભણીને તથા બંને હાથના અંગુઠાને બંને હાથની તર્જનીઓ (અંગુઠા પાસેની આંગળીઓ) વડે સ્પર્શ કરીને અંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

***ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુત ઇતિ
તર્જનીભ્યાં નમઃ ॥**

અર્થાત્ “આ જીવાત્માને પાણી પલાળી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી” એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની તર્જનીઓને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તર્જની-ભ્યાં નમઃ કહીને તેને નમસ્કાર કરવા.

**‘અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચેતિ
મધ્યમાભ્યાં નમઃ ॥**

અર્થાત્ “આ જીવાત્મા છેદી શકાય નહિ એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે” એ મંત્ર ભણી બંને હાથની મધ્યમા (વચલી આંગળીઓ)નો અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને મધ્યમામ્યાં નમઃ એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

*નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતન હત્યનામિકામ્યાં નમઃ ॥

અર્થાત્ “આ જીવાત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન (જગત ઉપજ્યું ત્યારથી) છે” એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની અનામિકાઓ (ટચલીની પાસેની આંગળીઓ)ને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને અનામિકામ્યાં નમઃ એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

*પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશ્ચેતિ કનિષ્ઠિકામ્યાં નમઃ ॥

અર્થાત્ “હે અર્જુન! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને જો” એ મંત્ર ભણીને તથા બંને હાથની ટચલી આંગળીઓને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને કનિષ્ઠિકામ્યાં નમઃ એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

*નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચેતિ કરતલકરપૃષ્ઠામ્યાં નમઃ ॥

અર્થાત્ “આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણ અને આકારનાં છે” એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની હથેળીઓથી તેના પાછલા ભાગોનો યથાક્રમ સ્પર્શ કરી કરતલકરપૃષ્ઠામ્યાં નમઃ બોલી તેને નમસ્કાર કરવા. પછી હૃદયાદિ અંગન્યાસ આવે છે.

હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ

*નૈનં છિંદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવક इति
हृदयाय नमः ॥

અર્થાત્ “આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી” એ મંત્ર ભણીને હૃદયાય નમઃ એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાઓથી હૃદયને સ્પર્શ કરીને તેને (હૃદયદ્વારા આત્માને) નમસ્કાર કરવા.

§न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुत इति
शिरसे स्वाहा ॥

અર્થાત્ “એને પાણી ભીંજવી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી” એ મંત્ર ભણીને શિરસે સ્વાહા (માથાને સ્વાહા) એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાવડે મસ્તકને સ્પર્શ કરવો.

*अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति
शिखायै वषट् ॥

અર્થાત્ “આ આત્મા છેદી શકાય નહિ એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે” એ મંત્ર ભણીને શિખાયૈ વષટ્ (શિખાને વષટ્) બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાવડે શિખાનો સ્પર્શ કરવો.

*नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इति
कवचाय हुम् ॥

અર્થાત્ “આ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે” એ મંત્ર ભણીને તથા કવચાય

x જુઓ અં ૨, શ્લોક ૨૩ § જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩

* જુઓ અં ૨, શ્લોક ૨૪

હ્રસ્વ એમ બોલી બંને હથેળીઓ બંને ખભાને અડાડી અદ્ભુત વાળીએ તેમ કરવું. આથી કવચ પહેર્યાની ભાવના થાય છે.

*પश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति नेत्रत्रयाय वૌષટ્ ॥

અર્થાત્ “હે પાર્થ ! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને જો” આ મંત્ર ભણીને તથા નેત્રત્રયાય વૌષટ્ (ત્રણે નેત્રોને વૌષટ્) એમ બોલીને જમણા હાથની આંગળીઓના અગ્રભાગ વડે બંને ચક્ષુઓને અને બંને ભ્રમરો વચ્ચે ગુપ્ત રહેલા ત્રીજા જ્ઞાનચક્ષુને સ્પર્શ કરવો.

*नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति अस्त्राय फट् ॥

અર્થાત્ “આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણનાં છે” આ મંત્ર ભણીને અસ્ત્રાય ફટ્ એમ બોલીને જમણા હાથને માથાની આસપાસ પ્રદક્ષિણાથી ઉલટી રીતે ફેરવીને તેની પહેલી બે આંગળીઓવડે ડાબી હથેળીમાં તાળી વગાડવી.

इति अंगन्यास समाप्त ।

વિનિયોગ

श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे पाठे विनियोग इति संकल्पः ॥

અર્થાત્ દરેક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલીને તેમની કૃપા પામવા અર્થે આ ગીતારૂપી મંત્રાવલિનો પાઠ કરવામાં [અર્થાત્ મારું કર્તવ્ય-પ્રાપ્તવ્ય સમજવામાં] મારો વિનિયોગ કરું છું (એટલે કે તનમનથી એકચિત્તે જોડાઉં છું) એવો દૃઢ સંકલ્પ ન્યાસ-

ની છેવટે કરવો;* અને તે પછી ગીતામંત્રના ઋષિ અને દેવતાનું નીચે મુજબ ધ્યાન-વંદન કરવું અને તે પછી-જ ગીતાનો પાઠ શરૂ કરવો.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું ધ્યાન-વંદન

ૐપાર્થાય પ્રતિબોધિતાં ભગવતા નારાયણેન સ્વયં ।
વ્યાસેન પ્રથિતાં પુરાણમુનિના મધ્યે મહાભારતમ્ ॥
અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીં ભગવતીમષ્ટાદશાધ્યાયિનીમંબ
ત્વામનુસંદધામિ ભગવદ્ગીતે ભવદ્વેષિણીમ્ ॥૧॥

ૐ ભગવાન નારાયણે પોતે અર્જુનને ઉપદેશેલી, પ્રાચીન મહામુનિ શ્રીવેદવ્યાસજીએ મહાભારત મધ્યે ગુંથેલી, અદ્વૈતજ્ઞાનામૃતને વર્ષાવનારી, અષ્ટાદશ અધ્યાયવાળી અને આ અસત્, જડ તથા દુઃખરૂપ અસાર સંસાર ઉપરથી મોહમમતા ટાળનારી એવી હે ભગવતિ ભગવદ્ગીતે! હે માતા! હું આપનું ધ્યાન ધરું છું. ૧

મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનનું ધ્યાન-વંદન

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફુલારવિંદાય-
તપત્રનેત્ર । યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો
જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥૨॥

હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ જેવાં

* ન્યાસની છેવટે આ સંકલ્પ પણ અધ્યાત્મવિદ્યાના નિયમો સમજી લઈને લાવભક્તિપૂર્વક કરવામાં આવે તો (જેમ પંખો હલાવવારૂપે કે ખુલ્લી જગામાં જવારૂપે મનુષ્યચત્ત થવાથી હવાનો લાભ વિશેષરૂપે મળે છે તેમ) સર્વવ્યાપક પરમાત્મદેવની સર્વવ્યાપી કૃપાનો લાભ પણ જરૂર મળી શકે-અર્થાત્ પ્રભુકૃપા પામવી કે નહિ પામવી એનું કારણ કંઈ પ્રભુમાં મનુષ્યોના જેવો પક્ષપાત, સ્તુતિલોભ કે સ્વચ્છંદતા હોવાનું નથી, પણ ‘મનુષ્યચત્ત’ છે. કેમકે પ્રભુ પોતે જેમ સદાય સર્વત્ર છે, તેમ પ્રભુકૃપા પણ સદા સર્વત્ર અને સર્વ માટે રહેલી છે.

વિશાળ નેત્રવાળા વ્યાસ ભગવાન ! આપને નમસ્કાર હો. મહાભારતરૂપી તેલ પૂરીને આપેજ આ ગીતા-જ્ઞાનરૂપી દીપક (અમને ધર્મકર્મનો ખરો માર્ગ દર્શાવવા સાર) પ્રગટાવ્યો છે. ૨

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ધ્યાન-વંદન

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રવેત્રૈકપાણયે ।

જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥૩॥

શરણ થનાર ભક્તોને કલ્પવૃક્ષ પેઠે ઇચ્છિત ફળ આપનારા, એક હાથમાં આબુક ધારણ કરનારા, જ્ઞાનમુદ્રાયુક્ત અને ગીતારૂપી અમૃતનું દોહન કરનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપને નમસ્કાર હો. ૩

સર્વોપનિષદો ગાવો દોઘા ગોપાલનંદનઃ ।

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્ભોક્તા દુગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ॥૪॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે; તેના દોહનારા ગોપાલ-નંદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે; અર્જુનરૂપી વત્સ છે; મહાન ગીતાઅમૃતરૂપી દૂધ છે અને બુદ્ધિશાળી પુરુષો તેના ભોક્તા (પીનારા) છે. ૪

વસુદેવસુતં દેવં કંસચાણૂરમર્દનમ્ ।

દેવકીપરમાનંદં કૃષ્ણં વંદે જગદ્ગુરુમ્ ॥૫॥

વસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય રૂપવાળા, કંસ અને આણૂર દૈત્યોનો નાશ કરનારા અને દેવકીને પરમ આનંદ આપનારા હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે જગદ્ગુરો ! હું આપને વંદન કરું છું.

ભીષ્મદ્રોણતટા જયદ્રથજલા ગાંધારનીલોપલા ।

શલ્યગ્રાહવતી કૃપેણ વહની કર્ણેન વેલાકુલા ॥

અશ્વત્થામાવિકર્ણધોરમકરા દુર્યોધનાવર્તિની ।

સોત્તીર્ણા સ્વલુ પાંડવૈ રણનદી કૈવર્તકઃ કેશવઃ ॥

ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાઓવાળી, જયદ્રથરૂપી

જળવાળી, શકુનીરૂપી નીલ પથ્થરવાળી, શલ્યરૂપી
ઝૂકવાળી, કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહવાળી, કર્ણુરૂપી મોઝા-
વાળી, અશ્વત્થામા અને વિકર્ણુરૂપી ભયાનક મગરમ-
ચ્છવાળી અને દુર્યોધનરૂપી ધુમરીવાળી જે યુદ્ધરૂપી
નહી, તેને આપ શ્રીકૃષ્ણરૂપી સુકાની મળ્યા તેથીજ
પાંડવો તરી ગયા છે. ૬

પારાશર્યવચઃ સરોજમમલં ગીતાર્થગંધોત્કટં ।

નાનારૂપાનકકેસરં હરિકથાસંબોધનાબોધિતમ્ ॥

લોકે સજ્જનષદ્પદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુદા ।

મૂયાદ્ધારતપંકજં કલિમલપ્રધ્વંસિનઃ શ્રેયસે ॥૭॥

ગીતાના અર્થરૂપ ઉત્કટ સુગંધત્રાણું, નાના પ્રકારનાં
આખ્યાનોરૂપી કેસરવાણું, હરિકથાના ઉપદેશવડે
પ્રકૃષ્ઠ થયેલું, જગતમાંના સજ્જનરૂપી ભમરાઓ
નિરંતર આનંદપૂર્વક જેના રસનું પાન કરે છે એવું,
કલિકાળનાં પાપનો વિનાશ કરનાર અને પરાશરના
પુત્ર શ્રીવ્યાસ મુનિના વાણીરૂપી વિશાળ સરોવરમાં
ઉગેલું એવું મહાભારતરૂપી વિશાળ કમળ અમારું
કલ્યાણ કરનાર થાઓ. ૭

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વંદે પરમાનંદમાધવમ્ ॥૮॥

જેમની કૃપા મુંગાને વાચાળ કરે છે અને પાંગળાને
પર્વત ઉદ્ધાધાવે છે; તે પરમાનંદ સ્વરૂપ માધવને હું
વંદન કરું છું. ૮

યં બ્રહ્માવરુણેંદ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વંતિ દિવ્યૈઃ સ્ત-

વૈવેદૈઃ સાંગપદક્રમોપનિષદૈર્ગાયંતિ યં સામગાઃ ॥

ધ્યાનાવસ્થિતતદ્ગતેન મનસા પશ્યંતિ યં યોગિનો ।

યસ્યાં તં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઈંદ્ર, રુદ્ર અને મરુત્ (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ દિવ્ય સ્તોત્રાવડે જેમની સ્તુતિ કરે છે; સામ-વેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ અંગ, પદ, ક્રમ અને ઉપ-નિષદ્ધસહિત વેદોવડે જેમની સ્તુતિ ગાય છે; તેમનામાં પરોવાયલા ચિત્તવડે ધ્યાનમાં સ્થિર થયેલા યોગીઓજ જેમનાં દર્શન કરી શકે છે; અને દેવો તેમજ અસુરો જેમના પારને જાણી શકતા નથી; એવા પરમાત્મ-દેવને નમસ્કાર હો. ૯

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

શ્રીધરી ટીકાનુસાર અર્થસહિત

અધ્યાય ૧ લો—અર્જુનવિષાદયોગ

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ । ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:—

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવ: ।

મામકા: પાંડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥૧॥

હે સંજય ! ધર્મભૂમિ એવા કુરુક્ષેત્રમાં મારા પુત્રાએ તથા પાંડુના પુત્રાએ યુદ્ધની ઈચ્છાથી ભેગા થઈને પછી શું કર્યું ? તે કહે. ૧

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

દૃષ્ટ્વા તુ પાંડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ।

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥૨॥

પાંડવોની સેનાને વ્યૂહના આકારમાં ગોઠવાયેલી જોઈ તે વેળા રાજા દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો અને આવું વચન બોલ્યો. ૨

દુર્યોધનની એ વાત હોવાના નવ શ્લોકમાં આવે છે.

પશ્યૈતાં પાંડુપુત્રાણામાચાર્ય મહર્તાં ચમૂમ્ ।

વ્યૂઠાં દુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥૩॥

હે આચાર્ય ! પાંડુપુત્રોની આ મોટી સેના જુઓ, કે જે આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય અને દુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વ્યૂહના આકારમાં ગોઠવેલી છે. ૩

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

આ સેનામાં મોટા ધનુર્ધારી તથા યુદ્ધ કરવામાં બહુ પ્રખ્યાત એવા ભીમ, અર્જુન અને તેમના જેવા બીજા પણ અનેક શૂરવીરો છે. જેમકે સાત્યકિ, વિરાટ રાજા અને મહારથી* દ્રુપદરાજા. ૪

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

વળી ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, પરાક્રમી કાશીરાજ, ધણુને જીતનારો કુંતિભોજ રાજા, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ શૈબ્યરાજા, પરાક્રમી યુધામન્યુ રાજા, વીર્યવાન ઉત્તમૌજા, સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, એ બધાજ મહારથીઓ છે. ૫, ૬

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

હું દ્વિજોમાં ઉત્તમ ! હવે આપણામાં બળપરાક્રમાદિને લીધે પ્રસિદ્ધ એવા જે મારા સૈન્યના નાયકો છે, તે સારી રીતે આપની જાણમાં આવે તે સાર તેમનાં નામ કહું છું, તે સાંભળો. ૭

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।

* જે એકલો દશહજાર ધનુર્ધારીઓ સાથે યુદ્ધ કરે તથા શત્રુમાં અને શાત્રુમાં પ્રવીણ હોય તે ‘મહારથી’ છે. ધણુ થોડાઓ સાથે યુદ્ધ કરી શકે તે ‘અતિરથી’, એકની સાથે લડી શકે તે ‘રથી’ અને એથી ન્યૂન હોય તે ‘અર્ધરથી’ કહેવાય છે.

અશ્વત્થામા વિકર્ણશ્ચ સૌમદત્તિસ્તથૈવ ચ ॥૮॥

અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ।

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥૯॥

આપ (દ્રોણાચાર્ય), ભીષ્મપિતામહ કર્ણ, યુદ્ધમાં જય મેળવનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, સૌમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્રવા તેમજ બીજા પણ ધણા શૂરવીરો છે, કે જે સર્વ મારે માટે જીવ આપવા તૈયાર થયા છે, મારવાનાં વિવિધ શસ્ત્રો ધારણ કરે છે તથા યુદ્ધવિષે કુશળ છે.

અપર્યાસં તદસ્માકં બલં મીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।

પર્યાસં ત્વિદમેતેષાં બલં મીમાભિરક્ષિતમ્ ॥૧૦॥

આપણું સૈન્ય ઉપર કહેલા વીર પુરુષોથી યુક્ત છે અને ભીષ્મથી રક્ષાયલું છે તોપણ અપૂર્ણ છે; તથા એ પાંડવોનું સૈન્ય તો ભીમથી રક્ષાયલું હોવાથી આપણી સાથે લડવાને સમર્થ છે. ૧૦

ભાવાર્થ કે:-ભીમ કરતાં પણ ભીષ્મ વધારે બળવાન છે, પણ તે કૌરવો અને પાંડવોને સમાન ગણે છે તેથી પોતાનું સૈન્ય તેમનાથી રક્ષાયલું છતાં પણ જીતવામાં અસમર્થ છે; અને પાંડવોનું સૈન્ય ભીમથી રક્ષાયલું છે તોપણ તે પાંડવપક્ષનો હોવાથી તેના જેટલી લાગણીથી ભીષ્મ યુદ્ધ નહિ કરે; એ હેતુથી દુર્યોધને આ શંકા કરી છે.

અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગવસ્થિતાઃ ।

મીષ્મમેવાભિરક્ષંતુ ભવંતઃ સર્વ એવ હિ ॥૧૧॥

આપ સર્વ વ્યૂહમાં પેસવાના સઘળા માર્ગો ઉપર પોતપોતાને ઠેકાણે ઉભા રહીને સર્વ તરફથી ભીષ્મ-પિતામહનીજ રક્ષા કરો. કારણ કે આપણું જીવિત ભીષ્મ-નાજ બળ ઉપર આધાર રાખે છે. ૧૧

એવી રીતે દુર્યોધનનું માનપૂર્વક બોલવું સાંભળીને પછી

ભીષ્મપિતાએ શું કયું તે વાત સંજય કહે છે.

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुद्वः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

પછી તે પ્રતાપી અને કુરુકુળમાં વૃદ્ધ એવા ભીષ્મ-
પિતામહે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવતાં મોટો સિંહનાદ
કરીને શંખ વગાડ્યો. ૧૨

એવી રીતે સેનાપતિ ભીષ્મનો યુદ્ધોત્સાહ જોઈ બધાને યુદ્ધનો
ઉત્સાહ થયો એ વાત હવે સંજય કહે છે.

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥

ત્યાર પછી શંખો, નગારાં, મૃદંગ, ઢોલ અને રણ-
શિંગાં આદિ રણનાં વાજાં એકસાથે વાગવા લાગ્યાં
અને એ સર્વનો ઘણો મોટો શબ્દ થયો. ૧૩

તે પછી પાંડવોના સૈન્યનો યુદ્ધોત્સાહ વર્ણવે છે.

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ।

माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥१४॥

કૌરવ સૈન્યનો વાજાંત્રોનો ડોલાહલ થયા પછી, ધોળા
ઘોડાવાળા મોટા રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન
પણ દિવ્ય શંખો વગાડ્યા. ૧૪

पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥

ઇંદ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પાંચજન્ય શંખ
વગાડ્યો; અર્જુને દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડ્યો તથા
ભયંકર કર્મ કરનારા ભીમસેને પૌંદ્ર નામનો મોટો
શંખ વગાડ્યો. ૧૫

अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥१६॥

કુંતીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે અનંતવિજય નામનો શંખ વગાડ્યો તથા નકુલ અને સહદેવે સુધોષ અને મણિપુષ્પક નામના શંખો વગાડ્યા. ૧૬

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિશુંડી ચ મહારથઃ ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્રાપરાજિતઃ ॥૧૭॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌભદ્રશ્ચ મહાબાહુઃ શંખાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥૧૮

હે મહારાજ ! ઉત્તમ ધનુષ્યવાળા કાશીરાજ, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, અજિત સાત્યકી, દ્રુપદ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા સુલદ્રાનો મોટા હાથવાળો પુત્ર અભિમન્યુ, એ બધાએ પોતપોતાના જુદા જુદા શંખો વગાડ્યા. ૧૭, ૧૮

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં દયાને વ્યદારયત ।

નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયઃ ॥૧૯॥

આકાશ અને પૃથ્વીને ગળવી દેતા એવા એ તુમુલ અવાજે કૌરવોનાં હૃદયને ચીરી નાખ્યાં. સારાંશ કે, એ શંખનાદથી તેમનાં હૃદય કંપી ઊઠ્યાં. ૧૯

અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાંડવઃ ॥૨૦॥

હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

હે રાજા ! પછી લડવાને તૈયાર થઈ ઉભેલા તમારા પુત્રોને જોઈને, જે સમયે એકબીજા ઉપર શસ્ત્રોનો ધા કરવાની તૈયારી થઈ ચૂકી છે તે સમયે, જેની ધ્વજ-માં કપિવર હનુમાન છે એવા અર્જુને પોતાનું ધનુષ્ય ઉગામીને લગવાનને કહ્યું કે:-૨૦

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥૨૧॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષ્યેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્ રણસમુદ્યમે ॥૨૨॥

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય એતેઽત્ર સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥૨૩॥

હે અચ્યુત ! આ રણના સમારંભમાં જેઓ લડવાની ઇચ્છાથી આવીને ઉભા છે, તેઓમાં મારે કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે તથા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા દુર્યોધનનું યુદ્ધમાં પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી અહીં આવેલા લડનારા કોણ કોણ છે તેઓને હું જોઈ લઉં, ત્યાંસુધી મારો રથ બંને સેનાની વચ્ચે લઈ જઈ ઉભો રાખો. ૨૧-૨૩

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્ ॥૨૪॥

भीष्म द्रोण प्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

ઉવાચ પાર્થ પશ્યૈતાન્સમવેતાન્કુરૂનિતિ ॥૨૫॥

હે રાજા ! નિદ્રાને છૂતનારા અર્જુને એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, ત્યારે ભગવાને બેઠો સેનાની વચ્ચેમાં ભીષ્મ, દ્રોણ તથા બધા રાજાઓની સન્મુખ રથ ઉભો રાખ્યો અને કહ્યું કે, હે અર્જુન ! આ એકઠા થયેલા કૌરવોને તું જો. ૨૪, ૨૫

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थ पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातૃન્ પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વીંસ્તથા ।

શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ સેનયોરુભયોરપિ ॥૨૬॥

પછી અર્જુને પોતાના કાકા વગેરેને, પિતામહોને,

આચાર્યેનિ, મામાએને, દુર્યોધન આદિ ભાઈએને, પુત્રો તથા પૌત્રોને, મિત્રોને, સસરાએને તથા પોતાની ઉપર ઉપકાર કરનારાં સુદૃઢ પુરુષોને બન્ને સેનાઓમાં આવી ઉભેલા બેયા. ૨૬

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌંતેયઃ સર્વાન્બંધૂનવસ્થિતાન્ ।
કૃપયા પર્યાવિષ્ઠો વિષીદન્નિદમબ્રવીત્ ॥૨૭॥

આ પ્રમાણે તે સર્વ બંધુ ઇત્યાદિને પોતાની સન્મુખ ઉભેલા બેધને, જેના મનમાં અત્યંત દયા ઉત્પન્ન થયેલી છે એવા અર્જુને મનમાં ગ્લાનિ પામીને આ પ્રમાણે કહ્યું:-

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:-

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ।
સીદંતિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ॥૨૮॥
વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ।
ગાંડીવં સંસતે હસ્તાત્ત્વક્ચૈવ પરિદહ્યતે ॥૨૯॥

હે કૃષ્ણ! આ મારા બંધુઓને યુદ્ધની ઇચ્છાથી સન્મુખ ઉભેલા બેધને મારાં ગાત્ર દીલાં થઈ જાય છે; મુખ સૂકાય છે; શરીરમાં કંપ થાય છે; રૂવાડાં ઉભાં થાય છે; હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ પડી જાય છે અને આમડીમાં દાહ થાય છે. ૨૮, ૨૯

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ।
નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ॥૩૦॥

અહીં સ્થિરતાથી હું ઉભો રહી શકતો નથી; મારું મન જાણે ભ્રમે છે અને હે કેશવ! હું અનિષ્ટ સૂચવનારા અપશુકનો પણ બેઠું છું. ૩૦

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ।
ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ॥૩૧॥

વળી યુદ્ધમાં સ્વજનને હથુવામાં હું કદ્યાણુ પણ

જેતો નથી. એટલે કદી આપ વિજયાદિક ફળ ધારતા હો તોપણ હે કૃષ્ણ! હું એ વિજય, રાજ્ય તથા સુખોને ઇચ્છતો નથી. ૩૧

કિં નો રાજ્યેન ગોવિંદ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ।
 યેષામર્થે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં ભોગાઃ સ્વાનિ ચ ॥
 ત ઇમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણં સ્ત્યક્ત્વા ધનानિ ચ ।
 આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ॥૩૩
 માતુલ્યઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સંબંધિનસ્તથા ।
 એતાન્ન હંતુમિચ્છામિ મતોઽપિ મધુસૂદન ॥૩૪॥

કારણ કે હે ગોવિંદ! જેઓને માટે અમે રાજ્ય, ભોગ તથા સુખો ઇચ્છીએ, એવા આ અમારા આચાર્યો, કાકાઓ, પુત્રો, પૌત્રો, પિતામહો, મામાઓ, સસરાઓ, સાળાઓ તથા સંબંધીઓ ઇત્યાદિ તો પ્રાણ અને ધનનો મોહ ત્યજીને આ યુદ્ધભૂમિમાં આવી ઉભા છે. માટે અમે તેમની સાથે લડીને મેળવેલા રાજ્યને, ભોગને તથા જીવિતને શું કરીએ? હે મધુસૂદન! આપ કદી એમ કહેશો કે, જે તું દયા લાવીને તેમને નહિ મારે, તો હુયેં ધનાદિ તો રાજ્યલોભને લીધે તને માર્યા વિના રહેવાના નથી, માટે તું જ તેમને મારીને રાજ્ય ભોગવ; તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, કદી તેઓ મને મારે તોપણ તેમને મારવા હું ઇચ્છતો નથી. ૩૨-૩૪

અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ કિં નુ મહીકૃતે ।
 નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન ॥૩૫
 હે જનાર્દન! ત્રણે લોકનું રાજ્ય મળતું હોય તોપણ તેમને મારું નહિ, તો પછી માત્ર આ પૃથ્વીને માટે તો કેમજ મારું? એ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાને મારવાથી મને શો આનંદ થવાનો છે? ૩૫

પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્હત્વૈતાનાતતાયિનઃ । તસ્માન્નાર્હા વયં હંતું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વબાંધવાન્ । સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુચિનઃ સ્યામ માધવ ॥૩૬॥

એ દુર્યોધિન આદિ આતતાયીઓ* છે, તોપણ તેમને મારવાથી તો અમને પાપજ લાગે; મારે અમારાબાંધવો જે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તેમને મારવા અમારે યોગ્ય નથી. વળી હે માધવ ! સ્વજનોને મારીને અમે સુખી પણ ક્યાંથી થઈએ ? ૩૬

કુટુંબ આદિના વધનો દોષ તો તમારે ને દુર્યોધનાદિને પણ સરખોજ છે; છતાં તેઓ પણ બંધુવધનો મહાન દોષ વહોરીને યુદ્ધમાં ઉતર્યા છે તો પછી તમે પણ યુદ્ધ કરો; ખેદ શામાટે કરો છો ? એમ ભગવાન કહેવા ધારતા હશે, એમ ધારીને અર્જુન આ પછીના બે શ્લોકવડે તેનો ઉત્તર આપે છે.

યદ્યપ્યેતે ન પश्यन्ति લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદોહે ચ પાતકસ્ ॥૩૭॥

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુસ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપ્સ્યદ્વિર્જનાર્દન ॥૩૮॥

* અગ્નિદો ગરહૈશ્ચેવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપદ્મઃ ।

ક્ષેત્રદારાપહર્તા ચ જહેતે આતતાયિનઃ ॥

અર્થાત્ અગ્નિ લગાડનાર, ઝેર આપનાર, હાથમાં શસ્ત્ર લઈ સામો થનાર, ધનનો નાશ કરનાર અને જમીન તથા સ્ત્રી લઈ લેનાર, એ છ આતતાયી કહેવાય છે. દુર્યોધનાદિએ તો એ છએ પ્રકારનાં કર્મ કરેલાં હોવાથી તેઓ સર્વ પ્રકારે આતતાયી છે એટલે તેમને તો મારવા ઉચિતજ છે. કારણ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાધિચારયન્ ।

નાતતાયિવધે વૌષો હંતુર્ભવતિ કશ્ચન ॥

અર્થાત્ જે આતતાયી મારવા આવે, તો કશા પણ વિચારવિના તેને હણવો. એથી જરા પણ દોષ લાગતો નથી; મારે તું આ દુર્યોધનાદિને હણ એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય ધારીને અર્જુને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે.

*હે જનાર્દન ! એ દુર્યોધન આદિકતું ચિત્ત રાજ્ય-
લોભથી ભ્રષ્ટ થયેલું છે તેથી તેઓ કુલક્ષય કરવાથી
તથા મિત્રદ્રોહ કરવાથી થતું પાતક જોઈ શકતા નથી;
પણ અમે તો કુળનાશથી તથા મિત્રદ્રોહથી લાગતા
પાતકને જાણીએ છીએ એટલે અમારે આ પાપથી
અટકવાનો વિચાર શા માટે ન કરવો ? ૩૭, ૩૮

અર્જુન હવે કુલક્ષયથી થતા દોષો દેખાડે છે.

કુલક્ષયે પ્રણश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥૩૯॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टાસુ વાણ્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥૪૦॥

કુળનો નાશ થવાથી પરંપરાથી આલ્યા આવતા
કુળધર્મો નાશ પામે છે; કુળધર્મોનો નાશ થવાથી આખા
કુળમાં અધર્મ પ્રસરી જાય છે; કુળમાં અધર્મ પ્રસરવાથી
કુળની સ્ત્રીઓ દુરાચારી થાય છે; અને હે શ્રીકૃષ્ણ !
સ્ત્રીઓ દુરાચારી થવાથી પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે—અર્થાત્
ઉચ્ચ જાતિની સ્ત્રીમાં નીચ જાતિના પુરુષથી અથવા
નીચ જાતિની સ્ત્રીમાં ઉચ્ચ વર્ણના પુરુષથી જે પ્રજા

* આતતાયીને મારવાની છૂટ છતાં અર્જુને ઉપર કહ્યું કે “તેઓ
આતતાયી છતાં પણ તેમને મારવાથી અમને પાપજ લાગે” તે
એવા અભિપ્રાયથી કે, ઋષિઓનાં અર્થશાસ્ત્રરૂપે અને ધર્મશાસ્ત્ર-
રૂપે બે પ્રકારનાં વચન છે. તેમાં ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં અર્થશાસ્ત્રનાં
વચન પ્રબળ ગણાય છે; માટે આચાર્યાદિ આતતાયીઓને મારવા
એ તો અધર્મજ છે. મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું છે કે:—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ।

अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥

અર્થાત્ બે સ્મૃતિઓ વચ્ચે વિરોધ જણાતાં વ્યાવહારિક
રીતે જે ન્યાય જણાય તેને બળવાન જાણવો અને અર્થશાસ્ત્ર કરતાં
ધર્મશાસ્ત્રને વધારે બળવાન જાણવું, આવી મર્યાદા છે.

ઉત્પન્ન થાય તે વર્ણસંકર કહેવાય છે. ૩૬,૪૦

સંકરો નરકાયૈવ કુલધ્વાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતંતિ પિતરો હ્યેષાં લુપ્તપિંડોદકક્રિયાઃ ॥૪૧॥

એવી વર્ણસંકર પ્રજા કુળનો નાશ કરનારાઓને તથા કુળને નરકમાં જ નાખે છે-અર્થાત્ કુળનો નાશ કરનારાઓ અને સંકરદોષવાળાઓ નરકમાં પડે છે, અને તેમના સ્વર્ગવાસી પિતૃઓને પિંડદાન તથા જ્ઞાંજલિ આપવાની ક્રિયાનો લોપ થવાથી તેઓ પણ નરકમાં પડે છે. ૪૧

દોષૈરેતૈઃ કુલધ્વાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યંતે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥૪૨॥

વળી એ કુળધાતક મનુષ્યોના એવા વર્ણસંકર કરનારા દોષોને લીધે સનાતન જાતિધર્મો તથા કુળધર્મો નાશ પામે છે. ૪૨

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥૪૩॥

અને હે જનાર્દન ! જે મનુષ્યોનો જાતિધર્મ તથા કુળધર્મ નાશ પામે છે, તેઓનો નિયત કાળ સુધી નરક-વાસ થાય છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૪૩*

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્રાજ્યસુખલોભેન હંતું સ્વજનમુદ્યતાઃ ॥૪૪॥

છતાં પણ અહો ! ખેદની વાત છે કે, અમે એવું

* પ્રાયશ્ચિત્તમકુર્વાણાઃ પાપેષુ નિરતાઃ નરાઃ ।

અપશ્ચાત્તાપિનઃ કષ્ટાગ્નિરયાન્ યાંતિ વારુણાન્ ॥

અર્થાત્ જે પાપ કરવામાં પ્રીતિવાળા છે, જે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા નથી અને જેમને પાપને માટે પશ્ચાત્તાપ પણ થતો નથી તેઓ મહાદુઃખદાયી દારુણ નરકમાં જાય છે.

મહાન પાપ કરવા તૈયાર થયા છીએ ! કેમકે રાજ્ય-
સુખના લોભથી અમે સ્વકુટુંબીઓને હણવા તૈયાર
થયા છીએ. ૪૪

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥૪૫॥

એ કરતાં તો હાથમાં હથિયારવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના
પુત્રો જે મને પ્રતીકાર (અચાવ) નહિ કરનારને તથા
શસ્ત્રવગરનાને રણમાં હણી નાખે, તો તેથીજ મારું
વધારે હિત થાય. ૪૫

संजय उवाच । संजय કહે છે:—

एवमुक्तवार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य સશરં ચાપં શોકસંવિમ્નમાનસઃ ॥૪૬॥

જેનું મન શોકમાં ડૂબેલું છે, એવો અર્જુન આ યુદ્ધ-
ને પ્રસંગે એ પ્રમાણે કહીને તથા બાણસહિત ધનુષ્ય
મૂકી દહને રથ ઉપર બેસી ગયો. ૪૬

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥૧॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા વિષે અર્જુનવિષાદયોગ નામનો
પહેલો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જો=નાંચ્યયોગ

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।

વિષીદંતમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥૧॥

એ પ્રમાણે આંસુવડે ભરેલાં તથા ગભરાયલાં નેત્રવાળા અને શોક કરતા દયાયુક્ત અર્જુનને મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ વાક્ય કહ્યું. ૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥૨॥

હે અર્જુન! આવા સંકટને સમયે, આર્યજનોએ નહિ સેવેલો, ધર્મરહિત તથા અપયશ કરનારો આ મોહ તને ક્યાંથી થયો? ૨

ક્લેબ્યં માસ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વચ્યુપપદ્યતે ।

ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં તત્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥૩॥

હે અર્જુન! તું એમ બીકણ થા નહિ. તારા જેવાને એ બીકણપણું છાજતું નથી, માટે હે શત્રુને તપાવનારા! હૃદયનું તુચ્છ દુર્બળપણું ત્યજ દધને તું યુદ્ધને માટે ઉભો થા. ૩

હું કંઈ બીકથી મુદ્ધ ત્યજ દેતો નથી, પણ ન્યાયથી ઉલટું છે માટે ત્યજ દઈ છું, એ વાત હવે અર્જુન કહે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

કથં ભીષ્મમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥

હે મધુસૂદન! પૂજા કરવા યોગ્ય એવા બીષ્મ અને દ્રોણ સામે હું બાણોવડે લડુંજ કેમ! સારાંશ કે, એમની સાથે “હું લડીશ” એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી તો પછી લડી તો કેમજ શકું? ૪

લડીશ નહિ તો તારા શરીરનો નિર્વાહ નહિ થાય એમ જો કૃષ્ણ કહે, તો અર્જુન કહે છે.

गुरुन् हत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके । हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव भुंजीय भोगान्नुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

ગુરુનો વધ એ નરકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે; માટે મહાન પ્રભાવવાળા દ્રોણ અને બીષ્મ આદિ ગુરુજનોની હિંસા કરવા કરતાં તો આ લોકમાં ભિક્ષાનું અન્ન ખાવું ઠીક છે. કેમકે ધનની તૃષ્ણાવાળા* ગુરુઓને મારીને પર-લોકના દુઃખ ઉપરાંત આ લોકમાં પણ લોહીથીજ ખર-ડાયલા વૈભવ ભોગવવા પડે એ બહુ દુઃખદાયક છે. ૫

વળી અમે કદાચ અધર્મને સ્વીકારીએ તોપણ અમારો જય અંશ કે પરાજય થશે એ નક્કી નથી, એટલે પણ લડવું વૃથા છે, એ વાત હવે અર્જુન કહે છે.

* આ ઠેકાણે અર્જુને ગુરુજનોને ‘ધનની તૃષ્ણાવાળા’ કહ્યા તે એવા અભિપ્રાયથી કે, ધનની તૃષ્ણાને લીધે બીષ્મ વગેરે તો યુદ્ધથી નહિજ અટકે તેથી તેમને મારવાનો પ્રસંગ આવવાનોજ. વળી બીષ્મ ધનના લોભી હતા એ તો તેમણેજ યુધિષ્ઠિરને એક પ્રસંગે કહ્યું હતું:-

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः ॥

અર્થાત્ માણસ ધનનો દાસ છે, ધન કેાધનો દાસ નથી, એજ વાત ખરી છે. હે રાજા યુધિષ્ઠિર! ધનને લીધે (એટલે કે કૌરવોએ બીષ્મ તરફ ધનની ખૂબ છૂટ રાખેલી તેને લીધે) હું કૌરવો સાથે બંધાઈ ગયો છું.

ન ચેતદ્વિઙ્ઘઃ કતસ્મિન્ મરીયો યદ્વા જયેમ યદિ
વા નો જયેયુઃ । યાનેવ હત્વા ન જિર્જીવિષામસ્તેઽ
વસ્થિતાઃ પ્રમુખે ધાંતરાષ્ટ્રાઃ ॥૬॥

વળી અમે જીતીશું કે તેઓ અમને જીતશે ? એ પણ
અમે જાણતા નથી; છતાં કહી અમે જીત્યા, તો તે જય
પણ અમારો પરાજય થવા બરાબર છે. કારણકે જેમને
મારીને અમે જીવવા ઇચ્છીએ નહિ, તે આ ધૃતરાષ્ટ્રના
પુત્રો તો સામેજ ઉભેલા છે ! ૬

ઉપરોક્ત વાત સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન રખેને એમ કહે
કે “એમ છે તો તુંજ વિચાર કરીને ઠીક લાગે તેમ કર” તેથી
અર્જુન સરળભાવે કહી દે છે કે:-

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મ-
સંમૂઢચેતાઃ । યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે
શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥૭॥

“બંધુઓને મારીને પછી અમે પણ કેમ જીવી શ-
કીએ !” એ જાતની દીનતા તથા કુળનો નાશ કરવાથી
થતો દોષ, એ બે કારણોથી મારો શૌર્યાદિ ક્ષાત્ર-
સ્વભાવ અત્યારે જતો રહ્યો છે; તથા યુદ્ધ કરવાનું
ત્યજીને ભિક્ષાત્રથી જીવવું એ અમારા ગુણકર્મ-
સ્વભાવ જેતાં અમારો સ્વધર્મ છે કે પરધર્મ અથવા
અધર્મ છે, એ વિષે પણ મારા મનમાં સંદેહ થયો છે;
તેથી હું આપને પૂછું છું. માટે મારા ગુણસ્વભાવાદિ-
નો વિચાર કરીને જે કાંઈ મારો સ્વધર્મ હોય-વાસ્ત-
વિક રીતે મારે જે કરવું ઘટિત હોય-તે આપજ મને
કહો. હું આપના શિક્ષણને યોગ્ય છું અને આપને
શરણે આવેલો છું, માટે આપ મને શિક્ષા આપો. ૭

ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્ યચ્છોકમુચ્છો-

ષણ્મિન્દ્રિયાણામ્ । અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નઃ ક્ષં રાજ્યં
સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥૮॥

શત્રુવિનાશનું અને સમૃદ્ધિથી ભરપૂર હોય એવું
આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય, તથા દેવોનું આધિપત્ય
એટલે સ્વર્ગનું રાજ્ય પણ મેળવવાથી મારો આ
ઇન્દ્રિયોને સૂકવી નાખનારો શોક દૂર થાય એવો કશોજ
ઉપાય હું દેખતો નથી. ૮

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

હે શત્રુઓને તપાવનારા ધૃતરાષ્ટ્ર ! અર્જુન એ
પ્રમાણે કહીને તથા ‘હે ગોવિંદ ! હું યુદ્ધ નહિ કરું’
એમ કહીને ચૂપ રહ્યો. ૯

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥१०॥

હે ભરતવંશી ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે બન્ને સેનાની
વચ્ચે અર્જુનને ખેદ કરતો જોઈને ઇન્દ્રિયોના સ્વામી
શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને હસતા હોય એવા પ્રસન્ન મુખથી
આવું વચન કહ્યું. ૧૦

દેહથી આત્મા જુદો છે, એવું જ્ઞાન નહિ હોવાથીજ અર્જુનને
એ પ્રમાણે નાશવંત શરીરોનો શોક થાય છે માટે શ્રીભગવાન હવે
તે વાત સમજાવે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥११॥

જેમનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેમનો તે “મારા
સંબંધીઓને સામા ઉભેલા જોઈને મારાં અંગો ઢીલાં
થાય છે” ઇત્યાદિ વચનોવડે શોક કર્યો છે, અને મેં તને

કહું છે કે “ આ સંકટના સમયમાં આર્ય પુરુષોએ નહિ સેવેલો એવો આ ધર્મરહિત મોહ તને ક્યાંથી ઉપજ્યો?” છતાં પણ “ ભીષ્મ અને દ્રોણ જેવા ગુરુજનોને હું કેમ મારું ?” ઇત્યાદિ પંડિતોના જેવા શબ્દો તું બોલે છે; માટે તું પંડિત નથી. કારણ કે પંડિતો કાંઈ મુએલા બંધુ-ઓનો તથા જીવતાઓનો શોક કરતા નથી. ૧૧

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

જો કે લીલાવડે ધારણ કરાતાં મારાં શરીરોનો પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ તો થાય છેજ, પરંતુ તે પરથી કાંઈ હું પોતે (પરમાત્મારૂપે સદાય સર્વત્ર રહેલો છું તે) પણ કોઈ દિવસ નહોતો એવું ન હતું; પણ અનાદિ ને અનંત હોવાથી હતોજ; અને એજ પ્રમાણે તું પોતે પણ આગળ દેહ છૂટવાને લીધે નહિ હતો (એટલે કે મટી ગયો હતો) એવું ન હતું. એજ પ્રમાણે વાસ્તવ દષ્ટિથી જોતાં આ બધા રાજાઓ પણ આત્મભાવે કોઈ સમયે ન હતા કે મટી ગયા હતા એવું ન હતું; અને હવે પછી પણ કોઈ સમયે તેઓ તથા આપણે બધા નહિ હોઈએ એમ પણ બનવાનું નથી—અર્થાત્ આત્મભાવે તો આપણે બધા સદાસર્વદા હતા અને હોઈશુંજ; અને એ પ્રમાણે આત્મા-રૂપે સર્વ કોઈ જન્મમરણ રહિત હોવાથી કોઈનો પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૧૨

હે શ્રીકૃષ્ણ ! ઇશ્વરરૂપે આપને જન્મમરણ ન હોય, પરંતુ જીવોનાં જન્મમરણ પ્રસિદ્ધ છે તે પણ નથી એમ શી રીતે મનાય? એવી શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

મનુષ્યની બાહ્યાવસ્થા ગયા પછી જ્યારે તેને યુવા-

વસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પણ “જે હું બાળક હતો તેજ હું જીવાન થયો છું” એવી રીતે એય અવસ્થાઓમાં પોતાનું અસ્તિત્વ અને એકપણું તેને જણાઈ રહે છે. માટે દેહાભિમાની જીવની બાલ, યુવા તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં જે ફેર જણાય છે તે તો માત્ર શરીરની અવસ્થા બદલાવાથી જણાય છે, આત્મા બદલાવાથી નહિ. એજ પ્રમાણે બીજું શરીર પ્રાપ્ત થવું એ પણ આગલા દેહના નાશને લીધે છે; પૂર્વશરીરમાં રહેલા આત્માનો નાશ થવાથી નહિ. વળી તુરંતના જન્મેલા બાળકની સ્તનપાનમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પણ પૂર્વજન્મના સંસ્કારને લીધે થાય છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષ શરીરનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ માનતો નથી, તેમ અજ્ઞાનીની પેઠે શોક પણ કરતો નથી.

હું કાંઈ મરનારાં કે જીવતાંનો શોક કરતો નથી, પણ તેમના વિયોગાદિથી મને થનારાં દુઃખો વિચારીને મારો પોતાનોજ શોક કરું છું; એમ અર્જુન કહી કહે તો હવે તેનો ઉત્તર ભગવાન પ્રથમથી કહી દે છે.

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌંતેય શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વભારત ॥૧૪

હે કુંતાપુત્ર ! ઈંદ્રિયોનો તેમના વિષયોની સાથે સંબંધ થાય છે; તેથીજ મનુષ્યને ટાઢ, તડકો, સુખ તથા દુઃખ લાગે છે. પરંતુ એ વિષયો અને એ સંબંધો તો ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા હોવાથી અસ્થિર છે; માટે હે ભારત ! તેમને તું સહન કર. ૧૪

ભાવાર્થ કે-જેમ દેશકાળને લીધે વરસાદ અથવા તડકાનો સંબંધ થવાથી માણસને સ્વાભાવિક રીતેજ ટાઢ અથવા ગરમી લાગે છે; તેમ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થોનો સંયોગ કે વિયોગ થવાથી સુખદુઃખ પણ થાય છે. પરંતુ એ લૌકિક પદાર્થ અને સુખદુઃખાદિ અસ્થાયી

હોવાથી તારે તેમને સહન કરી લેવાં જોઈએ; અને એવા ઉત્પત્તિ-નાશવાળા દેહાદિ પદાર્થોમાટે તથા તેનાથી થતાં સુખદુઃખાદિ માટે હર્ષ કે શોક કરવો જોઈએ નહિ.

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ !

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥૧૫॥

હું પુરુષશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે જેને વિષયોના સંયોગ કે વિયોગથી હર્ષ કે શોક થતા નથી તથા સુખ અને દુઃખ જેન સમાન છે તેજ ધીરજવાન છે; અને એવો ધીર પુરુષજ મોક્ષનો અધિકારી થાય છે. ૧૫

તોપણ અત્યંત દુઃસહ ટાઢ, તડકો ઇત્યાદિ કેમ સહન કરવાં ? કેમકે અત્યંત સહેતાં તો શરીર છૂટી જાય; એવી શંકા અર્જુનને થાય તો, તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારવડે બધું સહન થઈ શકે છે, એ વાત હવે કહે છે.

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥૧૬॥

ટાઢ, તડકો ઇત્યાદિ આત્માનો ધર્મ નહિ હોવાથી તે અસત્ છે અને તેમની આત્મા ઉપર કશી સત્તા નથી, તેમ આત્મા સત્ય સ્વભાવવાળો હોવાથી તેનો કોઈ કાળે નાશ પણ થતો નથી. આ પ્રમાણે આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણનારા મહાપુરુષોએ સત્ તથા અસત્ પદાર્થો-વિષે નિર્ણય કર્યો છે; માટે તું એ સુખદુઃખાદિ સહન કર.

અવિનાશી વસ્તુને સત્ય સ્વભાવવાળી સામાન્ય રીતે દર્શાવી-ને હવે તે વિસ્તારથી દર્શાવે છે.

अविनाशी तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥૧૭॥

આ સઘળા ઉત્પત્તિનાશના સ્વભાવવાળા દેહાદિક પદાર્થોની અંદર અને બહાર જે આત્મા સાક્ષીરૂપે વ્યાપી રહેલ છે, તે આત્માનું સ્વરૂપ નાશરહિત છે

એમ જાણવું; કારણ કે ક્ષય તથા વૃદ્ધિ આદિ છએ વિકારથી રહિત હોવાથી આ આત્માનો નાશ કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. ૧૭

હવે અસ્થિર સ્વભાવવાળા પદાર્થોવિષે કહે છે.

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્વૃદ્ધ્યસ્વ ભારત ॥૧૮॥

સદાય એકરૂપ રહેનાર, નાશરહિત તથા અમાપ અને સર્વવ્યાપક એવા શરીરધારી આત્માનાં આ જે સુખદુઃખાદિક ધર્મવાળાં શરીરો છે તેજ માત્ર નાશવાન છે અને એ આત્માનો તો કોઈ કાળે નાશ પણ થતો નથી અને તેનો સુખદુઃખાદિ સાથે સંબંધ પણ કોઈ કાળે થતો નથી, એમ તત્ત્વવેત્તાઓએ કહ્યું છે. માટે હે અર્જુન! તું પણ એ પ્રમાણે સમજીને મોહથી થયેલો શોક ત્યજ દે; યુદ્ધ કર અને સ્વધર્મને છોડી દે નહિ. ૧૮

ઉપર પ્રમાણે લીળમ આદિના મૃત્યુથી થનારા શોકનું સમાધાન કર્યું. હવે “લીળમ આદિને મારવા હું ઇચ્છતો નથી” ઇત્યાદિ વચનોવાડે અર્જુને હજુનારતરીકેના મિથ્યાભિમાનને લીધે જે શોક કર્યો, તે પણ નિરર્થક છે એમ કહે છે.

ય એનં વેત્તિ હંતારં યશ્ચૈનં મન્યતે હતમ્ ।

ઉમૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હંતિ ન હન્યતે ॥૧૯

આ આત્માને જે મારનારો માને છે તથા જે આ આત્માને ખીજથી મરાયલો માને છે; તે બન્ને અજ્ઞાની છે. કારણ કે આ આત્મા કોઈને મારતો પણ નથી અને કોઈથી મરાતો પણ નથી. ૧૯

પ્રત્યેક પદાર્થ જન્મ, સત્તા, વૃદ્ધિ, પરિણામ, ક્ષીણતા અને નાશ, એ છ વિકારને પામે છે; પણ એ વિકારો આત્મામાં નથી તેથી તે અવિનાશી છે; એમ દઢ કરવાને હવે કહે છે.

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્નાયં ભૂત્વા ભવિતા

વા ન ભૂયઃ । અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો
ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૨૦॥

આ આત્મા કોઈ કાંઈ જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી; મારે તે “જન્મ” તથા “નાશ”ના વિકારોથી રહિત છે. વળી તે કાંઈ ઉત્પન્ન થઈને કે જન્મીને અસ્તિત્વ (હયાતી) ભોગવતો નથી, પણ પ્રથમથીજ પોતે સત્રૂપ છે, કારણ કે તે અજન્મા છે. જે અજન્મા છે તે કાંઈ જન્મીને હયાતીમાં આવતો નથી, પણ જે જન્મે છે તેજ જન્મીને હયાતી પામે છે. મારે એ આત્મા બીજા કશાથી સત્તા (હોવાપણું-અસ્તિત્વ-હયાતી) નથી પામતો પણ પોતે સત્તારૂપ છે તેથી તે ‘સત્તા’ના વિકારથી રહિત છે. વળી એ આત્મા જે કંઈ છે અને જેવો છે, તેવેજ રૂપે સદા એકરસ રહે છે તથા જરા પણ વધતો કે ઘટતો નથી; તેથી તે “લુક્ષ્મિ”ના તથા “ક્ષીણતા”ના વિકારથી રહિત છે. વળી તે અનાદિકાળથીજ નવીન છે-અર્થાત્ તે પ્રથમ જે રૂપે હતો, તેમાંથી બીજા રૂપે પરિણામ પામીને (એટલે કે બીજા રૂપમાં ફેરવાઈ જઈને) નવા સ્વરૂપે થયો નથી; તેથી “પરિણામ”ના વિકારથી પણ રહિત છે. આ પ્રમાણે એ છએ વિકાર આત્મામાં નથી તેથી શરીરનો નાશ થવાથી તેનો નાશ થતો નથી. ૨૦

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમવ્યયઃ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હંતિ કમ્ ॥૨૧॥

હૈ અર્જુન ! એ પ્રમાણે જે કોઈ આ આત્માને છએ વિકારથી રહિત (અજન્મા, અવિનાશી ઇત્યાદિ) જાણે છે તે પુરુષ કોને મારે છે, કેવી રીતે મારે છે તથા બીજા પાસે કોનો નાશ કરાવે છે? અર્થાત્ તે એમાંનું કાંઈ પણ કરતો કે કરાવતો નથી. ૨૧

ભાવાર્થઃ:-ઉપલા છેલ્લા વચનથી કૃષ્ણ ભગવાને

એમ સૂચ્યું કે, હું આ બધાઓને મારવા પ્રેરું છું અને મરાવું છું, એવી દોષદૃષ્ટિ હે અર્જુન ! તારે મારા ઉપર કરવી નહિ.

આત્મા ભલે અવિનાશી છે, પણ તેનાં શરીરોનો નાશ થાય છે, તેથી તે શરીરોનો શોક કરું છું; એમ જો અર્જુન કહે તો તેનો ઉત્તર આપે છે.

વાસાંસિ जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

માણસ જેમ જૂનાં વસ્ત્ર તજી દઈને બીજાં નવાં વસ્ત્ર ગ્રહણ કરે છે; તેમ જીવાત્મા પણ કર્મબંધીન એવાં જૂનાં શરીરોને તજી દઈને બીજા નામરૂપવાળાં નવાં શરીરોને ધારણ કરે છે. ૨૨

ભાવાર્થ કે, પ્રારબ્ધ પૂરું થતાં કર્માનુસાર બીજું શરીર તો મળવાનું જ. માટે એવા કર્મબંધીન જીવ શરીરના નાશનો શોક કરવો ઘટે નહિ.

હવેના શ્લોકમાં, જો આત્માનો વધ કશાથી થાય તેમ નથી, એમ દર્શાવતાં તેનું અવિનાશીપણું સ્પષ્ટ કરે છે.

नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

આ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી; આ આત્માને અગ્નિ બાળી શકતો નથી; આ આત્માને પાણી પલાળી શકતું નથી અને આ આત્માને વાયુ સૂકવી શકતો નથી.

આત્માનું છેદનાદિ નહિ થવાનું કારણ કહે છે.

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

अव्यक्तोऽयमचित्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

આ આત્માને સદાકાળ રહેનારો, સર્વત્ર રહેનારો, સ્થિર રહેનારો-અર્થાત્ રૂપાંતર નહિ પામનારો, અચ-
ળ-અર્થાત્ કશાથી ચંલિત નહિ થતાં મૂળસ્વરૂપમાંજ
રહેનારો, સનાતન (અનાદિ), ઈંદ્રિયોવડે દેખાય નહિ
એવો, મનથી એકસાથે પૂરેપૂરો ચિંતવી શકાય નહિ
એવો તથા વિકારોથી રહિત કહે છે; તેથી એને અચ્છેદ,
અદાહ્ય, અકલેદ્ય અને અશોષ્ય કહ્યો તે પણ યોગ્યજ
છે. તે માટે એ આત્માને એવા પ્રકારનો જાણીને એનો
પણ તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૪,૨૫

એમ છતાં કદાચ તું શરીરની સાથે એ આત્માને પણ જન્મ
તથા મરણાદિ પામતો માને, તો તે દૃષ્ટિથી પણ તારે શોક કરવો
ઘટતો નથી, એ વાત હવે કહે છે.

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥२६॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

વળી શરીરના જન્મ સાથે એ આત્મા પણ સદા
જન્મ્યા કરે છે, ને મરણ સાથે મર્યા કરે છે, એમ તું
માનતો હોય; તો પણ હે મહાબાહો! તારે એનો શોક
કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે જન્મનારનાં પ્રારબ્ધ
કર્મેનો નાશ થતાં તેનું મરણ અવશ્ય થવાનું છે;
અને મરનારાનો જન્મ પણ આગલા શરીરવડે કરેલાં
સંચિત કર્મેને લીધે અવશ્ય થવાનો છે; તેથી એ
ટાળ્યાં ટળે નહિ એવાં જન્મમરણનો તારા જેવા
વિદ્વાને શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૬, ૨૭

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

વળી હે અર્જુન! શરીરનું પૂર્વરૂપ તો અવ્યક્ત-

એટલે અદૃશ્ય અથવા માયારૂપજ હોય છે; અને વચમાં એ શરીર સ્પષ્ટ દેખાય છે તે પણ મરણ થતા પાછું અદૃશ્ય થઈ માયામાં લય પામે છે. માટે એવાં અનિત્ય શરીરોનો શોક શામાટે કરવો? ૨૮

ભાવાર્થ:—સ્વપ્નમાં મળેલા પદાર્થ જાગ્રતમાં ન બેવાથી જાગેલો મનુષ્ય તેનો શોક કરતો નથી; તેમ તારે પણ દેહાદિકનો શોક કરવો ઘટે નહિ.

તો પછી વિદ્વાનો પણ શાથી તેનો શોક કરે છે? તેનું કારણ ‘આત્માનું અજ્ઞાન’ છે, એ વાત હવે કહે છે.

આશ્ચર્યવત્પश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रह्मदति तथै-
वचान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं
वेद न चैव कश्चित् ॥૨૯॥

આચાર્ય તથા શાસ્ત્રનો ઉપદેશ સાંભળવા છતાં પણ કોઈ પુરુષ તો એ આત્માને આશ્ચર્યની પેઠે જુએ છે—એટલે કે તેનામાં અસંભાવના દોષ હોવાથી ગુરુ તથા શાસ્ત્રે ઉપદેશેલા સર્વવ્યાપક, તથા સત્ય જ્ઞાન ને આનંદસ્વરૂપ એવા અલૌકિક આત્મસ્વરૂપને તે ઈર્ષ-જાળની પેઠે અસંભવિત માને છે. બીજે કોઈ વાચાળ વક્તા, તેણે કોઈ આશ્ચર્યકારક કલ્પિત વાત સાંભળી હોય તેનીજ પેઠે એ આત્માવિષે બોલે છે; તો બીજે સાંભળનાર પણ કોઈ આશ્ચર્યકારક કલ્પિત વાત સાંભળતો હોય તેનીજ પેઠે એ આત્માની વાત સાંભળે છે; અને બીજે કોઈ ડાળી મનુષ્ય તો ચિત્ત પરોવ્યા સિવાય માત્ર દેખાવ માટેજ સાંભળે છે, તેથી સાંભળવા છતાં પણ એ આત્માને જરા પણ જાણી શકતો નથી; તથા વક્તા પોતે પણ (માત્ર પોતાં પંડિત-સ્વાર્થસાધક વક્તા—હોય છે તો) એ આત્માનું કથન કરવા છતાં તે આત્માના સ્વરૂપને યથાવત્ સમજતો નથી. ૨૯

આ રીતે દુર્બોધ એવા પરમાત્મતત્ત્વને સંક્ષેપમાં ઉપદેશીને હવે એનો શોક નહિ કરવા કહે છે.

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ નત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૩૦॥

હે ભારત ! સર્વ શરીરોનો વધ થવા છતાં આ આત્માનો તો કદી નાશજ થઈ શકતો નથી; માટે તારે આ સર્વ પ્રાણીઓનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૩૦

‘મારું શરીર કંપે છે, રૂંવાડાં ઉભાં થાય છે’ ઇત્યાદિ અર્જુને કહેલું તેમ પણ થવું યોગ્ય નથી, તે હવે કહે છે.

સ્વધર્મમપિ चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥૩૧॥

આત્માને એવો અમર સમજીને તારે કંપવું યોગ્ય નથી; તેમ તારા સ્વધર્મનો પણ વિચાર કરીને તારે કંપવું યોગ્ય નથી. જો તું એમ કહે કે, સ્વજનોને મારવામાં હું શ્રેય જોતો નથી; તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, તારે ક્ષત્રિયને માટે તો અત્યારે આ ધર્મયુદ્ધવિના બીજું કશું કલ્યાણકારી નથી. ૩૧

આવું તારી પ્રકૃતિને અનુસરતું-સ્વધર્મના પાલનરૂપ જે મહા-કલ્યાણકારી સાધન તે તને સહજ રીતે પ્રાપ્ત થયેલું છે, તે વખતે તું ઉલટો કંપે છે શાથી? એ વાત હવે કહે છે.

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥૩૨॥

કારણ કે માગ્યા વિના દૈવચ્છાથી મળેલું અને સ્વર્ગના ખુલ્લા દ્વાર જેવું આવું ધર્મયુદ્ધ, હે અર્જુન ! ભાગ્યવાન ક્ષત્રિયોનેજ મળે છે. ૩૨

ભાવાર્થ:-સ્વજનોને હણીને કેમ સુખી થઈએ? એવી શંકા તેં દર્શાવેલી તે પણ વૃથા છે.

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમત્રાપ્સ્યસિ ॥૩૩

એમ છતાં પણ જે તું આ ધર્મયુદ્ધ નહિ કરે, તો તું ક્ષત્રિયનો ધર્મ તથા મેળવેલી કીર્તિ ગુમાવી દઈને કેવળ પાપનોજ ભાગી થઈશ. ૩૩

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યંતિ તેઽવ્યયામ્ ।
સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ॥૩૪॥

વળી એથી જગતમાં સર્વ લોકો તારી સદા અપકીર્તિ ગાશે; તે તારા જેવા પ્રતિષ્ઠા પામેલાને તો મરવા કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયક છે. ૩૪

મયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યંતે ત્વાં મહારથાઃ ।

યેષાં ચ ત્વં बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥૩૫॥

વળી જે મહારથીઓએ તને બહુ ગુણવાન માનેલો છે તેઓ તને બચાવીત થઈને રણમાંથી નાસી ગયેલો માનશે; અને જેઓમાં તું ઘણું માન પામ્યો છે, તેઓમાં પણ તું હલકાઈને પામીશ. સારાંશ કે, સર્વ કોઈ તને હલકો ગણશે. ૩૫

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निंदन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥૩૬॥

વળી તારા સામર્થ્યને નિંદનારા તારા શત્રુઓ તો તારે માટે ન બોલવા જેવાં અનેક વેળ બોલશે અને તેનાથી વધારે દુઃખ બીજું કયું ? ૩૬

“ અમારું હિત જયમાં રહેલું છે કે પરાજયમાં ” એમ અર્જુને કહેલું તેનો હવે ઉત્તર આપે છે.

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥૩૭॥

યુદ્ધમાં જે તું મરાઈશ તો સ્વર્ગમાં જઈશ અને જય મેળવીશ તો પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશ. માટે હે

કૌંતેય ! તું જે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી ચૂક્યો છે, તે યુદ્ધ કરવાને હવે ઉભો થા. ૩૭

ગુરુજનો સાથે યુદ્ધ કરવાથી અમને પાપજ લાગે, એવું જે અર્જુનને કહેલું તેનો હવે ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાભૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૮॥

સુખદુઃખને સરખાં ગણીને, તથા તેના કારણરૂપ લાભહાનિને સરખાં ગણીને, અને તેના કરણભૂત જય-પરાજયને પણ સમાન ગણીને હવે તું યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થા. કારણ કે લૌકિક સુખવૈભવાદિકની કામના છોડીને “ પોતાનો સ્વધર્મ છે-પોતાનું કર્તવ્ય છે” એવી બુદ્ધિથી પ્રભુપ્રીત્યર્થે યુદ્ધ કરવાથી તને પાતક લાગશે નહિ. ૩૮

ઉપદેશ કરેલા જ્ઞાનયોગનો એ પ્રમાણે ઉપસંહાર કરીને હવે તેમાં સાધનભૂત એવો કર્મયોગ કહે છે.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥૩૯॥

ઉપલી બુદ્ધિ તને જ્ઞાનયોગની દૃષ્ટિથી કહી છે. (અર્થાત્ આત્મા અને દેહાદિ વિષે કેવી બુદ્ધિ કરવી એ વાત તને કહી છે) પરંતુ તને એ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયેલો નથી; એટલે અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે તને કર્મયોગ વિષેની બુદ્ધિ કહું તે હવે સાંભળ. એ બુદ્ધિને જાણવાથી હે અર્જુન ! તું તારાં કર્મો પરમેશ્વરને અપણું કરતો ચાલી કર્મબંધનનો સંપૂર્ણ નાશ કરી શકીશ; વધારે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થઈ પરમાત્મકૃપા વિશેષ પામીશ; તથા અપરોક્ષ જ્ઞાન-પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામીને આ અસાર સંસારથી સર્વથા છૂટી શકીશ. ૩૯

જેમ ખેડ વગેરેમાં વધારે વિઘ્ન આવે તો અન્નરૂપી ફળ થતું

નથી; તેમ યજ્ઞયાગાદિક કર્મોમાં વધારે વિઘ્ન આવવાથી અથવા મંત્રાદિ અંગ અપૂર્ણ રહેવાથી ફળ નહિ થતાં યજ્ઞમાન દોષભાગી થાય છે. માટે કેવાં કર્મોથી અને શા કારણથી કર્મબંધન છૂટે છે એ વાત હજી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ।

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ ॥૪૦॥

સકામ યજ્ઞયાગાદિકની પેઠે આ નિષ્કામ કર્મયોગમાં પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરેલો કર્મનો આરંભ નિષ્પ્રજા જતો નથી; તેમ તેમાં વિઘ્ન આવવાથી કે અપૂર્ણતા રહેવાથી દોષ પણ લાગતો નથી. વળી ઇશ્વરને ઉદ્દેશીને કરેલાં કર્મોમાં વિઘ્નો કે અપૂર્ણતાનો સંભવ એટલા માટે નથી કે, પ્રભુ પોતે એને નિર્વિઘ્ન ને સંપૂર્ણ કરે છે. માટે આ નિષ્કામ કર્મયોગરૂપી ધર્મ થોડો પણ આચર્યે હોય છે, તો તે (તેના પ્રમાણમાં) મોટા ભયથી તારે છે. ૪૦

ભાવાર્થ:-નિષ્કામ કર્મ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે થોડાં અને તો થોડાં પણ દરેકે અવશ્ય કરવાં જોઈએ. કેમકે એથી નિઃસ્વાર્થપણું, હૃદયબળ, સાચી પવિત્રતા, અનુભવ અને નિરભિમાનપણું ઇત્યાદિ ખીલતાં ચાલે છે અને પરિણામે જન્મમરણરૂપી અતિ મહાન ભયથી પણ તારે છે.

સકામ તથા નિષ્કામ બંને પ્રકારની બુદ્ધિ તથા કર્મ વચ્ચે બીજો જે મોટો ભેદ રહેલો છે, તે હવે સમજાવે છે.

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનંદન ।

બહુશાસ્ત્રા હ્યનંતાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥૪૧॥

હે કુરુવંશી રાજપુત્ર ! આ ઇશ્વરની આરાધનારૂપ કર્મયોગમાં કર્મો કરનારાની બુદ્ધિ (સમજણ) ‘હું કર્મ-યોગરૂપી પ્રભુભક્તિવડે અવશ્ય સંસારને તરીશ’ એવી એક જ નિશ્ચયવાળી હોય છે; (તેથી તે મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યમાં અને પ્રભુમાં એકનિષ્ઠ રહી શક્તીને પ્રાપ્તવ્ય સત્વર પામી શકે છે;) ત્યારે એવા એક નિશ્ચયવગરના

જે અજ્ઞાની અને સકામ પુરુષો, તેમની બુદ્ધિઓ તો (પ્રત્યેક કર્મના ગુણભેદને લીધે તે તે કર્મનાં ફળ પણ અનેક પ્રકારનાં મળે છે તેથી) વણાજ ફાંટાવાળી તથા જેનો છેડો આવે નહિ એવી લોક પરલોકની અનંત ઇચ્છાઓવાળી હોય છે અને થતી ચાલે છે. ૪૧

ત્યારે એ સકામ પુરુષો પણ અનેક પ્રકારની કામનાઓ ત્યજ દઇને એક નિશ્ચયવાળી નિષ્કામ બુદ્ધિ કેમ નહિ કરતા હોય ? એવી શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥૪૨॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષબહુલાં મંગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥૪૩॥

હે અર્જુન ! “ ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞ કરનારને અક્ષય પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અમે સોમરસ પીને અમર થયા છીએ ” ઇત્યાદિ વેદના અર્થવાદો સાંભળીને સકામ કર્મ કરવાને લલચાયલા; તથા “ કર્મના ફળરૂપે પ્રાપ્ત કરવા જેવું તો માત્ર એક સ્વર્ગ છે, તે સિવાય બીજું (પરમધામ કે સન્નિવિદ્યાનંદમય મોક્ષ જેવું) કશું નથી ” એવું બોલનારા; લૌકિક કામનાઓને લીધે વ્યાકુળ ચિત્તવાળા તથા સ્વર્ગનેજ શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ માનનારા એવા જે અજ્ઞાની અને વિષયલોભુપ મનુષ્યો; તેઓ તો માત્ર એવીજ વાણીઓ બોલ્યા કરે છે કે જે લાકિક સુખવૈભવાદિ અસાર અનિત્ય કર્મફળને દર્શાવનારી હોય છે તથા જેમાં ભોગ અને ઐશ્વર્યના સાધનરૂપ અનેક ક્રિયાઓ કહેલી હોય છે. પણ એવી વાણી સુશોભિત પુષ્પોવાળી વિષવેલીની પેઠે ઉપરથીજ રમણીય હોઇને અંદરથી તો સ્વર્ગ આદિનાં વિષ જેવાં વિષયસુખોનેજ સર્વોત્તમ અમૃતરૂપે તથા પરમપ્રાપ્તવ્યરૂપે સમજાવનારી અને તેનાજ તરફ પ્રેરનારી હોય છે. ૪૨, ૪૩

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહૃતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥૪૪

એવી આકર્ષક વાણીથી જેમનું ચિત્ત ભોગ અને ઐશ્વર્ય તરફ ખેંચાઈને આસક્ત થયેલું હોય છે; તેમના અંતઃકરણમાં (ઉપર કહી તેની) પરમ કલ્યાણના એકજ નિશ્ચયવાળી અને એકનિષ્ઠ “યોગબુદ્ધિ” ઉપજી શકતી નથી. (અથવા પરમાત્મસમાધિમાં એકાગ્ર થઈ શકતી નથી.) ૪૪

વેદોનું પરમ પ્રયોજન સ્વર્ગ આદિ ન હોય તો તે સ્વર્ગ આદિના આધનભૂત સકામ કર્મોનું વિધાન શામાટે કરે છે ? એ શંકાનો હવે ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો મવાર્જુન ।

નિર્ઘ્વંદ્રો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥

સકામ કર્મ કરનારાઓનેજ કર્મોનાં ત્રિગુણાત્મક ફળો સાથે સંબંધ છે, એમ વેદો કહે છે; માટે હે અર્જુન ! તું એ ત્રિગુણાત્મક ફળોની ઈચ્છાવગરનો થા; જયપરા-જય તથા સુખદુઃખાદિ જોડકાંઓ પ્રત્યે રાગદ્વેષવિનાનો થા; સદાય સાત્ત્વિક આહાર, વિહાર, કર્મ અને સહ-વાસાદિક કરનારો થા; તથા લૌકિક પદાર્થોના યોગ અને ક્ષેમને માટે-એટલે કે અપ્રાપ્ત લૌકિક વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તથા પ્રાપ્ત વસ્તુના સંરક્ષણ માટે-ઈચ્છા, ચિંતા કે પ્રયત્નવગરનો થઈને માત્ર એક તે સર્વેશ્વર અને પરમ ઉદાર પરમાત્મામાંજ પ્રીતિ, કામના અને પ્રયત્ન કરનારો થા; કારણ કે જે મનુષ્ય સુખદુઃખ આદિક દ્વંદ્વો પ્રત્યેના રાગદ્વેષથી વ્યાકુળ રહેતો હોય; જે પોતાના યોગક્ષેમ માટે ચિંતા ને ઉદ્વેગ કર્યા કરતો હોય; અથવા જે પ્રમાદી અને ધીરજરહિત હોય; તે મનુષ્ય નિષ્કામ યોગી થઈ શકતો નથી. ૪૫

વેદે કહેલાં અનેક પ્રકારનાં લૌકિક ફળોથી ઉપરામ કરીને જે બુદ્ધિ કેવળ ઈશ્વરનીજ આરાધનામાં જોડે; તેનેજ કુબુદ્ધિ કેમ ન ગણવી? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥૪૬॥

જેમ વાવ, ફૂવા આદિક નાનાં જળાશયોમાં જવાથી સ્નાનપાન આદિનો જેટલો અર્થ સરે છે, તે બધેજ અર્થ ચોતરફ પાણીથી ભરેલા એક મોટા જળાશયમાં જવાથી પણ સરે છે; તેમ સઘળા વેદોમાં સકામ કર્મોનાં જે જે ફળ કહ્યાં છે, તે બધાં ફળ પૂર્વે કહેલી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળા બ્રહ્મણિષ્ઠ પુરુષને પણ અવશ્ય મળે છે.

ભાવાર્થ:—एतस्यैवानन्दस्यान्यानि वृत्तानि मात्रामुप-
जीवन्ति अर्थात् “અન્ય પ્રાણીઓ તો માત્ર આ મહાન આનંદની એકજ માત્રાવડે જીવે છે.” એવું શ્રુતિ કહે છે, તેમાં પણ એજ હેતુ છે કે, સર્વ લૌકિક આનંદનો સમાવેશ બ્રહ્માનંદમાં થઈ જાય છે. તથા બધાં લૌકિક સુખો કરતાં અનંતગણો, અમાપ ને અચળ છે. માટે બ્રહ્માનંદ નિષ્કામ કર્મરૂપી ઈશ્વરારાધનમાં તત્પર રહે-
નારી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિજ સદ્બુદ્ધિ કહેવાય છે.

જો એમ હોય તો “ઈશ્વરારાધનાથી સર્વ કર્મનાં ફળ મળશે” એમ સમજીને ઈશ્વરની માત્ર આંતરિકજ આરાધના કરવી જોઈએ. બાહ્ય કર્મોની શી જરૂર? તે વિષે હવે કહે છે.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥૪૭॥

તું એ પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો હોવાથી પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા પણ તારે મેળવવી જોઈએ; અને તે યોગ્યતા મેળવવા માટે હવે તારો અધિકાર પણ પ્રભુપ્રી-
ત્યર્થ કર્મ કરવા જેટલો થયેલો છે. તું હવે જન્મમરણમાં આંધી રાખનારાં લૌકિક કર્મરૂપ ઇચ્છે એવો અધિકાર-

હીન (મંદ બુદ્ધિવાળો) કોઈરીતે રહ્યો નથી; તેમ નિષ્કામ બાહ્યકર્મ છોડી દઈ માત્ર આંતરિક સાધનામાં જોડાઈ રહે એટલો વધારે ચોગ્ય પણ થયો નથી. માટે હવે તો તારે લૌકિક ફળના હેતુથી કર્મ કરવાં જોઈએ નહિ; તેમ “કર્મ બંધન કરશે તો?” એવા ભયથી સ્વધર્મને અનુસરતાં નિષ્કામ કર્મ નહિ કરવાનો પણ તારે નિશ્ચય કરવો જોઈએ નહિ. ૪૭

એ નિષ્કામ કર્મો દેવી રીતે કરવાં તે હવે કહે છે.

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥

પણ હે ધનંજય! કર્મોનો કર્તા હું છું, એવું અભિમાન ત્યજીને તથા કર્મની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન બુદ્ધિ રાખીને તું એકમાત્ર પ્રભુપરાયણ (ઈશ્વરનેજ પરમશ્રેષ્ઠ ને પરમપ્રાપ્તવ્ય માનનારો) થઈને પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મો કર. કારણકે એમ સમાન બુદ્ધિથી તથા ફળેચ્છા ત્યજીને સ્વધર્માનુસાર કર્તવ્ય કર્મ કરવાં; તેનેજ સત્પુરુષો “નિષ્કામ કર્મ” અથવા “કર્મયોગ” કહે છે. ૪૮

કામ્ય કર્મો તો અત્યંત હલકાં છે એ વાત હવે કહે છે.

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ।

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહૈતવઃ ॥૪૯॥

હે અર્જુન! વિજ્ઞાનના સાધનભૂત નિષ્કામ કર્મો કરતાં અન્ય કામ્ય કર્મો તો પરમહિત સાધવાથી દૂરજ રહેનારાં—અર્થાત્ નકામાંજ છે; માટે એ પરમશ્રેય પામવા માટે તો તું નિષ્કામ બુદ્ધિનો આશ્રય લઈને પ્રભુપ્રીત્યર્થે ઈશ્વરાર્પણ કર્મો કર. કારણકે (નિષ્કામ કર્મને પરિણામે પ્રભુકૃપાનેચિત્તશુદ્ધિ થવાથી જે અનુપમ પરમપદ પામી શકાય છે; તે મેળવવાનો વિચાર નહિ કરતાં જેઓ તુચ્છ લૌકિક ફળોજ મેળવવા ઇચ્છે છે એવા) લૌકિક ફળના સંકામ હેતુથી કર્મ કરનારા તો (પોતાનું જ્ઞાન-સમજ-

ણ-બુદ્ધિ-એને સુધારવા વધારવામાં અત્યંત કૃપણ-
કંજીસ-મૂર્ખ-હોવાથી પોતાનું મહાન હિત પણ
સમજવામાં તથા સાધવામાં) અત્યંત કૃપણ (કંજીસ-
મૂર્ખ) હોય છે.*૪૯

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ૫૦

એ મોક્ષના સાધનભૂત નિષ્કામબુદ્ધિવાળો યોગી કુક-
ર્મ તો પ્રથમથીજ છોડી ચૂકેલો હોઈશુભ કર્મમાં નેહા-
યલો હોય છે; પરંતુ પછી તે (કર્મયોગદ્વારા તેનું અંતઃ-
કરણ આંતરિક સાધનામાં વધારે યોગ્ય થતાં-જેમ
રમતમાં પડેલો બાળક ભૂખ લાગતાં રમવાનું છોડી દઈ
જમવા માંડે તેમ-શુભ કર્મ પણ આપોઆપ છોડી
દે છે અને એવી રીતે તે) સુકૃત તથા દુષ્કૃત એ બેઉ
પ્રકારનાં બાહ્યકર્મ આ ને આ જન્મમાંજ તણ દે છે.
(તથા અંતરંગ સાધનામાં સર્વભાવે એકનિષ્ઠ થઈને
પરમપદને પામે છે.) માટે હે અર્જુન ! તું “કર્મયોગ”
એટલે કે “નિષ્કામ કર્મ” કરવાને પ્રવૃત્ત થા. કેમકે તુચ્છ
ફળવાળાં તથા બંધનકારક એવાં સકામ કર્મોમાં આ-
યુષ્ય અને શક્તિ ગુમાવવાનું જવા દઈ મોક્ષદાયક એવા
નિષ્કામ કર્મરૂપ ઇશ્વરારાધનામાં વાપરવાની કુશળતા
(આવડત-ચતુરાઈ) મેળવવી એનેજ યોગ જાણવો. ૫૦

હવે નિષ્કામ કર્મ મોક્ષનું સાધન શાથી છે, તે વાત કહે છે.

* શ્રુતિ પણ કહે છે કે યો વા एतदक्षरमाविदित्वा गार्ग्यस्मा-
होकात्प्रैति स कृपणः । અર્થાત્ હે ગાર્ગિ ! (પોતાની જે શક્તિવડે
લોકો લૌકિક પદાર્થ પાછળ મથ્યા કરે છે, તેજ શક્તિવડે તેઓ
પરમકલ્યાણ સાધી શકે તેમ છે; છતાં) જે મનુષ્ય આ અવિનાશી
પરમાત્માને જાણ્યા વિના-સાક્ષાત્કાર પામ્યા વિના આ લોકમાંથી
મરણ પામે છે, તેને (પોતાનું શક્ય અને સદાનું પરમકલ્યાણ
સાધવામાં) કૃપણ જાણવો.

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મવંધવિનિર્મુક્તા પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥૫૧॥

આ પ્રમાણે જે મનુષ્યો કર્મજન્ય ફળની ઇચ્છા તથા દધને નિષ્કામ બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ કરે છે; તેજ પૂરી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા વિજ્ઞાન (પરમાત્મસાક્ષાત્કાર) પામીને સર્વ વિકારરહિત એવા પરમ સન્નિવેદનાંદમય મોક્ષ-પદને પામે છે; તથા જન્મમરણરૂપી મહાન બંધનથી સદાને માટે છૂટે છે. ૫૧

એ પરમ પદ કયારે પ્રાપ્ત થાય ? તે હવે સમજાવે છે.

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિષ્યતિ ।

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

એવી રીતે નિષ્કામ કર્મરૂપે ઈશ્વરારાધન કરીને જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી કાદવ-કચરો તથા દેશે; ત્યારેજ તું સાંભળેલી તથા સાંભળવાયોગ્ય ભાસતી એવી સર્વ લૌકિક વસ્તુઓની અનિત્યતા, જડરૂપતા તથા દુઃખરૂપતા પૂરેપૂરી સમજી શકીને તેના ઉપર પ્રબળ વૈરાગ્ય પામીશ—અર્થાત્ એ બધું છેક અગ્રાહ્ય લાગવાથી લૌકિક પદાર્થ આવી મળશે તોપણ લેવા ઇચ્છીશ નહિ.

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્યાસ્યતિ નિશ્ચલાઃ ।

સમાધાવચ્ચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥૫૩॥

નાના પ્રકારના લૌકિક તથા વૈદિક અર્થોજ વધારે સાંભળવાથી તારી બુદ્ધિ વિક્ષેપ પામેલી છે તે જ્યારે (ઉપર કહ્યું તેમ બીજા પદાર્થો તરફ નહિ જતાં) કેવળ પરમેશ્વર પ્રત્યેજ સ્થિર થઇને રહેશે; ત્યારેજ તું એ યોગના ફળરૂપે વિશેષ ચિત્તશુદ્ધિ અને પરમાત્મ-સાક્ષાત્કારને પામીશ. ૫૩

એવા પરમાત્મામાં સ્થિર બુદ્ધિવાળા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષનાં લક્ષણ કેવાં હોય, તે હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥

હે કેશવ ! એવા પરમાત્મસમાધિમાં સ્થિતિ પામેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ (સ્થિર બુદ્ધિવાળા) પુરુષનાં લક્ષણ કેવાં હોય ? એ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કેવી રીતે બોલે ? કેવી રીતે બેસે ? તથા કેવી રીતે ચાલે ? ૫૪

કલ્યાણપ્રાપ્તિને માટે સાધકને જે જે સાધનો સાધ્ય કરવાનાં, તે સાધનો સિદ્ધ પુરુષમાં સ્વાભાવિક બની રહ્યાં હોય છે; માટે સિદ્ધાત્માનાં લક્ષણો સાથે સાધક માટે જરૂરી જે અંતરંગ સાધનો તે પણ અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી કહે છે. તેમાં પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર બે શ્લોકથી આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥૫૫॥

હે પાર્થ ! મનુષ્ય જ્યારે મનમાં રહેલી અન્ય સર્વ લૌકિક પદાર્થોની કામનાઓ તણ દે છે અને સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મસ્વરૂપમાંજ સંતુષ્ટ રહે છે, ત્યારે તે મુનિ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૫૫

દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિગ્મમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥૫૬॥

વળી દુઃખને વખતે જે ઉદ્વેગરહિત રહે છે; જે લૌકિક સુખોમાં ને પદાર્થોમાં સ્પૃહારહિત રહે છે; તથા જેના રાગ, દ્વેષ, ભય ને ક્રોધ જતા રહ્યા છે; તે મુનિ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. ૫૬

હવે એ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કેવી રીતે રહે છે તે ઇં કહે છે.

યઃ સર્વત્રાનાભિસ્નેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નાભિનંદાતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૭

જેને સ્ત્રીપુત્રાદિ લૌકિક પદાર્થોમાં સ્નેહ નથી; જે અનુકૂળ વસ્તુ મળતાં ખુશી થતો નથી ને પ્રતિકૂળ વસ્તુ મળતાં દ્વેષ કરતો નથી પણ ત્રાહિતની પેઠે સ્થિર રહે છે; તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે. ૫૩

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ૫૮ ॥

જેમ કાચખો પોતાનાં હાથપગાદિ સર્વ અંગોને સ્વભાવથી સંકોચી લે છે; તેમ જે સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી ખેંચી લે છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે. ૫૮

રોગી તથા ઉપવાસી પણ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી; માટે વિષયોમાં ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ ન થવી એ સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહેવાય નહિ. એ શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ૫૯ ॥

જે કે વિષયોને નહિ સેવનારા સાધકને તથા રોગીને પણ વિષયોનો અનુભવ થતો અટકે છે; પણ તેથી કંઈ તેના મનમાં રહેલી વિષયાસક્તિ જતી નથી. અને સ્થિતપ્રજ્ઞ સિદ્ધ પુરુષને તો સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેના અંતઃકરણમાંની વિષયાસક્તિ જતી રહે છે. ૫૯

આ શ્લોકનો એવો પણ અર્થ થાય કે, ઉપવાસી પુરુષ ભૂખે તપવાથી તેની ઇન્દ્રિયો શાંત પડી જાય છે; પરંતુ મનમાં તો ખાનપાનાદિકના રસાસ્વાદની ઇચ્છા રહે છેજ. પણ સ્થિતપ્રજ્ઞને તો સર્વ રસોના રસરૂપ અને સુખોના સુખરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી રસાસ્વાદની ઇચ્છા પણ આપોઆપ ટળી જાય છે.

ઇન્દ્રિયો વશ કર્યા વિના એ સ્થિતપ્રજ્ઞપણું સંભવે નહિ; માટે સાધકે તો ઇન્દ્રિયો જીતવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તે વાત હવે કહે છે.

યતતો હ્યપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્રિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાર્થીનિ હરંતિ પ્રસભં મનઃ ॥૬૦॥

હે કુંતીના પુત્ર! મોક્ષમાટે પ્રયત્ન કરનારા એવા જ્ઞાની સાધકના પણ મનને ક્ષોભ પમાડનારી એ ઇન્દ્રિયા પરાણે વિષયો તરફ ખેંચી જાય છે. ૬૦

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

માટે સાધક યોગીએ તો એ સઘળી ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીન રાખવા ઉપરાંત મનવડે પણ (પરમાત્મવિષયક ધ્યાન-ચિંતન, કથા-કીર્તન, શ્રવણ-મનન, ભજન-પૂજન ઇત્યાદિમાંની અનુકૂળ પડે તે તે સાધનામાં મનને જોડતા રહીને) સદા મારે પરાયણ રહેવું. કારણકે એવી રીતે જેની ઇન્દ્રિયો મન સહિત પોતાને વશ હોય છે તેનીજ બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ૬૧

બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને વશ નહિ રાખવાથી થતા દોષ કહ્યા. હવે મનને વશ નહિ રાખવાથી થતા દોષ કહે છે.

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥૬૨

જે મનુષ્ય માત્ર ઇન્દ્રિયોનેજ રોકે છે અને મનને છૂટું રાખે છે; તેને તો સ્વાભાવિક રીતેજ વિષયોના વિચાર અને ચિંતન થયા કરે; ચિંતનથી વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે; આસક્તિને પરિણામે કામના-ઈચ્છા-થાય છે અને કામનામાં વિઘ્ન આવવાથી ક્રોધ થાય છે. ૬૨

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥૬૩

ક્રોધમાંથી મોહ ઉપજે છે; (અર્થાત્ કાર્ય અકાર્યનો વિવેક નાશ પામે છે;) સંમોહથી ગુરુ તથા શાસ્ત્રના ઉપ-

દેશની સ્મૃતિમાં ભ્રમ થાય છે; સ્મૃતિભ્રમથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી જ્ઞાની સાધક અધોગતિને પામે છે. ૬૩

વિષયો તરફ વળવાનો ઇંદ્રિયોનો સ્વભાવ હોવાથી તેને રોકીને એ દોષ ટાળી શકાય તેમ નથી; તો પછી સ્થિતપ્રજ્ઞપણું ક્યાંથીજ થાય? એનું હવે સમાધાન કરે છે.

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિંદ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥૬૪॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥૬૫॥

સ્વાધીન મનવાળો સાધક પોતાની રાગદ્વેષરહિત તથા મનને આધીન એવી ઇંદ્રિયોવડે વિષયોમાં વિચરે તોપણ પરમાત્માનો પ્રસાદ પામે છે; પરમાત્મકૃપાથી એનાં સર્વ વિઘ્નો અને દુઃખો નાશ પામે છે તથા તે પ્રસન્નચિત્તવાળો થઈ તેની બુદ્ધિ પણ શીઘ્ર સ્થિર થાય છે.

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય માવના ।

ન ચામાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કૃતઃ સુખમ્ ॥૬૬॥

જેણે મનસહિત ઇંદ્રિયોને વશ કરી નથી એવા અયોગી મનુષ્યને કર્મયોગની નિષ્કામબુદ્ધિ પણ થતી નથી; કર્મયોગરૂપી ઇશ્વરારાધન વિના પરમાત્મધ્યાનની પણ ભાવના થતી નથી; ભાવનાવગરનાને શાંતિ પણ મળતી નથી અને અશાંત મનુષ્યને બ્રહ્માનંદનું સુખ તો ક્યાંથીજ મળે? ૬૬

હવે ઇંદ્રિયાધીન મનુષ્યને જ્ઞાન નહિ થવાનું કારણ કહ્યું છે.

ઇંદ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોઽનુવિધીયતે ।

તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમિવાંભસિ ॥૬૭॥

વશ નહિ થયેલું મન વિષયોમાં ભટકતી ઇંદ્રિયોમાંની એક પણ ઇંદ્રિય સાથે જોડાઈને વિષય તરફ જાય છે;

તો તે એક ઇન્દ્રિય પણ, જેમ અસાવધ નાવિકના વહાણ-
ને સમુદ્રમાં પવન જ્યાં ત્યાં ભભાવે તેમ પુરુષની બુદ્ધિને
વિક્ષેપવાળી કરીને વિષયોમાં ભભાવે છે; તો પછી
વિષયાધીન બધી ઇન્દ્રિયો બુદ્ધિને વિક્ષેપ કરીને
વિષયોમાં ભભાવે એમાં તો કહેવું જ શું? ૬૭

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥૬૮॥

માટે હે મહાબાહો! મન ઉપરાંત જેની સર્વ ઇન્દ્રિયો
પણ પોતપોતાના વિષયોથી રોકેલી હોય છે, તેનીજ
બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત (સ્થિર) થઈ શકે છે. ૬૮

નિદ્રાવશ મનુષ્યની પેઠે ઇન્દ્રિયોના દર્શનાદિક વ્યાપારથી
રહિત હોય એવો મનુષ્ય આ જગતમાં જણાતો નથી, માટે ઉપર
કહેલું સ્થિતપ્રજ્ઞપણાનું લક્ષણ અસંભવિત છે; એવી શંકાનું હવે
ભગવાન સમાધાન કરે છે.

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

જેમની બુદ્ધિ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ઢંકાઈ ગઈ છે,
એવાં સર્વ પ્રાણીઓને તો એવી યોગબુદ્ધિ અને આત્મ-
નિષ્ઠા રાત્રિ જેવી (એટલે કે નહિ જાણવાજેવી-નહિ
જાગવા જેવી-નહિ પાળવા જેવી)જ ભાસે છે; પરંતુ
ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરનાર યોગી પુરુષ તો એ યોગબુદ્ધિ-
માં અને આત્મનિષ્ઠામાંજ જાગ્રત રહે છે. તથા સામાન્ય
મનુષ્યો લૌકિક વિષયોના જ્ઞાનમાં અને પ્રયત્નમાં જાગ્રત
રહે છે, તે પ્રકારના જ્ઞાન અને પ્રયત્નને તે સાધક મુનિ
રાત્રિ જેવાં (નહિ જાગવા-જાણવા-જેવાં) જાણે છે. ૬૯

ભાવાર્થ:-છતા દિવસે આંખો મીંચી ધુવડ અંધાર-
જ જુએ છે; તેમ સંયમી, વિષયોમાં વિચરે તો પણ તેના
તરફ વૃત્તિ નહિ રાખતાં પરમાત્મા તરફ રાખે છે.
માટે સ્થિતપ્રજ્ઞનું ઉપરનું લક્ષણ અસંભવિત નથી.

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ
યદ્વત્ । તત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે સ શાંતિ-
માપ્નોતિ ન કામકામી ॥૭૦॥

ગંગા, યમુના, સિંધુ આદિ અनेક નદીઓના પ્રવા-
હોથી સદાકાળ પૂરાવા છતાં જેણે મર્યાદા મૂકી નથી
એવા સમુદ્રમાં બીજાં-વરસાદનાં પણ પુષ્કળ પાણી
આવી ભળે છે ત્યારે પણ તે પોતાની નિર્ણિત મર્યાદા
છોડતો નથી; તેની પેઠે જે સંયમી મુનિ, તેને કેવા પણ
અને કેટલા પણ ભોગ્ય પદાર્થ આવી મળે તોપણ તેનાથી
ચલિત થતો નથી; તેજ પરમ શાંતિરૂપ મોક્ષને પામે છે,
ભોગની ઇચ્છાવાળો નહિજ. ૭૦

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥૭૧॥

એટલુંજ નહિ પણ જે મનુષ્ય પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ
ભોગ્ય પદાર્થોની ઉપેક્ષા કરીને નિઃસ્પૃહ, મમતારહિત
તથા નિરભિમાની થઈને વિચરે છે, તેજ સચ્ચિદાનંદ-
મય મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણવું. ૭૧

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥૭૨॥

હે પાર્થ! આ (કંઈ સામાન્ય સુખશાન્તિની વાત
નથી, પણ અપાર સચ્ચિદાનંદમય એવા પરમપદને પામી
ચૂકેલા બ્રહ્મદર્શીની) બ્રાહ્મી સ્થિતિની વાત છે. કર્મ-
યોગરૂપ ઇશ્વરારાધનથી શુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણવાળો
મનુષ્ય એ બ્રાહ્મી સ્થિતિને પામ્યા પછી આ સંસારમાં
પણ મોહ પામતો નથી; તથા અંતકાળે પણ એજ
નિષ્ઠામાં રહીને (ફરી જન્મમરણાદિ દુઃખોમાંકોઈ કાળે
આવવું પડે નહિ એવા) બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે. ૭૨
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો સાંખ્યયોગ નામનો બીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ જો—અર્યોગ

ગયા અધ્યાયમાં “અશોક્યાનન્વશોચસ્ત્વં” ઇત્યાદિ વાક્યોવડે દેહથી આત્માના લિન્નપણાનું જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે એ વાત કહી; અને તે પછી એવા તેમિહિતાસાંભ્યે બુદ્ધિર્યોગેત્વિમાં જૂણુ ઇત્યાદિ શ્લોકવડે કર્મને અપરોક્ષજ્ઞાનનું—પરમાત્મસાક્ષાત્કારનું—સાધન કહ્યું; પરંતુ તે પછી એ યોગમાંથી મુખ્ય સાધન કયું તથા ગૌણ સાધન કયું એ વાત નહિ કહેતાં સ્થિતપ્રજપણું, નિષ્કામપણું, નિરલિ-માનપણું તથા જિતેન્દ્રિયપણું ઇત્યાદિ ધર્મો કહ્યા તથા ઉપસંહારમાં એવા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ પાઘ એ શ્લોકવડે પ્રહ્લાનિષ્ઠાની પ્રશંસા કરી. એ ઉપરથી ભગવાન કર્મ કરતાં જ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ માનતા હશે એમ ધારીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે—

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।
તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયાસિ કેશવ ॥૧॥

હે જનાર્દન ! અપરોક્ષ જ્ઞાન મોક્ષનું અંતરંગ સાધન હોવાથી કર્મયોગ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ જો આપે માન્યું હોય તો હે કેશવ ! આપ મને લડવાનું કહીને હિંસાત્મક કર્મમાં શા માટે પ્રેરો છો ? ૧

ક્ષત્રિયને ‘ધર્મયુદ્ધ કરતાં વધારે શ્રેયસ્કર બીજું નથી’ ઇત્યાદિ વચનોવડે કર્મને પણ શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, એમ જો ભગવાન કહે તો અર્જુન હવે એનો ઉત્તર આપે છે.

વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિં મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥૨॥

કોઈ વચનમાં આપ જ્ઞાનયોગની પ્રશંસા કરો છો તો

કોઈ વચનમાં કર્મયોગની પ્રશંસા કરેા છો. એમ સંદેહ ઉત્પન્ન કરનારાં એ પ્રકારનાં વ્યામિશ્ર વચનોવડે મારી બુદ્ધિને મોહ પમાડતા હો. એમ ભાંસે છે—અર્થાત્ આપ દયાળુ મોહ તો નજ ઉપજવો, છતાં મને આંતિથી એવું ભાસે છે; માટે એ બંનેમાં મને જેથી મોક્ષનો લાભ થાય તથા જે અત્યારે પણ મારે માટે હિતકારી હોય તે એકજ સાધન નિશ્ચય કરીને મને કહો. ૨

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

હું નિર્દોષ અણ્ણન ! કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ બંને સાધનને જે મેં એકબીજાની અપેક્ષારહિત સ્વતંત્ર કહ્યાં હોય, તોજ તારે એ પ્રશ્ન ઠીક ગણાય. પણ મેં તો એ બંનેથી એકજ બ્રહ્મનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ કહી છે. એમાં જ્ઞાનયોગ મુખ્ય છે અને કર્મયોગ ગૌણ છે; પણ તેથી કંઈ એ બંને સાધનને જુદાં જુદાં સ્વતંત્ર સમજવાનાં નથી. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અને માલિન અંતઃકરણવાળા, એવા બે પ્રકારના અધિકારી માટે એ એક બ્રહ્મનિષ્ઠાના બે પ્રકારના પેટાભેદ પૂર્વાધ્યાયમાં કહ્યા છે. જેઓ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અને જ્ઞાનભૂમિકામાં આરૂઢ થયેલા હોય, તેમને જ્ઞાનની પરિપક્વતા માટે “તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ અર્થાત્ યોગીએ તે સર્વ ઈન્દ્રિયોને આધીન રાખીને મારે પરાયણ રહેવું” ઇત્યાદિ વચનોથી ધ્યાનાદિક જ્ઞાનયોગવડે બ્રહ્મનિષ્ઠા થવાની વાત કહી છે; અને જ્ઞાનભૂમિમાં આરૂઢ થવાની ઇચ્છાવાળા કર્મયોગના અધિકારીઓ માટે અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપે “ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાચ્છેયો-ન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે અર્થાત્ ધર્મયુદ્ધ વિના અન્ય કશાથી ક્ષત્રિયોનું શ્રેય નથી” ઇત્યાદિ વચનોથી કર્મ-

યોગવડે બ્રહ્મનિષ્ઠા થવાની વાત કહી છે. સારાંશ કે, ચિત્તની શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ, એવા બિજાસુની અવસ્થાના બે ભેદને લીધેજ એવા તેઽભિહિતા સાંખ્યે બુદ્ધિયોગેત્વિ-માં શૃણુ ઇત્યાદિ વચનોવડે તને બે પ્રકારની નિષ્ઠા કહી છે.

માટે ચિત્તની સારી પેઠે શુદ્ધિ થઇ બ્રહ્માભ્યાસની યોગ્યતા (વિવેક, વૈરાગ્ય, પટસંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા-મોક્ષેચ્છા) સારી પેઠે બળે, ત્યાંસુધી પોતાની પ્રકૃતિ ચાર વર્ણાશ્રમ પૈકી જે વર્ણ અને જે આશ્રમના શુણ્કર્મસ્વભાવવવાળી હોય તે વર્ણ અને તે આશ્રમનાં કર્મ કરવાં જોઇએ. કારણ કે વર્ણાશ્રમનાં કર્મ ન કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી અને ચિત્તશુદ્ધિ વિના અપરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી; તેથી ભગવાન કહે છે કે:—

ન કર્મણામનારંભાન્નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્રુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥૪॥

પણ કંઈ કર્મો નહિ કરવાથી મનુષ્ય ચિત્તશુદ્ધિ પામતો નથી અને ચિત્તશુદ્ધિ વિના અપરોક્ષ જ્ઞાન થતું નથી; માટે ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના કરેલા કર્મત્યાગથી મોક્ષ પણ મળતો નથી. ૪

કર્મસંન્યાસનો અર્થ કર્મકૃણમાં આસક્તિ ન રાખવી એવો છે; એ સમજાવવાને કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ અશક્ય છે, એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

ન હિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।

કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વેઃ પ્રકૃતિર્જૈર્ગુણૈઃ ॥૫॥

કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ અવસ્થામાં એક કે બીજા પ્રકારની ક્રિયા કર્યા વિના ક્ષણ પણ રહી શકતો નથી. કારણ કે સર્વ કોઈ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ, અજ્ઞાન ઇત્યાદિને આધીન હોવાથી સ્વભાવથીજ રાગ-દ્વેષાદિવડે તેઓ કોઈને કોઈ કર્મમાં પ્રવર્તે છે. ૫

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

હંદ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥૬॥

આમ છતાં જે મનુષ્ય વાણી, હાથ, પગ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોને રોકીને પરમાત્મધ્યાનને બહાને મનથી વિષયો-નુંજ સ્મરણ કર્યા કરે છે; તે તો જૂઠા આચરણવાળો અર્થાત્ ઢોંગી કહેવાય છે. ૬

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥

અને હે અર્જુન ! એવા ઢોંગી કર્મત્યાગી કરતાં તો જે મનુષ્ય મનવડે વિષયોમાં અનાસક્ત થઈને તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને કર્મેન્દ્રિયોને ઇશ્વરારાધનરૂપ કર્મયોગમાં જોડે છે તથા કર્મપ્રણની ઇચ્છા કરતો નથી, તેજ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે નિષ્કામ કર્મ કરવાથી ચિત્ત-શુદ્ધિ થઈ અપરોક્ષ જ્ઞાન મળે છે. ૭

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥८॥

માટે કર્મો તજી દેવા કરતાં કર્મો કરવાં એજ તારે માટે શ્રેષ્ઠ છે; જેથી તું તો તારાં સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મ ઉપરાંત તારે માટે નિર્માયેલું યુદ્ધકાર્ય પણ કર. કર્મ ત્યજવાથી તો તારો શરીરનિર્વાહ પણ નહિ થાય. ૮

સાંખ્યશાસ્ત્રના મતે સર્વ કર્મો બંધનકારક છે છતાં તે ન ત્યજવાં જોઈએ? એ શંકાનું હવે નિરાકરણ કરે છે.

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥९॥

યજ્ઞાર્થે-એટલે કે પ્રભુપ્રીત્યર્થે-નિષ્કામ ભાવે કર્મો નહિ કરતાં આ બધા લોકો સકામ કર્મો કર્યા કરે છે તેથીજ તેઓ કર્મબંધનમાં પડે છે. માટે હે અર્જુન ! તું તો પ્રણની આસક્તિ છોડી દઈને માત્ર યજ્ઞાર્થે-પ્રભુ-પ્રીત્યર્થે-નિષ્કામ કર્મોજ કર. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે યજ્ઞો વૈ

વિષ્ણુઃ અર્થાત્ યજ્ઞ પણુ વિષ્ણુરૂપ છે.૯

બ્રહ્માણ પણુ યજ્ઞ કરનારને શ્રેષ્ઠ કહે છે, તે હવે કહે છે.

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિવષ્ટકામધુક્ ॥૧૦॥

પૂર્વે પ્રજાપતિ બ્રહ્માણએ પણુ યજ્ઞાધિકારી બ્રાહ્મણાદિ પ્રજાને સૃષ્ટિના આરંભમાં સૃષ્ટિને કહ્યું હતું કે, તમે આ યજ્ઞ કરતા રહીને ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ મેળવો; અને આ યજ્ઞ તમને તમારા ઇષ્ટપદાર્થ દાયક થાઓ.

ભાવાર્થઃ:-અહીં ‘યજ્ઞ’ શબ્દ કહ્યો છે, તે ઉપરથી તેમાં આવશ્યક સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મો પણુ સમજવાં. વળી આ પ્રકરણમાં કરેલી કામ્ય કર્મની પ્રશંસા અસંગત લાગશે; પણુ કર્મો નહિ કરવા કરતાં કામ્ય કર્મ પણુ કરવાં સારાં છે એમ દર્શાવવા માટે એ પ્રશંસા કરી છે.

યજ્ઞો ઇષ્ટકામના કેવી રીતે પૂરે છે તે વાત હવે કહે છે.

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥૧૧॥

આ યજ્ઞોવડે તમે દેવાને પ્રભાવિત કરો, અને દેવો વૃષ્ટિ ઇત્યાદિ પ્રકારે તમારી ચઢતી કળા કરો. એ રીતે અન્યોઅન્ય પ્રભાવિત કરતા રહીને તમે તથા દેવો પરમ કલ્યાણ પણુ પામશો. ૧૧

સ્પષ્ટતા માટે હવે કર્મ નહિ કરવાના દોષ તથા યજ્ઞ કરનારાની શ્રેષ્ઠતા કહે છે.

ઈષ્ટાન્મોગાન્હિ વો દેવા દાસ્યંતે યજ્ઞભાવિતાઃ ।

તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈભ્યો યો મુંક્તે સ્તેન એવ સઃ ॥૧૨॥

એમ યજ્ઞોવડે પ્રભાવિત થયેલા દેવતાઓ તમને ઇષ્ટ વૈભવો અવશ્ય આપશે; પણુ તેમણે આપેલા અન્નધનાદિક પદાર્થો પંચયજ્ઞદ્વારા તથા દેશકાળાનુસાર દાનસેવાદિકરૂપે આપ્યા વિના જો ભોગવે છે તેને ચોરજ બાણુવો.

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકિલ્બિષૈઃ ।

ભુંજતે તે ત્વઘં પાપા યે પવંત્યાત્મકારણાત્ ॥૧૩॥

જેઓ પાંચ મહાયજ્ઞ કર્યા પછી બાકી રહેલું અન્ન ખાય છે, તેઓ પાંચ પ્રકારની હિંસાના* સર્વ દોષોથી મુક્ત થાય છે; અને જેઓ કેવળ પોતાનેજ માટે પાક તૈયાર કરે છે, તે પાપી મનુષ્યો તો પાપનું જ ભોજન કરે છે.

સંચારચક્ર કર્મને આધીન ચાલે છે, તે માટે પણ કર્મો કરવાં જોઈએ, તે હવે ત્રણ શ્લોકમાં કહે છે.

અન્નાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિ पर्जन्यादन्नसंभवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥૧૪॥

વીર્ય તથા રક્તના આકારમાં બદલાયેલા અન્નમાંથી મનુષ્ય આદિ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે; વરસાદથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે; યજ્ઞથી વરસાદ થાય છે અને કર્મોવડે યજ્ઞ થાય છે. ૧૪

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥૧૫॥

યજ્ઞમાન આદિની ક્રિયારૂપી જે કર્મ તે વેદના જ્ઞાનમાંથી થયેલું છે; અને વેદ અવિનાશી પરબ્રહ્મથી થયા છે x એમ જાણુ. ઉત્પત્તિની આવી પરંપરા હોવાથી

* કંઢળી પેષળી ચુલી ઉદકુંભી ચ માર્જની ।

પંચસૂના ગૃહસ્થસ્ય તામિઃ સ્વર્ગ ન વિંદતિ ॥

અર્થાત્ ખાંડવામાં, દળવામાં, ચૂલો બાળવામાં, પાણી ભરવા વગેરેમાં અને વાશીડું વાળવા વગેરેમાં ગૃહસ્થોને પાંચ પ્રકારની હિંસા લાગે છે તેથી તેમને સ્વર્ગ મળી શકતું નથી; માટે એ હિંસાથી મુક્ત થવા સારૂ તેમણે પાંચ મહાયજ્ઞો અવશ્ય કરવા જોઈએ. તેમનાં નામો બ્રહ્મયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ તથા ભૂતયજ્ઞ.

x શ્રુતિ કહે છે કે, અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદ્-

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સામાન્યરૂપે સર્વાત્ર વ્યાપી રહેલા છે; તોપણ યજ્ઞને વિષે વિશેષરૂપે રહે છે તેથી યજ્ઞદ્વારા તેમની પ્રાપ્તિ સહેલાઈથી થાય છે. જેમ લક્ષ્મી ઉઘમમાં વિશેષરૂપે રહેલી હોવાથી તે ઉઘમવડે સહજે મળે છે; તેમ પરમાત્મા યજ્ઞમાં વિશેષરૂપે રહેલા હોવાથી યજ્ઞ કરવાથી સહેજે મળે છે. ૧૫

આવી રીતે મનુષ્યોના પુરુષાર્થો સિદ્ધ થવા માટે પરમેશ્વરેજ આ કર્મચક્ર ચલાવેલું છે; છતાં જે મનુષ્ય તે પ્રમાણે વર્તતો નથી તેનું જીવન વૃથા છે, એ વાત હવે કહે છે.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥૧૬॥

પરમેશ્વરનાં વચનરૂપ જે વેદબ્રહ્મ, તે વેદબ્રહ્મથીજ પ્રેરણા પામીને મનુષ્યોની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે; પ્રવૃત્તિથી કર્મની સિદ્ધિ થાય છે; કર્મસિદ્ધિથી વરસાદ થાય છે; વરસાદથી અન્ન થાય છે; અન્નથી પ્રાણીઓ ઉપજે છે અને તે પ્રાણીઓ પાછાં કર્મ કરે છે. એ પ્રમાણે ઇશ્વરે પ્રવર્તાવેલા ચક્રને જે મનુષ્ય અનુસરતો નથી તે ઇન્દ્રિય-લપટ મનુષ્ય તો હે અર્જુન! પાપી જીવનવાળો હોઈને આ સંસારમાં વૃથાજી જીવે છે. ૧૬

એમ મલિન અંતઃકરણની શુદ્ધિમાટે કર્મયોગની જરૂર કહી. હવે બે શ્લોકથી જ્ઞાનને કર્મનો ઉપયોગ નથી તે કહે છે.

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥૧૭॥

પરંતુ જે મનુષ્ય પરમાત્મામાં પ્રીતિવાળો, પરમાત્મસાક્ષાત્કારથી તૃપ્ત થયેલો, લોક-પરલોકની કશી ઇચ્છાવગરનો તથા નિર્વાહ માટે પણ ઇશ્વરેચ્છાપર સંતુષ્ટ રહેનારો થયો હોય છે; તેને આ સંસારમાં કાંઈ પણ

દૃગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદઃ । અર્થાત્ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ, એ મહાન પરમાત્માના નિઃશ્વાસરૂપ છે.

કર્તવ્ય રહેતું નથી. ૧૭

નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કશ્ચન ।

ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥૧૮॥

કેમકે એવો મનુષ્ય કૃતકૃત્ય તથા દેહાદિકને વિષે અહંતામમતા વગરનો હોવાથી શાસ્ત્રની સામાન્ય આજ્ઞાઓ તેને માટે સાધક-આધક થઈ શકતી નથી. કેમકે કરેલાં કર્મથી તેને પુણ્યપાપ થતું નથી, તેમ કર્મ નહિ કરવાથી તેને દોષ લાગતો નથી તથા મોક્ષમાટે પણ તેને બ્રહ્માથી તે સ્થાવર સુધીમાં કશાનો આશ્રય લેવાનો રહેતો નથી. ૧૮

શંકા:-શ્રુતિ કહે છે કે તસ્માત્તદેષાં ન પ્રિયં યદેતન્મનુ-
ષ્યા વિદુઃ અર્થાત્ મનુષ્યો પરમાત્માને જાણે, એ વાત દેવાને ગમતી નથી; તેથી તેઓ એમાં વિદ્ય કરે નહિ અને પ્રસન્ન રહે, એટલા સાર તેમને પણ સેવવા જોઈએ ને? તેના સમાધાનમાં શ્રુતિ કહે છે કે “તસ્ય હ ન દેવાશ્ચ ના મૃત્યા ઇશતે આત્મા હ્યેષાં સ ભવતિ” અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર-
વડે મળતા બ્રહ્મપણાને દેવતાઓ પણ અટકાવી શકતા નથી. કારણ કે એવો પુરુષ દેવાનો પણ આત્મા થઈરહે છે.

સારાંશ કે, પરમાત્મસાક્ષાત્કાર થયા પહેલાંજ દેવ-
તાઓ વિદ્ય કરી શકે છે. તે થયા પછી તેમનું કંઈજ ચાલતું નથી; તથા બીજી રીતે પણ એવા બ્રહ્મવેત્તાને કશું કર્તવ્ય રહેતું નથી.

એવા પરમાત્મદર્શન પામેલા પૂરા જ્ઞાનીનેજ કર્મ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. બાકીના સર્વ કોઈને કર્મ કરવાની જરૂર હોવાથી તું પણ કર્મો કર; એ વાત હવે કહે છે.

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥૧૯॥

માટે હે અભુન! (તારે પણ એવો જીવનમુક્ત થવું

હોય તો) તું પણ ફળની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કર્તવ્ય કર્મો સતતપણે અને રૂંડે પ્રકારે કર. કારણ કે ફલેચ્છા-વિના કર્મ કરનાર જ અતિશુદ્ધિદ્વારા પરમાત્મસાક્ષાત્કાર તથા મોક્ષને પામે છે. ૧૯

કર્મણૈવ हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रामवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥૨૦॥

આગળ જનકાદિ અનેક રાજાઓ કર્મોવડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થઈને સાક્ષાત્કાર તથા મોક્ષસિદ્ધિને પામ્યા છે. પણ હે અર્જુન! તું કદાચ એમ માને કે મને જીવનમુક્તપણું પ્રાપ્ત થયું છે; હું શા માટે કર્મ કરું? તો લોકોને સ્વધર્મમાં પ્રવર્તાવવા માટે પણ તારે કર્મ કરવાં વડે છે. ૨૦

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥૨૧॥

કારણ કે શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય જે જે આચરણ કરે છે, તે જોઈને સાધારણ અણસમજી લોકો પણ તેવાં આચરણ કરે છે; અને શ્રેષ્ઠ પુરુષ પ્રવૃત્તિશાસ્ત્ર અથવા નિવૃત્તિશાસ્ત્ર એ બેમાંથી જેને પ્રમાણભૂત ગણે છે, તેને જ સામાન્ય લોકો અનુસરે છે. ૨૧

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥૨૨॥

હે અર્જુન! મારે ત્રણે લોકમાં કંઈ પણ અપ્રાપ્ત વસ્તુ મેળવવાની નથી; એટલે મારે કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી છતાં પણ હું કર્મ કરું છું. ૨૨

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥૨૩॥

કારણ કે હું જો કર્મ કરવામાં સાવધ ન રહું તો હે
ગી. ૬

અર્જુન! સર્વ લોકો સર્વથા મારાજ માર્ગને અનુસરે-
અર્થાત્ લોકો પણ કર્મ કરે નહિ. ૨૩

ઉત્સીદ્યુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મ ચેદહમ્ ।

સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥૨૪॥

જે હું કર્મ ન કરું તો આ બધા સાધારણ લોકોમાંથી
કર્તાવ્ય કર્મોનો લોપ થઈ પરિણામે તેઓ નાશ પામે;
લોકોનો નાશ થવાથી વર્ણસંકર પ્રજા થાય; અને તેથી
હુંજ આ સર્વ પ્રજાને ધર્મબ્રષ્ટ કરનારો, વર્ણસંકર પ્રજા
કરનારો ને એ બધી પ્રજાને મહાન હાનિ કરનારો થાઉં.

માટે જીવનમુક્તે લોકો ઉપર દયા લાવીને લોકહિત માટે પણ
કર્મ કરવાં જોઈએ તે વાત હવે કહે છે.

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તશ્ચીર્ષુર્લોકસંગ્રહમ્ ॥૨૫॥

માટે હે ભારત! જ્ઞાસક્ત અજ્ઞાનીઓ જેવી કાળજી-
થી કર્મો કરે છે, તેવીજ કાળજીથી લોકસંગ્રહને (લોક-
હિતને) ધ્વંષિતનારા અનાસક્ત જીવનમુક્તે પણ નિષ્કામ
કર્મ કરવાં જોઈએ. ૨૫

કર્મજ્ઞાસક્ત લોકો ઉપર દયાજ કરવી હોય તો તેમને તત્ત્વ-
જ્ઞાનનોજ ઉપદેશ કેમ ન કરવો? તેનો હવે ઉત્તર કહે છે.

ન બુદ્ધિભેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ।

જોષયેત્મર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥૨૬॥

લોકિક કર્મજ્ઞામાં આસક્તિવાળા અજ્ઞાની મનુષ્યોને
તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીને તેમની બુદ્ધિ ફેરવવી થટે
નહિ; પણ જ્ઞાનીએ તો ઉત્કૃષ્ટ લોકહિત માટે વધુ સાવ-
ધાનતાથી કર્મ કરતા રહીને અજ્ઞાનીઓને પણ શુભ
કર્મોમાં પ્રેરવા-જોડવા જોઈએ. કેમકે મક્ષિન ચિત્તવાળા-
ને કર્મ તબલવવાથી તે તત્ત્વજ્ઞાનને યથાવત્ સમજી તથા
પાળી શકે તો નથી, તેથી બન્ને તરફથી બ્રષ્ટ થાય છે. ૨૬

જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની બન્નેને કર્મ કરવાની જરૂર હોય તો પછી તે બંનેમાં ફેર શો ? તે વાત હવે કહે છે.

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥૨૭॥

સર્વ કાર્યો પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ ઇન્દ્રિયોવડે કરાય છે; છતાં તેમાં અહંતામમતારૂપી મિથ્યાભિમાન રાખનારો વિમૂઢાત્મા સર્વ કર્મોનો કર્તા હું છું, એવું માની લે છે.

તત્ત્વવિત્તુ મહાબાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તત્ત્વમિતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥૨૮॥

હે મહાબાહો! “પ્રકૃતિના જે ઇન્દ્રિય આદિ ગુણો, તે હું નથી; અને તેથી ઇન્દ્રિયાદિ જે જે કર્મો કરે છે તે કર્મો પણ મારાં નથી” એવી રીતે જે જ્ઞાની પોતાને ગુણ કર્મથી જુદો જાણે છે; તે જ્ઞાની તો “ગુણોજ ગુણોમાં પ્રવર્તે છે” એમ સમજીને કર્તાપણાનું અભિમાન રાખતો નથી. ૨૮

પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂઢાઃ સજ્જતે ગુણકર્મસુ ।

તાનત્ત્વવિદો મંદાન્કૃત્ત્વવિન્ન વિચાલયેત્ ॥૨૯॥

પરંતુ પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજઃ અને તમ, એ ત્રણ ગુણોમાં અહંતામમતાથી સૂઢ બની ગયેલા જે મનુષ્યો ઇન્દ્રિયો તથા તેમના વિષયોમાં બંધાય છે—એટલે કે ગુણોવડેજ સર્વ કર્મો કરાવા છતાં પોતાને કર્તા માનીને કર્મોમાં આસક્ત રહે છે; તે મંદ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને (તેઓ ઉભયબ્રષ્ટ ન થાય તે સાર) પૂર્ણજ્ઞાનીએ—જીવનમુક્ત પુરુષે સકામ કર્મોથી પણ ચલાયમાન કરવા નહિ. ૨૯

આ પ્રમાણે જીવનમુક્તે પણ કર્મ કરવાં જોઈએ, તો પછી તારે જિજ્ઞાસુએ તો અવશ્ય કરવાં જોઈએ, એ વાત હવે કહે છે.

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધચ્ચસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥૩૦॥

પણ હે અર્જુન! તું એવો અજ્ઞાની પણ નથી, માટે

“અંતર્યામીને આધીન રહીને કર્મ કરું છું” એવી ઉંડી નિષ્કામ દષ્ટિથી તું સર્વ કર્મો કરી મને પરમાત્માને અર્પણ કરતો રહે; અને પ્રજેન્દ્રા, મમતા તથા શોક-સંતાપ તજી દધને આ યુદ્ધકાર્ય પણ કર. ૩૦

એવાં નિષ્કામ કર્મો કરવાના લાભ હવે કહે છે.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

શ્રદ્ધાવંતોઽનસૂયંતો મુચ્યંતે તેઽપિ કર્મભિઃ ॥૩૧॥

જે કોઈ મનુષ્યો મારા ઉપરોક્ત વચનમાં દોષદષ્ટિ-વગરના ને શ્રદ્ધાવાળા થઈ સદા એ મત પ્રમાણે વર્તે છે; તેઓ પણ કર્મબંધનથી છૂટે છે. ૩૧

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાંસ્તાન્વિદ્ધિ નશ્તાનચેતસઃ ॥૩૨॥

અને જેઓ નિષ્કામભાવે-‘પ્રભુપ્રીત્યર્થે’ કર્મ કરવાના મારા એ મતમાં દોષદષ્ટિ કરીને તે પ્રમાણે વર્તતા નથી; તેઓને હે અર્જુન ! તું સંઘળાં કર્મોના જ્ઞાનમાં મહામૂઢ-અજ્ઞાની અવળી બુદ્ધિવાળા-તથા પુણ્યલોક-થી નષ્ટ થયેલા જાણ. ૩૨

નિષ્કામ કર્મથી મહાન ફળ મળે છે; તો પછી સૌ કોઈ નિષ્કામ થઈ, ઈદ્રિયોના નિગ્રહપૂર્વક શામાટે સ્વધર્માચરણ કરતા નથી? તેનો ઉત્તર હવે કહે છે.

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

પ્રકૃતિં યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥૩૩॥

‘શું’ કરવામાં ગુણ છે તથા શું કરવાથી દોષ છે, એ વાતને જાણનારા જ્ઞાનીઓ પણ પોતપોતાના પૂર્વ-કર્મજન્ય સ્વભાવને અનુસરીને વર્તે છે; તો પછી અજ્ઞાનીઓ તે પ્રમાણે વર્તે એમાં તો કહેવું જ શું? આ રીતે સર્વ પ્રાણીઓને પોતપોતાના સ્વભાવને અનુસરવું પડે છે; તે બળવાન સ્વભાવ આગળ તારો

ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ શું કરી શકશે? ૩૩

પ્રવૃત્તિ જો સ્વભાવનેજ આધીન હોય તો સર્વ કંઈ આપો-આપજ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તશે, જેથી અમુક કરવું જોઈએ; અમુક ન કરવું જોઈએ; ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ નિરુપયોગી ઠરશે; એ શંકાનો હવે ઉત્તર દે છે.

ઈન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષો વ્યવસ્થિતૌ ।

તયોર્ન વશમાગચ્છેત્તૌ હ્યસ્ય પરિપંથિનૌ ॥૩૪॥

પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયને પોતપોતાના અનુકૂળ વિષયમાં પ્રીતિ તથા પ્રતિકૂળ વિષયમાં દ્વેષ થાય છે; તથા ઈન્દ્રિયોને આધીન વર્તવાનો પ્રાણીઓનો સ્વભાવ પણ છે; તોપણ મનુષ્યે તો એ રાગદ્વેષને આધીન નજ થવું જોઈએ. કેમકે મુમુક્ષુઓના કલ્યાણના માર્ગમાં એ રાગ અને દ્વેષજ મોટા વૈરી છે. ૩૪

ભાવાર્થ:—મનુષ્યનો સ્વભાવજ વિષયોના સ્મરણ આદિથી તેના મનમાં રાગદ્વેષ ઉપજવે છે; અને અસાવધ માણસને—જેરાવર જલપ્રવાહની પેઠે—બળાત્કારે અનર્થના ઉંડા ધરામાં નાખી દે છે; પરંતુ શાસ્ત્ર તો અનર્થમાં પડ્યા પહેલાંજ રાગદ્વેષને અટકાવનારા બાહ્યકર્મયોગમાં તથા ધ્યાનભજનાદિ આંતરિક શુભ સાધનામાં જોડાવા પ્રેરે છે. મારે પ્રબળ પ્રવાહમાં પડ્યા પહેલાં વહાણમાં બેસી જનારો ડૂબતો નથી; તેમ વિષયોના પ્રવાહમાં પડ્યા પહેલાં શુભ સાધનામાં જોડાઈ જનારો મનુષ્ય અનર્થોમાં આવી પડતો નથી.

પશુના જેવી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ તણ હઈને સ્વધર્મમાંજ પ્રવર્તવાનું ઉપરકહ્યું; પણ અર્જુન કહાવ્ય એમ કહે કે, યુદ્ધાદિ સ્વધર્મ દુઃખદાયક હોવાથી તે બરાબર પાળી શકાય નહિ; અને અહિંસાદિ પરધર્મ સહેલો મુખદાયક છે તેથી હું તો ક્ષત્રિયધર્મ છોડી હઈને અહિંસાદિ પરધર્મજ સ્વીકારીશ, તેથી હવે ભગવાન કહે છે.

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥૩૫॥

પરધર્મ સર્વાંગથી સંપૂર્ણ હોય અને પોતાનો ધર્મ કોઈ અંગથી હીન દેખાય, તોપણ તે પરધર્મ આચરવા કરતાં સ્વધર્મજ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે યુદ્ધાદિક સ્વધર્મ આચરતાં મરણ થાય તોપણ ક્ષાત્રપ્રકૃતિવાળાને એજ કલ્યાણકારી થાય છે; અને પરધર્મ આચરતાં તો તે (સ્વપ્રકૃતિથી વિપરીત હોવાથી) ભયકારકજ નીવડે છે.

રાગદ્વેષને આધીન થવું નહિ, એમ જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આગળ કહ્યું છે, તે પણ અશક્ય માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ।

અનિચ્છન્નપિ વાષ્ણેય બલાદિવ નિયોજિતઃ ॥૩૬॥

હે વાષ્ણેય શ્રીકૃષ્ણ! ઇચ્છા નહિ છતાં પણ માણસ કોઈએ બળાત્કારે પ્રેર્યા હોય તેની પેઠે પાપકર્મ કરે છે, તે કોની પ્રેરણાથી કરે છે? ૩૬

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણમમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્વ્યેનમિદ વૈરિણમ્ ॥૩૭॥

હે અર્જુન! પાપમાં પ્રેરનાર તો આ કામ(લૌકિક પદાર્થની ઇચ્છાઓ)જ છે. એ ઇચ્છામાં કોઈનો અંતરાય થતાં એ કામજ મહાપાપી કંઈનું રૂપ લે છે. એ કામ કે જે મનમાં અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઉપજાવીને વધાર્યા કરે છે; તે રજોગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ગમે તેટલા વૈભવ મળે તોપણ ધરાય એવો નથી તથા ઘણોજ ઉગ્ર છે. માટે આ મોક્ષમાર્ગમાં એ કામને તારે મોટો વૈરી જાણવો. ૩૭

હવે એ કામનું ત્રણ પ્રકારનું વૈરીપણું સમજાવે છે.

ધૂમેનાગ્રિયતે વહ્નિર્યથાઽઽદર્શો મલેન ચ ।

યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥૩૮॥

પોતામાંથીજ સહજે ઉપજેલા ધૂમાડાથી જેમ અગ્નિ ઢંકાઈ જાય છે, જેમ અરીસા ઉપર આવી પડેલો આગં-
તુક મેલ અરીસાનેજ ઢાંકી દે છે; અને જેમ પૂર્વોત્પન્ન
ઓળથી ગર્ભ ઢંકાઈ જાય છે; તેમ મનુષ્યના અંતઃકર-
ણને આધારે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જ (સહજ, આગંતુક
ને પૂર્વોત્પન્ન, એવો ત્રણ પ્રકારનો) કામ, તેને લીધે તેના
અંતઃકરણમાં રહેલી જે જ્ઞાનશક્તિ તે પણ ઢંકાયલી હોય છે.
આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌંતેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥૩૯॥

માટે હે કૌંતેય ! ગમે તેટલા વિષયો મેળવાય ને ભોગ-
વાય તોપણ એ ‘કામ’ અગ્નિની પેઠે ધરાય નહિ એવો,
શોકસંતાપના કારણરૂપ તથા જ્ઞાનીનો પણ નિરંતરનો
વૈરી છે. કેમકે એ જ્ઞાનીના પણ જ્ઞાનને ઢાંકી દઈને તેને
મોહરૂપી ધરામાં નાખી દે છે. ૩૯

હવે એ કામનું રહેઠાણ તથા છૂટવાનો ઉપાય કહે છે.

ઈન્દ્રિયાણિ મનો બુદ્ધિરસ્યાધિષ્ઠાનમુચ્યતે ।

एतैर्विमोहयत्येष જ્ઞાનમાવૃત્ય દેહિનમ્ ॥૪૦॥

આ કામરૂપી શત્રુનાં રહેઠાણ ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ
કહેવાય છે. કારણ કે એ ઈન્દ્રિયાદિની ક્રિયાવડેજ વિષયો-
નાં દર્શન, શ્રવણ, કલ્પના તથા નિશ્ચય થઈને તેના
દ્વારાજ મનમાં કામ પ્રગટ થાય છે તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનને
ઢાંકી દઈ જીવાત્માને વિષયોમાં મોહિત કરે છે. ૪૦

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥૪૧॥

માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ કામે તને મોહિત નથી કર્યા

તે પહેલાંજ તું ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને સ્વાધીન કરીને એ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા કામ નામના મહાપાપી શત્રુને હણી નાખ. ૪૧

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

દેહાદિક દૃશ્ય પદાર્થો કરતાં ઇંદ્રિયો સૂક્ષ્મ તથા પ્રકાશક હોવાથી પર કહી છે; ઇંદ્રિયો કરતાં તેને પ્રેરવાવાળું સંકલ્પવિકલ્પ કરનારું મન પર કહેલું છે; એ મન કરતાં પણ બુદ્ધિને-નિશ્ચય કરનારી વૃત્તિને પર કહી છે; અને તે આત્માને તો બુદ્ધિથી પણ પર-બુદ્ધિના સાક્ષીરૂપ કહેલો છે. ૪૨

આ ગીતાગ્રંથમાં 'પર' શબ્દ આવે ત્યાં તેનો અર્થ શ્રેષ્ઠ, ભિન્ન, વિશાળ, સૂક્ષ્મ, વ્યાપક, બળવાન, એવો પણ સમજવો.

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

વિષયોર્થી તથા ઇંદ્રિય આદિથી થનારા કામાદિક વિકારો પણ બુદ્ધિનાજ વિકારો છે; અને એ બુદ્ધિનો સાક્ષી જે આત્મા, તે તો સર્વ વિકારોથી રહિત છે; માટે તેને બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ જાણીને, તથા નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવડે મનને (અનાત્મ પદાર્થોમાંથી ખેંચી લઇ તે પરમાત્મામાં) સ્થિર કરીને હે મહાબાહો! કામરૂપી એ દુર્જય શત્રુને હણી નાખ. ૪૩

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे कर्मयोगो नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા વિષે કર્મયોગ નામનો

ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪ થો-જ્ઞાનવિભાગગાગ

બીજા તથા ત્રીજા અધ્યાયમાં મોક્ષનું સાધન જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગ કહ્યો. આ અધ્યાયમાં બ્રહ્માર્પણ આદિ વિધિવડે તથા ત્વં પદાર્થના શોધનાદિવડે એ કર્મયોગનો વિસ્તાર કરશે. પરંતુ તે પહેલાં ભગવાન યોગની પ્રશંસા કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मનवे प्राह मनुर्दिक्वाकवेऽब्रवीत् ॥૧॥

અવિનાશી ૫ળને આપનારો આ યોગ પૂર્વે મેં સૂર્યનારાયણને કહ્યો હતો; સૂર્યે મનુને કહ્યો હતો અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો હતો. ૧

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥૨॥

એ પ્રમાણે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ યોગને રાજર્ષિઓ પણ જાણતા હતા; પણ હે પરંતપ! એ યોગ આ લોકમાં ઘણા કાળથી નષ્ટ થયો છે. ૨

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥૩॥

હવે જો કે એ યોગની પરંપરા તૂટી ગઈ છે, પણ તું મારો ભક્ત અને મિત્ર હોવાથી એ પુરાતન યોગ આજે મેં તને કહ્યો છે. કેમકે અત્યંત રહસ્યરૂપ હોવાથી એ જોને તેને કહેવા જોવા નથી. ૩

ભગવાને સૂર્યને એ યોગનો ઉપદેશ કર્યો હતો, એ વાત અસંભવિત લાગવાથી હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

અપરં ભવતો જન્મ પરં જન્મ વિવસ્વતઃ ।

કથમેતદ્વિજાનીયાં ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ ॥૪॥

આપનો જન્મ તો પછી થયો છે અને સૂર્યનો જન્મ આપની પહેલાં છે; તો પૂર્વે આપે સૂર્યને યોગનો ઉપદેશ કર્યો હતો એ વાત હું કેમ માની શકું? ૪

અર્જુને એવું પૂછતાં એ ઉપદેશ પોતે કૃષ્ણરૂપે નહિ પણ બીજા રૂપે આપેલો, એવા અભિપ્રાયથી ભગવાન હવે કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥५॥

હું અર્જુન! મારા તેમજ તારા અનેક જન્મો થઈ ગયા છે. તે બધા હું જ્ઞાનના બળથી જાણું છું, પણ તું નથી જાણતો. કેમકે તારી જ્ઞાનશક્તિ અજ્ઞાનવડે ઢંકાયેલી છે.

તો તો આપ અનાદિ અને અવિનાશી ઇશ્વર છો; જીવોની પેઠે આપનો જન્મ કેમ સંભવે? એનો હવે ઉત્તર દે છે.

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥६॥

હું અજન્મા, અવિનાશી તથા સર્વ પ્રાણીપદાર્થનો ઇશ્વર છું; તોપણ મારી શુદ્ધ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી તેજસ્વી અને સત્ત્વગુણી મૂર્તિને ધારણ કરીને હું મારી માયાવડે અવતરું છું. ૬

તમે ક્યારે અવતાર ધરો છો? એનો હવે ઉત્તર દે છે.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥

હે ભારત! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ તથા અધર્મનો વધારો થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું આત્માને સૃષ્ટું છું; તથા સાધુજનોના રક્ષણ માટે, દુષ્ટ કર્મ કરનારાઓના વિનાશ માટે, તથા શુદ્ધ ધર્મની સ્થાપના માટે યુગેયુગે હું પ્રકટ થાઉં છું. ૭,૮

ખુલાસો:-દુષ્ટોનો સંહાર કરે છે માટે ભગવાન નિર્દય છે, એવી શંકા કરવી નહિ. કારણ કે-

लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथार्थकैः ।

तद्वदेव महेशस्य नियंतुर्गुणदोषयोः ॥

અર્થાત્ છોકરાંને લાડ લડાવવામાં તથા અપરાધ થતાં તેમને તાડન કરવામાં જેમ માતા નિર્દય હોતી નથી; તેમ ઈશ્વર પણ પ્રાણીઓનાં શુભાશુભ કર્મ પ્રમાણે તેમના પ્રત્યે નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરે છે, એટલે તે પણ નિર્દય ઈરતા નથી.

ઈશ્વરનાં એવાં ચરિત્રો જાણવાનું કૃણ હવે કહે છે.

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥૧॥

હે અર્જુન! મારા સ્વેચ્છાથી ધારણ કરેલા અલૌકિક જન્મ, તથા મારાં ધર્મ રક્ષણાદિ માટેનાં દિવ્ય કર્મો, એ સર્વ બીજાઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટેજ હોય છે, એમ જે જાણી શકે છે, તેજ પરોપકારાદિ કરી તેમાંથી દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરી શકે છે; અને દેહ છૂટ્યા પછી આ સંસારમાં નહિ જન્મતાં મનેજ પામે છે. ૯

ઉપલી વાત હવે વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવે છે.

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥૧૦॥

હું સત્ત્વગુણી અવતાર ધારણ કરીને ધર્મનું રક્ષણ કરું છું; એવી રીતનું મારું પરમદયાળુપણું જાણવાને

લીધે રાગ, ભય તથા ક્રોધરહિત થયેલા; તથા વિશ્લેષરહિત થવાથી મારામાં ચિત્ત જોડીને મારેજ આશ્રયે રહે-
લા એવા ધણા મનુષ્યો મારી કૃપાથી મળેલા જ્ઞાનવડે
તથા તેને પરિપક્વ (અનુભવસિદ્ધ) કરવા માટે તપવડે
શુદ્ધ થઈને-એટલે કે અજ્ઞાન ઉપરાંત તેના કાર્યરૂપ જ-
ન્મમરણથી પણ રહિત થઈને મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે.

સારાંશ કે:-આ કર્મયોગરૂપ તથા આંતરિક સાધના-
રૂપ ભક્તિમાર્ગ આજકાલનો નથી, પણ પ્રાચીનકાળથી
આલ્યો આવે છે; એ દર્શાવવા માટે ભગવાને કહ્યું કે
મારા સ્વરૂપને ધણા પામ્યા છે. ઉપર પાંચમા શ્લોકમાં
“તાન્યહં વેદ સર્વાણિ હું તારા સર્વ જન્મોને જાણું છું”
છં વચનોદ્વારા વિદ્યા તથા અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવડે
તત્ત્વ અને ત્વં પદના અર્થરૂપ ઈશ્વર તથા જીવ વચ્ચેનો
ભેદ દર્શાવીને પછી અવિદ્યારહિત, નિત્ય તથા શુદ્ધ
એવા ઈશ્વરની અને અજ્ઞાનરહિત થયેલા શુદ્ધજીવની
ચૈતન્યાંશવડે એકતા પણ બતાવી છે.

આપને શરણ થનારનેજ આપ પોતાના સ્વરૂપનો લાભ
આપો છો અને સકામ પુરુષોને આપતા નથી, ત્યારે આપમાં
પણ વિષમ દષ્ટિ ઠરી, એ શંકાનું હવે સમાધાન કરે છે.

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

હે અર્જુન! જે મનુષ્યો મનેજેવી રીતે ભજે છે; તેમને
હું પણ તેવીજ રીતે ભજું છું. એટલે કે સકામ ભાવે
ભજનારને મનગમતાં પ્રજા આપીને અનુગ્રહ કરું છું
અને નિષ્કામભાવે ભજનારને મારું નિજપદ આપી
દઉં છું. વળી જેઓ ઇંદ્રાદિ દેવોને ભજે છે તેમની પણ
હું ઉપેક્ષા કરતો નથી. કારણ કે ઇંદ્રાદિ દેવો પણ મારીજ
વિભૂતિ હોવાથી તેમની સેવાથી પણ મારીજ સેવા થાય છે.

તો બધા આપનેજ કેમ ભજતા નથી? એનો હવે ઉત્તર દે છે.

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંતઃ સદૃશ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥૧૨॥

કર્મજ્ઞની ઈચ્છા રાખનારાઓ આ જગતમાં ધણું કરીને ઈંદ્રાદિ દેવતાઓનું જ યજન કરે છે; મારું-પર-માત્માનું યજન કરતા નથી. કારણ કે મારા મહિમાના અજ્ઞાનને લીધે આ મનુષ્યલોકમાં દેવતાઓને ભજવાથી કર્મનું ફળ વહેલું મળવાની આશા રખાય છે; તેવી આશા મને ભજવાથી રખાતી નથી. કારણકે સામાન્ય લોકોને મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાનજ મળવું દુર્લભ છે. ૧૨

કેટલાએક સકામ કર્મ કરે છે, તો કેટલાએક નિષ્કામ કર્મ કરે છે; પણ એ બંને પ્રકારનાં કર્મ કરનારાઓને આપ ઉત્તમ, મધ્યમ વગેરે ફળો આપે છે, તો આપમાં પણ વિષમ દષ્ટિ ન કહેવાય ? એ શંકાનું હવે સમાધાન આપે છે.

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

એમ તો મેં ચારે વર્ણોને તેમના ગુણ અને કર્મના વિભાગવડે ચઢતા ઉતરતા સરજ્યા છે. જેમકે બ્રાહ્મણોમાં સત્ત્વગુણ તથા શમ, દમ આદિ તેનાં કર્મો મુખ્ય હોય છે; ક્ષત્રિયોમાં સત્ત્વસહિત રજોગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી તેમનામાં શાયર, યુદ્ધ આદિ કર્મો મુખ્ય હોય છે; વૈશ્યોમાં તમોગુણસહિત રજોગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી તેમનામાં ખેતી, પશુપાલન અને વેપાર આદિ કર્મો મુખ્ય હોય છે; તથા શૂદ્રોમાં તમોગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી અન્ય વર્ણોની સેવા તેમનામાં મુખ્ય હોય છે. આ પ્રમાણે ચારે વર્ણોનો કર્તા હું જ છું; છતાં પણ સ્વરૂપથી તો મને અકર્તાજ નાણુજે. ૧૩

ન માં કર્માણિ લિપન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।

હતિ માં યોઽભિજાનાતિ કર્મભિર્ન સ બદ્ધયતે ॥૧૪

કારણકે હું અહંકારરહિત તથા પૂર્ણકામ હોવાથી મને કર્મનાં ફળની ઇચ્છા નથી; તેથી જગતનાં સૃષ્ટિ આદિ કર્મો મને આસક્ત કે બંધાયમાન કરતાં નથી. વળી એવી રીતે જે કોઈ મને કર્મફળની ઇચ્છાવગરનો જાણે છે; તે પણ નિષ્કામભાવે વર્તીને કર્મોવડે બંધાતો નથી. ૧૪

ભાવાર્થ:—મારી અનાસક્તિનું કારણ નિરહંકાર અને નિર્લેપપણું ઇત્યાદિ છે એમ જે જાણે છે, તેના પણ અહંકારાદિ શિથિલ થઈ જાય છે; તેથી તે પણ કર્મો કરવા છતાં કર્મોમાં બંધાતો નથી.

એ પ્રમાણે પ્રસંગોપાત ઈશ્વરમાં વિષમ દૃષ્ટિની શંકાનું નિરાકરણ “યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તૈથવ મજામ્યહમ્ ।” એ શ્લોકથી આરંભી આર શ્લોકવડે કયું. હવે પૂર્વે કહેલો કર્મયોગ અર્જુનને પાછો વિસ્તારથી સમજાવે છે.

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं: पूर्वतरं कृतम् ॥ ૧૫ ॥

અહંકાર આદિ તજીને કરેલું કર્મ બંધનકારક થતું નથી; એમ જાણીને પૂર્વના જનકાદિ મુમુક્ષુ રાજાઓએ પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મો કર્યાં છે; માટે તું પણ પ્રથમ કર્મોજ કર. ૧૫

કર્મ પણ અનુભવી બ્રહ્મવેત્તા સાથે વિચાર કરીને કરવાં. માત્ર શ્લોકપરંપરા ઉપરથી કરવાં નહિ તે હવે કહે છે.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥

કયું કર્મ કરવું જોઈએ તથા કયું ન કરવું જોઈએ, એ વિષયમાં વિવેકીઓ પણ મુંઝાયા છે; માટે જે કર્મથી તું આ સંસારમાંથી છૂટીશ, તેવું કર્મ તથા અકર્મ હવે હું તને કહીશ. ૧૬

શરીરાદિના વ્યાપાર તે કર્મ, અને શરીરવડે કંઈ પણ કરવું નહિ તે અકર્મ; એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે. એટલે એમાં વિવેકીઓ-ને પણ મોહ થવા જેવું શું છે? તે હવે કહે છે.

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥૧૭॥

માત્ર લોકપ્રસિદ્ધ કર્મોજ કર્મ નથી ગણાતાં, પરંતુ વેદવિહિત કર્મો પણ કર્મ ગણાય છે. તેથી તેનું સ્વરૂપ પણ જાણવા યોગ્ય છે; તેમ અવિહિત કર્મનું સ્વરૂપ તથા નિષિદ્ધ કર્મનું સ્વરૂપ પણ જાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મની ગતિ બહુ ગહન અર્થાત્ દુઃખે કરીને જાણી શકાય તેવી છે. ૧૭

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥૧૮॥

પરમેશ્વરની આરાધનારૂપી નિષ્કામ કર્મ મોક્ષના સાધનરૂપ હોઈ બંધનનું કારણ નથી; તેથી તે કરવા છતાં પણ તેને જે અકર્મ જાણે છે; તથા શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત કર્મ તજવાથી દોષ લાગે છે અને બંધન થાય છે, તેથી તેને તજવા છતાં પણ તે કર્મરૂપ છે એમ જે જાણે છે; તેજ કર્મ કરનારાઓમાં બુદ્ધિમાન છે; તેજ યોગી છે; અને તેજ સર્વ કર્મ કરનારો છે એમ જાણવું. કારણ કે ઇશ્વરના આરાધનરૂપ નિષ્કામ કર્મમાં અને તેના ફળરૂપ પરમપદની પ્રાપ્તિમાં સર્વ કર્મોનો અને તેનાં ફળોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ૧૮

ભાવાર્થ:-કર્મયોગના પ્રકરણમાં ન કર્મણામનારંભાત્ ઇત્યાદિ વચનોથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસુને પણ કર્મની આવશ્યકતા કહી છે, છતાં આ ઠેકાણે પણ કર્મયોગવિષે વિચાર આવ્યો, તેથી પુનરુક્તિદોષ સમજવો નહિ. કારણ કે આ પ્રકરણ કર્મયોગના વિસ્તારરૂપ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ જિજ્ઞાસુને પણ કર્મ બાધ કરી શકતાં

નથી, તો પછી આરૂઢ યોગીને તો તે બાધજ કેમ કરે? એ પક્ષમાં આ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે:-દેહ આદિનું કર્મ ચાલતું હોય છતાં પણ દેહ આદિથી આત્મા નોખો છે, એવા જ્ઞાનને લીધે જે સ્વાભાવિક રીતેજ આત્મભાવે પોતાનું નિષ્કર્મપણું જુએ છે, તેજ સર્વ મનુષ્યોમાં યથાર્થ બુદ્ધિવાળો-જ્ઞાની છે;* તથા દૈવચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલાં આહાર આદિ કર્મો કરે છે તોપણ આત્માને સ્વરૂપથી અકર્તા બાળે છે તેથી તે યોગી પણ છે.

હવે ઉપલા બંને અર્થો પાંચ શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરે છે.

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानामिदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥૧૯॥

જેનાં સર્વ કર્મો ફળ તથા સંકલ્પરહિત છે, એટલે કે જે ફળાશાવિનાજ કર્મ કરે છે; તથા કર્મવડે ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનરૂપી અશ્વિવડે જેનાં કર્મ બળી ગયાં છે; એવાજ પુરુષને વિદ્વાનો પંડિત કહે છે. ૧૯

સારાંશ કે:-આરૂઢ યોગી, સર્વ કામનાઓથી તથા “હું અમુક કરું છું અથવા અમુક કરીશ” ઇત્યાદિ અહંતામમતાના સંકલ્પોથી રહિત હોય છે.

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्કरोति सः ॥૨૦॥

જે પુરુષ કર્મની અને તેના ફળની આસક્તિ ત્યજી દઈને સદા સન્નિવૃદ્ધાનંદવન પરમાત્મસ્વરૂપમાં તૃપ્ત રહે છે; તથા કોઈ પણ લૌકિક પદાર્થના યોગભાટે (પ્રાપ્તિ

* એવા જ્ઞાનવિના જે દુઃખબુદ્ધિથીજ કર્મનો ત્યાગ કરે છે, તેને તો અગાઉ ત્રીજા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં મિથ્યાચારી કહ્યો છેજ.

માટે) અને પ્રાપ્ત વસ્તુના ક્ષેમ (રક્ષણ) માટે આશ્રય માગતો નથી; તે પુરુષ કર્મમાં પ્રવૃત્ત હોય તોપણ કશુંજ કરતો નથી—અર્થાત્ તેનું કર્મ પણ અકર્મ થઈ જાય છે.

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નપ્રોતિ કિલ્વિષમ્ ॥૨૧॥

જેની સર્વ કામનાઓ શાંત થઈ છે; જેનું ચિત્ત તથા શરીર વશ છે અને જેણે સર્વ પરિગ્રહ તજ્યા છે; એવો મનુષ્ય અભિમાન મૂકીને શરીરસંબંધી કર્મ કરે તેથી દોષને પામતો નથી. ૨૧

આ પ્રકરણ યોગના જિજ્ઞાસુ તથા યોગારૂઢ, જેડને લાગુ હોવાથી આરૂઢ યોગીના પક્ષમાં એવો અર્થ લેવો કે તે યોગી શરીરનિર્વાહ પૂરતું ભિક્ષાટનાદિ કર્મ કરે છે, તોપણ શાસ્ત્રવિહિત બીજાં કર્મો નહિ કરવા બદલ દોષ પામતો નથી.

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વંદ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિબદ્ધયતે ॥૨૨॥

દૈવેચ્છાથી મળે તેથી સંતોષી રહેનારો, ટાઢ-તડકો આદિ દ્વંદ્વોને સહેનારો, વૈરવગરનો અને શરીરયાત્રાદિની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિથી હર્ષશોક નહિ કરનારો પુરુષ, વિહિત કર્મ તથા સ્વાભાવિક કર્મ કરે તેથી બંધન પામતો નથી. ૨૨

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥૨૩॥

કેમકે એવા નિષ્કામ, રાગદ્વેષરહિત તથા જ્ઞાનમાં સ્થિરચિત્તવાળા જીવનમુક્ત પુરુષથી યજ્ઞાર્થે, લોક-સંગ્રહ માટે કે ઈશ્વરનિમિત્તે જે જે કર્મો કરાય તે બધાં કર્મ વાસનાવાળાં હોય તોપણ બંધનરૂપ નહિ થતાં વિનાશ પામે છે. ૨૩

ભાવાર્થ:-યોગારૂઢ પુરુષ યજ્ઞની પરંપરા જાળવવાની લોકહિતની શુભ વાસનાને લીધે ઉપદેશાદિ કર્મ કરતો હોય તોપણ તે કર્મ કરતાં કરતાંજ તેની તે વાસના અને કર્મ બંને વિનાશ પામે છે.

પરમાત્માની આરાધનારૂપ નિષ્કામ કર્મ જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી જિજ્ઞાસુને તે બંધન કરતું નથી, માટે તે કર્મ છતાં પણ કર્મ કહેવાય નહિ; અને આરૂઢ અવસ્થાવાળાને આત્માના અકર્તા-પણાનું જ્ઞાન હોવાથી તેને તો વિહિત કર્મોનો ઉપયોગજ હોતો નથી. વળી તે શરીરના નિર્વાહને માટે આવશ્યક કર્મો કરે છે, તે પણ અકર્મ જેવાંજ છે, એ વાતનો વિસ્તાર “કમણ્યકર્મ યઃ પश्यેત્ જે કર્મમાં અકર્મ જુએ છે” ઇત્યાદિ વચનોવડે કર્યો. હવે જે પુરુષ કર્મોમાં તથા તેનાં અંગોમાં પણ બ્રહ્મને વ્યાપી રહેલ જુએ છે તેનાં પણ કર્મો નાશ પામે છે એ વાત કહે છે.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर् ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥૨૪॥

અગ્નિમાં હોમવાનાં સાધન સ્તુત્ર આદિ પણ બ્રહ્મ છે; હોમવાની ક્રિયા તથા મંત્ર આદિ પણ બ્રહ્મ છે; અગ્નિ પણ બ્રહ્મ છે; હોમનાર પણ બ્રહ્મ છે; અને તેણે ધી આદિ હોમ્યું તે પણ બ્રહ્મજ છે. અર્થાત્ યજ્ઞ, અગ્નિ, યજ્ઞમાન, હોમવાની વસ્તુઓ તથા ક્રિયા આદિ સર્વ કાંઈ બ્રહ્મરૂપ છે; એવી રીતે કર્મસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં જેનું ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે, એવા પુરુષને પ્રાપ્ત થનારૂં ૫૭ પણ બ્રહ્મજ હોય છે.

આવી રીતે યજ્ઞમાં સર્વત્ર કરાયેલી બ્રહ્મદષ્ટિ સર્વ યજ્ઞોર્થી શ્રેષ્ઠ છે; એવી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રશંસા કરવા માટે હવે અધિકારીઓના ભેદને અનુસરીને ઘણા પ્રકારના યજ્ઞો કહે છે.

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥૨૫॥

કેટલાએક કર્મ યોગીઓ દૈવ યજ્ઞ એટલે ઇંદ્રવરુણાદિક દેવાને ઉદ્દેશીને યજ્ઞ કરે છે; બીજા જ્ઞાનવાન યોગીઓ બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્ એ શ્લોકમાં કહેલા

પ્રકારે યજ્ઞનો પણ હોમ કરે છે; અર્થાત્ યજ્ઞ આદિ સર્વ કર્મેનો પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં લય કરે છે અને એ યજ્ઞ જ્ઞાનયજ્ઞ કહેવાય છે. ૨૫

શ્રોત્રાદીર્નાંદ્રિયાણ્યન્યે સંયમામિષુ જુહ્વતિ ।

શબ્દાદીન્વિષયાનન્યં ઇન્દ્રિયામિષુ જુહ્વતિ ॥૨૬॥

બીજા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ તે તે ઇન્દ્રિયના સંયમરૂપ અગ્નિમાં શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને હોમે છે-એટલે કે તે તે ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરીને સંયમ ધારણ કરે છે. બીજા ગૃહસ્થો વિષયોપરની આસક્તિ તજીને અગ્નિરૂપે ભાવના કરેલી ઇન્દ્રિયોમાં શબ્દાદિ વિષયોને હવિરૂપે હોમે છે.

સર્વાર્ણાંદ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગામૌ જુહ્વતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥૨૭॥

બીજા ધ્યાનનિષ્ઠ પુરુષો કર્ણ આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સાંભળવું, જોવું ઇત્યાદિ વ્યાપારોને; તથા હાથ આદિ કર્મેન્દ્રિયોના ખેલવું, લેવું, દેવું આદિ વ્યાપારોને; તેમજ દશ પ્રાણનાં કર્મેને* આત્મજ્ઞાનવડે પ્રદીપ્ત થયેલા એકાગ્ર ધ્યાનરૂપી યોગાગ્નિમાં હોમે છે-અર્થાત્ ધ્યેયસ્વરૂપને યથાવત્ જાળીને તથા તેમાં મનને સારી રીતે એકાગ્ર કરીને ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણનાં સર્વ કર્મેને શમાવે છે.

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાઽપરે ।

* એ દશ પ્રાણોનાં નામ તથા કર્મ આ પ્રમાણે છે:-પ્રાણનું કર્મ શ્વાસોર્ધ્વાસ કરવા; અપાનનું કર્મ મલમૂત્રને નીચે લઇ જવું; વ્યાનનું કર્મ સંકોચવું, પહોંચું કરવું, સાંધા મરડવા આદિ; સમાનનું કર્મ ખાનપાનના રસને નાડીઓદ્વારા રોમેરોમમાં પહોંચાડવો; ઉદાનનું કર્મ અન્ન અને રસનો વિભાગ કરવો; નાગવાયુનું કર્મ ઓડકાર લાવવા; કૂર્મનું કર્મ નેત્ર ઉઘાડવાં-વીંચવાં; કૃકલનું કર્મ ભૂખ લગાડવી; દેવહત્તનું કર્મ ખગાસુ ખાવું; આખા શરીરમાં વ્યાપી રહેલા ધનંજયનું કર્મ શબ અવસ્થામાં પણ શરીરમાં વ્યાપી રહેવું.

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥૨૮॥

વળી દાનરૂપે દ્રવ્યયજ્ઞ કરનારા, કૃત્ષ્ણ આંદ્રાયણાદિ-
રૂપે તપયજ્ઞ કરનારા, ચિત્તવૃત્તિનાં નિરોધરૂપે યોગયજ્ઞ
કરનારા, વેદાદિક સદ્ગ્રંથનું પઠનપાઠન કરવારૂપે અથ-
વા તેના અર્થજ્ઞાનરૂપે જ્ઞાનયજ્ઞ કરનારા, આવા આવા
પોતપોતાને અનુકૂળ પડે તે તે યજ્ઞ તીક્ષ્ણ વ્રતપૂર્વક
કરનારા ધણા યતિઓ (પ્રયત્ન કરનારા સાધકો) હોય છે.
અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં પ્રાણેપાનં તથાપરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥૨૯॥

કેટલાએક મુમુક્ષુઓ પૂરકવડે નીચે ગતિ કરનારા
અપાનવાયુમાં, ઉંચી ગતિ કરનારા પ્રાણવાયુને હોમે
છે—એટલે કે પૂરકવડે પ્રાણને અપાનમાં એકત્ર કરે છે;
અને કુંભકવડે પ્રાણ તથા અપાનની ઉંચી અને નીચી
ગતિ રોકીને પછી રેચક વખતે અપાનને પ્રાણમાં હોમે
છે—એટલે કે પ્રાણની સાથે અપાનને એક કરે છે. એવી
રીતે કેટલાક મુમુક્ષુઓ પૂરક, કુંભક તથા રેચક કરીને
પ્રાણાયામ કરવામાં તત્પર રહે છે. ૨૯

(બીજા કેટલાએક સાધકો આહાર ઘટાડવાનો
અભ્યાસ કરે છે; અને આહાર ઓછો થતાં આપો-

x પ્રાણને અપાનમાં અને અપાનને પ્રાણમાં હોમવારૂપે જે
પૂરક તથા રેચક કરવામાં આવે છે; તેમાં રેચકસમયે ‘સોડહં’ અને
પૂરકસમયે ‘હંસ’ એ અજપા મંત્ર સારી રીતે જપી શકાય છે,
અને તેના અર્થરૂપે પરમાત્મા તથા જીવાત્માની એકતાની ભાવના
પણ કરી શકાય છે. જેમકે:—

સકારેણ બહિર્યાતિ હકારેણ વિશેત્પુનઃ ।

પ્રાણસ્ત્વત્ર સ ઇવાહં હંસ इत्यनुचितयेत् ॥

અર્થાત્ સકારના અવાજ સાથે પ્રાણ બહાર નીકળે છે, અને
હકારના અવાજ સાથે પાછો શરીરમાં પ્રવેશે છે. માટે એ સોડહં
તથા હંસ શબ્દોદ્વારા તેના અર્થરૂપે ‘તે હું છું’ અને ‘હું તે છું’
એવી ભાવનાનું ચિંતન ઉત્તમ મુમુક્ષુએ કરવું.

આપજ ઇંદ્રિયો શિથિલ થઈ જઈ તે તે ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ તે તે ઇંદ્રિયોમા લય પામે છે, તેમાં તે સાધકો હોમની ભાવના કરે છે.)

કેટલાકે પ્રાણાયામને પણ યજ્ઞ કહે છે, અને તેમના પક્ષમાં ઉપલા ૨૯મા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ, તથા આ પછીના ૩૦મા શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો એકત્ર અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

બીજા નિયમિત આહારવાળા* તથા કુંભકવડે પ્રાણ અને અપાન રોકીને પ્રાણાયામ કરનારા સાધકો ઇંદ્રિયો-ને પ્રાણોમાં હોમે છે-એટલે કે કુંભક કરતી વખતે બધા પ્રાણો એકઠા થતાં તેમાં ઇંદ્રિયો લય પામે તેમાં હોમની ભાવના કરે છે.

ઉપર કહેલા બાર યજ્ઞોના જાણનારને જે કૃણ થાય છે તથા તે યજ્ઞ નહિ કરવાથી જે દોષ લાગે છે, તે હવે કહે છે:-

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહ્વતિ ।

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥૩૦॥

યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજો યાંતિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥૩૧॥

આ સર્વ યજ્ઞોને યથાવત્ જાણનારા, અનુકૂળ યજ્ઞો-વડે પોતાના પાપનો નાશ કરનારા તથા યજ્ઞ કર્યા પછી

* નિયમિત આહાર માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

દ્વૌ ભાગૌ પૂર્યેદન્નૈસ્તોયેનૈકં પ્રપૂર્યેત્ ।

મારુતસ્ય પ્રચારાર્થં ચતુર્થમવશેષયેત્ ॥

અર્થાત્ નિયમિત આહાર કરનારે પેટના બે ભાગ અન્ન-વડે અને એક ભાગ જળવડે પૂરીને ચોથો ભાગ તો પવનના સંચાર માટે ખાલીજ રાખવો જોઈએ.

પ્રાણાદિકની સ્થિરતા માટે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

યથા યથા સદાભ્યાસાન્મનસઃ સ્થિરતા ભવેત્ ।

વાયુવાક્ષાયદ્દાઘ્નિનાં સ્થિરતા ચ તથા તથા ॥

નિત્ય અભ્યાસ કરવાથી જેમ જેમ મનથી સ્થિરતા થાય છે, તેમ તેમ પ્રાણ, વાણી, કાયા તથા દૃષ્ટિ પણ સ્થિર થાય છે.

વધેલું અમૃતરૂપ અન્ન જમનારા એવા યત્નશીલ સાધકોજ્ઞ જ્ઞાનદ્વારા સનાતન બ્રહ્મને પામે છે; અને હે અર્જુન ! જેઓ ઉપસામાનો એક પણ યજ્ઞ સિદ્ધ નથી કરતા તેને તો આ અદ્ય સુખવાળો મનુષ્યલોકજ્ઞ ફરી મળે નહિ, તો સ્વર્ગાદિક તો ક્યાંથીજ મળે? માટે યજ્ઞો તો સર્વથા કરવા. ૩૦,૩૧

જ્ઞાનયજ્ઞની વિશેષતા દર્શાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણભગવાન પ્રથમ બીજા યજ્ઞોનો ઉપસંહાર કરે છે.

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्बिद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥૩૨

વળી બીજા પણ અનેક પ્રકારના યજ્ઞો વેદના મુખથી વિસ્તારપૂર્વક કહેવાયલા છે; પરંતુ તે બધા લૌકિક કામનાના હેતુવાળા તથા અનેક પ્રકારની બાહ્યસામગ્રી અને બાહ્યક્રિયાઓથી થાય તેવા હોવાથી, ફળરૂપે પણ મોક્ષદાયક પરમાત્મજ્ઞાન નહિ પણ અનિત્ય પદાર્થજ આપનારા જાણીએ. કેમકે એમ જાણવાથીજ તું નિષ્કામ કર્મ તથા આંતરિક સાધના કરવા પ્રેરાઈશ; તથા પરમાત્માનો મહિમા અને સાક્ષાત્કાર પામીને સંસાર-બંધનથી છૂટીશ. ૩૨

હવે કર્મયજ્ઞથી જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે એ વાત કહે છે.

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज् જ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

सर्व कर्माखिलं पार्थ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥૩૩॥

એમાં પણ હે શત્રુને તપાવનાર પૃથાના પુત્ર ! દ્રવ્ય આદિ બાહ્યપદાર્થોથી થતા યજ્ઞો કરતાં આંતરિક સાધના-રૂપ જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તમ છે. જે કે જ્ઞાનયજ્ઞમાં પણ મનનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, પરંતુ જ્ઞાનયજ્ઞની ઉત્પત્તિ મન-માંથી નહિ પણ જ્ઞાનમાંથી થાય છે; તથા તેનું ફળ પણ અપરોક્ષ જ્ઞાનરૂપેજ પ્રકાશે છે. માટે બધાં કર્મો અને બધાં પ્રજોનો સમાવેશ જ્ઞાનયજ્ઞમાં થાય છે. ૩૩

ભાવાર્થ:-સર્વ પ્રકારનાં શુભ કર્મોનાં જે જે ફળ થાય છે તે પ્રજ્ઞ જ્ઞાનયજ્ઞ કરનારા જ્ઞાનીને પણ મળે છે. શ્રુતિ કહે છે કે “સર્વ તદભિસમેતિ યત્કિંચિત્પ્રજાઃ સાધુ કુર્વતિ। પ્રજ્ઞ જે કંઈ શુભ કર્મ કરે છે તે સર્વ સિદ્ધ જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે.” માટે દ્રવ્યયજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તમ છે.

એવા ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન તથા ફળ હવે કહે છે.

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥૩૪॥

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમ્ એવં યાસ્યસિ પાંડવ ।

યેન ભૂતાન્યશેષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥૩૫॥

હે પાંડુના પુત્ર ! એવું ઉત્તમ જ્ઞાન તું દંડવત્ પ્રણામ કરીને, તથા “આ સંસાર મને શામાટે પ્રાપ્ત થયો ? તે કેમ નિવૃત્ત થાય ?” ઇત્યાદિ પ્રશ્નો કરીને અને તેમની સેવા કરીને તું મેળવી શકીશ. પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞાની હોવા ઉપરાંત તત્ત્વદર્શી (એટલે કે પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામેલો સિદ્ધ જ્ઞાની) હશે તેજ તને એ જ્ઞાન યથાવત્ ઉપદેશી શકશે, કે જે જ્ઞાન મેળવીને તું ફરીથી આવો-બંધુઓના નાશ આદિથી ઉપજતો-મોહ પામીશ નહિ; અને પોતાની અવિદ્યાથી રચાયેલાં પિતા, પુત્ર આદિ પ્રાણીઓને આત્મભાવે તારા પોતામાં રહેલાં જોઈશ; તથા તેઓ સહિત તારા આત્માને મારામાં-પરમાત્મામાં રહેલાં જોઈ શકીશ. ૩૪,૩૫

અપિ ચેદાસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।

સર્વ જ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યાસિ ॥૩૬॥

કદી તું સર્વ પાપીઓથી પણ વધારે પાપ કરનારો હોઈશ તોપણ તે સર્વ પાપરૂપી સમુદ્રને તું જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે નિશ્ચયતરી જઈશ. ૩૬

પાપરૂપ સમુદ્રને હું તરી જઇશ, પણ પાપ તો એમ ને એમ રહેવાનાં ને ? એ બ્રાંતિ હવે દષ્ટાંતથી દૂર કરે છે.

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽમિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનામિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥૩૭॥

હે અર્જુન ! જેમ પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ લાકડાંને બાળીને ભસ્મ કરે છે; તેમ અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પ્રારબ્ધકર્મ સિવાયનાં બીજાં બધાં કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરે છે. ૩૭

નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિંદતિ ॥૩૮॥

આ સંસારમાં બ્રહ્મજ્ઞાનના જેવું પવિત્ર કરનારું બીજું કોઈ પણ સાધન નથી. યોગસિદ્ધિ થવાઈએ છનારો સાધક દીર્ઘ કાળે કોઈ મહાકર્મના યોગથી યોગ્યતા મેળવે છે, ત્યારે પોતાની મેળે પણ એ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર અનાયાસે પ્રાપ્ત કરે છે—અર્થાત્ કર્મયોગ વિના એ જ્ઞાન અનાયાસે મળતું નથી. ૩૮

શ્રદ્ધાવાંલભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥૩૯॥

અને જે સાધક ઉપર જણાવ્યા જેવા યોગસિદ્ધ ગુરુ-જનના ઉપદેશમાં શ્રદ્ધાવાળો, તે પ્રમાણે વર્તનારો તથા ઈન્દ્રિયોને જીતનારો હોય છે, તે તો એ અપરોક્ષ જ્ઞાન ત્વરાથી પામે છે. પરંતુ તેણે પણ એવી શ્રદ્ધા, ઉપદેશ તથા જ્ઞાનને યોગ્ય ચિત્તશુદ્ધિ થવા માટે પ્રથમ નિષ્કામ કર્મ તો કરવાં જ જોઈએ. કેમકે જેણે એટલી ચિત્તશુદ્ધિ મેળવી હોય તેજ એ પ્રકારે અપરોક્ષ જ્ઞાન અને પરમ શાંતિને—એટલે કે જીવનમુક્ત દશાને પામે છે. ૩૯

જ્ઞાનના અધિકારી કોણ અને કેવી રીતે થઈ શકે, તે કદાચ પછી હવે જ્ઞાનના અનધિકારી વિષે કહે છે.

અજ્ઞાશ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશય્યાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો સુખં સંશયાત્મનઃ ॥૪૦॥

જે મનુષ્ય ગુરુજનના ઉપદેશને સમજતો નથી; સમજે તો શ્રદ્ધા રાખતો નથી; શ્રદ્ધા થઈ તો તે મુજબ વર્તવાથી સફળ થવાશે કે નહિ? એવો જેના મનમાં સંશય રહે છે; તે મનુષ્ય સફળ નહિ થતાં નિષ્ફળ થાય છે અને અપરોક્ષ જ્ઞાનનો અધિકારી થતો નથી. વળી સંશયાત્મા તો સર્વથા નાશ પામે છે. કારણ કે તે સંશયને લીધે ધનસંપાદન, વિવાહ આદિ નહિ કરી શકવાથી તેનો આ લોક પણ સુધરતો નથી, તેમ જ્ઞાનના સંશયને લીધે ધર્માચરણ પણ નહિ થઈ શકવાથી તેનો પરલોક પણ ખગડે છે. વળી ભોગ્ય પદાર્થોમાં નાના પ્રકારના સંશય થવાથી તેને સુખ પણ મળતું નથી. ૪૦

જે અધ્યાયમાં યોગ્યતાના લેક્ષ્મી જ્ઞાનમય તથા કર્મમય એમ બે પ્રકારે થતી બ્રહ્મનિષ્ઠા કહી. હવે તેનો ઉપસંહાર કરે છે.

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંચ્છિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવંતં ન કર્માણિ નિવર્ઘંતિ ધનંજય ॥૪૧॥

હે અર્જુન! પરમાત્માની આરાધનારૂપી કર્મયોગવડે જેણે સર્વ કર્મો પરમેશ્વરને અર્પણ કરેલાં છે અને તેથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈને જેના સર્વ સંશય કપાઈ ગયા છે; એવા પરમાત્મપરાયણ પુરુષને પણ, તેણે લોકસંગ્રહ માટે તથા સ્વભાવથી કરેલાં કર્મો બંધન કરી શકતાં નથી.

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥૪૨॥

માટે હે અર્જુન! અજ્ઞાનથી થયેલા અને શોકાદિથી હૃદયમાં ઉપજેલા એ સંશયને દેહ અને આત્માના વિવેકરૂપી ખડ્ગવડે છેદીને પરમાત્મસાક્ષાત્કારના ઉપાયરૂપ કર્મયોગનો આશ્રય કર અને યુદ્ધને માટે ખડો થઈ જા, ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો ચોથો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫ મો-કર્મસંન્યાસયોગ

અજ્ઞાનથી થયેલા સંશયને જ્ઞાનરૂપ ખડ્ગવડે કાપી નાખીને તું કર્મયોગ કર, એમ ભગવાને કહ્યું; તે વિષયમાં પૂર્વાપર વિરોધ માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।

યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે વ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥૧॥

હે કૃષ્ણ! “યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાત્ પણ જો આત્મામાં પ્રીતિવાળો છે” “સર્વ કર્માશિલં પાર્થ હે પાર્થ! અર્ધાં કર્મે જ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે” ઇત્યાદિ વચનોવડે જ્ઞાનીને આપ સર્વ કર્મેનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે; તથા બીજાં વચનોવડે પાછું “જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગવડે સંશય કાપીને કર્મ કર” એમ કર્મયોગ કરવાનું કહ્યું છે. પણ એ બન્ને વાત એક માણસ એકી વખતે કરી શકે નહિ. કારણ કે એ બન્નેનું સ્વરૂપ એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે. માટે એ બંને યોગમાં જે કલ્યાણકારી હોય તે એક યોગ સારી રીતે નિશ્ચય કરીને મને કહો. ૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥૨॥

કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) અને કર્મેનો અંગીકાર, એ બેય કલ્યાણ કરનારાં છે. પરંતુ તેમાં કર્મસંન્યાસ

કરતાં કર્મયોગ (કર્મ કરવાં) એ તારે ક્ષાત્રપ્રકૃતિવાળા-
ને માટે વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૨

ભાવાર્થ:—કેવળ વેદાંતવડેજ પરમાત્મસ્વરૂપનો
સાક્ષાત્કાર પામવાને યોગ્ય હોય એવા શુદ્ધ અંતઃકરણ-
વાળા પ્રત્યે હું કર્મો કરવાનું કહેતો નથી, કે જેથી પ્રથમ
કહેલા કર્મસંન્યાસમાં વિરોધ આવે. પરંતુ તું કે જે
દેહને આત્મા માને છે તેને કુટુંબીઓના વધનિમિત્તે
શોકમોહાદિથી જે સંશય થયો છે તે સંશયને, દેહથી
આત્મા ભિન્ન છે એવા વિવેકરૂપી તત્ત્વવારવડે છેદી
નાખ; તથા પરમાત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ કર્મયોગનો
અંગીકાર કર એમ કહું છું. કેમકે કર્મો કરવાથી ચિત્ત-
શુદ્ધિ થાય છે; અને ચિત્તશુદ્ધિ થશે ત્યારેજ તને યથા-
વત્ પરમાત્મજ્ઞાન થશે; તથા એ આત્મજ્ઞાન થયા પછીજ
તેના પરિપાકને માટે (અપરોક્ષાનુભવ માટે) જ્ઞાનનિષ્ઠા-
ના અંગરૂપ કર્મસંન્યાસ—કર્મનો ત્યાગ—આગળ કહ્યો
છે. માટે કર્મયોગનો સ્વીકાર તથા કર્મત્યાગ એ એક
કાળે નહિ પણ ક્રમથી તથા યોગ્યતાપૂર્વક કર્યો હોય
તોજ તે કલ્યાણકારી થાય છે. એમાં પણ તારે માટે તો
અત્યારે કર્મત્યાગ કરતાં કર્મયોગજ ઉત્તમ છે.

કર્મયોગ પણ એક રીતે કર્મસંન્યાસ છે તે હવે કહે છે.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યામી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્વૃદ્ધો હિ મહાબાહો સુખં બંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥૩॥

કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર જે રાગદ્વેષ કરતો નથી, પણ
પ્રભુપ્રીત્યર્થેજ કર્મ કરે છે, તેને કર્મ કરવા છતાં પણ
સદા કર્મસંન્યાસી (કર્મનો ત્યાગી)જ જાણવો. કારણકે
હે મહાબાહો ! એવો રાગદ્વેષ આદિથી રહિત પુરુષ કર્મ-
યોગથી શુદ્ધ ચિત્તવાળો થતાં જ્ઞાનદ્વારા પરમાત્મસાક્ષા-
ત્કાર પામીને સંસારબંધનથી સુખપૂર્વક મુક્ત થાય છે. ૩

કર્મ એ જ્ઞાનનું અંગ છે તથા જ્ઞાન એ તેનું અંગી છે,

માટે એ બન્નેનો કમ અવસ્થાભેદ છે; તેથી “એમાંથી શ્રેષ્ઠ કયું?” એવો પ્રશ્ન તો અજ્ઞાનીને સંભવે છે, વિવેકીને સંભવે નહિ. એ વાત હવે કહે છે.

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्बुभयोर्विदते फलम् ॥४॥

જ્ઞાનનિષ્ઠાના અંગભૂત જે કર્મસંન્યાસ (કર્મેનો ત્યાગ) તથા કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મનો સ્વીકાર) એ બેયને અજ્ઞાનીઓજ્ઞ જ્ઞાનનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર સાધન કહે છે; પંડિતો નથી કહેતા. કારણ કે જે એ બેમાંથી એકનો પણ સારી રીતે આશ્રય કરે છે તે તો એ (કર્મ-યોગ અને જ્ઞાનયોગ) બંનેના ફળને (મોક્ષને) પામે છે. ૪

ભાવાર્થ:-સારી રીતે નિષ્કામ કર્મો કરવાથી ચિત્ત-શુદ્ધિ થાય છે; ચિત્તશુદ્ધિ થતાં અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં કર્મસંન્યાસ તથા કર્મયોગ એ બન્નેનું મોક્ષરૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે યોગ્યતા-પૂર્વક કર્મનો ત્યાગ કર્યો હોય તો પણ પૂર્વ કરેલાં કર્મોના ફળરૂપે જ્ઞાન અને જ્ઞાનદ્વારા બંનેના ફળરૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. માટે કર્મનો ત્યાગ તથા કર્મોનો અંગીકાર એ બન્ને કાંઈ જ્ઞાનનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર સાધનો નથી, પણ એકજ સીડીનાં નીચે ઉપરનાં પગથિયાં છે.

ઉપલીજ વાત હવે સ્પષ્ટ કરે છે.

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા કર્મત્યાગી સંન્યાસીઓ મોક્ષરૂપી જે સ્થાનને પામે છે; તેજ સ્થાનને કર્મયોગીઓ પણ ચિત્તશુદ્ધિ અને અપરોક્ષ જ્ઞાનદ્વારા પામે છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યયોગ (જ્ઞાનયોગ) તથા કર્મયોગ બન્ને એકજ ફળન આપનારા હોવાથી એ બંનેને જે એક જાણે છે તેજ ખરી વાત જાણે છે. ૫

જ્યારે કર્મયોગીને પણ કર્મસંન્યાસથીજ જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પ્રથમથીજ કર્મસંન્યાસ (કર્મોનો ત્યાગ) શામાટે ન કરવો? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃસ્વમાપ્તુમયોગતઃ ।

યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ ન ચિરેનાધિગચ્છતિ ॥૬॥

હે મહાબાહુ અર્જુન ! ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના જ્ઞાન-નિષ્ઠા થતી નથી અને કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મ) સાધ્યા વિના ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી. છતાં પણ જે કર્મયોગ સાધ્યાવિનાજ કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કરવામાં આવે, તો તે જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપે સફળ થવો અશક્ય છે; અને જે બુદ્ધિમાન સાધક કર્મયોગ સાધ્યા પછીજ કર્મસંન્યાસી થઈને (કર્મો તજીને) જ્ઞાનયોગ સાધે છે; તે તો થોડાજ સમયમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામે છે.* ૬

કર્મયોગાદિના કર્મે પરમાત્મદર્શન થયા પછી જે કર્મ કર્યા હોય તે કર્મોથી બંધન થાય કે નહિ? તે હવે કહે છે.

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥૭॥

કર્મયોગ સાધનારો, વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, શરીર તથા ઇન્દ્રિયોને વશ કરનારો તથા જેનો આત્મા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ થયો છે એવો તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ લોકહિતાર્થે કર્મ કરતો હોય તે પણ કર્મ વડે બંધાતો નથી. ૭

“કર્મ કરવા છતાં પણ કર્મથી બંધાય નહિ” એ વાત

* ચિત્તશુદ્ધિવિનાના સંન્યાસીઓ માટે વાર્તિકકાર કહે છે કે:-

પ્રમાદિનો બહિઃચિત્તાઃ પિશુનાઃ કલહોત્સુકાઃ ।

સંન્યાસિનોઽપિ દૃશ્યન્તે દૈવસંદૃષિતાશયાઃ ॥

અર્થાત્ પ્રમાદી, બાહ્યદષ્ટિવાળા, ચાડીઆ, કલહ કરવામાં ઉત્સાહી અને દૈવયોગે દૂષિત અંતઃકરણવાળા સંન્યાસીઓ (ભ્રેષ્ઠ-ધારીઓ) પણ જ્યાં ત્યાં જાણાય છે

વિરુદ્ધ છે, એવી શંકાનો “કર્તાપણાનું” અભિમાન નહિ હોવાથી એ વાત વિરુદ્ધ નથી” એવો ઉત્તર હવે એ શ્લોકથી આપે છે.

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्निघ्नन्नश्रन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥८॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तत इति धारयन् ॥९॥

કર્મ કરનારો પુરુષ યથાક્રમે બ્રહ્મવેત્તા થયા પછી દર્શન કરતો, શ્રવણ કરતો, સ્પર્શ કરતો, સુંઘતો, ખાતો, ચાલતો, સૂતો, શ્વાસ લેતો, બોલતો, ત્યાગ કરતો, ગ્રહણ કરતો તથા આંખ ઉઘાડતો અને મીંચતો થકો પણ “હું” આત્મભાવે એમાંનું કશું કરતો નથી, પણ ઈન્દ્રિયો- જ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં વર્તે છે” એમ માને છે—અર્થાત્ જોવું, સાંભળવું, સ્પર્શ કરવો, સુંઘવું, ખાવું ઇત્યાદિ વ્યાપાર ઈન્દ્રિયોનો છે; તથા ચાલવું એ પગનો, નિદ્રા એ બુદ્ધિનો, શ્વાસ એ પ્રાણનો, બોલવું એ વાણીનો, મળ-ત્યાગ એ ગુદાનો, મૂત્રત્યાગ એ ઉપસ્થનો, ગ્રહણ કરવું એ હાથનો તથા આંખો મીંચવી ઉઘાડવી એ કૃર્મવાયુ-નો વ્યાપાર છે; એમ બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરીને “હું કંઈ પણ કરતો નથી” એમ તે જાણે છે, અને એવા તત્ત્વ-વેત્તા પુરુષ કર્મો કરવા છતાં પણ કર્મોથી બંધાતો નથી.*

ત્યારે તો જેને ‘હું કરું છું’ એવું અભિમાન હોય તેને કર્મનું બંધન ટળશે નહિ. કેમકે તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ નહિ હોવાથી તેને સંન્યાસનો પણ અધિકાર રહેતો નથી; અને તેથી એવા પુરુષને તો મોટું સંકટ આવી પડશે. તેનું કેમ? એ શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

* ભગવાન વેદવ્યાસે પણ શારીરક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:— તદધિગમે ઉત્તરપૂર્વાધયોરસંશ્લેષવિનાશો તદ્વ્યપદેશાત્ । અર્થાત્ અનુભવસિદ્ધ અપરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી નવાં પાપનો સ્પર્શ થતો નથી અને પૂર્વનાં પાતકો નાશ પામે છે.

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥૧૦॥

જે કોઈ સધળાં કર્મો પરમેશ્વરને અર્પણ કરે છે અને ઈળની ઈચ્છાવિના-નિષ્કામભાવથીજ કર્મ કરે છે તે મનુષ્ય, જેમ કમલપત્ર પાણીમાં રહેવા છતાં તેનાથી લેપાતું, નથી તેમ પુણ્ય તથા પાપદાયક કર્મોથી લેપાતો નથી. ૧૦

અંધનનો અભાવ કહ્યો. હવે સદાચારથી મોક્ષ કહે છે.

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥૧૧॥

યોગીજનો શરીરવડે સ્નાન આદિ, મનવડે સત્ય અસત્યનો વિચારાદિ, બુદ્ધિવડે સત્ય વસ્તુનો નિશ્ચય ઇત્યાદિ તથા આસક્તિરહિત ઈન્દ્રિયોવડે શ્રવણદર્શનાદિ જે જે કર્મ કરે છે, તે ઈળની ઈચ્છા ત્યજીને કેવળ ચિત્તશુદ્ધિ માટેજ કરે છે. ૧૧

જે કર્મવડે એક મનુષ્ય અંધાય છે, તેજ કર્મવડે બીજો મનુષ્ય મુક્ત થાય છે, તેની વ્યવસ્થા હવે સમજાવે છે.

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥૧૨॥

જે મનુષ્ય એવી રીતે કર્મ ઈળની ઈચ્છા તજીને ચિત્ત-શુદ્ધિ અર્થે-પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મ કરે છે; તે શુદ્ધ ચિત્તવાળો તથા પરમાત્મામાં એકનિષ્ઠાવાળો થઈ શકીને અપાર શાંતિમય મોક્ષને પામે છે; ત્યારે અયોગી મનુષ્ય સકામ કર્મો કરીને ઈળાસક્તિ, સ્વાર્થવૃત્તિ અને વિષયલોલુપતા વધારતો ચાલે છે તેથી વધારે ને વધારે અંધાય છે.

અશુદ્ધ ચિત્તવાળાને માટે કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મ કરવાં) એજ શ્રેષ્ઠ છે; પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળા માટે તો કર્મસંન્યાસજ સારો છે, એ વાત હવે કહે છે.

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ।

નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥૧૩॥

ચિત્તને નિયમમાં રાખનારો પુરુષ વિક્ષેપ કરનારા સર્વ કર્મોનો વિવેકયુક્ત મનવડે સંન્યાસ (ત્યાગ) કરીને એ નેત્ર, એ નાકનાં છિદ્રો, એ કાન અને મુખ એ સાત ઉપરનાં, તથા ગુદા અને ઉપસ્થ એ એ નીચેનાં, એ રીતે નવ દ્વારવાળા દેહરૂપી નગરમાં જેમ નગરવાસીને “હું નગર છું” એવું મિથ્યાભિમાન હોતું નથી, તેમ અભિમાનવિનાનો થઇને વસે છે. આથી તે દેહનગરે કશું કરતો નથી, તેમ બીજા પાસે કરાવતો પણ નથી. તે આવી રીતે પરમાત્મનિષ્ઠ થઇને દેહનગરમાં સુખથી રહે છે.

ભાવાર્થ:—અશુદ્ધ ચિત્તવાળો મનુષ્ય કર્મનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ પાછો કર્મ કરે છે તથા કરાવે છે; તેવું શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય કરતો નથી, તેથી તે દેહરૂપી પુરમાં સુખથી રહે છે.

પરંતુ શ્રુતિ કહે છે કે, एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकाभ्यो उन्निनीपंत, एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीपंत। અર્થાત્ “ઇશ્વર જેનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવાને ઇચ્છે છે તેની પાસે તે શુભ કર્મ કરાવે છે; તથા જેને અધોગતિમાં નાખવા ઇચ્છે છે તેની પાસે અશુભ કર્મ કરાવે છે.” માટે શુભાશુભ કૃણવાળાં કર્મોમાં ઇશ્વરે પ્રેરેલો પરાધીન પુરુષ કેવી રીતે કર્મોને તણ શકે? કદી એમ કહો કે, ઇશ્વર તેને જ્ઞાનમાર્ગે પ્રેરે એટલે તે કર્મોને તણ શકે; તો પછી ઇશ્વરજ્ઞ શુભાશુભ કર્મોનો પ્રેરક હોવાથી તે વિષમ દષ્ટિવાળો તથા નિર્હય ઠરશે અને તેથી તેને પાપપુણ્ય પણ લાગશે. એવી શંકાનો હવે એ શ્લોકથી ઉત્તર આપે છે.

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥૧૪॥

જીવોના કર્તાપણા ઇત્યાદિને, તથા તેમના કર્મ અને

કર્મફળના સંબંધને પરમેશ્વર રચતા નથી; પણ એ તો જીવોનો સ્વભાવ-જીવભાવ-અવિદ્યા-અજ્ઞાનતાજ તેમને કર્તાપણાના મિથ્યાભિમાનમાં નાખીને કર્મોમાં જોડે છે.

ભાવાર્થ:-જીવાત્મા અનાદિકાળની અવિદ્યાને તથા લૌકિક પદાર્થોની ઇચ્છાને વશ હોવાથી તે પોતે સકામ પ્રવૃત્તિ કરવા ઇચ્છે છે તેથીજ ઇશ્વર તેને તેવાં કર્મોમાં થોજે છે; કંઈ પોતાની ઇચ્છાથી ઇશ્વર તેનું કર્તાપણું ઇત્યાદિ રચતા નથી.

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ ॥૧૫॥

ઇશ્વર તો એવી રીતે જીવની ઇચ્છાથી તેને કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવે છે. બાકી તે પોતે તો પૂર્ણકામ અને ઇચ્છારહિત હોવાથી કોઈના પાપ કે પુણ્યને ગ્રહણ કરતા નથી. કારણ કે જો તે કંઈ પણ સ્વાર્થને માટે કર્મો કરાવે, તોજ તેને પુણ્યપાપ વળગે. તને કદાચ શંકા થાય કે, ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવાથી તથા અભક્તોને દંડ આપવાથી ઇશ્વરમાં વિષમદૃષ્ટિ કરે; એટલે તેને પૂર્ણકામ કેમ કહેવાય? એનું સમાધાન એ છે કે, ઇશ્વરનો દંડ પણ અનુગ્રહરૂપ હોય છે. આવું છતાં પણ “પરમાત્મા સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળા છે” એવું જ્ઞાન અજ્ઞાનને લીધે ઢંકાઈ ગયેલું છે તેથી જીવો મોહ પામે છે-અર્થાત્ અવળી સમજણે ચઢી ઇશ્વરમાં વિષમપણું ઇત્યાદિ દોષો જીએ છે. ૧૫

જ્ઞાનીઓ એવો મોહ પામતા નથી તે વાત હવે કહે છે.

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥૧૬॥

ઇશ્વરમાં વિષમતા આરોપવાવાળા એ અજ્ઞાનનો જેમના અંતઃકરણમાંથી અધ્યાત્મજ્ઞાનવડે નાશ થયો

હોય છે; તેમનું તે જ્ઞાન-જેમ સૂર્ય અધિકાર દ્વર કરવા ઉપરાંત સર્વ વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરે છે તેમ તે પરમાત્માને પણ દર્શાવી આપે છે. ૧૬

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલ્મષાઃ ॥૧૭॥

તે ઇશ્વર પ્રત્યેજ જેમની નિશ્ચયાત્મક પ્રાપ્ત્ય બુદ્ધિ છે; તેમાંજ જેમનું મન છે; તેમાંજ જેમની એકનિષ્ઠા છે; તેજ જેમના સર્વસ્વરૂપ અને પરમ આશ્રયરૂપ છે; તથા તેની કૃપાથી મળેલા અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે જેમનું પાપ ધોવાઈ ગયું છે, તેઓજ જન્મમરણરહિત પરમ-ગતિને પામે છે. ૧૭

એ મોક્ષે જનારા જ્ઞાનીઓ કેવા હોય? તે હવે કહે છે.

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥૧૮॥

વિદ્યા તથા વિનયવાળા બ્રાહ્મણમાં, કૂતરામાં, ગાય-માં, હાથીમાં તથા કૂતરાને રાંધી ખાનારા ચંડાળમાં-એટલે કે જાતિથી તથા કર્મથી ઉંચા અને નીચા તમામ કોટીના પ્રાણીઓમાં એવા જ્ઞાનીજનો સમદૃષ્ટિથી-બ્રહ્મદૃષ્ટિથી જુએ છે. ૧૮

વિષમ પદાર્થોમાં સમદૃષ્ટિ કરવી એ તો નિષિદ્ધ છે. માટે એવા નિષિદ્ધ સમદૃષ્ટિ કરનારાને પંડિત કેમ કહેવાય? કારણકે મહર્ષિ ગૌતમે કહ્યું છે કે ‘સમાસમાખ્યાં વિષમસમે પૂજાતઃ અર્થાત્ સમની વિષમ પ્રકારે તથા વિષમની સમ પ્રકારે જે પૂજા કરે છે, તે પૂજક આ લોક તથા પરલોકથી ભ્રષ્ટ યાય છે.’ અર્થાત્ જેવી જેની યોગ્યતા હોય, તે પ્રમાણે તેનો આદર કરવો જોઈએ. ચાલી શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥૧૯॥

જેમનું મન એ પ્રમાણે સમાનભાવમાં સ્થિર થયું હોય તેમણે અહીં જીવતાંજ સંસારને જીત્યો છે, એમ સમજવું. કેમકે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વાત્ર નિર્દોષપણે અને સમાનપણે રહેલા હોવાથી એવા સમદૃષ્ટિવાળા પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંજ સ્થિત છે, એમ જાણવું. ૧૯
ભાવાર્થ:-જો તમનું વચન તો સર્વાત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિ થયા પહેલાં અજ્ઞાન અવસ્થાને લાગુ પડે છે.

હવે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલા બ્રહ્મવેત્તાનું લક્ષણ કહે છે.

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥૨૦॥

એમ જે પુરુષ બ્રહ્મને જાણીને બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ પામેલો છે; તે નિશ્ચલ બુદ્ધિવાળો તથા મોહરહિત હોવાથી ઇષ્ટ વસ્તુ મળવાથી હર્ષ પામતો નથી, તેમ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી ઉદ્વેગ પામતો નથી. ૨૦

એવી સ્થિતિ ક્યારે પામી શકાય તે હવે કહે છે.

બાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિંદત્યાત્મનિ યત્સુખમ્ ।

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્રુતે ॥૨૧॥

પરંતુ જે લૌકિક વિષયોમાં આસક્ત થતો નથી તેજ આંતઃકરણની શાંતિરૂપ સાત્ત્વિક સુખને અનુભવે છે; અને જે એવું આંતરિક સુખ મેળવે, તેજ આત્મ-સમાધિવડે પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં એકતા પામી મોક્ષ-પદનું અક્ષય સુખ મેળવી શકે છે. ૨૧

માણસને પ્રિય એવું વિષયસુખ મોક્ષમાં નથી; છતાં એ મોક્ષને પુરુષાર્થ કેમ કહેવાય? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃસ્વયોનય એવ તે ।

આદ્યંતવંતઃ કોતેય ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥૨૨॥

ઈંદ્રિયો તથા પદાર્થોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા આ જે સ્પર્શજન્ય ભોગો છે; તે (વિષયપ્રેમીઓને અ-

જ્ઞાનને લીધે સુખરૂપ ભાસે છે; બાકી ખરૂં જોતાં તો તે) ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા, તથા સ્પર્ધા અને રાગદ્વેષાદિ દોષોથી ભરેલા છે; તેથી દુઃખનાજ કારણરૂપ છે. અને તેથીજ હું કૈંતેય! બુદ્ધિમાનો તેમાં રમણ કરતા નથી.

માટે મોક્ષ એજ સર્વોત્તમ પુરુષાર્થ છે અને કામ તથા ક્રોધ મોક્ષના અત્યંત વૈરી છે. માટે જે તેમનો વેગ સહન કરી શકે છે તેજ મોક્ષને પામે છે, એ વાત હવે કહે છે.

શક્નોતી૬૯૪૫ યઃ સોદું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥૨૩॥

જે મનુષ્ય કામ અને ક્રોધના વેગને દેહાંત સુધી રોકી શકે છે; અથવા તો જેમ પ્રાણુરહિત શરીર સ્ત્રીપુત્રાદિના શોક અને દહનક્રિયા સહન કરે છે; તેમજે જીવનકાળમાં પણ કામક્રોધના વેગને સહન કરે છે; તેજ યોગી અને તેજ સુખી છે.* ૨૩

માત્ર કામક્રોધને રોકવાથીજ મોક્ષ મળી શકતો નથી, પણ વિશેષ સાધનાની જરૂર છે એ વાત હવે કહે છે.

યોઽન્તઃસુખોઽન્તરામસ્તથાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥૨૪॥

જે મનુષ્ય વિષયોમાં સુખ નહિ માનતાં પરમાત્મા-માંજ માને છે; જે સંસારમાં આરામ ન માનતાં અંતર-માંજ માને છે; જે શૃંગારિક ગીતનૃત્યાદિકમાં દષ્ટિ ન રાખતાં અંતર્જ્યોતિમાં રાખે છે; તેજ યોગી બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈને બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે. ૨૪

* મહર્ષિ વસિષ્ઠે પણ કહ્યું છે કે:-

પ્રાણે ગતે યથા દેહઃ સુખં દુઃખં ન વિંદતિ ।

તથા ચેત્ પ્રાણયુક્તોઽપિ સ કેવલ્યાશ્રયો ભવેત્ ॥

અર્થાત્ જેમ પ્રાણ ગયા પછી દેહ, સુખ કે દુઃખ પામતો નથી; તેમ પ્રાણ હોય ત્યાં પણ જે સુખદુઃખને ગણે નહિ તેજ મોક્ષપદને પામે છે.

લભંતે ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥૨૫॥

વળી જેમનું પાપ ક્ષય પામ્યું છે; જેમના રાગદ્વેષ ટળી ગયા છે; જેમની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન છે તથા જે સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર રહે છે; તે ઋષિઓ પણ બ્રહ્મનિર્વાણ-મોક્ષપદ-ને પામે છે. ૨૫

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અભિતો ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥૨૬॥

વળી એવા કામક્રોધથી રહિત, મનને વશ રાખનારા અને પરમાત્મદર્શનને પામેલા યતિઓ મરણ પછીજ મોક્ષ પામે એમ નથી; પરંતુ જીવનકાળમાંજ મુક્તદશા પામે છે. ૨૬

એવા યતિઓ જે આંતરિક યોગસાધનાવડે મોક્ષ પામે છે તે યોગ હવે દુઃકામાં બે શ્લોકથી કહે છે.

સ્પર્શાન્કૃત્વા बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भुवोः ।

પ્રાણાપાનોૈ સમૌ કૃત્વા નાસામ્યંતરચારિણૌ ॥૨૭॥

યતેંદ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥૨૮॥

બાહ્ય વસ્તુનો વિચાર કરવાથી પણ તે વસ્તુ અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરે છે; માટે જે મુનિ વિષયોનો વિચાર નહિ કરતાં મનમાંથી પણ તેને બહાર રાખે છે; તથા અર્ધાં મીંચેલાં નેત્રોની* દૃષ્ટિ ભ્રમરોવચ્ચે સ્થાપીને અને નાસિકાદ્વારા ચાલતા પ્રાણ તથા અપાનવાયુને સમાન કરીને જેણે ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિનો જય કરેલો છે;

* નેત્ર પૂરાં મીંચવાથી ઉંઘ આવે ને ખુદ્ડાં રાખવાથી મન બહાર જતું રહે તેથી આંતરિક યોગાભ્યાસી નેત્રોને અર્ધાં મીંચેલાં રાખે છે.

તથા ભોક્ષપરાયણ રહેવાથી જેનાં ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ
જતાં રહ્યાં છે; તેને સદા મુક્તજ સમજવો. ૨૭, ૨૮

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

મારા ભક્તોએ અર્પણ કરેલા યજ્ઞ અને તપનો
ભોગવનાર અથવા તો રક્ષણ કરનાર, સર્વ લોકનો
મહેશ્વર, સર્વ પ્રાણીઓનો નિરપેક્ષપણે ઉપકાર કર્યા
કરનાર, અને સર્વનો અંતરયામી એવો જે હું, તેને
જે કોઈ યથાવત્ એવો જાણે છે; તે પણ (આચરણમાં
અત્યંત નિષ્કામ, પવિત્ર અને ઉન્નત થઈને) સુખ-
શાંતિરૂપ ભોક્ષને પામે છે. ૨૯

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

संन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥५॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો કર્મસંન્યાસયોગ નામનો
પાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬ ટો--અધ્યાત્મયોગ

પાંચમા અધ્યાયની છેવટે આંતરિક યોગ સંક્ષેપથી કહ્યો, તે હવે આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહે છે. પાંચમા અધ્યાયમાં “સર્વકર્માણિ મનસા” ઇત્યાદિ વચનોથી કર્મસંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાન-નિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેલું હોવાથી, તથા કર્મયોગ શ્રમકારક હોવાથી માણસને અધિકાર વિનાજ કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કરવાની લાલચ થાય તેમ છે. વળી કર્મત્યાગના અધિકારી અત્યંત વિરલ છે; અને અર્જુનનો કર્મયોગમાં અધિકાર છે; હવે બે શ્લોકથી કર્મયોગને કર્મસંન્યાસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એ વાત સમજાવે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરમિર્ન ચાક્રિયઃ ॥૧॥

જે મનુષ્ય કૃણની ઇચ્છા રાખ્યા વિના શાસ્ત્રવિહિત કર્મો કરે છે, તેજ સંન્યાસી અને તેજ યોગી છે. આશ્રની સહાયથી થઇ શકે એવાં યજ્ઞ, અતિથિસેવા આદિ કર્મોને તથા આશ્રવિના થઇ શકે તેવાં વાવ, કૂવા, તળાવ આદિ બંધાવવારૂપ પૂર્ત કર્મોને (આંતરિક યોગ્યતા વધ્યા વિનાજ) તજી દેનારો કંઈ સાચો સંન્યાસી અને યોગી નથી. ૧

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ ।

ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥૨॥

વળી હે અર્જુન! વિદ્વાનો જેને કર્મસંન્યાસ કહે છે, તેને પણ તું કર્મયોગ જાણ. કેમકે કર્મકૃણનો સંકલ્પ

જેણે તજ્યો નથી એવો મનુષ્ય ગમે તેવાં મહાન કર્મ કરતો હોય અને ગમે તેટલો વેદશાસ્ત્રાદિકનો જ્ઞાની હોય તોપણ તે સંન્યાસી અને યોગી નથી. અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મો કરનારો પુરુષ લૌકિક ફળેચ્છા છોડી દે છે તેથી તે સંન્યાસી પણ છે; ને પ્રળનો સંકલ્પ નહિ રાખવાથી તેના ચિત્તનો વિક્ષેપ નિવૃત્ત થાય છે તેથી તે યોગી પણ છે. ૨

ત્યારે તો જીવતાંસુધી કર્મો કર્યા કરવાં એમ ઠંથું. એવી શંકા થતાં હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેનો ઉત્તર આપે છે.

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥૩॥

નિષ્કામ કર્મોથી ચિત્તશુદ્ધિ થતી હોવાથી જ્ઞાનયોગની ઇચ્છાવાળા મુનિ માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધન કર્મયોગ કહેલું છે; અને જ્ઞાનયોગને પામેલા ધ્યાનનિષ્ઠ પુરુષે ચિત્તને ચંચળ કરનારાં સર્વ કર્મોથી વિરામ પામવું, એ જ્ઞાનના પરિપાકનું કારણ અથવા સાધન કહેલું છે.

કર્મોથી ઉપરામ થવાની યોગ્યતાએ પહોંચેલો યોગારૂઢ પુરુષ કેવો હોય છે ? તે વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥૪॥

આસક્તિના મૂળરૂપ સર્વ ભોગોને તથા તે ભોગોના સાધનભૂત સકામ કર્મોના સંકલ્પને છોડી દેનારો પુરુષ, જ્યારે ઇંદ્રિયોના શબ્દાદિક વિષયોમાં તથા તેના સાધનભૂત કર્મોમાં આસક્તિ રાખતો નથી; ત્યારેજ તે જ્ઞાનયોગનો અધિકારી થયેલો કહેવાય છે. ૪

માટે વિષયાસક્તિ તજવાથી મોક્ષ, અને વિષયાસક્તિ રાખવાથી કર્મબંધન થાય છે, એ વાતનો વિચાર કરીને રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ વાત હવે કહે છે.

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

વિવેકી મનવડે પોતાના આત્માનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરવો અને તેને અધોગતિમાં નાખવો નહિ; કારણ-કે સંસાર ઉપર વિરાગ પામેલું મનજ પોતાનો બંધુ-એટલે ઉપકાર કરનાર છે; અને જે તે સંસારમાં આસક્ત હોયતો તેને પોતાનો વૈરી એટલે અપકાર કરનાર જાણવું.

કેવા પુરુષનો આત્મા બંધુરૂપ છે તથા કેવા પુરુષનો આત્મા શત્રુરૂપ છે તે વાત હવે વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥

મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ઈન્દ્રિય આદિના સમુદાયરૂપ પોતાના શરીરને જેણે પોતાને વશ કરેલું છે, તેને માટે એ સમુદાય બંધુરૂપ છે; અને જેણે એ સમુદાયનો જય નથી કર્યો તેનો એજ સમુદાય શત્રુની પેઠે અપકાર કર્યા કરે છે. ૬

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयो ॥७॥

જેણે મન ઈન્દ્રિયાદિકનો જય કરેલો છે; જેના રાગ-દ્વેષ નાશ પામ્યા છે; તથા જે ટાઢ અને તડકામાં, સુખ અને દુઃખમાં તથા માન અને અપમાનાદિ દ્વંદ્વોમાં પણ શાંત રહે છે; તેનેજ સમાધિમાં પરમાત્મદર્શન થાય છે, અથવા પરમાત્મા તેના હૃદયમાં વિશેષરૂપે સ્થિત રહે છે.

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥८॥

શાસ્ત્ર કિંવા ઉપદેશથી મળેલા પરોક્ષ જ્ઞાનવડે તથા મનન અને નિદિધ્યાસનને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલા

અનુભવસિદ્ધ અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે જેનું મન પૂર્ણ તૃપ્ત થયેલું છે; જે કૂટસ્થ એટલે છએ વિકારથી રહિત છે; જેણે ઇન્દ્રિયાને જીતી છે; જેને મન-માટીનું ઢેકું, પથ્થર તથા સોનું ઇત્યાદિ સરખાં છે; અર્થાત્ જેને સોનામાં 'આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે' તથા ઢેકું અને પથ્થરમાં 'આ તજવા યોગ્ય છે' એવી બુદ્ધિ નથી, તે યોગી યોગા૩૬ કહેવાય છે.૮

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યબંધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥૧॥

સ્વભાવથીજ હિતની વાત કહેનારા સુહૃદો ઉપર, સ્નેહને વશ થઈ ઉપકાર કરનારા મિત્રો ઉપર, અહિત-કારી શત્રુઓ ઉપર, બન્ને પક્ષોની ઉપેક્ષા કરનાર ઉદાસી ઉપર, બન્ને પક્ષને હિત બતાવનાર મધ્યસ્થ ઉપર, પોતાના તરફ દ્વેષ રાખનાર ઉપર, સગાંસંબંધીઓ ઉપર, સદાચારી સાધુઓ ઉપર તથા દુરાચારી પાપીઓ ઉપર જેની બુદ્ધિ સમાન એટલે રાગદ્વેષ વિનાની થઈ છે, તે યોગા૩૬ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.૯

યોગા૩૬નું લક્ષણ કહ્યું. હવે અંગસહિત યોગ કહે છે.

યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

મન અને શરીરને સદા નિયમમાં રાખનારા તથા લૌકિક પદાર્થોની ઇચ્છા, ભોગ અને પરિગ્રહવિનાના યોગીએ સર્વ સંગના ત્યાગપૂર્વક એકાકી રહીને મનને સદા સમાધિમાં બેસવું. ૧૦

હવે આસનનો પ્રકાર બતાવે છે.

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।

ઉપવિશ્યાસને યુજ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥૧૨॥

નીચે દર્ભાસન, તેની ઉપર મૃગચર્મ તથા તેની ઉપર વસ્ત્ર પાથરીને અતિ ઉંચું નહિ તેમ અતિ નીચું નહિ એવું પોતાનું સ્થિર આસન પવિત્ર સ્થાનમાં તૈયાર કરવું. પછી યોગીએ ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને રોકીને તે આસન ઉપર બેસવું, અને અંતઃકરણની વિશુદ્ધિ માટે મનને એકાગ્ર કરીને યોગાભ્યાસ કરવો. ૧૨

ચિત્તની એકાગ્રતામાં ઉપયોગી થાય એવી શરીર આદિની સ્થિતિ કેમ રાખવી તે હવે બે શ્લોકથી બતાવે છે.

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધાર્યન્નચલં સ્થિરઃ ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥૧૩॥

પ્રશાંતાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૧૪॥

મને સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનેજ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા તે યોગીએ દૃઢ પ્રયત્નવાળો થઈને, મૂલાધારથી તે મસ્તકસુધીનાં કેડ, માથું, ડોક એ સર્વ અંગોને સીધાં તથા નિશ્ચલ રાખવાં; દિશાઓ તરફ નજર નહિ કરતાં અર્ધ ઉઘાડી આંખોવડે નાકની દાંડી તરફ દૃષ્ટિ રાખવી; ચિત્તને શાંત કરવું; નિર્ભય થવું; બ્રહ્મચારીવ્રતમાં દૃઢ રહેવું; મનને નિયમમાં રાખી ચિત્તને દૃઢ પ્રયત્નપૂર્વક મારામાં જોડવું; અને એવી રીતે યોગયુક્ત થવા માટે ઉપરોક્ત આસન ઉપર બેસવું. ૧૩, ૧૪

યુજન્નેવં સદાઽઽત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥૧૫॥

સ્વાધીન મનવાળો યોગી એવી રીતે અંતઃકરણને સદા મારામાં જોડતો થકો મારા સ્વરૂપમાં રહેલી બ્રહ્મનિર્વાણની પરમ શાંતિને પામે છે. ૧૫

યોગાભ્યાસી માટે હવે આહારવિહારદ્વિને નિયમ કહે છે.

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંતમનશ્રતઃ ।

ન ચાતિસ્વપ્રશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥૧૬॥

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ॥૧૭॥

પરંતુ હે અર્જુન ! આ યોગ બહુ ખાનારથી, કેવળ નહિ ખાનારથી, તથા બહુ ઉંઘનાર કે બહુ જાગનારથી બની શકતો નથી; પણ યથાયોગ્ય આહારવિહાર-વાળાને, કર્મમાં યોગ્ય ચેષ્ટાવાળાને તથા યોગ્ય પ્રમાણ-માંજ ઉંઘનાર જાગનારને આ યોગાભ્યાસ સર્વ દુઃખ હણનારો થાય છે. ૧૬, ૧૭

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત इत्युच्यते તદા ॥૧૮॥

(એવી રીતે અભ્યાસ કરતાં કરતાં) યોગીનું ચિત્ત જ્યારે અત્યંત વશ થઈને (બીજું કશું નહિ ચિંતવતાં) પરમાત્મામાંજ રૂઢે પ્રકારે સ્થિર થાય છે; ત્યારેજ તેને લોકપરલોકના ભોગોથી પૂરેપૂરો “નિઃસ્પૃહ” તથા “યોગયુક્ત” થયેલો-અર્થાત્ પરમાત્માનો યોગ (સાક્ષાત્કાર) પામેલો કહે છે. ૧૮

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેઙ્ગતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુંજતો યોગમાત્મનઃ ॥૧૯॥

ચિત્તને નિયમમાં રાખીને પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર માટે યોગાભ્યાસ કરનારા યોગીના ચિત્તને “પવન-વિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીવાની પેઠે તે નિશ્ચળ રહે છે” એવી ઉપમા અપાઈ છે. ૧૯

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ । ઇત્યાદિ વચનમાં યોગ શબ્દથી કર્મજ કહેલું હતું અને હવે નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ

એ શ્લોકમાં યોગ શબ્દવડે સમાધિ કહી, તો એ બેમાં મુખ્ય યોગ કયો? એના ઉત્તરમાં 'સમાધિયોગ'જ મુખ્ય છે, એ વાત હવે સાડાત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પश्यन्नाત્મનિ તુષ્યતિ ॥૨૦॥

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તાંદ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥૨૧॥

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિંસ્થિતો ન દુઃસ્વેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥૨૨॥

તં વિદ્યાદ્દુઃસ્વસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગો નિર્વિણ્ણચેતસા ॥૨૩॥

જે અવસ્થામાં યોગાભ્યાસવડે રોધેલા ચિત્તવાળો યોગી સર્વ ચિંતનોથી ઉપરામ થઈ શાંતિ પામે છે; જે અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે પરમાત્માને દેખતો થકો પરમાત્મામાંજ સંતોષ પામે છે; જે અવસ્થામાં ઇંદ્રિયો-થી અગમ્ય તથા કેવળ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ગ્રહણ થઈ શકે એવા અલૌકિક આત્મસુખને તે અનુભવે છે; જે અવસ્થામાં સ્થિર થયેલો યોગી પરમાત્મસ્વરૂપથી ચલાય-માન થતો નથી; જે અવસ્થામાં આત્મસુખરૂપી લાભને પામ્યા પછી તે બીજા કોઈ પણ લાભને તેનાથી અધિક માનતો નથી; જે અવસ્થામાં રહેલો યોગી ભારે દુઃખથી પણ ચલાયમાન થતો નથી; તથા જે અવસ્થા સાથે દુઃખનો લેશમાત્ર પણ સંબંધ થતો નથી; તેજ અવસ્થાને યોગયુક્ત થયાની (અર્થાત્ સમિચ્છદાનંદધન પર-માત્માનો યોગ-દર્શન-અથવા સાક્ષાત્કાર થયાની) અવસ્થા જાણવી. કર્મયોગવડે ચિત્તશુદ્ધિ થતાં તેનાવડે મેળવી શકાય એવા (કર્મયોગરૂપી મહાન વૃક્ષના) મહાન ફળરૂપ એ સમાધિયોગ પણ નિશ્ચયપૂર્વક તથા કંટાળ્યા-

વિના અવશ્ય સાધવો જોઈએ. ૨૦-૨૩

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।

મનસૈવૈન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥૨૪॥

શનૈઃશનૈરુપરમેદ્બુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્ ॥૨૫

સંકલ્પથી ઉપજનારી અને યોગાભ્યાસને પ્રતિકૂળ એવી સંધળી કલ્પનાઓને, કામનાઓને તથા ક્રિયાઓને ત્યજ દૂરને, તેમજ વિષયોમાં ચોતરફ પ્રસરતી ઇન્દ્રિયોના સમૂહને મનવડે દોષદૃષ્ટિથી સર્વ તરફથી રોકીને, તથા ધારણાવડે વશ કરેલી બુદ્ધિવડે ચિત્તને ધીરે ધીરે બીજી સર્વ વસ્તુઓ તથા વિચારોથી ઉપરામ કરીને તેને સચ્ચિદાનંદવન પરમાત્માનાજ ચિંતનમાં એવું આસક્ત ને સ્થિર કરી દેવું, કે જેથી તેના સિવાય તે બીજું કંઈ પણ ઇચ્છે કે ચિંતવે નહિ. ૨૪, ૨૫

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥૨૬॥

અને સ્વભાવથીજ ચંચળ એવા ચિત્તને પરમાત્મામાં જોડ્યા છતાં જ્યારે જ્યારે તે રજોગુણથી ચલિત થઈ બીજા ચિંતનમાં જાય; ત્યારે ત્યારે તેને તે તે વિષયોમાંથી દોષદૃષ્ટિવડે પાછું વાળીને પરમાત્મચિંતનમાંજ જોડવું. ૨૬

પ્રશાંતમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાંતરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥૨૭॥

એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરીને જે યોગી શાંતચિત્ત-વાળો, રજોગુણરહિત અને પાપરહિત થયો હોય છે; તેજ પરશ્રદ્ધ પરમાત્માના ધ્યાનમાં તક્ષીન થઈ શકી સમાધિના ઉત્તમ સુખને પામે છે. ૨૭

યુંજન્નેવં સદાઽઽત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યંતં સુખમશ્રુતે ॥૨૮॥

એ પ્રકારે ચિત્તને સદા પરમાત્માના ધ્યાનમાં જોડ્યા કરીને જે યોગી પાપરહિત થયો હોય, તેજ અવિધાનો નાશ કરનારા એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાન-ને (સાક્ષાત્કારને) પામી સમાધિનો અપાર આનંદ સહજે અનુભવે છે અને જીવનમુક્ત થઈ રહે છે. ૨૮

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥૨૯॥

વળી એવી રીતે ચિત્તને એકાગ્ર કરીને “યોગયુક્ત” થયેલો-અર્થાત્ પરમાત્મસાક્ષાત્કારને પામેલો યોગી સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળો થઈને સર્વથી પર એવા પરમાત્માને બ્રહ્માથી તે સ્થાવરસુધીનાં સર્વ ભૂતોમાં રહેલા જીવે છે તથા સર્વ ભૂતોને પરમાત્મામાં રહેલાં જીવે છે.

આવી સ્થિતિ સર્વ પ્રાણીરૂપે મારી ઉપાસના કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥૩૦॥

એ પ્રમાણે જે યોગી મને પરમાત્માને સર્વ પ્રાણીઓ અને પદાર્થોમાં રહેલો જીવે છે તથા સર્વ પ્રાણીપદાર્થ-ને મારામાં રહેલા જીવે છે; તેનાથી હું પરોક્ષ (અદૃશ્ય) રહી શકતો નથી તેમ તે મારાથી પરોક્ષ રહી શકતો નથી. અર્થાત્ હું તેના ઉપર પ્રત્યક્ષ દર્શન આપવારૂપ અનુ-બ્રહ્મ અવશ્ય કરું છું. ૩૦

આવો શ્રેષ્ઠ સ્થિતિને પામેલો યોગી નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિના વિધિ-નિષેધને આધીન નથી; એ વાત હવે કહે છે.

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगि मयि वर्तते ॥૩૧॥

જે યોગી સર્વ પ્રાણીપદાર્થમાં એક અખંડ આત્મા-
રૂપે રહેલા એવા મને પરમાત્માનેજ સર્વભાવથી ભજે
છે; તે યોગી સર્વ કર્મેના ત્યાગ કરે અથવા સર્વ કર્મે-
માં પ્રવૃત્ત રહે તોપણ તે મારામાંજ વર્તે છે. ભાવાર્થ કે,
તે ભ્રષ્ટ થતો નથી, પણ મોક્ષજ પામે છે. ૩૧

મને ભજનારા યોગીઓમાં પણ જે સર્વ ભૂતો ઉપર દયા
રાખે છે તે શ્રેષ્ઠ યોગી છે, એ વાત હવે કહે છે.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥૩૨

હે અર્જુન! જે યોગી “પોતાને જેમ સુખ પ્રિય છે
અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ બીજા સર્વને પણ પોતાના
જેવુંજ સુખ અને દુઃખ થતું હશે” એમ જાણે છે; તથા
સર્વ કોઈને સુખ થાય અને દુઃખ ન થાય એવીજ ઈચ્છા
અને વર્તણુક રાખે છે; એવા સર્વ કોઈને પોતાની સમાન
જાણનારા યોગીને હું બીજાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ માનું છું. ૩૨

ઉપર કહેલો યોગ અશક્ય માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે :-

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥

હે મધુસૂદન! મનનો લય અને ચંચળતા ન થવા
દેતાં કેવળ પરમાત્મચિંતનમાં જોડનાથી સધાતો સમા-
ધિયોગ આપે કહ્યો; પરંતુ મન ચંચળ હોવાથી તે એવા
આંતરિક યોગમાં સ્થિર થાય તથા ટકી રહે એમ હું
દેખતો નથી. ૩૩

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोऽरिं सुदुष्करम् ॥૩૪॥

કેમકે હે કૃષ્ણ! મન સ્વભાવથીજ ચંચળ, શરીર
તથા ઇન્દ્રિયોને વિકાર પમાડનાર, વિચારવડે પણ જીતી

શકાય નહિ એવું બળવાન, તથા (વિષયવાસનાઓમાં
બંધાયેલું હોવાથી) વજ્ર જેવું દૃઢ છે. માટે જેમ આકાશ-
માં ફુંકાતા વાયુને થડામાં રૂંધી શકાતો નથી, તેમ એ
મનનો પણ નિગ્રહ થવો હું અત્યંત કઠિન માનું છું. ૩૪

અર્જુને કહેલા મનના ચંચળતા આદિ દોષો સ્વીકારીને શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાન હવે તેના જયનો ઉપાય કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥૩૫॥

હે મોટી ભુજવાળા અર્જુન! ચંચળતા આદિ દોષો-
ને લીધે મનને રોકવું અત્યંત કઠિન તું કહે છે, એમાં
કંઈ પણ સંશય નથી; પરંતુ ધીમે ધીમે વિષયોની
અનિત્યતા, જડરૂપતા તથા દુઃખરૂપતા વિચારીને
તેના પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય (અરુચિ-દોષદષ્ટિ-અનિચ્છા)
વધારીને વિષયોનું ચિંતન દૂર કરવાથી તથા વારંવાર
સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માના સ્વરૂપનો અને મહિમા-
નો વિચાર અને ચિંતન કરવારૂપ અભ્યાસથી એ
બળવાન મનનો પણ નિગ્રહ થઈ શકે છે. ૩૫

ભાવાર્થ:—અભ્યાસવડે મનનો લય થતો અટકવા-
થી તથા વૈરાગ્યવડે મનમાં વિક્ષેપ થતો અટકવાથી
વૃત્તિરહિત થયેલું મન પરમાત્મામાં અવશ્ય તક્ષીન
થાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

મનસો વૃત્તિશૂન્યસ્ય બ્રહ્માકાર તયા સ્થિતિઃ ।

યાઽસંપ્રજ્ઞાતનામાસૌ સમાધિરભિધીયતે ॥

અર્થાત્ વૃત્તિવગરના મનની જે બ્રહ્માકાર સ્થિતિ તે
અસંપ્રજ્ઞાત નામક સમાધિ કહેવાય છે.

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્ત્વમ્મિતિ મૈ મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥૩૬

ઉપર કહેલા અભ્યાસ અને વૈરાગ્યવડે જે ચિત્તને વશ કરતો નથી તેને આ સમાધિયોગ પ્રાપ્ત થવો અશક્ય છે; અને જેણે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યવડે મનને વશ કર્યું છે તથા જે વારંવાર એજ ઉપાયવડે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે; તેને માટે સમાધિયોગ પ્રાપ્ત થવો શક્ય છે, એમ હું માનું છું.

અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યની ઓછપને લીધે જે મનુષ્ય એવી સમાધિ સાધી શકે નહિ, તેની કેવી ગતિ થાય? એ વાત હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્ચલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥૩૭

હે કૃષ્ણ! કેઈપુરુષ પ્રથમ શ્રદ્ધાસહિત યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ્યો હોય પણ પાછળથી તે અભ્યાસ કરવામાં શિથિલ થાય; તથા તેનું ચિત્ત યોગાભ્યાસથી ચલિત થઈને વિષય તરફ વળ્યું હોય—અર્થાત્ તેનો વૈરાગ્ય મંદ થઈ ગયો હોય; તો એવા શિથિલપણને લીધે તેને સમાધિ-યોગનું જ્ઞાન તો પ્રાપ્ત થાય નહિ, ત્યારે તેની શી ગતિ થાય?

કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટશ્ચિન્નામ્રમિવ નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાવાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥૩૮॥

હે મોટી ભુબવાણા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભો! જેણે નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મો ઇશ્વરને અર્પણ કર્યાં હોય અને કામ્ય કર્મો તો કર્યાંજ હોય નહિ; તેથી તેસ્વર્ગ આદિ લૌકિક જ્ઞાન પણ પામી શકે નહિ; તથા યોગ અધુરો રહેવાથી તેનું જ્ઞાન જે મોક્ષ તે પણ પામે નહિ. આ પ્રમાણે તે બન્ને તરફથી ભ્રષ્ટ, આધારરહિત તથા પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ સન્માર્ગમાં મૂઢ થયેલો હોવાથી—જેમ એક વાદળામાંથી છૂટું પડેલું નાનું વાદળું બીજા વાદળામાં નહિ મળતાં વચમાંજ નાશ પામે છે; તેમ—તેનો પણ વચમાં નાશ તો નથી થતો? ૩૮

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥૩૯॥

હે કૃષ્ણ ! મારા એ મોટા સંદેહને પૂરેપૂરો દૂર કરવાને
આપ સર્વજ્ઞ સમર્થ છો. આપવિના એ સંશય
છેદનાર બીજો કોઈ જણાતો નથી. ૩૯

હવે સાડાત્રણ શ્લોકથી ભગવાન એનો ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्गुर्गतिं तात गच्छति ॥૪૦॥

હે પૃથાના પુત્ર ! એવી રીતે જે કોઈ આ લોકથી તથા
કલ્યાણમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે; તે પતિત કે નરકગામી થતો
નથી. કારણ કે હે તાત ! કલ્યાણને માર્ગ કોઈ પણ આદ્યો
હોય એવો કોઈ પણ મનુષ્ય માઠી ગતિને પામતો નથી.

હવે યોગાભ્યાસ થોડો કાળ કરનારની તથા લાંબો વખત
યોગાભ્યાસ કર્યા પછી યોગભ્રષ્ટ થનારની ગતિ કહે છે.

प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीःसमाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥૪૧॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥૪૨॥

તે યોગભ્રષ્ટ પુરુષ અશ્વમેધ આદિ યજ્ઞ કરનારા
પુણ્યશાળીઓના લોકને પામે છે અને ત્યાં ઘણું વર્ષ
રહી સુખ ભોગવીને પછી સદાચારવાળા શ્રીમંતને
ઘેર અવતરે છે; અથવા તો યોગનિષ્ઠ જ્ઞાનીના કુળમાં
અવતરે છે કે જેવો જન્મ મોક્ષના કારણરૂપ હોવાથી
આ સંસારમાં દુર્લભ છે. ૪૧, ૪૨

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥૪૩॥

ત્યાં જન્મીને પૂર્વશરીરમાં પ્રાપ્ત કરેલી બુદ્ધિનો સંયોગ તે અનાયાસે પામે છે અને હે કુરુનંદન! યોગ-સંસિદ્ધિ માટે બાકી રહેલી સાધના પૂરી કરે છે. કાંઈ અંતરાયને લીધે તે કદાચ તેમ કરવા ન ઇચ્છે, તો તેનો પૂર્વદેહનો યોગાભ્યાસ તેને વિષયોથી પાછો વાળીને બ્રહ્મનિષ્ઠ કરે છે. ૪૩

पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्वियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४४॥

આ પ્રમાણે પૂર્વના અભ્યાસને લીધે તે યોગ પૂર્ણ કરવા તરફ અવશ્ય ખેંચાય છે; અને કદાચ તે માત્ર જિજ્ઞાસુ (યોગનું) અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજવાની ઇચ્છાવાળો) હોય તોપણ (જ્ઞાન અને સાધના વધતાં) તે શબ્દબ્રહ્મને ઓળંગી જાય છે. (અર્થાત્ વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મોનાં ફળરૂપ જે લોકપરલોકનાં સુખો, તેની કામના ત્યજી દઇને નિષ્કામ કર્મયોગદ્વારા લૌકિક ફળો કરતાં અત્યંત મહાન એવા મોક્ષફળને પામે છે. ૪૪

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परांगतिम् ॥४५॥

આ પ્રમાણે જ્યારે થોડા પ્રયત્નવાળો યોગી પણ પર-મગતિને પામે છે; ત્યારે યોગમાર્ગમાં ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રયત્ન કરી પાપરહિત થનારો યોગી તો અનેક જન્મોના અભ્યાસથી વૃદ્ધિ પામેલા યોગને પરિણામે યોગસિદ્ધ થઇને શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે એમાં તો કહેવું જ શું? ૪૫

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥

ઉપર કહેલો સિદ્ધ યોગી, તપસ્વી કરતાં પણ અધિક છે; જ્ઞાનીથી પણ અધિક છે; તથા કર્મયોગીથી પણ તેને

અધિક માનેલો છે. માટે હે અર્જુન! તું પણ ક્રમે ક્રમે એવો સિદ્ધ યોગી થા. ૪૬

યમનિયમપરાયણ રહેનારા અનેક પ્રકારના યોગીઓમાં મારો એવો સિદ્ધ યોગી અધિક છે તે વાત હવે કહે છે.

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ભૂતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥૪૭॥

કેમકે બીજા સર્વ કોટીના અને સર્વ પ્રકારના યોગીઓ કરતાં જે યોગી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મારામાં શ્રદ્ધાવાન તથા અંતઃકરણને જોડનારો થઈને સર્વ-ભાવથી તથા એકનિષ્ઠાથી મારું ભજન કરે છે; તેનેજ મેં “ઉત્તમ યોગી” માન્યો છે. ૪૭

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे अध्यात्मयोगो नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥૩॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા વિષે અધ્યાત્મયોગ

નામનો ૬ કો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭ મો—જ્ઞાનયોગ

છઠ્ઠા અધ્યાયના છેવટમાં ભગવાને બીજા યોગીઓ કરતાં ભક્ત યોગીને ઉત્તમ યોગી કહ્યો, તે ઉપરથી અર્જુને પૂછ્યું કે “હે ભગવન્ ! મારે તમારા કેવા સ્વરૂપની ભક્તિ કરવી?” તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુંજન્મદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યમિ તચ્છૃણુ ॥૧॥

હે પાર્થ ! મારામાંજ આસક્ત મનવાળો તથા મારાજ આશ્રયવાળો થઈને યોગમાં જોડાવાથી તું જે પ્રકારે સમગ્ર વિભૂતિ, બળ તથા ઐશ્વર્ય હિસાબે મને—પરમાત્માને સમજી શકીશ તે સાંભળ. ૧

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥૨॥

મારા સ્વરૂપનું શાસ્ત્રમાં કહેલું એ જ્ઞાન હું તને વિજ્ઞાનસહિત સંપૂર્ણ રીતે કહીશ, કે જે જાણ્યા પછી આ કલ્યાણકારી માર્ગમાં મનુષ્યને કંઈ પણ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી—અર્થાત્ એ જ્ઞાનના પ્રતાપથી મનુષ્ય જ્ઞાની, ઉત્તમ આચરણવાળો, યોગાભ્યાસી અને સિદ્ધયોગી થઈને કૃતાર્થ થાય છે. ૨

પણ મારી ભક્તિવિના મારા પરમાત્મસ્વરૂપનું અપરોક્ષ જ્ઞાન દુર્લભ છે, એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥૩॥

મનુષ્યસિવાયનાં બીજાં જે અસંખ્ય પ્રાણીઓ છે તેઓ તો એ કલ્યાણકારી જ્ઞાન માટે પ્રયત્ન અને ઇચ્છા પણ નથી કરી શકતાં; પરંતુ મનુષ્યોમાં પણ હજારોમાં કોઈકજી પૂર્વના ઘણા પુણ્યને યોગે એ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે પ્રયત્ન કરે છે; અને એવો યત્ન કરનારા પણ હજારોમાંથી કોઈકજી એ અધ્યાત્મજ્ઞાનને જાણે છે; તથા એવા આત્મજ્ઞાન મેળવેલા હજારો જ્ઞાનીઓમાં પણ કોઈકજી મારી કૃપા મેળવી શકી મને-પરમાત્માને યથાર્થરૂપે જાણે છે અને પામે છે. ભાવાર્થ કે, મારા પરમાત્મસ્વરૂપનું એવું અત્યંત મહત્ત્વનું જ્ઞાન હવે તને કહીશ.૩

એવી રીતે શ્રીતા અર્જુનને પોતાની સન્મુખ કરીને, હવે માયા-દ્વારા સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા લયનો કરનાર હું ઈશ્વર છું, એવી જે અગાઉ પ્રતિજ્ઞા કરી છે; તે ઈશ્વરપણાનું નિરૂપણ કરવા પહેલાં બે શ્લોકથી પરા અને અપરા પ્રકૃતિ કહે છે.

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર ઇતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥૪॥

ભૂમિ એટલે ગંધ, જલ એટલે રસ, અગ્નિ એટલે રૂપ, વાયુ એટલે સ્પર્શ, આકાશ એટલે શબ્દ, મન એટલે તેના કારણરૂપ અહંકાર, બુદ્ધિ એટલે તેનું કારણ મહત્ત્વ અને અહંકાર એટલે તેનું કારણ અવિદ્યા, એવી રીતે મારી પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારે ભેદ પામેલી છે.૪

આ શ્લોકનો બીજો એવો પણ અર્થ થાય કે, સૂક્ષ્મ પાંચ ભૂતોસહિત પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ, એ પાંચ મહાભૂતો; એના કાર્યરૂપ ઈન્દ્રિયો તથા અહંકાર, બુદ્ધિ એટલે મહત્ત્વ, મન એટલે કલ્પી શકાય એવું પ્રધાન (ત્રણ ગુણની સમાન અવસ્થા), એવી રીતે મારી પ્રકૃતિ નામની શક્તિ આઠ ભેદવાળી છે.

ભાવાર્થ:-અધા મળીને પ્રકૃતિના ચોવીસ ભેદ થાય છે, છતાં આઠ વિભાગમાં પણ એ સઘળી પ્રકૃતિનો સમા-

વેશ થઈ શકે છે. તેથી અહીં તેના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે અને ચોવીસ પ્રકારના ભેદ આગળ ક્ષેત્રાધ્યાયમાં કહેશે.

અપરા પ્રકૃતિનો ઉપસંહાર કરીને હવે પરાપ્રકૃતિ કહે છે.

અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

એ આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ અપરા-એટલે કે પરા પ્રકૃતિ કરતાં કનિષ્ઠ-કહેવાય છે. કારણ કે તે જડ તથા પરોપયોગી છે. વળી આ પ્રકૃતિ ઉપરાંત બીજી જીવનામની પ્રકૃતિ છે, એને તારે સર્વશ્રેષ્ઠ જાણવી. કેમકે એ પ્રકૃતિ ક્ષેત્રને જાણવાને શક્તિમાન હોઈને આ જગતને ધારણ કરવાવાળી છે. ૫

આ બન્નેનું પ્રકૃતિપણું દેખાડવા સાથે તેના દ્વારા પોતે જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, એ વાત હવે કહે છે.

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहंकृत्स्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતોનું કારણ ઉપર કહેલી બંને પ્રકૃતિ છે, એમ તું જાણ. એમાં જડ પ્રકૃતિવડે દેહ બંધાય છે; તથા મારા અંશરૂપ જીવનામની ચેતન-પ્રકૃતિ એના ભોક્તારૂપે શરીરોમાં પ્રવેશીને તેમને પોતાનાં કર્મોવડે ધારણ કરી રાખે છે. એ બંને પ્રકૃતિ મારાથીજ ઉપજેલી હોવાથી એ બંને પ્રકૃતિસહિત આ સંપૂર્ણ જગતની પણ ઉત્પત્તિ તથા સંહાર કરનાર હુંજ છું. ૬

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

હે અર્જુન ! જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા સંહારનું મારાસિવાય બીજું કોઈ સ્વતંત્ર કારણ નથી. જેમ સૂત્રમાં મણિઓ પરોવાઈને રહે છે, તેમ આ સમગ્ર વિશ્વ મારાવિષે પરોવાઈને રહેલું છે-અર્થાત્ તે મારેજ

આધારે રહેલું છે. ૭

રસોઽહમપ્સુ કૌંતેય. પ્રમાઽસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ ।

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ સ્વે પૌરુષં નૃષુ ॥૮॥

હે અર્જુન! જળમાં હું રસરૂપે છું (એટલે કે રસતન્માત્રા નામની મારી વિભૂતિવડે હું જળમાં તેના આશ્રયરૂપે રહેલો છું); સૂર્યમાં તથા ચંદ્રમાં પ્રભા હું છું; (એટલે કે પ્રકાશ નામની મારી વિભૂતિવડે સૂર્યચંદ્રમાં રહી તેમને આશ્રય આપું છું,) વૈષ્ણવી વાણીરૂપ સર્વ વેદોમાં તેમના મૂળરૂપ જે ઐકાર તે હું છું; આકાશમાં શબ્દતન્માત્રારૂપે હું છું તથા પુરુષોમાં ઉદ્યમ હું છું. ૮

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ।

જીવનં સર્વભૂતેષુ તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥૯॥

પૃથ્વીમાં પવિત્ર સુગંધ હું છું (અર્થાત્ ગંધતન્માત્રારૂપ અને પૃથ્વીના આશ્રયરૂપ હું છું); અગ્નિમાં જે સાહજિક તેજ છે તે હું છું; સર્વ પ્રાણીમાં જે જીવન (એટલે કે પ્રાણરક્ષક આયુષ્ય) તે હું છું; તથા વાનપ્રસ્થ આદિ તપસ્વીઓમાં સુખદુઃખ આદિને સહન કરવારૂપ જે તપ તે હું છું. ૯

બીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્ ।

બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥૧૦॥

સર્વે સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનાં ઉત્તરોત્તર સંવર્ણાં સંભતીય કાર્યો ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ તથા નાશરહિત એવું જે બીજ તે હું છું તથા બુદ્ધિમાનોમાં બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓમાં તેજ હું છું. ૧૦

બલં બલવતામસ્મિ કામરાગવિવર્જિતમ્ ।

ધર્માદિભ્યો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ ॥૧૧॥

કામ એટલે અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા, રાગ એટલે વસ્તુ પ્રાપ્ત છતાં તે અધિકાધિક મેળવવાની ઇચ્છા કે જેને એપણા પણ કહે છે તે, તથા એ કામ અને રાગ વગરનું જે બળવાનોનું સ્વધર્મ પાળવાનું સાત્ત્વિક સામર્થ્ય તે પણ હું છું તથા હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! સ્વધર્મમાં વિરોધી નહિ અને માત્ર સ્વપત્નીમાં સંતતિ ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગી એવો જે પ્રાણીઓમાં રહેલો કામદેવ તે પણ હું છું. ૧૧

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

મત્ત એવેતિ તાન્વિદ્ધિ ન ત્વહં તેષુ તે મયિ ॥૧૨॥

વળી પ્રાણીઓમાં પોતપોતાનાં કર્મોને લીધે ઉપજતા શમ દમ આદિ સાત્ત્વિક ભાવો, ક્રોધ ગર્વ આદિ રાજસ ભાવો, તથા શોક મોહ આદિ તામસ ભાવો, એ સર્વ મારી પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોનાં કાર્ય હોવાથી તે પણ મારાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું જાણ. અને એમ છતાં હું કંઈ જીવની પેઠે એ સઘળા ભાવોને આધીન નથી; પણ એ સર્વ ભાવો મારે આધીન હોઈ મારામાંજ રહેલા છે.

આપ એવા પરમેશ્વર છતાં લોકો આપને કેમ જાણુતા નથી? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

મોહિતં નાભિજાનાતિ મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

સત્ત્વ, રજ તથા તમના કાર્યરૂપ ઉપર કહેલા કામ, ક્રોધ, લોભ આદિ સ્વભાવોવડે આ સઘળું જગત મોહ પામેલું છે; તેથીજ તે કામક્રોધાદિથી રહિત, તેમનો નિયંતા; તથા વિકારવિનાનો એવો જે હું તેને જાણી શકતું નથી. ૧૩

ત્યારે કોણ તમને જાણે છે? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

દૈવી હ્યેષા ગુણમયી મમ માયા દુસ્ત્યયા ।

મામેવ યે પ્રપદ્યંતે માયામેતાં તરંતિ તે ॥૧૪॥

સત્ત્વ આદિ ગુણોના વિકારરૂપ જે મારી અદ્ભુત માયા તેને તરવી અશક્ય છે, એ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; તોપણ જેઓ બીજા કશાને નહિ ભજતાં માત્ર મને પરમાત્માનેજ ભજે છે, તેઓ તો એ માયાને અવશ્ય તરી શકે છે. ૧૪

એમ છે તો પછી સૌ કોઈ આપનેજ કેમ ભજતા નથી? એનો હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપદ્યંતે નરાધમાઃ ।

માયયાપહતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥૧૫॥

પાપી કામો કરનારા અને વિવેકરહિત મૂઢ મનુષ્યો, કે જેમનું-શાસ્ત્ર તથા આચાર્યાદિદ્વારા મેળવેલું કર્તવ્ય પ્રાપ્તવ્યાદિકને લગતું-જ્ઞાન માયાવડે ઢંકાઈ અથવા ટળી ગયું છે તેઓ, તથા આગળ કહેવાશે એવા દંભગર્વાદિ આસુરી સ્વભાવને પામેલા નીચ મનુષ્યો મને ભજતા નથી. ૧૫

પુણ્યવાનો મને ભજે છે, પરંતુ તેમનાં પુણ્યોમાં પણ ન્યૂનાધિકતા હોવાથી તેમના ચાર પ્રકાર હોય છે તે હવે કહે છે.

ચતુર્વિધા ભજંતે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ।

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ॥૧૬॥

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! પૂર્વે જેમણે પુણ્યકર્મ કર્યું હોય તેઓજ મને ભજે છે. પરંતુ તેઓ પણ પુણ્યની ન્યૂનાધિકતાને લીધે ચાર પ્રકારના હોય છે ૧ રોગી, ૨ જિજ્ઞાસુ(તત્ત્વજ્ઞાનની ઈચ્છાવાળો), ૩ અર્થાર્થી(ભોગના સાધનભૂત આહ્લપદાર્થોની ઈચ્છાવાળો) તથા ૪ જ્ઞાની.

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥૧૭॥

ઉપલા ચાર પ્રકારના પુણ્યવાન ભક્તોમાં જ્ઞાની તો સદા એક મારે વિષેજ ભક્તિ તથા નિષ્ઠાવાળો હોય છે; તેથી બીજા ભક્તો કરતાં તે જ્ઞાની ગ્રેષ્ઠ છે. કેમકે જ્ઞાનીનાં આચરણ જ્ઞાનને અનુસરતાં થવાથી અહંતામમતા દૂર થાય છે; તથા બીજાઓની પેઠે તેને ચિત્તવિક્ષેપ થતો નથી તેથી તે જેવો મારાવિષે એક નિષ્ઠાવાળો તથા સર્વ ભાવથી મારી ભક્તિ કરનારો થઈ શકે છે તેવો બીજો થઈ શકતો નથી. આથી જ્ઞાનીને હું અત્યંત વહાલો છું અને જ્ઞાની મને અત્યંત વહાલો છે. ૧૭

ત્યારે શું જ્ઞાની સિવાયના બીજા ત્રણ પ્રકારના આપના ભક્તો જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાંજ અથડાયા કરે છે? એવી શંકા થતાં તેમને પણ સંસારપ્રાપ્તિ નથી થતી એમ હવે ભગવાન કહે છે.

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ !

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥૧૮

ઉદાર હોવાથી એ સર્વ ભક્તો મોક્ષ પામનારા છે; તોપણ જ્ઞાની તો મારો આત્માજ છે, એવો મારો નિશ્ચય છે. કારણ કે તે મારેવિષેજ ચિત્તને એકાગ્ર કરીને તથા મનેજ સર્વોત્તમ પ્રાપ્તવ્ય માનીને મારોજ આશ્રય કરીને રહે છે. ભાવાર્થ કે, તે મારાસિવાય બીજું કશું મેળવવા ઇચ્છતો નથી. ૧૮

પરંતુ મારો એવો ભક્ત દુર્લભ છે, એ વાત હવે કહે છે.

બહૂનાં જન્મનામંતે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।

વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ॥૧૯॥

ક્રમે ક્રમે પુણ્યવૃદ્ધિ થતાં બહુ જન્મોને અંતે મનુષ્ય એવો સદાચારી તત્ત્વજ્ઞાની થઈને “આ સર્વળું ચરાચર વિશ્વ વાસુદેવરૂપજ છે” એવી તત્ત્વદૃષ્ટિથી-વિશાળ દૃષ્ટિથી-સર્વાત્મદૃષ્ટિથી-મને ભજે છે. પરંતુ એવો વિશાળ દૃષ્ટિવાળો અને પરમાત્મદર્શી મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે.

લૌકિક પદાર્થ મેળવવા માટે સકામ ભાવે પણ જોઓ મને પરમેશ્વરનેજ ભજે છે, તેઓ તે તે વસ્તુ પણ પામે છે. પરંતુ પછી તેની અસારતા અનુભવાતાં તેઓ મનેજ પામવા ઈચ્છીને સંસારમુક્ત થાય છે; અને એ અત્યંત રજોગુણી તથા તમોગુણી સકામ પુરુષો પોતાની ઈચ્છા પૂરી થવા માટે ક્ષુદ્ર દેવતાઓને ઉપાસે છે. તેઓ તો આ જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં જન્મ્યાજ કરે છે. એ વાત હવે આર શ્લોકથી કહે છે.

કાર્મૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યંતેઽન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥૨૦॥

પુત્રપ્રાપ્તિ, લોકકીર્તિ, શત્રુનો જય ઇત્યાદિ કામના-ઓથી જેમના તત્ત્વજ્ઞાનનો નાશ થયો હોય છે; એવા-ઓજ અન્ય ભૂત, પ્રેત, યક્ષ અને દેવાદિકની આરાધના માટે ઉપવાસ આદિ નિયમો સ્વીકારી પોતાની ક્રમે ક્રમે વધ્યે જતી વાસનાને વશ થઈને તે તે દેવાને ભજે છે.

યો યો યાં યાં તનું મક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામૈવ વિદધામ્યહમ્ ॥૨૧॥

એવા જે જે ભક્ત જે જે દેવાદિકને શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજવા ઇચ્છે છે, તે તે ભક્તોને તેમના તેમના ઉપર પણ હું અચળ શ્રદ્ધા આપું છું. ૨૧

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિ તાન્ ॥૨૨

આથી તે તે ભક્તો દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા થઈને તે તે દેવાની આરાધના કરે છે અને તેમની પાસેથી ઇષ્ટવસ્તુ પણ મેળવે છે; પરંતુ એમાં પણ તેમના તે તે મનોરથો તે તે દેવાના અંતર્યામી એવા મેંજ પૂર્ણ કર્યા છે, એમ બાણુવું. કારણ કે તે તે દેવાદિક પણ મારેજ આધીન છે તથા મારુંજ સ્વરૂપ છે. ૨૨

જે કે સર્વ દેવતાઓ મારીજ વિભૂતિ હોવાથી તેમનું આરાધન એ મારુંજ આરાધન છે તથા તેનું કૃણ આપનારા પણ હુંજ

છું; તોપણ તે બીજા દેવોના ઉપાસકના તથા સાક્ષાત્ ભારી ભક્તિ કરનારાના ક્ષણમાં ફેર હોય છે તે હવે કહે છે.

અંતવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યત્પર્મૈધસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાંતિ મદ્ભક્તા યાંતિ મામપિ ॥૨૩॥

તે તે દેવોના અદ્ય બુદ્ધિવાળા ઉપાસકોને તે તે દેવોદ્વારા ક્ષણ આપનાર તો હુંજ છું; પરંતુ તેમનીજ ઇચ્છા લૌકિક પદાર્થોની હોવાથી તેમને તેણું નાશવાન- (અનિત્ય, જડ અને દુઃખરૂપ)જ ક્ષણ મળે છે. વળી અન્ય દેવોને ભજનારા દેહાંતે પણ તે તે દેવોને પામે છે; અને મારા ભક્તો તો મને સમ્વિદ્યાદાનંદધન પરમાત્માને પામે છે. ૨૩

જ્યારે છતર દેવના તથા આપના આરાધનમાં પરિશ્રમ સરખો છે અને ક્ષણ આપના આરાધનમાં મોટું છે; ત્યારે સર્વ લોકો બીજા દેવોને જવા દઈ આપનુંજ આરાધન કેમ નથી કરતા? એનો હવે શ્રીકૃષ્ણભગવાન ઉત્તર આપે છે.

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યંતે મામબુદ્ધયઃ ।

પરં ભાવમજાનંતો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥૨૪॥

હું સર્વ સંસારથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ અને જુદો છું; છતાં અબુદ્ધ મનુષ્યો મારા એ અવિનાશી તથા સર્વોત્તમ સ્વરૂપને જાણતા નથી તેથી મને અવ્યક્તને મનુષ્ય તથા દેવાદિકરૂપે વ્યક્ત થયેલો માની લે છે. ૨૪

તેઓ મને શાથી નથી જાણતા તે કારણ હવે સાંભળ.

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિલોકો મામજમવ્યયમ્ ॥૨૫

હું મારા ભક્તનેજ પ્રત્યક્ષ થાઉં છું, સર્વને પ્રત્યક્ષ થતો નથી. કારણ કે હું મારી અચિંત્ય અને પ્રજ્ઞાવિલાસરૂપી યોગમાયાથી ઢંકાયેલો છું, તેથી અજ્ઞાની મૂઢ લોકો મને અજન્મ તથા અવિનાશી એવા પરમાત્માને

યથાવત્ જાણી શકતા નથી. ૨૫

વેદાહં સમતીતાનિ, વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ।

ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥૨૬

હે અર્જુન ! ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળનાં સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતોને હું યથાવત્ જાણું છું. કારણ કે માયા ભારે આશ્રયે રહેલી હોવાથી મને મોહ પમાડી શકતી નથી; અને અજ્ઞાની લોકો મારી માયા-માં મોહિત થયેલા હોય છે તેથી તેઓ મને યથાવત્ જાણી શકતા નથી. ૨૬

માયાના આવરણને લીધે જીવો પરમાત્માને જાણતા નથી, એ વાત કહ્યા પછી હવે તેમના દૃઢ અજ્ઞાનનું કારણ કહે છે.

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥૨૭॥

હે ભરતવંશમાં થયેલા પરંતપ અર્જુન ! શરીર ઉત્પન્ન થયા પછી મનુષ્યને અનુકૂળ પદાર્થોની ઇચ્છા અને પ્રતિકૂળ પદાર્થમાં દ્વેષ થાય છે; પછી તેની તે ઇચ્છા અને દ્વેષ, ટાઢ તડકો તથા સખદુઃખાદિક દ્વંદ્વોપ્રત્યે વધતાં ચાલીને એમાંથી આત્મા અનાત્માના વિવેક-જ્ઞાનને નાશ કરવાવાળો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે; અને એ મોહને લીધેજ પ્રાણીઓ ‘હું સુખી છું’, ‘હું દુઃખી છું’ એવા મિથ્યાભિમાનને આધીન થઈ જાય છે. આથી કરીને તેઓ મને યથાવત્ જાણી પણ શકતા નથી અને તેથી મને ભજી પણ શકતા નથી. ૨૭

ત્યારે કેટલાએક તમને ભજતા જણાય છે તે શાથી ? તેનો હવે ઉત્તર આપે છે.

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥૨૮॥

જે પુણ્યકર્મવાળા (પવિત્ર આચરણવાળા) જ્ઞાની-

જનોના પાપનો અંત આવ્યો હોય; તેઓજ એ સુખ-
દુઃખાદિ જોડકાંના મોહથી છૂટીને તથા દૃઢ જતવાળા
થઈને મને ભજે છે. ૨૮

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતંતિ યે ।

તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્વમધ્યાત્મં કર્મ ચાશ્વિલમ્ ॥૨૯॥

એ પ્રમાણે જરામરણથી છૂટવા માટે જેઓ મારે
આશ્રય લઈને પ્રયત્ન કરે છે તેઓજ તે પરબ્રહ્મ પરમા-
ત્માને, દેહાદિથી અત્યંત પર અને શ્રેષ્ઠ સમજવનારા
અધ્યાત્મજ્ઞાનને તથા એ જ્ઞાનને મેળવવા માટે યોગ્ય
બનવાના સાધનરૂપ જે કર્મયોગ તથા આંતરિક સાધન
તેના રહસ્યને યથાવત્ જાણી શકે છે. ૨૯

સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।

પ્રયાણકાલેઽપિ ચ માં તે વિદુર્યક્તચેતસઃ ॥૩૦॥

અને જેઓ અધિભૂત, અધિદૈવ તથા અધિયજ્ઞસ-
હિત મારા સ્વરૂપને જાણી શકે છે; તેઓ (જીવનકાળમાં
પણ મારાવિષે ચિત્ત જોડ્યા કરતા હોવાથી) પ્રયાણકાળે-
દેહાંતસમયે-પણ દુઃખથી વ્યાકુળ નહિ થતાં મારામાંજ
ચિત્ત જોડી મને પરમાત્માનેજ ભજે છે અને પામે છે.
માટે મારા ભક્તો યોગબ્રહ્મ થાય એવી શંકા લાવવી નહિ.

હરિઃ ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂત્રપ્રણિપત્સુ બ્રહ્મ-

વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે જ્ઞાનયોગો

નામ સપ્તમોઽધ્યાયઃ ॥૪॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વિષે જ્ઞાનયોગ
નામનો સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮ મો—અક્ષરબ્રહ્મયોગ

સાતમા અધ્યાયને અંતે ભગવાને બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ આદિ
પદાર્થો કહ્યા, તેમનું સ્વરૂપ હવે અર્જુન એ પ્રશ્નોકથી પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥

હે પુરુષોત્તમ ! આપે કહેલું બ્રહ્મ તે શું ? અધ્યાત્મ
એટલે શું ? કર્મ એટલે શું ? અધિભૂત કોને કહે છે ? અને
અધિદૈવ કોણ કહેવાય છે ? ૧

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

વળી હે મધુસૂદન ! આ શરીરમાં જે યજ્ઞ થાય છે
તેનો અધિયજ્ઞ એટલે અધિષ્ઠાતા અથવા પ્રેરક અને
પ્રજ્ઞાતા કોણ ? તથા તે અધિષ્ઠાતા આ શરીરમાં કેવી
રીતે રહે છે ? વળી અંતકાળે ચિત્તને નિયમમાં રાખનારા
આપને કેવા ઉપાયથી જાણે ? ૨

ભગવાન હવે એ પ્રશ્નોના કેમ પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोऽवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥३॥

આ જગતનું જે સર્વોત્તમ તથા અવિનાશી કારણ તે
બ્રહ્મ કહેવાય છે.* સ્વભાવ એટલે પ્રત્યેક પ્રાણીનું પોતા-

* જીવ પણ અક્ષર (નાશરહિત) છે તો તે પણ પરબ્રહ્મ કેમ

નું મૂળ સ્વરૂપ જે બ્રહ્મ, તે શરીરરૂપી ઉપાધિવડે જીવ થઈને શરીરના ભોક્તારૂપે રહે છે, તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. જરાયુજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીની ઉત્પત્તિ તથા “આદિત્યાજાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ અર્થાત્ સૂર્ય-થી વૃષ્ટિ, વૃષ્ટિથી અન્ન અને અન્નથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ” એવા ક્રમથી સૃષ્ટિની ઉત્તરોત્તર ઉત્પત્તિ અને અભિ-વૃદ્ધિ કરવાના વ્યાપારરૂપ જે યજ્ઞ, તેનું નામ કર્મ છે. ૩

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥४॥

દેહાદિ નાશવાન પદાર્થો અધિભૂત કહેવાય છે. સૂર્યમંડળના અભિમાની, મારા અંશભૂત અને સવળા દેવોના અધિપતિ જે વિરાટપુરુષ, તે અધિદેવ કહેવાય છે; અને હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! શરીરમાં અંતર્યામીરૂપે રહેલો જે હું તે અધિયજ્ઞ-એટલે કે યજ્ઞનો અધિષ્ઠાતા દેવ, યજ્ઞાદિક કર્મોનો પ્રવર્તક તથા ફળને આપનારો છું. ૪

ભાવાર્થ:—“શરીરમાં અધિયજ્ઞ કોણ ને કેવી રીતે રહે છે?” એ પ્રશ્નના ઉત્તર સાથે એવો ભાવ પણ આવી ગયો કે સર્વવ્યાપી હોવાથી બ્રહ્મ પણ શરીરોમાં રહેલો છે; પરંતુ અંતર્યામી, અસંગતા આદિ ગુણોને લીધે તે જીવ કરતાં બ્રહ્મ વિતક્ષણ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—

નહિ? તેનો ઉત્તર કે, બ્રહ્મની પેઠે જીવ કંઈ જગતનું મૂળ કારણ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે “एतदेतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणः अमिव दन्ति अर्थात् હે ગાર્ગિ! બ્રહ્મવેત્તાઓ જેને અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે તેનેજ કારણરૂપ જાણુવા.” માટે જીવનું સ્વરૂપ જોતાં તે બ્રહ્મરૂપ નથી. જોકે પોતાના મૂળ સ્વરૂપે તો બધુંજ બ્રહ્મ છે; પણ અહીં તે વાત કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી; પણ એ બંને વચ્ચે ફેર શું છે તે કહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

દ્વાસુપર્ણા સયુજા સસ્વાયા સમાનં વૃક્ષં પિપિસ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્રચ્ચનશ્ચન્નન્યો અમિચાકશીતિ ॥

અર્થાત્ સાથે જોડાયેલા બે પક્ષી મિત્રો દેહરૂપી વૃક્ષપર રહે છે. તે બેમાંથી એક સ્વાદુ વિષયનું ભોજન કરે છે અને બીજે તે વિષયનું ભોજન નહિ કરતાં માત્ર સાક્ષીપણાથી જીવે છે.

પ્રયાણકાળ વિષે અન્યને પૂછેલું તે વિષે હવે કહે છે.

અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૫

અંતકાળે જે મનુષ્ય, ઉપર કહેલાં લક્ષણવાળા અંતર્યામીરૂપે માર્ગ-પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરતો થકો દેહ છોડી જાય છે; તે અર્ચિરાદિ ઉત્તમ માર્ગે જઈ મારા રૂપને પામે છે, એમાં સંદેહ નથી. ૫

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌંતેય સદા તદ્ભાવમાવિતઃ ॥૬॥

પરંતુ હે કૌંતેય ! પ્રયાણકાળે સર્વ મનુષ્યો માર્ગ સ્મરણ કરતા હોય, ને મને પામતા હોય, એમ સમજવાનું નથી. કેમકે જે મનુષ્ય જે પદાર્થને સંભારતો થકો શરીર તજી જાય છે તે મનુષ્ય તેજ પદાર્થને પામે છે; પણ તે જીવનકાળમાં સદા જે પદાર્થનું ચિંતન કરતો હોય છે તેજ પદાર્થની વાસના અંતકાળે તેના અંતરમાં રહે છે. ૬

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધ્ય ચ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્યસંશયમ્ ॥૭॥

અંતકાળે મનુષ્ય પરવશ થતો હોવાથી તે મારા સ્મરણમાટે કરી નવો ઉદ્ધમ કરી શકતો નથી; પણ ઉપર કહ્યું તેમ માત્ર પૂર્વના અભ્યાસ અને વાસનાને લીધે સ્વભાવથીજ તે પદાર્થનું તેને સ્મરણ થાય છે. માટે

હે અર્જુન ! તું સર્વ સમયે મારું પરમાત્માનું સ્મરણ કર. વળી ચિત્તશુદ્ધિવિના મારું સ્મરણ બનતું નથી; તેથી ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે તારાં યુદ્ધાદિક સ્વધર્માચરણ નિષ્કામ-ભાવે કર. કારણ કે એવી રીતે ચિત્તશુદ્ધિ મેળવીને મનબુદ્ધિને સદા મારાવિષે જોડ્યા કરવાથી તું મનેજ પામીશ, એમાં સંદેહ નથી. ૭

અભ્યાસ એ નિત્યના સ્મરણનું અંતરંગ સાધન છે, એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિંતયન્ ॥૮॥

કારણ કે હે પાર્થ ! એવી રીતે અભ્યાસરૂપી ઉપા-યથી એકાગ્ર થયેલા અને બીજા કશામાં નહિ જનારા ચિત્તવડે મનુષ્ય પરમ દિવ્ય પુરુષનું સ્મરણ કરતો થકો તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮

કવિં પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાંસમનુ-
સ્મરેદ્યઃ । સર્વસ્ય ધાતારમચિંત્યરૂપમાદિત્યવર્ણ
તમસઃ પરસ્તાત્ ॥૯॥

પ્રયાણકાલે મનસાઽચલેન ભક્ત્યા યુક્તો
યોગબલેન ચૈવ । ધ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્ સ
તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥૧૦॥

સર્વ વિધાના સર્વજ્ઞ નિર્માતા, અનાદિસદ્ધ, સર્વના નિયંતા, સૂક્ષ્મ, અણુપરમાણુથી અને આકાશથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ, સર્વનું ધારણપોષણ કરનારા, સર્વ પ્રકારે અપાર મહિમાવાન હોવાથી વિચારમાં ન આવી શકે એવા, સૂર્યની પેઠે પોતાને તથા સર્વને પ્રકાશનારા અને માયાથી પર, એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જે મનુષ્ય સદા ભાવભકિતપૂર્વક સ્મરણ કરતો રહે છે; તેજ તેના એ

યોગાભ્યાસના બળને લીધે પ્રયાણકાળે સુષુપ્તના નાડી-
વાટે પ્રાણને બે ભ્રમર વચ્ચે રૂડી રીતે સ્થાપીને નિશ્ચળ
મનવડે તેનું સ્મરણ કરી શકે છે; અને તેથી તે પરમ-
દિવ્ય એવા સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે.

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो
वीतरागाः । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं
संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥૧૧॥

વેદવેદાંતને જાણનારાઓ જેને અક્ષર (અવિનાશી)
બ્રહ્મ કહે છે; રાગદ્વેષરહિત થયેલા યતિઓ જે પદને
વિષે પ્રવેશ કરે છે; તથા જેને જાણવા ઇચ્છતા પુરુષો
ગુરુકુળમાં રહીને બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળે છે; તે પ્રાપ્ત કરવા
યોગ્ય વસ્તુ હું તને ટુંકામાં કહીશ-અર્થાત્ તેને
પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય કહીશ. ૧૧

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुद्ध्य च ।

मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥૧૩॥

જે મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોનાં સર્વ દ્વારો નિયમમાં રાખીને,
મનને હૃદયમાં નિરોધીને, પ્રાણને બે ભ્રમરની મધ્યમાં
સ્થિર કરીને તથા બ્રહ્મ વિષયોનું સ્મરણ છોડી દઇ
યોગની ધારણામાં સ્થિર થઇને અંતકાળે “ૐ” એવા
પરમાત્મવાચક એકાક્ષર મંત્રનો જપ કરતો થકો તથા
તેના લક્ષ્યાર્થરૂપે મારું પરમાત્માનું સ્મરણ કરતો થકો
શરીરને તજી જાય છે, તે મારી પરમ ગતિને પામે છે.

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥૧૪॥

હું અન્યન ! જે સાધક યોગી બીજા વિષયમાં ચિત્ત

રાખ્યાવિના નિત્ય અને નિરંતર માફ સ્મરણ કરે છે; તેવા સદા મારામાં જ ચિત્તવાળાને હું પ્રાપ્ત થવો સુલભ છું (અર્થાત્ સહજે પ્રાપ્ત થાઉં છું), બીજાને નથી પ્રાપ્ત થતો. ૧૪

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃસ્વાલયમશાશ્વતમ્ ।

નામ્રુવંતિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥૧૫॥

ઉપર કહ્યા એવા મારા મહાત્મા ભક્તો, મને પ્રાપ્ત થયા પછી આ સંસારમાં દુઃખદાયક તથા અનિત્ય એવો પુનર્જન્મ પામતા નથી. કેમકે તેઓ મોક્ષરૂપી પરમ સિદ્ધિને પામેલા હોય છે. ૧૫

આવ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌતૈય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥૧૬॥

આ લોકથી માંડીને બ્રહ્મલોક સુધીના બધા લોકો પ્રરી પ્રરીને જન્મમરણ પામનારા છે; પરંતુ હે કુંતા-પુત્ર અર્જુન ! મને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યો કોઈ કાળે પ્રરી જન્મતા નથી.* ૧૬

શંકા:-જો કદી બ્રહ્મલોક આદિનો પણ ત્રિલોકીની પેઠે નાશ થતો હોય; તો પુરાણો તેમને ઉત્તમ કેમ ગણે ? જેમકે

* એમ બ્રહ્મલોક પણ નાશવંત છે, એટલે ત્યાં ગયેલા અજ્ઞાની લોકોનો પણ નાશ જ થાય; અને જેઓ ઉપર કહેલા કેમે મોક્ષદાયક ઉપાસના કરીને બ્રહ્મલોકમાં જાય, તેઓ ત્યાં પૂર્ણજ્ઞાની થઈને બ્રહ્માની સાથે મોક્ષ પામે છે. જેમકે

“ બ્રહ્મણા સહ તે સર્વે સંપ્રાપ્તે પ્રતિસંચરે ।

પરસ્યાન્તે કૃતાત્માનઃ પ્રવિશંતિ પરં પદમ્ ॥

અર્થાત્ બ્રહ્માના પરમ આયુષ્યને અંતે મહાપ્રલય થાય ત્યારે જેઓની વૃત્તિ બ્રહ્મરૂપ થયેલી હોય તેજ સર્વ મહાત્માઓ બ્રહ્માની સાથે પરમપદમાં પ્રવેશ કરે છે. ” જેઓ માત્ર કર્મવડેજ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, તેમને સુક્તિ મળતી નથી.

તપસ્વિનો દાનશીલા વીતરાગાસ્તિતિશ્વઃ ।

ત્રિલોકયા ઉપરિ સ્થાનં લભંતે શોકવર્જિતમ્ ॥

“ અર્થાત્ તપસ્વી, દાતા, આસક્તિરહિત તથા સહનશીલ પુરુષો ભૂલોક, ભુવલોક તથા સ્વલોક, એ ત્રિલોકીથી ઉપરના જે મહાર આદિ ઉત્તમ લોક ત્યાં જાય છે. ”

ઉત્તર:-ત્રિલોકી કરતાં તેની ઉપરના બ્રહ્મલોક સુધીના લોકો મોઝા નાશ પામે છે તેથી તેમને ઉત્તમ કહ્યા છે; તેમનો નાશ નથી થતો એવા અભિપ્રાયથી કહ્યા નથી. એ અભિપ્રાય ખતાવવા માટે હવે બ્રહ્માની રાત્રિ અને દિવસનું પ્રમાણ તથા બ્રહ્માનો દિવસ થતાં ત્રિલોકી ઉત્પન્ન થાય છે અને રાત્રિ થતાં ત્રિલોકીનો લય થાય છે, એ વાત કહે છે.

સહસ્રયુગપર્યંતમહર્યદ્રહ્મણો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાં તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥૧૭॥

બ્રહ્માનો દિવસ ચારહજાર યુગનો છે તથા તેટલાજ યુગવાળી તેમની રાત્રિ છે; એમ જે મનુષ્યો જાણે છે તેઓજ તેમના અહોરાત્રને જાણનારા છે. સૂર્યચંદ્રની ગતિ ઉપરથી અહીંની રાત્રિ અને દિવસ ગણાય છે, તેના જેવાંજ રાત્રિદિવસ જેઓ ત્રિલોકીથી પર એવા બ્રહ્મલોકાદિકનાં જાણે છે; તેમની સમજણ ટુંકી હોવાથી ત્યાંના અહોરાત્રનું સ્વરૂપ તેઓ જાણતા નથી. X ૧૭

X ઉપર કહેલા “યુગ” શબ્દને ચાર યુગના અર્થમાં જાણવો. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે “ ચતુર્યુગસહસ્રં તુ બ્રહ્મણો દિન-મુચ્યંત અર્થાત્ ચાર હજાર યુગ તે બ્રહ્માનો દિવસ કહેવાય છે.” એમાં બ્રહ્મણઃ શબ્દથી બ્રહ્મા ઉપરાંત મહાલોક આદિના નિવાસી પણ સમજવા. બ્રહ્માના આયુષ્યની ગણના આ પ્રમાણે કહી છે:-

મનુષ્યોનું વર્ષ તે દેવનો રાત્રિદિવસ છે; એવા દિવસો પ્રમાણે પક્ષ, માસ અને વર્ષની ગણતરી કરતાં ૧૨ હજાર વર્ષના ચાર યુગ થાય છે. એવા ચાર હજાર યુગ (અથવા યુગોની એક હજાર ચોકડી) વડે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે અને તેવડીજ તેમની રાત્રિ થાય છે; તથા એવાં દિવસરાત્રિ વડે પક્ષ, માસ અને વર્ષ ગણતાં એવાં સો વર્ષ જેટલું બ્રહ્માનું પરમ આયુષ્ય છે.

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવંત્યહરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયંતે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥૧૮॥

ઉપરોક્ત પ્રકારના બ્રહ્માના દિવસનો આરંભ થતાં અવ્યક્તમાંથી—એટલે કારણસ્વરૂપ અદૃશ્ય પ્રકૃતિમાંથી—સર્વ સ્થાવરજંગમ દૃશ્ય વ્યક્તિઓ (ચરાચર પદાર્થો) પ્રકટે છે; તથા બ્રહ્માની રાત્રિ શરૂ થતાં સર્વ જગત પાછું એ અવ્યક્ત નામની કારણપ્રકૃતિમાં જ લય પામે છે. ૧૮

જે પ્રલયસમયે સર્વ સૃષ્ટિનો સમૂળો નાશ થઈ જતો હોય અને બ્રહ્માના દિવસને આરંભે પાછી નવીજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો સૃષ્ટિના આરંભમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓને જે સર્વથી પહેલાં સુખ અને દુઃખ થાય છે, તે તો કારણ વિનાજ થયેલાં ગણાય અને તેથી અકૃતાભ્યાગમ (પોતે ન કર્યું હોય તેનું પણ પોતે કૃણ ભોગવવું) એવો દોષ આવે છે; અને પૂર્વ કરેલાં કર્મોના પ્રલયસમયે શરીરની સાથે નાશ થવાથી કૃતવિપ્રણાશ (કરેલાં કર્મોનું કૃણ ન મળવું) એવો દોષ લાગુ થાય છે. માટે એ બંને દોષને નિવારવા તથા વૈરાગ્ય થવા માટે ભગવાન હવે ઉત્પત્તિનો તથા પ્રલયનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ બતાવે છે.

ભૂતગ્રામઃ સ एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥૧૯॥

હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! ચરાચર પ્રાણીપદાર્થોનો જે સમૂહ પૂર્વે હતો તેજ ભૂતોનો સમૂહ આ બ્રહ્માનો દિવસ આવતાં ઉત્પન્ન થાય છે અને રાત્રિ આવતાં પાછો નાશ પામે છે. વળી ૨રી પાછો દિવસ આવે છે ત્યારે પણ કર્મ આદિને આધીન એવાં એનાં એજ પ્રાણીઓનો સમૂહ વળી પાછો ઉત્પન્ન થાય છે; બીજો નવો સમુદાય ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૯

આ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોનું તથા લોકોનું અનિત્યપણું કહ્યું. હવે પરમેશ્વરનું નિત્યપણું જે શ્લોકથી કહે છે.

પરસ્તસ્માત્તુ ભાવોઽન્યોઽવ્યક્તોઽવ્યક્તાત્સનાતનઃ ।

યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥૨૦॥

પરંતુ સર્વ પ્રાણીપદાર્થના કારણભૂત જે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ, તે અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી પણ જે પદાર્થ અત્યંત અવ્યક્ત, શ્રેષ્ઠ, વ્યાપક તથા એ અવ્યક્તના અધિષ્ઠાનરૂપ છે; તથા જે પદાર્થ એ સર્વથી વિલક્ષણ, ઈન્દ્રિયાદિકથી જાણી શકાય નહિ એવા, અનાદિ અને પરમસનાતન છે; તે પરમ પદાર્થરૂપ પરમાત્મા તો સર્વ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ ભૂતો નાશ પામે ત્યારે પણ નાશ પામતો નથી. ૨૦ હવે એ પરમાત્માની બીજી કેટલીક વિશેષતા કહે છે.

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥૨૧॥

ઉપર જે અવ્યક્તથી પણ અવ્યક્ત તથા ઈન્દ્રિયાદિથી જાણાય નહિ એવા અવિનાશી અને પરમ પદાર્થ—પરમાત્મા—વિષે કહ્યું; તે પરમાત્માને પરમગતિ પણ કહે છે અને તેજ માફ પરમધામ—સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ—છે; કે જેને પામીને પુરુષ પાછો જન્મભરણ પામતો નથી.

તે પરમપદના અંતરંગ સાધનરૂપ ભક્તિ હવે કહે છે.

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यांतः स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥૨૨॥

પરંતુ હે અર્જુન ! સર્વના ગતિરૂપ અને અધિષ્ઠાનરૂપ એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, કે જેમાં પ્રાણીમાત્ર રહેલાં છે અને જેનાવડે આ સર્વળું વિશ્વ ભરપૂર છે; તે પરમાત્માને અનન્ય ભક્તિથીજ પામી શકાય છે; બીજા ઉપાયથી નહિ. ૨૨

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥૨૩॥

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! કાળના અભિમાની દેવતાઓના માર્ગે ગયેલા યોગીઓ અને બીજાઓ જે ક્રમથી મોક્ષને તથા જન્મમરણરૂપી સંસારને પામે છે; તે માર્ગ હવે તને કહીશ. ૨૩

અમિજ્યોતિરહઃ શુક્લઃ ષણ્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥૨૪॥

અગ્નિના અને જ્યોતિના અભિમાની દેવ (અર્ચિષના અભિમાની દેવ), દિવસના અભિમાની દેવ, શુક્લપક્ષના અભિમાની દેવ તથા ઉત્તરાયણરૂપ છ માસના અભિમાની દેવ, એ અગ્નિ આદિ દેવો તે તે કાળના અભિમાની હોય છે; તે તે ઉત્તરાયણાદિ કાળમાં મરનારા પ્રહ્લવેત્તા ભગવદ્ભક્તો પરપ્રહ્લ પરમાત્માને પામે છે.

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષણ્માસા દક્ષિણાયનમ્ ।

તત્ર ચાંદ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥૨૫॥

ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા છ માસ દક્ષિણાયનના અભિમાની દેવતા તે તે કાળના અભિમાની થઈને રહે છે અને તે તે દક્ષિણાયન આદિ કાળમાં મરણ પામેલા કર્મયોગીજનો ચંદ્રમાની જ્યોતિને (સ્વર્ગને) પામીને ત્યાં પુણ્યનું ફળ ભોગવે છે અને પછી પાછા આ લોકમાં જન્મે છે. ૨૫

શુક્લકૃષ્ણે ગતીં હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતં મતે ।

એકયા યાત્યનાવૃત્તિમન્યયાઽઽવર્તતે પુનઃ ॥૨૬॥

શુક્લા એટલે અર્ચિરાદિ ગતિ પ્રકાશમય હોવાથી ઉજ્જવલ છે; તથા કૃષ્ણા એટલે ધૂમ આદિ ગતિ અંધકારમય હોવાથી શ્યામ છે. જ્ઞાન તથા કર્મના અધિકારીઓમાટે આ બંને માર્ગ જગતના અનાદિ માર્ગ મનાયેલા છે. એમાં શુક્લ માર્ગથી મનુષ્ય મોક્ષને પામે છે તથા બીજા ધૂમમાર્ગથી સંસારમાં વારંવાર

જન્મમરણ પામે છે. ૨૬

નૈતે સૃતી પાર્થ જાનન્યોગી મુહ્યતિ કશ્ચન ।

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો ભવાર્જુન ॥૨૭॥

મોક્ષ અને સંસારને આપનારા એ બન્ને માર્ગને યથાવત્ જાણનારો યોગી કદી પણ મોહ પામતો નથી. અર્થાત્ તે સ્વર્ગ આદિ જ્ઞાની ઇચ્છા નહિ રાખતાં કેવળ એક પરમેશ્વરમાંજ નિષ્ઠાવાળો થાય છે. મારે હે પૃથા-પુત્ર અર્જુન! તું પણ સર્વ કાળમાં એવો પરમાત્મામાંજ યોગનિષ્ઠાવાળો-પ્રાપ્તવ્ય બુદ્ધિવાળો-થા. ૨૭

આ પ્રમાણે આઠ પ્રશ્નોના અર્થનો નિર્ણય કર્યા પછી હવે તેનો ક્ષણસહિત ઉપસંહાર કરે છે.

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ દાનેષુ યત્પુણ્યફલં
પ્રદિષ્ટમ્ । અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા યોગી પરં
સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥૨૮॥

આ આઠ પ્રશ્નોના નિર્ણયવડે કહેલા તત્ત્વને જાણી-ને યોગી વેદનાં અધ્યયનોવડે, યજ્ઞોનાં અનુષ્ઠાનવડે, કાયાશોષણ ઇત્યાદિ તપોવડે, તથા સુપાત્રને દાનવડે શાસ્ત્રોમાં જે પુણ્ય તથા જે જ્ઞાન કહ્યું છે. તે સર્વને ઓળંગી જાય છે. અર્થાત્ એ સર્વ લોકપરલોકનાં જ્ઞોને તુચ્છ અને અનિત્ય જાણીને તેની કામના ત્યજ દે છે; તથા સમ્યક્દાનંદ્યન પરમાત્માનીજ આરાધના કરી અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાની થઇને સર્વ પદાર્થના આદિ સ્થાન કિંવા મૂળ એવા પરમધામને પામે છે. ૨૮

હરિઃ ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુપનિષત્સુ

બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે

અક્ષરબ્રહ્મયોગો નામાષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥૮॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાવિષે અક્ષરબ્રહ્મયોગ

નામનો આઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૯ મો-રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ

આગલા સાતમા તથા આઠમા અધ્યાયમાં પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ કેવળ ભક્તિવડેજ સુલભ છે, એ વાત કહી. હવે આ નવમા અધ્યાયમાં પોતાનું સમજી શકાય એવું અર્થ તથા ભક્તિનો અસાધારણ પ્રભાવ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતં યજ્ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥

હે અર્જુન! “શ્રીકૃષ્ણ તો વારંવાર પોતાનું માહાત્મ્ય કહ્યા કરે છે” એવી દોષદષ્ટિ તું મારા ઉપર કરતો નથી તેથી હું તને એ પરમપદરૂપ પરમાત્માસંબંધી ગુહ્યતમ (ગુપ્તમાં ગુપ્ત) જ્ઞાન* વિજ્ઞાનસહિત કહીશ; કે જેને જાણવા તથા પાળવાથી તું આ અશુભ સંસારથી મુક્ત થઈશ. ૧

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥२॥

આ જ્ઞાન સર્વ વિદ્યાઓનો રાજ-એટલે કે સર્વોત્તમ વિદ્યારૂપ-છે; ગુપ્ત રાખવા જેવી સર્વ વસ્તુઓમાં અતિ-શય ગુપ્ત રાખવા જેવું છે; અત્યંત પવિત્ર કરનારું છે; પ્રત્યક્ષ રૂળ આપનારું છે; ધર્મથી ભરપૂર છે; અધિકારી જિજ્ઞાસુઓ સુખથી મેળવી શકે અને પાળી શકે તેવું છે; તથા અક્ષય રૂળને આપનારું અને નાશરહિત છે. ૨

* ધર્માવિષયક જ્ઞાન “ગુહ્ય” કહેવાય છે; આત્મજ્ઞાન “ગુહ્યતર” કહેવાય છે અને પરમાત્મજ્ઞાન “ગુહ્યતમ” કહેવાય છે,

જ્ઞાન જો એવું સુલભ હોય, તો આટલા બધા લોકો સંસારમાં શાથી જન્મે છે ને મરે છે? તે હવે ભગવાન સમજાવે છે.

અશ્રદ્ધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તતે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥૩॥

હે શત્રુને તપાવનારા અર્જુન! અશ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યો આ જ્ઞાન અને ભક્તિરૂપ શ્રેષ્ઠ ધર્મને જાણતા અને પાળતા નથી; તેથી તેઓ બીજા ત્રીજા લૌકિક પદાર્થો જાણવા અને પામવા મથે છે; એટલેજ તેઓ મને નહિ પામતાં આ જન્મમૃત્યુવાળા સંસારના માર્ગમાં ભટક્યા કરે છે.

એવી રીતે કહેવા આરંભેલા જ્ઞાનની સ્તુતિથી શ્રોતા અર્જુનને સન્મુખ કરીને હવે બે શ્લોકથી તે જ્ઞાન કહે છે.

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥૪॥

ઇંદ્રિયો જેને જોઈ શકતી નથી એવા મારા અવ્યક્ત (અદૃશ્ય) સ્વરૂપથી હું આ સમગ્ર જગતમાં (તથા તેની બહાર) વ્યાપી રહેલો છું; અને એ જગતના કારણરૂપ જે હું, તેના વિષે આ સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીપદાર્થ સમાઈરહેલા છે. પરંતુ આકાશની પેઠે હું અસંગ હોવાથી, પોતાના કાર્યરૂપ ઘડા વગેરેમાં રહેલી માટીની પેઠે હું આ સર્વ ભૂતોમાં સમાઈરહેલો નથી. ૪

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ।

ભૂતભૃન્ન ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥૫॥

તું મારી અસાધારણ ઇશ્વરી શક્તિ (એટલે કે અઘટિત ઘટનાને ઘટાવવાની ચતુરાઈ) જો કે, આ સર્વ ચરાચર પદાર્થો મારો આશ્રય કરીને રહ્યા પણ છે; અને મારા અસંગપણને લીધે મારામાં તે નથી પણ રહ્યા. વળી તું મારી બીજી પણ શક્તિ (ચતુરાઈ) જો કે, જેમ જીવાત્મા દેહનું ધારણ તથા પાલન કરવા ઉપરાંત દેહમાં

અહંબુદ્ધિવડે બંધાયેલો પણ છે; તેની પેઠે માફ પરમ સ્વરૂપ પ્રાણીમાત્રનું ધારણ પોપણ કરે છે, પણ અહં-કારરહિત હોવાથી તે તેમના વિષે બંધાયલું નથી. ૫

એ વસ્તુ જુદી જુદી હોય તોપણ એક વસ્તુ બીજી વસ્તુનો આધાર થઈ શકે છે, એ વાત હવે કહે છે.

यथाऽकाशस्थितां नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

જેમ આકાશમાં સદાકાળ રહેનારો મહાન વાયુ સર્વત્ર ફરે છે તોપણ તે આકાશ અવયવરહિત હોવાથી વાયુ સાથે જોડાયલું હોતું નથી; તેમ સર્વ ભૂતપ્રાણી મારેવિષે રહેલાં છતાં હું તેમની સાથે જોડાયેલો નથી, એમ જાણવું. ૬

પરમાત્માની જગત સાથેની અસંગતા કહી. હવે માયાવડે જગતની સૃષ્ટિ તથા પ્રલય કહે છે.

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

હે કૌંતેય ! પ્રલયસમયે સર્વ પ્રાણીઓ મારી ત્રિગુણી માયામાં લય પામે છે; અને કલ્પને આરંભે પાછાં તેઓને એનાવડેજ વિવિધ રૂપે સૃષ્ટું છું. ૭

તમે અસંગ અને વિકારરહિત છો, તો સૃષ્ટિ શામાટે રચો છો ? એનો હવે ઉત્તર કહે છે.

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

પ્રલયસમયે મારી પ્રકૃતિમાં લય પામેલા એવા જે કર્મ આદિને આધીન ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓ, તે સર્વના સમુદાયને હું મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને, તેમનાં પ્રાચીન કર્મોથી બંધાયેલા તેમના સ્વભાવાનુ-સાર વિવિધરૂપે સૃષ્ટું છું. ૮

એ પ્રમાણે તમે અનેક કર્મોને કરો છો, ત્યારે જીવની પેઠે તમને બંધન કેમ નથી થતું ? તેનું હવે સમાધાન કહે છે.

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ૧ ॥

હે અર્જુન ! કર્મોમાં આસક્તિ હોય તોજ તે બંધન-રૂપ થાય છે; પણ હું પૂર્ણકામ હોઈને ઉદાસીનની પેઠે અનાસક્તપણે કર્મ કરું છું; તેથી મને તે બંધન કરી શકતાં નથી. ૯

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ ૧૦ ॥

હે કુંતાના પુત્ર ! ચુંબકપાપાણની પેઠે મારા અધ્યક્ષ-પણાને લીધે (અર્થાત્ પ્રવર્તકપણાને લીધે) પ્રકૃતિજ ચરાચર જગતને સૃજે છે અને એ પ્રવર્તકપણાથીજ જગત વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦

ભાવાર્થ :—માત્ર સમીપતાવડેજ હું જગતનો અધિ-ષ્ઠાતા છું; તેથી મારા કર્તાપણામાં તથા ઉદાસીનપણામાં વિરોધ આવતો નથી.

તમે આવા પરમેશ્વર છો, ત્યારે બધાજ લોકો તમને શા માટે માન આપતા નથી ? એનો ઉત્તર હવે બે શ્લોકથી આપે છે.

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ૧૧ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ ૧૨ ॥

બીજા દેવો મારા કરતાં વહેલું ફળ આપશે એવી નિષ્ફળ આશા રાખનારા, મારાથી વિમુખ હોવાથી નિષ્ફળ કર્મ કરનારા, નાના પ્રકારના કુતર્કવાળા ગ્રંથોને બાળનારા, વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળા તથા પુષ્કળ હિંસા-

વાળી તમે ગુણી પ્રકૃતિનો, બુદ્ધિને બ્રષ્ટ કરનારી આસુરી-
રાક્ષસી પ્રકૃતિનો, અને કામ દર્પ આદિકથી ભરપૂર
રજેગુણી પ્રકૃતિનો, આશ્રય કરીને મારા-સર્વ પ્રાણી-
ઓના મહેશ્વરના-પરમાત્મસ્વરૂપને નહિ જાણનારા
એવા મૂઢ લોકો, ભકતોની ઇચ્છાથી સત્ત્વગુણી માનુષી
દેહને ધારણ કરનારો જે હું તેનો તિરસ્કાર કરે છે.

ત્યારે તમને કોણ આરાધે છે ? એનો હવે ઉત્તર કહે છે.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

મજંત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

અને હે પાર્થ ! (હવે પછી કહેવાશે તે) દૈવી સંપત્તિનો
આશ્રય કરનારા તથા મારા સિવાય અન્યમાં ચિત્ત નહિ
રાખનારા મહાત્માઓ તો મને જગતના આદિ, અંત અને
મધ્યરૂપ તથા અવિનાશી જાણીને મારું જ ભજન કરે છે.

હવે એ ભજનનો પ્રકાર એ શ્લોકથી કહે છે.

સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યંતશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૪॥

તે મહાત્માઓમાં કેટલાક મારી પ્રાપ્તિમાટે દૃઢ વ્રત-
વાળા-નિશ્ચયવાળા-થઈને તથા ઈંદ્રિયોને નિયમમાં
રાખીને નિત્ય નિરંતર સ્તોત્ર, મંત્ર અને કથાવાર્તાદિ-
વડે મારું શ્રવણકીર્તન કરતા થકા, નમસ્કાર કરતા
થકા તથા સદા મારામાં ચિત્ત જોડતા થકા અનન્ય
ભક્તિથી મને જ ઉપાસે છે. ૧૪

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજંતો મામુપાસતે ।

એકત્વેન પૃથક્ત્વેન बहुधा विश्वतोमुखम् ॥૧૫॥

બીજા કેટલાક ‘આ સર્વળું વાસુદેવરૂપ છે’ એવી
સર્વત્ર પરમાત્મદૃષ્ટિરૂપી જ્ઞાનયજ્ઞવડે યજન કરતા
થકા મને ઉપાસે છે. તેમાં કેટલાક પરમાર્થદૃષ્ટિરૂપ
અભેદભાવથી, કેટલાક સેવ્યસેવકની પૃથક્ ભાવનાથી

અને કેટલાક મને સર્વાત્માને બ્રહ્મા, રુદ્ર આદિ અનેક-
રૂપે પણ ઉપાસે છે. ૧૫

હવે ચાર પ્રલોકથી ઇશ્વરનું સર્વાત્મપણું કહે છે.

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાહમહમૌષધમ્ ।

મંત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમમિરહં હુતમ્ ॥૧૬॥

શ્રુતિએ કહેલા અગ્નિષ્ટોમ આદિ યજ્ઞો તથા સ્મૃતિ-
એ કહેલા પંચમહાયજ્ઞાદિક હું છું; પિતૃઓને અર્થે
કહેલા શ્રાદ્ધાદિકમાં હું સ્વધા અન્ન છું; યજ્ઞો માટેની
ઔષધિ હું છું, ધૃત હું છું; હવનના મંત્ર હું છું,
અગ્નિ હું છું તથા હોમ એટલે હવનક્રિયા પણ હું છું. ૧૬

પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદ્યં પવિત્રમૌંકારઃ કૃક્ સામ યજુરેવ ચ ॥૧૭॥

આ જગતનો પિતા, માતા, કર્મફળનો આપનાર,
પિતામહ, જાણવાયોગ્ય વસ્તુ, પવિત્ર કરનારી પ્રાચિન્ન
ઇત્યાદિ કોઈ પણ વસ્તુ, ઐંકાર, ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા
યજુર્વેદ એ સર્વે હું જ છું. ૧૭

ગતિર્મર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।

પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં વીજમવ્યયમ્ ॥૧૮॥

સર્વ કર્મોના ફળરૂપ, સર્વનો પોષણકર્તા અને
નિયામક, મનુષ્યોનાં શુભ અશુભ કર્મોના દ્રષ્ટા (સાક્ષી),
સર્વના નિવાસસ્થાન અને શરણરૂપ, સર્વનો સુહૃદ્
(પરમહિતકારી), સર્વનો સૃજનાર અને સંહાર કરનાર,
તથા સર્વનો આધાર, લયનું સ્થાન અને અવિનાશી
મૂળકારણ પણ હું જ છું. ૧૮

તપામ્યહમહં વર્ષં નિઘૃહ્ણામ્યુત્સૃજામિ ચ ।

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુન ॥૧૯॥

હે અર્જુન! સૂર્યરૂપે હું જગતને તપાવું છું અને

વરસાદરૂપે જળ વરસાવું છું તથા કોઇ વાર નથી પણ વરસાવતો. વળી સર્વના જીવન અને મરણરૂપે તથા સત્, અસત્, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ઇત્યાદિ સર્વ પદાર્થો હુંજ છું તથા લોકો મને એવો માનીને અનેક પ્રકારે ઉપાસે છે. ૧૯

૧૧ અને ૧૨ માં શ્લોકોમાં અલકતો વિષે કહ્યું; અને ૧૩ માં શ્લોકમાં ભકતોનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે જે મનુષ્યો સકામભાવે કે નિષ્કામભાવે પરમાત્માને નહિ ભજતાં ઇંદ્રાદિ દેવોને ભજે છે; તેઓ જન્મમરણના પ્રવાહમાંથી છૂટી શકતા નથી, એ વાત હવે એ શ્લોકવડે કહે છે.

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિષ્ટ્વા
સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે । તે પુણ્યમાસાદ્ય સુરેંદ્રલોક-
મશ્રંતિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥૨૦॥

ત્રણે વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મો કરનારા, તથા યજ્ઞો-વડે મને ઇંદ્રરૂપે પૂજીને અને યજ્ઞમાં શેષ રહેલા સોમ-રસનું પાન કરીને શુદ્ધ થયેલા, એવા જે સકામી પુરુષો સ્વર્ગપ્રાપ્તિની પ્રાર્થના કરે છે; તેઓ પવિત્ર ઇંદ્રલોકને પામીને સ્વર્ગમાં દેવતાઓના દિવ્ય ભોગો ભોગવે છે.

તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે
મર્ત્યલોકં વિશન્તિ । એવં ત્રયી ધર્મમનુપપન્ના ગતા-
ગતં કામકામા લભન્તે ॥૨૧॥

એ પ્રમાણે સ્વર્ગને ઇચ્છનારાઓ વિશાળ સ્વર્ગ-લોકમાં જઈને ત્યાંના યથેચ્છ ભોગો ભોગવે છે; પરંતુ તેમનાં ભોગદાયક પુણ્યો ક્ષીણ થતાં પાછા તેઓ આ મનુષ્યલોકમાં જન્મે છે. એ પ્રમાણે વેદોએ લૌકિક સુખોના સાધનરૂપે કહેલા યજ્ઞ કરનારા સકામ મનુષ્યો વારંવાર આ લોકમાં અને પરલોકમાં આવાગમન કર્યા કરે છે. ૨૧

મારા ભકતો મારી કૃપાથી કૃતાર્થ થાય છે તે હવે કહે છે.

અનન્યાશ્રિતયંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥૨૨॥

અને જેઓ બીજા દેવને નહિ પૂજતાં માફે પરમાત્માનું ચિંતન કરતા થકા મનેજ ભજે છે; તેવા સર્વદા મારામાં એકનિષ્ઠાવાળા જનોના યોગને (હિતાવહ અપ્રાપ્ત પદાર્થની પ્રાપ્તિને) તથા ક્ષેમને (હિતાવહ પ્રાપ્ત પદાર્થના રક્ષણને) હું તેમની પ્રાર્થનાવિના પણ સર્વ પ્રકારે વહન કરું છું. ૨૨

ઈદ્રાદિ દેવો પણ વાસ્તવમાં આપરૂપ છે, તો તેમના ભક્તો પણ આપનાજ ભક્તો ગણાય; છતાં તે ભક્તો આવાગમન કેમ પામે છે ? એ શંકાનું હવે સમાધાન કહે છે.

યેઽપ્યન્ય દેવતાભક્તા યજંતે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેઽપિ મામેવ કૌંતેય યજંત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥૨૩॥

જે સકામી મનુષ્યો શ્રદ્ધાપૂર્વક ઈદ્રાદિ બીજા દેવોનું યજન કરે છે, તેઓ પણ માફેજ યજન કરે છે; પરંતુ હે કૌંતેય ! અજ્ઞાનને લીધે તેઓ મોક્ષદાયક વિધિવાળું યજન કરતા નથી તેથીજ સંસારમાં આવાગમન પામ્યા કરે છે. ૨૩

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રભુરેવ ચ ।

ન તુ મામભિજાનંતિ તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવંતિ તે ॥૨૪॥

તે તે દેવતારૂપે સર્વ યજ્ઞોનો ભોક્તા તથા પ્રજા આપનારો હુંજ છું; પરંતુ તે અન્ય દેવના ભક્તો મને તત્ત્વથી તેવો સમજતા નથી તેથીજ તેઓ એમ આવાગમનમાં ભટક્યા કરે છે. ૨૪

ભાવાર્થ:—દેવતાદિક સર્વ કોઈનો અંતર્યામી અને અધિષ્ઠાન મને જાણીને જેઓ માફેજ યજનપૂજન કરે છે, તેઓને આવાગમન રહેતું નથી.

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ।

ભૂતાનિ યાંતિ ભૂતેજ્યા યાંતિ મદ્યાજિનોઽપિ મામ્ ॥

ધંદ્રાદિ દેવાને ભજનારા તે તે દેવતાઓને પામે છે; પિતૃને પૂજનારા પિતૃઓને પામે છે; વિનાયક માતૃકા આદિ ભૂતોને ભજનારા ભૂતોને પામે છે; પરંતુ મને ભજનારા તો મનેજ પામે છે. ૨૫

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥૨૬॥

જે પ્રયત્નવાન પુરુષ પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળ પણ મને નિષ્કામભાવથી તથા શ્રદ્ધાભક્તિથી અર્પણ કરે છે, તેની તે પ્રીતિપૂર્વક અર્પણ કરાયલી ભેટને હું પ્રીતિપૂર્વક ગ્રહણ કરું છું. ૨૬

ભાવાર્થઃ—જેમ ક્ષુદ્ર દેવો ધનાદિકથી અને એવાજ યજ્ઞથી પ્રસન્ન થાય છે; તેમ મહાવિભૂતિઓના સ્વામી એવા હું પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે કંઈ ધનવાળા યજ્ઞાદિની જરૂર રહેતી નથી; કેમકે હું તો માત્ર અંતઃકરણપૂર્વકની શ્રદ્ધાભક્તિ તરફ જોઉં છું, બાહ્યપદાર્થો તરફ નહિ. વળી ભક્તજને અર્પણ કરેલા પત્રપુષ્પાદિ જીજ્ઞ પદાર્થો સ્વીકારું છું તે માત્ર અનુગ્રહમાટેજ સ્વીકારું છું.

યત્કરોપિ યદશ્રાસિ યજ્જુહોષિ દદાસિ યત્ ।

યત્તપસ્યસિ કૌંતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥૨૭॥

માટે હે કુંતાના પુત્ર ! તું પણ સ્વભાવથી કે શાસ્ત્રનો આજ્ઞાથી જે કાંઈ કર્મ કરે, જે કાંઈ ખાય, જે કાંઈ હોમે જે કાંઈ આપે અને જે કાંઈ તપ કરે, તે સઘળું મને અર્પણ કરતો રહે; અને અને તો મારી પ્રીતિ પામવા માટેજ કર્મો કર, કે જેથી તે વધારે કાળજીથી અને ઉત્તમરીતે ધર્મશકે તથા આપોઆપજ મને અર્પણ થાય.

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષયસે કર્મબંધનૈઃ ।

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥૨૮॥

કેમકે એવી રીતે મન તથા દેહને કર્માર્પણરૂપી સં-
ન્યાસયોગમાં જોડવાથી કર્મનાં તે તે શુભાશુભ ફળ-
રૂપી બંધનોથી તું મુક્ત થઈશ અને તેથી આવાગમન-
થી પણ વિમુક્ત થઈને મને પામીશ. ૨૮

આપ જો ભક્તનેજ મોક્ષ આપતા હો અને અભક્તને મોક્ષ
ન આપતા હો, તો તો આપમાં રાગદ્વેષાદિક વિષમ દૃષ્ટિ ગણાય.
તેનો શ્રીકૃષ્ણુ ભગવાન હવે ઉત્તર આપે છે.

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજંતિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥

હું સર્વ પ્રાણીઓને વિષે સમાનપણે રહું છું તે
એટલા માટે કે, મારે કોઈ પ્રિય પણ નથી અને અપ્રિય
પણ નથી; છતાં જેઓ મને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક ભજે
છે, તેઓ મારામાં વિશેષરૂપે રહે છે, અને હું
તેઓમાં વિશેષરૂપેજ રહું છું. ૨૯

ભાવાર્થ:—જેમ અગ્નિને સેવનારનું ટાઢ તથા અં-
ધારા વગેરેનું દુઃખ દૂર થાય છે, તેથી કાંઈ અગ્નિમાં
વિષમપણું નથી કરતું; અને જેમ કલ્પવૃક્ષ પોતાના
આશ્રિતની અભિલાષા પૂર્ણ કરે છે તેથી તેનામાં
વિષમપણું નથી ગણાતું; તેમ મને સેવનાર ભક્તોની
કામના પૂરી થાય છે, તથા તેમનું યોગક્ષેમ વહન
કરું છું, તેનું કારણ મારી વિષમ દૃષ્ટિ નથી, પણ
એ તો તેમના પ્રયત્નનો અને મારાપ્રત્યેની શ્રદ્ધા-
ભક્તિનો પ્રતાપ છે.

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।

સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥૩૦॥

કોઈ અત્યંત દુરાચારી મનુષ્ય પણ જો બીજા

દેવોના રૂપમાં મને આડકતરી રીતે ભજવાને બદલે સીધે સીધો મને પરમાત્માનેજ અનન્યપણે ભજતો હોય તો તેને શ્રેષ્ઠજ જાણવો. કારણ કે ‘પરમેશ્વરના ભજનથી હું કૃતાર્થ થઈશ’ એવા શુભ નિશ્ચયવાળો હોવાથી તે મને ભજે છે. ૩૦

માત્ર સારા નિશ્ચય ઉપરથીજ તેને સારો શાથી સમજવો ? એના ઉત્તર ઉપરાંત કુતર્કવાદીઓ આગળ પ્રતિજ્ઞા કરવાનો ઉત્સાહ પણ હવેના જ્ઞોકમાં અર્જુનને આપે છે.

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ।
કૌતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ ॥૩૧॥

દુરાચારી મનુષ્ય પણ મને ભજવાથી શીઘ્ર ધર્માત્મા (નિષ્કામભાવે સ્વધર્મપાલન કરનારો) થાય છે; અને તેથી બીજાં ચિંતનોને ઉપદ્રવોથી છોડાવનારી અનન્ય દૃઢ નિષ્ઠા હું પરમેશ્વરમાં પામીને મોક્ષનાજ માર્ગમાં ચાલે છે. માટે હું કુંતાના પુત્ર! વિવાદ કરનારા કુતર્કી જ્ઞોકોની સભાવચ્ચે ઢોલ પીટાવીને તથા હાથ ઉંચો કરીને નિઃસંશયપણે તું પ્રતિજ્ઞા કરજે કે, ભગવાનનો ભક્ત (દુરાચારી હોય તોપણ જો તે દુરાચાર છોડી દઈને શુભ નિશ્ચય અને પ્રયત્નવાળો થાય તો) કદી પણ અધો-ગતિ નથી પામતો અને કૃતાર્થજ થાય છે. ૩૧

એ પ્રમાણે મારી ભક્તિ નીચ કુળવાળાને અને દુરાચારીને પણ પવિત્ર કરે છે; તો પછી સદાચારી અને કુળવાનને પવિત્ર કરે એમાં તો આશ્ચર્યજ શું ! તે હવે કંઈ છે.

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।
સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥
કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્ત્તા રાજર્ષયસ્તથા ।
અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥૩૨॥

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ યુક્તવૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥૩૪॥

હે પૃથાપુત્ર ! જેઓ અત્યંત આદિ નીચ જાતિમાં જન્મેલા હોય; જેઓ ખેતી આદિનાં કર્મ કરનારા વૈશ્યો હોય તથા જેઓ વેદાધ્યયનરહિત સ્ત્રી અને શૂદ્ર આદિ હોય; તેઓ પણ મારો આશ્રય કરીને નિઃસંદેહ ઉત્તમ ગતિ પામે છે, તો જે પુણ્યકર્મ (સુકૃત) કરનારા બ્રાહ્મણો તથા રાજર્ષિઓ મારા ભક્ત હોય; તેઓ ઉત્તમ ગતિ પામે એમાં કહેવું જ શું ! મારે તું પણ આ નાશવંત અને સુખરહિત સંસારમાં રાજર્ષિનો દેહ પામ્યો છે, તો સ્વાર્થનો તુચ્છ હેતુ તજ દે. અને સદાના પરમસુખરૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિનો અત્યંત હિતાવહ હેતુ રાખીને નિષ્કામભાવે કર્મ કરતો થકો મારું ભજન કર; મારાવિષે મન રાખ; મારો ભક્ત થા; મારું જ યજન કર અને મને જ નમસ્કાર કર. એ પ્રમાણે કર્મયોગવડે મારે પરાયણ થઈ ચિત્તશુદ્ધિ વધતાં ચિત્તને પણ તું મારામાં પૂરેપૂરું સ્થિર કરી શકીશ અને મને—સચ્ચિદાનંદવન પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈશ.

હરિઃ ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મ-
વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે રાજવિદ્યા-
રાજગુહ્યયોગો નામ નવમોઽધ્યાયઃ ॥૧॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ
નામનો નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૦ મો—વિભૂતિયોગ

સાતમા, આઠમા અને નવમા અધ્યાયમાં પરમેશ્વરનું ભજવા-
યોગ્ય સ્વરૂપ કહ્યું તથા સંક્ષેપમાં પરમેશ્વરની વિભૂતિ કહી. હવે
આ અધ્યાયમાં તે વિસ્તારથી કહેવાને તથા ઈશ્વરભક્તિની આવ-
શ્યકતા સમજાવવાને ભગવાન કહે છે કે—

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

ભૂય એવ મહાબાહો ગૃણુ મે પરમં વચઃ ।

યત્તેઽહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥૧॥

યુદ્ધ આદિ સ્વધર્મ આચરવામાં તથા દુઃખી અને
સાધુજનોની સેવા કરવામાં કુશળ ભુજવાળા હે
અર્જુન ! તું પ્રીય પણ મારું પરમાર્થસંબંધી ઉત્તમ
વચન સાંભળ. કેમકે તું મારા ઉપર પ્રીતિવાળો હોઈ
મારા વચનથી આનંદ પામે છે, તેથી તારા હિતની
ધૃત્યાર્થી કહેવા ધારું છું. ૧

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ।

અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥૨॥

હું ઉત્પત્તિરહિત છું, તથા ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન ઇત્યાદિ
સર્વ બાબતોમાં દેવો અને મહર્ષિઓનું મૂળકારણ પણ
હું છું; તેથી દેવગણો અને ભૂગુ આદિ મહર્ષિઓ પણ
મારી ઉત્પત્તિ થઈ હોય એવું જાણુતા અને માનતા નથી.

યો મામજમનાદિં ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ।

અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥૩॥

માટે સર્વનું કારણ હું હોવાથી જે કોઈમને અનાદિ, અજન્મા તથા સર્વ લોકોનો મહેશ્વર જાણે છે; તે પુરુષ આ મરવાને સૃજાયલા સર્વ મનુષ્યો તથા પદાર્થોમાં મોહરહિત થઈને સર્વ પાપોથી મુક્ત અર્થાત્ શુદ્ધ થાય છે.

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

વિવેકબુદ્ધિ (સારાસારની સમજણ), તત્ત્વજ્ઞાન, નિર્મોહતા, ક્ષમા, સત્ય, દમ (ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ), શમ (અંતઃકરણનો નિગ્રહ), સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, નાશ, ભય, અભય, અહિંસા (મન ક્રમ કે વચનથી કોઈને પીડા નહિ કરવી), સમતા (મિત્ર અને શત્રુ તરફ રાગદ્વેષ ન રાખતાં સમભાવ રાખવો). તુષ્ટિ (દૈવેચ્છાથી આવી મળે તેમાં સંતોષ રાખવો), આગળ કહેવામાં આવશે એવાં શરીરાદિનાં તપ, દાન (ન્યાયથી મેળવેલા પદાર્થ સુપાત્રને આપવા તે) તથા સુકીર્તિ અને અપકીર્તિ ઇત્યાદિથી ઉપજતા સર્વ પ્રકારના મનોભાવ, એ સર્વ મારા અધિષ્ઠાનપણાથીજ પ્રાણીઓને થાય છે. ૪,૫

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

ભૃગુ આદિ સાત મહર્ષિઓ, તથા તેમનાથી પણ પ્રાચીન એવા સનક, સનંદન, સનાતન અને સનતકુમાર એ ચાર ઋષિઓ, તથા સ્વાયંભુવ ઇત્યાદિ મનુઓ, એ સર્વ મારાથીજ પ્રભાવવાળા થયા છે. કેમકે તેઓ સર્વ મારીજ માનસિક સૃષ્ટિથી-એટલે કે મારા મન-માંથી ઉપજ્યા છે. વળી આ જગતમાં જે બ્રાહ્મણ આદિ પ્રજા છે, તે પણ એ મહર્ષિઓનીજ પ્રજા હોવાથી પૌત્ર-

પ્રપૌત્રરૂપે તથા શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિરૂપે ભારીજ પ્રજા છે.

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

સોઽવિકંપેન યોગેન યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥૭॥

એ પ્રમાણે જે કોઈ ભારી એ ભૃગુ આદિ અનેકવિધ યોગવિભૂતિઓને તથા ભારા ઐશ્વર્યને તત્ત્વથી જાણે છે; તેનું ધ્યેય તથા આચરણ પલટાઈ જઈને તે ભારી પ્રીતિ તથા પ્રાપ્ત માટે અડગભાવે યોગમાર્ગમાં જોડાઈ જાય છે, એમાં સંદેહ નથી. ૭

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥૮॥

કેમકે ઉપર કહ્યું તેમ એ ભૃગુ, મનુ આદિ વિભૂતિ-ઓદ્વારા હુંજ આ સમગ્ર જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છું, તથા ભારાવડેજ સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થો ઉપજે તથા પ્રવર્તે છે; તેથી જેઓ મને એવો અત્યંત મહાન જાણે છે તે વિવેકી જનો સ્વભાવથીજ ભારાપ્રત્યે ભાવ-ભકિતવાળા થઈને મને ભજે છે. ૮

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥૯॥

એવા શ્રદ્ધાભકિતવાળા વિવેકી જનો ભારામાંજ ચિત્ત અને પ્રાણને જોડવા ઉપરાંત વાણીવડે પણ સિદ્ધા-ત્માઓનાં પ્રમાણોસહિત પરસ્પરમાં સદા ભારાજ ગુણ અને મહિમાની ચર્ચા તથા ઝોધ કરે છે; અને ભારા સ્વરૂપનો ઝોધ થયા પછી પણ નિત્યપ્રતિ મારુંજ કથન-કીર્તન કરતા થકા સંતોષ તથા આનંદ ભોગવે છે. ૯

એવાઓનેજ હું યથાર્થ જ્ઞાન આપું છું તે હવે કહે છે.

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥૧૦॥

એવા નિરંતર મારેવિષે આસક્તિવાળા અને પ્રીતિ-
પૂર્વક મને ભજનારા તે વિવેકી અને ભાવભક્તિવાળા
જનોને હું બુદ્ધિદ્વારા એવો ઉપાય આપું છું, કે જે
ઉપાયથી તેઓ મને પામે છે. ૧૦

હું તેઓને સાક્ષાત્કારપર્યંતનું જ્ઞાન આપીને તથા મારા
સ્વરૂપનો યથાવત્ અનુભવ કરાવીને અવિદ્યાથી થયેલા તેઓના
જન્મમરણરૂપી સંસારનો નાશ કરું છું, તે વાત હવે કહે છે.

તૈષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મ ભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥૧૧॥

તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે હું તેમની બુદ્ધિ-
વૃત્તિમાં રહીને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશિત દીપકવડે તેમના
અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરું છું. ૧૧

આગળ સંક્ષેપમાં કહેલી વિભૂતિઓને વિસ્તારથી બજાવવા માટે
અર્જુન હવે સ્તુતિપૂર્વક પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:-

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિભુમ્ ॥૧૨॥

આહુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ॥૧૩॥

આપ નિત્યપુરુષ, સ્વયં પ્રકાશરૂપ, આદિદેવ, અજ-
ન્મા તથા વ્યાપક છે; માટે ભૃગુ આદિ સર્વ ઋષિઓ,
દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ તથા વ્યાસ આપને
પરમશ્રદ્ધા, પરમધામ તથા પરમ પવિત્ર કહે છે; અને
આપ પણ મને એમજ કહો છો. ૧૨, ૧૩

સર્વમેતદ્વતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।

ન હિ તે ભગવન્વ્યર્ત્તિવિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥૧૪॥

માટે હે કેશવ ! જે કાંઈ આપ મને કહી રહ્યા છો,
તે બધું હું સત્ય માનું છું. કારણ કે હે ભગવાન !

આપના આ સ્વરૂપનો આ વિભાવ અમારા ઉપર અનુ-
ગ્રહ કરવા માટે થયેલો છે એમ દેવતાઓ પણ જાણતા
નથી; તથા દાનવો પણ જાણતા નથી કે આપનો
આ વિભાવ તેમના નિગ્રહ માટે છે ૧૪

સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ।

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥૧૫॥

હે સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારા ! હે સર્વ
ભૂતોના સ્વામી અને નિયંતા ! હે દેવોના દેવ ! હે જગત-
નો પાલક એવા પુરુષોત્તમ ! આપ સ્વયં પ્રકાશ છો
તેથી પોતાથીજ પોતાને જાણો છો. ૧૫

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

યાભિર્વિભૂતિમિલ્લોકાનિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥

આપ જે જે આશ્ચર્યકારક દિવ્ય વિભૂતિઓવડે
આ સંવ્રણા લોકોમાં વ્યાપી રહ્યા છો તે સંવ્રણી
વિભૂતિઓ સંપૂર્ણ રીતે કહેવાને આપજ યોગ્ય છો ૧૬

વિભૂતિઓ કહેવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં અર્જુન બે શ્લોકથી
ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે.

કથં વિદ્યામહં યોગિંસ્ત્વાં સદા પરિચિંતયન્ ।

કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિંત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥૧૭॥

હે યોગીશ્વર ! કયી કયી વિભૂતિઓવડે સદા
આપનું ચિંતન કરવાથી હું આપને જાણી શકું ?
તથા હે ભગવન્ ! કયા કયા પદાર્થોમાં મારે આપ
ચિંતન કરવા યોગ્ય છો ? ૧૭

ચિત્ત આપથી બહિર્મુખ હોય ત્યારે પણ આપની જે જે
વિભૂતિઓદ્વારા આપનું ચિંતન થઈ શકે, તે તે વિભૂતિઓ
વિસ્તારથી કહો, એમ હવે કહે છે.

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।

ભૂયઃ કથય તૃપ્સિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥૧૮

આપનાં વચનામૃત સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી; માટે હે જનાર્દન ! આપનું સર્વજ્ઞપણું તથા સર્વશક્તિપણું આદિ યોગબળ, તથા આપની વિભૂતિઓ મને ફરી વિસ્તારથી કહો. ૧૮

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

હંત તે કથયિष્યામિ दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યંતો વિસ્તરસ્ય મે ॥૧૯॥

અહો વત્સ ! મારી બીજી નાની નાની વિભૂતિઓનો તો અંત નથી; માટે હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મારી કેટલીએક મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓજ હું તને કહીશ. ૧૯

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥૨૦॥

હે ગુડાકેશ ! સર્વજ્ઞપણું અને સર્વશક્તિમાનપણું ઇત્યાદિ ગુણોવડે સર્વ ભૂતોના અંતઃકરણમાં નિયંત્રિત રહેલો આત્મા હું છું; તથા સર્વ પ્રાણીપદાર્થોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનાર પણ હું છું. ૨૦

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।

મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥૨૧॥

બાર આદિત્યોમાં વામનાવતારધારી વિષ્ણુ નામે આદિત્ય હું છું; સર્વ પ્રકાશક પદાર્થોમાં વિશ્વવ્યાપક કિરણવાળો સૂર્ય હું છું; મરુતાદિ દેવવિશેષોમાં મરીચિ નામે દેવ હું છું; અથવા આવહ, પ્રવહ, વિવહ, પરાવહ, ઉદ્વહ, સંવહ અને પરિવહ, એ સાત પ્રકારના વાયુગણોમાં મરીચિ નામનો વાયુ હું છું તથા સર્વ નક્ષત્રોમાં ચંદ્રમા હું છું. ૨૧

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥૨૨॥

વેદોમાં સામવેદ હું છું; દેવતાઓમાં ઈંદ્ર હું છું; ઈંદ્રિયોમાં મન હું છું તથા સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલી ચેતનાશક્તિ હું છું. ૨૨

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।

વસૂનાં પાવકશ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિશ્વરિણામહમ્ ॥૨૩॥

અગ્નિઆર રુદ્રોમાં શંકર હું છું; યક્ષ તથા રાક્ષસોમાં કુબેર હું છું; આઠ વસુઓમાં અગ્નિ હું છું અને સર્વ પર્વતોમાં મેરુપર્વત હું છું. ૨૩

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ બૃહસ્પતિમ્ ।

સેનાનીનામહં સ્કંદઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥૨૪॥

હે પૃથાના પુત્ર! સર્વ પુરોહિતોમાં મુખ્ય એવો દેવોનો પુરોહિત બૃહસ્પતિ મને જાણ; સેનાપતિઓમાં કાર્તિકસ્વામી હું છું તથા સ્થિર જલાશયોમાં મહાસાગર હું છું. ૨૪

મહર્ષીણાં ભૃગુરહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥૨૫॥

મહર્ષિઓમાં ભૃગુઋષિ હું છું; વાણીઓમાં એકાક્ષર મંત્રરૂપ ઐંકાર હું છું; શ્રુતિ અને સ્મૃતિએ કહેલા સર્વ યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું છું અને સર્વ સ્થાવર પદાર્થોમાં હિમાલય હું છું. ૨૫

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગંધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥૨૬॥

સર્વ વૃક્ષોમાં પીપળો હું છું; દેવતાઓમાંથી ઋષિ-પણું પામનારાઓમાં દેવર્ષિ નારદ હું છું; ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ ગંધર્વ હું છું તથા સિદ્ધોમાં જન્મથીજ આત્મજ્ઞાન પામેલા કપિલમુનિ હું છું. ૨૬

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

ઘોડાઓમાં અમૃતને માટે ક્ષીરસમુદ્રનું મથન કરતાં મળેલા ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામના ઘોડાને મારી વિભૂતિ જાણુ; સર્વ હાથીઓમાં ક્ષીરસમુદ્રના મથન-સમયે મળેલો ઐરાવત હાથી મારી વિભૂતિ જાણુ અને સર્વ મનુષ્યમાં રાજા મને જાણુ. ૨૭

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥

સર્વ આયુધોમાં વજ્ર હું છું; ગાયોમાં સર્વ કામનાઓને પૂર્ણ કરનારી કામદુધા હું છું; પ્રજોત્પત્તિ-માં કામ હું છું અને સર્પમાત્રમાં વાસુકી સર્પ હું છું.

अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९॥

ઝેરરહિત નાગોમાં શેષનાગ હું છું; જલચરોમાં વરુણ હું છું; પિતૃઓમાં અર્યમા હું છું; અને નિયમમાં રાખનારાઓમાં યમરાજા હું છું. ૨૯

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

દૈત્યોમાં પ્રહ્લાદ હું છું; વશ કરનારા અથવા ગણુના કરનારાઓમાં કાલ હું છું; પશુઓમાં સિંહ હું છું અને સર્વ પક્ષીઓમાં ગરુડ હું છું. ૩૦

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

પાવન કરનારા અને વેગવાળા પદાર્થોમાં વાયુ હું છું; શસ્ત્રધારી શૂરાઓમાં શ્રીરામચંદ્ર અથવા

પરશુરામ હું છું; મત્સ્યોમાં મધરમચ્છ હું છું તથા
નદીઓમાં ગંગા માફે સ્વરૂપ છે. ૩૧

સર્ગાણામાદિરંતશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥૩૨॥

હે અર્જુન ! આકાશ ઇત્યાદિ સૃષ્ટિનો આદિ,
મધ્ય તથા અંત પણ હું છું (અર્થાત્ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
અને પ્રલયને મારીજ વિભૂતિ જાણવી); સર્વ વિદ્યા-
ઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા હું છું; વાદ કરનારાઓમાં
(વાદ, જલ્પ અને વિતંડા, એ ત્રણ પ્રકારના પ્રસિદ્ધ
વાદોમાં) વાદx હું છું. ૩૨

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વંદ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અહમેવાક્ષયઃ કાલો વાતાઽહં વિશ્વતોમુખઃ ॥૩૩॥

સર્વ અક્ષરોમાં અકાર વ્યાપી રહેલો હોવાથી તે
શ્રેષ્ઠ અકાર હું છું; તત્પુરુષ આદિ સમાસોમાં બન્ને
પદનો અર્થ જેમાં મુખ્ય છે એવો દ્વંદ્વ સમાસ હું છું;
સર્વ કાળોમાં પ્રધાન એવો અક્ષય કાળ હું છું અને
કર્મફળ આપનારાઓમાં સર્વ કર્મોનું ફળ આપનારો
જે સર્વ વ્યાપી નિયમ તે હું છું. ૩૩

x એ ત્રણ પ્રકારના વાદોમાં ‘જલ્પવાદ’ તેને કહે છે કે જેમાં
વાદી અને પ્રતિવાદી બન્ને પ્રમાણોથી તથા તર્કોથી પોતપોતાનો
પક્ષ સ્થાપન કરીને પરસ્પર એકબીજાના પક્ષમાં દૂષણ આપે છે.
‘વિતંડાવાદ’ તેને કહે છે કે એક મનુષ્ય પોતાનો પક્ષ સ્થાપન કરે
છે, તથા બીજો છળ, જાતિ અને નિઝાડસ્થાન વડે સામા પક્ષને
દૂષણ આપે છે, પણ પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરતો નથી. આ બે પ્રકાર-
ના વાદ તો માત્ર વાદીની પરીક્ષામાંજ ઉપયોગી છે. ‘વાદ’ તેને કહે
છે કે જે સંવાદના તત્ત્વના નિર્ણય માટે શુરુ શિષ્ય વચ્ચે અથવા
સબજનો વચ્ચે કશા પણ રાગદ્વેષ વિના જે કરાય છે. આ પ્રમાણે
તે બીજા વાદો કરતાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી પરમેશ્વરની વિભૂતિ ગણાય છે.

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહરઃ દ્વવશ્ચ ભવિષ્યતામ્ । કીર્તિઃ
શ્રીર્વાક્ ચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥૩૪॥

સંહાર કરનારાઓમાં સર્વનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ હું
છું; જેમનું કલ્યાણ થવાનું છે એવા પુરુષોનો અભ્યુ-
દય હું છું; અને નારીઓમાં જે કીર્તિ, લક્ષ્મી, વાણી,
સ્મરણશક્તિ, મેધા (નિર્ણયશક્તિ), ધીરજ અને
ક્ષમા, એ સાત દેવીઓ હું છું. ૩૪

ભાવાર્થ:-એ સાત દેવીઓના આભાસથી પ્રાણીઓ
પ્રશંસા પામે છે, માટે એ કીર્તિ આદિ પણ પર-
માત્માની વિભૂતિઓ છે.

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥३५॥

સામમાત્રમાં ત્વામિંદ્ર હવામહે એ ઋચ્યાવડે ઈંદ્રનું
સર્વેશ્વરરૂપે ગાનસ્તવન થાય છે તે બૃહત્સામ હું
છું; છંદવાળા મંત્રોમાં ગાયત્રીમંત્ર હું છું; બાર
માસોમાં માર્ગશીર્ષ માસ હું છું અને છ ઋતુ-
ઓમાં વસંતઋતુ હું છું. ૩૫

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥

એકબીજાને છેતરનારાઓમાં જુગાર હું છું;
પ્રભાવવાળાઓમાં પ્રભાવ હું છું; વિજય કરનારા-
ઓનો જય હું છું; વ્યવસાયીઓમાં ઉદ્યમ હું છું
તથા સાત્ત્વિક મનુષ્યોમાં સત્ત્વગુણ હું છું. ૩૬

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥३७॥

યદુવંશીઓમાં વાસુદેવ હું છું; પાંડવોમાં અર્જુન

હું છું (અર્થાત્ તું પણ મારી વિભૂતિ છે); મુનિઓમાં વેદાર્થનું મનન કરનારા વેદવ્યાસ હું છું અને કાવ્ય-વેતા કવિઓમાં શુકાચાર્ય હું છું. ૩૭

દંડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્ ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥૩૮॥

દંડ કરનારાઓમાં જે દંડવડે અનીતિવાળા પણ નિયમમાં રહે છે તે દંડ હું છું; વિજય ઇચ્છનારાઓની જે સાત્ત્વિક નીતિ તે હું છું; ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં ગુપ્ત રાખવાના સાધનરૂપ મૌન હું છું; અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું તત્ત્વજ્ઞાન હું છું. ૩૮

યદ્વાપિ સર્વભૂતાનાં बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥૩૯॥

સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થોમાં કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે જે મારા વિના થઈ અને રહી શકે. માટે હે અર્જુન! સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિનું જે મૂળકારણ અથવા બીજ તે પણ હું છું. ૩૯

નાંતોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનાં પરંતપ ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरો मया ॥૪૦॥

હે પરંતપ અર્જુન! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી; માટે વિભૂતિઓનો આ વિસ્તાર મેં તને ઉદ્દેશપૂરતો જ કહ્યો છે. ૪૦

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं મમ तेજોઽશસંભવમ્ ॥૪૧॥

દુઃકમાં જે જે વસ્તુ વિભૂતિવાળી, સંપત્તિવાળી તથા પ્રભાવ કિંવા બળવાળી હોય; તેને તેને તું મારા જ તેજના અંશવડે ઉપજેલી જાણુ. ૪૧

અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ।

વિષ્ટમ્યાહમિદં કૃત્સ્તમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥૪૨॥

અથવા હે અર્જુન ! જુદી જુદી વસ્તુમાં જુદા જુદા રૂપે રહેલા એવા મને જાણવાનું તારે શું પ્રયોજન છે? કેમકે આ આખા જગતને હું મારા એકજ અંશવડે ધારણ કરીને તથા વ્યાપીને રહેલો છું. ભાવાર્થ કે, આ સંસારમાં મારા સિવાયની કોઈ પણ જગ્યા ખાલી નથી. ૪૨

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम
दशमोऽध्यायः ॥३॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો વિભૂતિયોગ નામનો
દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

विद्येश्वरदर्शन

અધ્યાય ૧૧ મો-વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

દશમા અધ્યાયમાં છેલ્લા શ્લોકવડે પોતાનું વિશ્વરૂપે રહેલું ઈશ્વરપણું જણાવ્યું. તે વિશ્વરૂપ જોવાને ઈચ્છતો અર્જુન આ ઈશ્વરરૂપની પ્રશંસા કરતો થકો ચાલે શ્લોકથી પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ। અર્જુન કહે છે:-

મદનુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્ ।

યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોઽયં વિગતો મમ ॥૧॥

મારો શોક ટાળવાને આપે ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય એવાં જે દેહ તથા આત્માનો વિવેક દર્શાવનારાં અધ્યાત્મ-વચનો કહ્યાં હતાં તેથી “હું મારનાર છું તથા તેઓ મરનાર છે” એવો મારો ભ્રમ ટળી ગયો છે. ૧

ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।

ત્વત્તઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥૨॥

હે કમલના પત્ર જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા ભગવાન ! “આખા વિશ્વની ઉત્પત્તિ તથા લયનું કારણ હું છું” ઇત્યાદિ આપનાં વચનોવડે મેં જે વિસ્તારથી સાંભળ્યું તે પ્રમાણે આપજ વિશ્વની ઉત્પત્તિ ઇત્યાદિ કરો છો; આપજ પ્રાણીઓ પાસે શુભાશુભ કર્મો કરાવો છો; આપજ તેનાં બંધ, મોક્ષ આદિ પ્રજા આપો છો; તથા આપજ સર્વના નિયંતા છો. તે છતાં પણ આપ નિર્વિકારી, સર્વપ્રત્યે સમાન, અનાસક્ત, ઉદાસીન ઇત્યાદિ અપાર મહત્તાવાળા છો એ વાત

પણ મેં સાંભળી; તેથી “હું કર્તા છું” એવો પણ મારો મોહ મટી ગયો છે. ૨

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥૩॥

હે પરમેશ્વર ! “હું આ આખા જગતને મારા એકજ અંશવડે ધારણ કરીને રહ્યો છું” એમ જે આપ મને કહો છો તે પણ યથાર્થ છે; પરંતુ હે પુરુષોત્તમ ! આપનું એ ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, બળ, વીર્ય તથા તેજવાળું ઇશ્વરી સ્વરૂપ હું સાક્ષાત્ જોવાને ઇચ્છું.

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥૪॥

હે પ્રભો ! હે યોગેશ્વર ! આપનું તે ઐશ્વર્યાદિ-સહિત સ્વરૂપ માત્ર મારા કહેવા ઉપરથી નહિ, પણ તે મારાથી જોઈ શકાશે એમ આપ માનતા હો તોજ આપનું તે અવિનાશી રૂપ મને દેખાડો. ૪

અર્જુનની એ પ્રાર્થના સાંભળીને ભગવાન પોતાનું અદ્ભુત સ્વરૂપ જોવા માટે અર્જુનને ચાર શ્લોકવડે સાવધ કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥૫॥

હે પૃથાના પુત્ર ! મારાં અનેક આકારવાળાં અને શ્વેત તથા શ્યામ આદિ રંગવાળાં સેંકડો અને હજારો દિવ્ય રૂપોને તું જો. ૫

पश्यादित्यान्वसूनुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥૬॥

હે ભરતવંશી અર્જુન ! બાર સૂર્યો, આઠ વસુઓ, અગિયાર રુદ્રો, બે અશ્વિનીકુમારો, ઓગણપચાસ

વાયુઓ અને બીજાં પૂર્વે નહિ જોયેલાં એવાં પુષ્કળ
આશ્ચર્યો મારા દેહમાં રહેલાં તું જો. ૬

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

મમ દેહે ગુડાકેશ યચ્ચાન્યદ્દ્રષ્ટુમિચ્છસિ ॥૭॥

હે ગુડાકેશ ! જ્યાં ત્યાં ભટકવાથી કરોડો વર્ષે
પણ જોઈ શકાય નહિ એવું ચરાચરસહિત આખું
જગત મારા દેહના એકજ ભાગમાં એકજ અવયવ-
રૂપે રહેલું છે તે હવે તું જો; અને જગતનું કારણ,
આશ્ચર્ય, અવસ્થા તથા જયપરાજયાદિ જે કંઈ
જોવાને ઇચ્છતો હોય તે સર્વ મારા દેહમાં રહેલું જો. ૭

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥૮॥

પરંતુ તારાં આ ચમત્ચક્ષુવડે તું મને એવા રૂપે
જોઈ શકીશ નહિ; માટે હું તને દિવ્ય જ્ઞાનચક્ષુ આપું
છું તેનાવડે તું મારા અદૃશ્ય બદના બટાવનારા
અદ્ભુત સામર્થ્યને જો. ૮

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

દર્શયામાસ પાર્થાય પરમં રૂપમૈશ્વરમ્ ॥૯॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહાયોગેશ્વર શ્રીહરિએ એ
પ્રમાણે કહીને પછી પૃથાના પુત્ર અર્જુનને પોતાનું
પરમ આશ્ચર્યવાળું વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું. ૯

એ ઈશ્વરરૂપનું હવે સંજય વર્ણન કરે છે.

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

અનેકદિવ્યાભરણં દિવ્યાનેકોઘતાયુધમ્ ॥૧૦॥

દિવ્યમાલ્યાંબરધરં દિવ્યગંધાનુલેપનમ્ ।

સર્વાશ્ચર્યમયં દેવમનંતં વિશ્વતોમુખમ્ ॥૧૧॥

તે રૂપ અનેક મુખ તથા નેત્રવાળું, અનેક આશ્ચર્ય-
કારક વસ્તુઓ દર્શાવનારું, અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય આભૂ-
ષણવાળું, અનેક જાતનાં ઉગામેલાં દિવ્ય આયુધવાળું,
દિવ્ય પુષ્પમાળાઓ તથા વસ્ત્રોને ધારણ કરનારું, દિવ્ય
ચંદનાદિના લેપવાળું, અનેક આશ્ચર્યોવાળું, પ્રકાશમાન,
છેડાવગરનું તથા સર્વ તરફ મુખોવાળું હતું. ૧૦, ૧૧

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેદ્યુગપદુત્થિતા ।

યદિ માઃ સદૃશી સા સ્યાદ્દ્વાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥

આકાશમાં જે એકસાથે હજારો સૂર્યો પ્રકાશ
પ્રકટ થાય તોજ તે પ્રકાશ તે વિશ્વરૂપની કાન્તિને
કંઈક મળતો આવે. ૧૨

તત્રૈકસ્યં જગત્કૃત્સ્નં પ્રવિભક્તમનેકવા ।

અપર્યદેવદેવસ્ય શરીરે પાંડવસ્તદા ॥૧૩॥

અનેક પ્રકારના વિભાગમાં વહેંચાયેલું એવું
સત્ત્વળું જગત, તે દેવના દેવ એવા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના
શરીરના એકજ ભાગમાં તેના અવયવરૂપે એકત્ર
રહેલું તે વખતે અર્જુને જોયું. ૧૩

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ઠો હૃષ્ટરોમા ધનંજયઃ ।

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાંજલિરભાષત ॥૧૪॥

એ ઉત્તમ રૂપનાં દર્શન કરીને અર્જુન આશ્ચર્ય-
ચકિત થયો. હૃષ્ણથી તેનાં રૂપાણં ઉભાં ચક્ર ગયાં અને
તે વિશ્વરૂપ દેવને મસ્તકવંડે પ્રણામ કરીને તથા
જે હાથ જોડીને બોલ્યો. ૧૪

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે :-

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે સર્વાંસ્તથા ભૂત-
વિગેષસંઘાન્ । બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થમૃષીંશ્ચ
સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥૧૫॥

હે દેવ ! આપના દેહમાં આદિત્ય આદિ દેવાને, તથા અંડજ, જરાયુજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ્જ આદિ સર્વ પ્રાણીઓના સમુદાયોને, આપની નાભિમાંથી ઉપજીને કમળમાં બેઠેલા દેવાના આધપતિ બ્રહ્માને, વસિષ્ઠ આદિ સર્વ દિવ્ય ઋષિઓને તથા તક્ષક આદિ સર્વ સર્પોને હું જોઉં છું. ૧૫

અનેક બાહૂદરવક્ત્રનેત્રં પશ્યામિ ત્વાં સર્વતોઽ
નંતરૂપમ્ । નાંતં ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિં પશ્યામિ
વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપમ્ ॥૧૬॥

હે વિશ્વના ઇશ્વર ! આપને હું સર્વ તરફથી અનેક ભુજ, પેટ, મુખ અને નેત્રવાળા; અનંત રૂપવાળા અને વિશ્વરૂપને ધારણ કરેલા જોઉં છું તથા આપના અંત, મધ્ય અને આદિને દેખતો નથી. ૧૬

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ તેજોરાશિં
સર્વતો દીપ્તિમંતમ્ । પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમં-
તાદીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમપ્રમેયમ્ ॥૧૭॥

વળી આપને મુગટવાળા, ગદાધારી, ચક્રધારી, પ્રકાશમાન, તેજના સમૂહરૂપ, પ્રજ્વલિત અગ્નિ તથા સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા, અને માપી શકાઓ નહિ એવા સર્વ તરફથી જોઉં છું. ૧૭

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં
નિધાનમ્ । ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા સનાતન-
સ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥૧૮॥

આપ મુમુક્ષુઓએ જાણવા જેવા અક્ષર પરબ્રહ્મ છો; આપજ આ વિશ્વના પરમ આશ્રયરૂપ છો; આપજ શાશ્વત ધર્મના અવિનાશી રક્ષક છો તથા સનાતન પુરુષ પણ આપજ છો; એવો હવે મારો મત થયો છે. ૧૮

અનાદિમધ્યાંતમનંતવીર્યમનંતબાહું શશિસૂર્ય-
નેત્રમ્ । પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહુતાશવક્ત્રં સ્વતેજસા
વિશ્વમિદં તપંતમ્ ॥૧૯॥

હે પ્રભો ! આપને હું આદિ મધ્ય અને અંતરહિત,
અનંત પ્રભાવવાળા, અનંત શક્તિવાળા, અનંત
ભુજવાળા, ચંદ્ર તથા સૂર્ય જેવાં નેત્રવાળા, ધગ-
ધગતા અગ્નિ જેવાં મુખવાળા, તથા પોતાના અપાર
તેજથી આ જગતને તપાવી રહેલા જોઉં છું. ૧૯

દ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમંતરં હિ વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન
દિશશ્ચ સર્વાઃ । દૃષ્ટ્વાઽદ્ભુતં રૂપમુગ્રં તવેદં લોક-
ત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥૨૦॥

હે મહાત્મા ! આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું આ
સર્વ અંતર, તથા સઘળી દિશાઓ એક આપથીજ
ભરપૂર થયેલી જણાય છે; તથા પૂર્વે કદી નહિ જોયેલું
આપનું આ અદ્ભુત અને ઉગ્ર રૂપ જોઈને ત્રણે લોકને
અત્યંત ભયભીત થયેલા જોઉં છું. ૨૦

અમી હિ ત્વાં સુરસંઘા વિશંતિ કેચિદ્ધીતાઃ
પ્રાંજલયો ગૃણંતિ । સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ
સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥૨૧॥

આ દેવોના સમુદાયો ભયભીત થઈને આપને
શરણે આવે છે. એમાં કેટલાક તો ભય પામી છોટેજ
ઉભા રહી બે હાથ જોડીને આપને પ્રાર્થના કરે છે કે “હે
કૃપાસાગર ! અમારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો ” તથા
મહાન ઋષિઓ અને સિદ્ધોના સમુદાયો “સ્વસ્તિ”-
સર્વાનું ભલું થાઓ-કલ્યાણ થાઓ-એમ કહીને
પુષ્કળ સ્તવનોવડે આપની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે. ૨૧

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનો
મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ । ગંધર્વયક્ષાસુરમિદ્ધસંઘા વીક્ષંતે
ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥૨૨॥

વળી અગ્નીઆર રુદ્રો, આર આદિત્યો, આઠ વસુઓ,
સાધ્યદેવતાઓ, વિશ્વદેવા દેવતાઓ, બે અશ્વિની-
કુમારો, વાયુના સમૂહો, ઉષ્મપા (પિતૃઓ),* ગંધર્વો,
યક્ષો, વિરોચનાદિ અસુરો તથા સિદ્ધોના સમુદાયો,
એ બધા વિસ્મય પામીને આપને બેઠ રહ્યા છે. ૨૨

રૂપં મહત્તે बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहू-
रूपादम् । बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः
प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥२३॥

હે મહાબાહો ! બહુાં મુખવાળું, બહુાં નેત્રવાળું,
બહુા હાથવાળું, બહુા સાથળ અને ચરણોવાળું, બહુાં
પેટવાળું અને બહુી દાઢીને લીધે ભયંકર દેખાતું એવું
આપનું બહુ વિશાળ રૂપ બેઠને સર્વ લોકો તથા હું
બહુજ ભય પામ્યા છીએ. ૨૩

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्त-
विशालनेत्रम् । दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं
न विंदामि शमं च विष्णो ॥२४॥

* સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:-

यावदुष्णं भवेदन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः ।

पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हार्धिर्गुणाः ॥

અર્થાત્ જ્યાં સુધી અન્ન ઉતું હોય અને શ્રાદ્ધમાં જમનારા
વેદવેત્તાઓ જ્યાંસુધી વાણીનું મૌન રાખીને જમે છે, તથા
હવિષ્યાન્નના સારા નરસા સ્વાદની વાત નથી કરતા, ત્યાંસુધીજ
પિતૃઓ જમે છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે ઉષ્મપા હિ પિતરઃ
અર્થાત્ “ પિતૃઓ ઉષ્ણ અન્નના ભાગી છે. ” આથીજ ઉપલા
શ્લોકમાં પિતૃઓને ઉષ્મપા કહ્યા છે.

હે વિષ્ણો ! અંતરિક્ષમાં વ્યાપી રહેલા, અનેક પ્રદીપ્ત રંગવાળા, ઉઘાડેલાં મુખવાળા તથા અનેક પ્રકાશિત વિશાલ નેત્રાવાળા; એવા આપને જોઈને મારું અંતઃકરણ ભયભીત થયું છે; અને મને ધીરજ તથા શાંતિ રહેતી નથી. ૨૪

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव काल-
नलसंनिभानि । दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

હે દેવેશ ! દાઢોવડે ભયાનક તથા પ્રલયના અગ્નિ જેવાં પ્રકાશમાન આપનાં આ ભયંકર મુખોને જોઈને હું ભયથી દિગ્મૂઢ થઈ ગયો છું તથા મને શાંતિ વળતી નથી. મારે હે જગન્ના નિવાસરૂપ પરમાત્મા ! આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

ભગવાને આગળ કહ્યું હતું કે, “ જય અને પરાજય આદિ જે કંઈ તારે જોવું હોય તે મારા શરીરમાં જોઈ લે. ” તે સર્વ જોઈને અર્જુન હવે પાંચ શ્લોકવડે કહે છે.

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवाव-
निपालसंघैः । भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरा-
लानि भयानकानि । केचिद्विलम्बा दशनांतरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥२७॥

જયદ્રથ આદિ રાજાઓના સમૂહસહિત આ સર્વ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, તથા અમારા પણ શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ, તથા આ ભીષ્મપિતા-મહા, દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ ઇત્યાદિ પણ આપના તરફ દોડીને આપનાં દાઢોવડે અતિ ભયાનક દેખાતાં વિ-

કરાળ મુખોમાં પેસે છે. એમાં કેટલાક છુંદાઈ ગયેલાં
માથાં સાથે આપની દાઢોના વચલા ભાગોમાં
ચોંટેલા જણાય છે. ૨૬, ૨૭

યથા નદીનાં બહવોઽમ્બુવેગાઃ સમુદ્રમેવાભિ-
મુખા દ્રવંતિ । તથા તવામી નરલોકવીરા વિશંતિ
વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલંતિ ॥૨૮॥

અનેક ભાગે વહેતી નદીઓના ઘણા પ્રવાહો જેમ
સમુદ્ર તરફ ઉતાવળા વહીને તેમાંજ જઈ ભળે છે; તેમ
આ શૂરવીર પુરુષો પણ ચોતરફથી આપનાં પ્રજ્વલિત
મુખોમાં પેસે છે. ૨૮

પરાધીન પ્રવેશમાં નદીનું દષ્ટાંત આપી હવે જાણી જોઈને
પ્રવેશ કરવામાં જીવનું દષ્ટાંત આપે છે.

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગા વિશંતિ નાશાય
સમૃદ્ધવેગાઃ । તથૈવ નાશાય વિશંતિ લોકાસ્તવાપિ
વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥૨૯॥

બળતા અગ્નિમાં જેમ પતંગીઆં જાણી જોઈને મરવા
માટેજ ઝડપથી જઈ પડે છે; તેમ આ વીર લોકો પણ
જાણી જોઈને પોતાના નાશનેજ માટે આપનાં મુખોમાં
ભારે વેગથી આવી પડે છે. ૨૯

લેલિહ્યસે ગ્રસમાનઃ સમંતાલ્લોકાન્સમગ્રાન્વદ-
નૈર્જ્વલદ્ધિઃ । તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં માસસ્તવોગ્રાઃ
પ્રતપંતિ વિષ્ણો ॥૩૦॥

બળતાં મુખોવડે આપ સર્વ તરફથી એ સઘળા વીર
લોકોને ગળતા થકા સારી રીતે આવી રહ્યા છો. અને હે
વિષ્ણો! આપનો ઉગ્ર પ્રકાશ આ સમગ્ર જગતમાં
વ્યાપી જઈને તેને તપાવી રહ્યો છે. ૩૦

આહ્યાહિ મે કો ભવાનુગ્રરૂપો નમોસ્તુ તે
દેવવર પ્રમીદ । વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ ભવંતમાદ્યં ન હિ
પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ॥૩૧॥

હે દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! આવા ઉગ્ર રૂપવાળા આપ
કોણ છો તે કહો. આપને નમસ્કાર હો. આપ મારાપર
પ્રસન્ન થાઓ. જગતમાં આપ આ પ્રવૃત્તિ શામાટે કરો
છો, તે હું જાણતો નથી; માટે આપ આદ્યપુરુષને હું
વિશેષ જાણવા ઇચ્છું છું. ૩૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો લોકાન્ સમા-
હર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ । ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યંતિ સર્વે
યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યર્નાકેષુ યોધાઃ ॥૩૨॥

હું સર્વ લોકોનો ક્ષય કરનારો મહાન કાળ છું અને
લોકોનો સંહાર કરવાને અહીં પ્રવૃત્ત થયો છું. માટે
અને સેનાઓમાં જે યોદ્ધાઓ આવી ઉભા છે તે સઘળા
તારા માર્યા વિના પણ જીવતા રહેવાના નથી. ૩૨

તસ્માત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વજિત્વા શત્રૂન્ભુંક્ષ્વ
રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ । મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ નિમિત્ત-
માત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥૩૩॥

દ્રોણં ચ भीष्મં ચ જયદ્રથં ચ કર્ણં તથાઽન્યાન-
નપિ યોધવીરાન્ । મયા હતાંસ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા
યુદ્ધચ્ચસ્વ જેતાઽસિ રણે સપત્તાન્ ॥૩૪॥

માટે હે સવ્યસાચિન્ ! તું યુદ્ધને માટે ઉભો થા અને
દેવોથી પણ જીતાય નહિ એવા ભીષ્મદ્રોણાદિને જીતવા-
નો યશ મેળવ તથા શત્રુઓને જીતીને સમૃદ્ધિવાળું

રાજ્ય ભોગવ. આ તારા શત્રુઓને તારા યુદ્ધ પહેલાંજ મેં કાળરૂપે હણી રાખેલા છે; માટે તું તેમને મારવામાં નિમિત્તમાત્ર થઈને આ દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ અને બીજા શૂરવીર યોદ્ધાઓને હણી નાખ. શોક કર નહિ. યુદ્ધમાં શત્રુઓને તુંજ જીતીશ. માટે “અમે જીતીશું કે તેઓ જીતશે” એવી શંકા છોડી દઈને યુદ્ધ કર.

તે પછી જે થયું તે હવે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે.

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः
किरीटि । नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीत-
भीतः प्रणम्य ॥३५॥

કેશવનાં એ વચન સાંભળીને મુહુટધારી અર્જુન હાથ જોડીને કાંપતો થકો નમસ્કાર કરીને તથા ફરી પણ ભયભીતપણે પ્રણામ કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે ગદ્ગદ વાણીથી બોલ્યો. ૩૫

अर्जुन उवाच । अर्जुन પૂછે છે:—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्य-
नुरज्यते च । रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे
नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥३६॥

હૈ હ્રષીકેશ ! આપ અદ્ભુત પ્રભાવવાળા તથા ભક્તવત્સલ હોવાથી આ જગતમાં સજ્જનો આપના ગુણકીર્તનથી હર્ષ પામતા થકા આપમાં અનુરાગ (ભક્તભાવ) કરે છે; રાક્ષસો આપથી ભય પામીને દિશાઓમાં નાસી જાય છે; તથા (યોગ, તપ, મંત્ર, ધ્યાન ઇત્યાદિ સાધનાવડે સિદ્ધ થયેલા એવા) સિદ્ધોના સર્વ સમૂહો આપને નમસ્કાર કરે છે તે પણ યોગ્યજ છે. ૩૬

કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્મહાત્મન્ ગરીયસે બ્રહ્મ-
ણોઽપ્યાદિકર્ત્રે । અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ ત્વમ-
ક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥૩૭॥

હે મહાત્મન્ ! હે નાશરહિત ! હે દેવોના ઈશ ! હે
જગતના નિવાસરૂપ ! સૌ કોઈ આપને નમસ્કાર શામાટે
ન કરે ? કેમકે આપ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો; બ્રહ્માના પણ
આદિપિતા છો તથા આપ વ્યક્ત (દૃશ્ય) પદાર્થોથી તથા
તેના કારણરૂપ અવ્યક્ત (અદૃશ્ય) પ્રકૃતિથી પણ પર
અને અવિનાશી પરબ્રહ્મ છો. ૩૭

ભાવાર્થ:—ઉપર બતાવેલાં કારણોથી તેઓ આપને
નમે તેમાં નવાઈ નથી.

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય
પરં નિધાનમ્ । વેત્તાઽસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ
ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥૩૮॥

આપ સનાતન પુરાણપુરુષ હોવાથી સર્વ દેવોના
આદિદેવ છો. આપ આ સકળ વિશ્વનું પરમ આશ્રય-
સ્થાન છો. વિશ્વને જાણનારા છો. જાણવાયોગ્ય ઉત્તમ
વસ્તુ તથા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પરમધામ પણ આપ છો;
અને હે અનંત રૂપવાળા ! આ સમગ્ર વિશ્વ આપથીજ
વ્યાપ્ત (ભરપૂર) છે. ૩૮

ભગવાન વિષે લક્ષિત તથા શ્રદ્ધા અતિશય હોવાથી અર્જુન
નમસ્કારથી સંતોષ નહિ પામતાં વારંવાર પ્રણામ કરે છે.

વાયુર્યમોઽમિર્વરુણઃ શશાંકઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં
પ્રપિતામહશ્ચ । નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ પુનશ્ચ
ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥૩૯॥

વળી વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્રમા અને પ્રજા-
પતિ બ્રહ્માના પણ આપ પિતામહ હોવાથી આપને

હજારો વાર નમસ્કાર કરું છું તથા ફરી ફરીથી પણ
આપને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ૩૯

નમઃ પુરસ્તાદય પૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વત
એવ સર્વ । અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં સર્વં સમા-
પ્રોષિ તત્તોઽસિ સર્વઃ ॥૪૦॥

હે સર્વના આત્મા ! આપને આગળથી નમસ્કાર
હો, પાછળથી નમસ્કાર હો અને હે અનંત સામર્થ્ય-
વાળા ! આપને સર્વ બાબતોથી નમસ્કાર હો. કેમકે
આપ અપાર પરાક્રમી છો તથા (કુંડળમાં વ્યાપી
રહેલા સુવર્ણની પેઠે) આપ આ સમગ્ર સંસારને વ્યાપીને
રહ્યા છો તેથી આપ સર્વરૂપ પણ છો. ૪૦

હવે બે શ્લોકથી ભગવાનની ક્ષમા માગે છે.

સखेति मत्त्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव
हे सखेति । अजानता महिमानं तवेदं मया
प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासन-
भोजनेषु । एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये
त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

આપનો આવો અપાર મહિમા હું નહોતો જાણતો,
તેથી મેં પ્રમાદથી અથવા સ્નેહથી આપને સામાન્ય
મિત્ર માનીને 'હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા !' એવાં જે
કાંઈ વચન ભાર દઈને કહ્યાં હોય; તથા હે અચ્યુત ! નાના
પ્રકારના આહારવિહારમાં, શય્યામાં અને ભોજનાદિકમાં
મારી સાથે એકલા હો ત્યારે અથવા બીજા મિત્રો સમક્ષ
હસવા નિમિત્તે પણ આપ મારાથી તિરસ્કાર પામ્યા હો;
તે સર્વ અપરાધો માટે હું અપાર પ્રભાવવાળા આપની
પાસે ક્ષમા માગું છું. ૪૧, ૪૨

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ
ગુરુર્ગરીયાન્ । ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યમ્બધિકઃ કુતોઽન્યો
લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવઃ ॥૪૩॥

હે અપ્રતિમ પ્રભાવવાળા! આપ સ્થાવરજંગમ
જગતના પિતા છો, પૂજ્ય છો, ગુરુ છો અને ગુરુ કરતાં
પણ મોટા છો. વળી ત્રિલોકીમાં આપના સમાનજ બીજો
કોઈ નથી, તો આપથી અધિક તો ક્યાંથીજ હોય? ૪૩

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં પ્રસાદયેત્વા-
મહમીશમીડચમ્ । પિતેવ પુત્રસ્ય સખેવ સહ્યુઃ
પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોદુમ્ ॥૪૪॥

માટે જગતના સ્વામી તથા સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય
એવા આપને હું દાંડની પેઠે પૃથ્વીપર શરીર નમાવી
પ્રણામ કરીને પ્રસન્ન કરું છું. માટે પિતા જેમ પુત્રના
અપરાધ વાત્સલ્યભાવથી સહન કરે છે; મિત્ર જેમ
મિત્રના અપરાધ સ્નેહભાવથી સહન કરે છે; અને પતિ
જેમ પ્રિયાના અપરાધ તેના પ્રિયતમતરીકે સહન કરે
છે; તેમ હે દેવ! આપ પણ મારા અપરાધ સહી લઈ
ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છો. ૪૪

અદૃષ્ટપૂર્વં હૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા ભયેન ચ પ્રવ્ય-
થિતં મનો મે । તદેવ મે દર્શય દેવરૂપં પ્રસીદ
દેવેશ જગન્નિવાસ ॥૪૫॥

હે દેવ! પૂર્વે કોઈ દિવસ નહિ જોયેલું એવું આપનું
વિશ્વરૂપ જોઈને એક તરફ હું પ્રસન્ન થયો છું; તો બીજી
તરફ મારું મન ભયથી વ્યાકુળ થયું છે. માટે મારું તે
દુઃખ દાળવાને આપનું પ્રથમ જે રૂપ હતું તેજ રૂપ મને
દેખાડો અને હે દેવના ઇશ! હે જગતના નિવાસરૂપ!
મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૪૫

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્તમિચ્છામિ ત્વાં
દૃષ્ટુમહં તથૈવ । તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજેન સહસ્રવાને
ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥૪૬॥

આપને પહેલાં જોયા હતા તેવાજ મુકુટધારી, તથા
હાથમાં ગદા અને ચક્રવાળા જેવા ઇચ્છું છું. માટે હે
હજારો હાથવાળા! હે વિશ્વરૂપધારી ભગવાન! આપ
આ વિશ્વરૂપ સંકેલી લઇને તે ચતુર્ભુજરૂપે થાઓ. ૪૬

હવે ભગવાન ત્રણ શ્લોકથી આશ્વાસન આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં રૂપં પરં દર્શિતમાત્મ-
યોગાત્ । તેજોમયં વિશ્વમનંતમાદ્યં યન્મે ત્વદ-
ન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥૪૭॥

હે અર્જુન! મેં તારી યોગભાયાના બળવડે મારું
તેજોમય, અનંત, સર્વનું આદિ અને તારા જેવા ભક્ત-
વિના પૂર્વે કોઇએ જોયેલું નહિ એવું અદ્ભુત વિશ્વરૂપ
તારા ઉપર પ્રસન્ન થઇને તને દેખાડ્યું છે. માટે એમાં
તું બીએ છે શામાટે? ૪૭

ન વેદ યજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન
તપોભિરુગ્રૈઃ । એવં રૂપઃ શક્ય અહં નૃલોકે દ્રષ્ટું
ત્વદન્યેન કુરુપ્રવીર ॥૪૮॥

હે કુરુકુળમાં મહાવીર! માત્ર વેદ અને કલ્પસૂત્રાદિ
યજ્ઞવિદ્યાના અધ્યયનથી, દાનથી, અગ્નિહોત્ર આદિ
કર્મથી અથવા આંદ્રાયણ આદિ ઉગ્ર તપોથી પણ મારું
આવું રૂપ આ મનુષ્યલોકમાં તારા જેવા વિના બીજે
જોવાને સમર્થ નથી. ૪૮

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો દૃષ્ટ્વા રૂપં
ઘોરમીદૃઙ્મમેદમ્ । વ્યપેતભીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં
તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥૪૯॥

મારું આણું ઘોર રૂપ જોઈને તને દુઃખ તથા મૂઢપણું
થાઓ નહિ. તું નિર્ભય તથા પ્રસન્ન મનવાળો થઈને
મારું એ પ્રથમનું જ રૂપ સારી પેઠે જો. ૪૯

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्तवा स्वकं रूपं दर्शया-
मास भूयः । आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा
पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

મહાત્મા વાસુદેવે અર્જુનને એ પ્રમાણે કહીને પછી
પોતાનું પ્રથમનું તે મુકુટવાળું રૂપ દેખાડ્યું અને
વિશ્વમૂર્તિ ભગવાને સૌમ્ય શરીર ધારણ કરીને ભયભીત
અર્જુનની ફરીથી આશ્વાસના કરી. ૫૦

હવે અર્જુન નિર્ભય થઈને કહે છે.

अर्जुन उवाच । अर्जुन કહે છે:—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

હે જનાર્દન ! આપનું આ શાંત મનુષ્યરૂપ જોઈને
હવે હું સચેત તથા શાંત પ્રકૃતિવાળો થયો છું. ૫૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥५२॥

હે અર્જુન ! જોઈ શકાણું અતિ દુર્લભ એણું મારું
જે વિશ્વરૂપ તે જોયું; તે રૂપની દેવતાઓ પણ સદા
આકાંક્ષા રાખે છે, છતાં તેઓ જોઈ શકતા નથી. ૫૨

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।

શક્ય એવં વિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥૫૩॥

તને મારા જે વિશ્વરૂપનું દર્શન થયું છે, તેવા પ્રકારનું મારું દર્શન માત્ર વેદાધ્યયનથી, કૃત્ય-આંદ્રાયણ આદિ તપથી, દાનથી અથવા અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞથી થઈ શકતું નથી. ૫૩

ત્યારે કયા ઉપાયથી થઈ શકે ? તે હવે કહે છે.

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવં વિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥૫૪॥

હું શત્રુને તપાવનારા અર્જુન ! મારેવિષે કેવળ એકનિષ્ઠાવાળી અનન્ય ભક્તિ થવાથીજ હું એ પ્રકારે પ્રત્યક્ષમાં જોઈ શકાવો, તત્ત્વથી સમજાવો તથા તદ્દૂપ થઈને તેમાં પ્રવેશ કરી શકાવો શક્ય છું. બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી હું જાણી શકાતો, જોઈ શકાતો કે પ્રવેશી શકાતો નથી. ૫૪

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥૫૫॥

માટે હું અર્જુન ! જે મારીજ પ્રીતિ અર્થે નિષ્કામ કર્મ કરે છે; જે મનેજ પરમપુરુષાર્થ (મોક્ષ) માને છે; જે કેવળ મારોજ આશ્રય કરે છે; જે બીજા સર્વ પ્રકારના સંગથી-આસક્તિથી-રહિત થાય છે; તથા જે સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થોપ્રત્યે વૈરરહિત થાય છે; તેજ મનુષ્ય મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-

विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूप-

दर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥૧૧॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

નામનો અગિયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૨ મો—ભક્તિયોગ

અગીઆરમા અધ્યાયમાં છેલ્લા શ્લોકવડે ભક્તિનિષ્ઠને શ્રેષ્ઠ કહ્યો. વળી એજ અધ્યાયમાં “ ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં નિત્યયુક્ત અને અનન્ય ભક્તિવાળો જ્ઞાની સર્વથી અધિક છે ” તથા “ જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે તું હુઃખસાગરને તરી જઈશ ” એ આદિ વચનોથી પણ જ્ઞાનીને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. એવી રીતે જ્ઞાનનિષ્ઠ તથા ભક્તિનિષ્ઠની શ્રેષ્ઠતા કહી. પણ એ બેમાં વધારે શ્રેષ્ઠ કોણ ? એ વાત અર્જુન હવે પૂછે છે.

અર્જુન ઉત્ત્રાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥૧॥

સર્વ કર્મો આપને અર્પણ કરવા આદિવડે સદા આપવિષેજ અનન્ય નિષ્ઠાવાળા થઈને જે ભક્તો આપનું વિશ્વરૂપે, સર્વજરૂપે અને સર્વશક્તિમાનરૂપે—એટલે કે સગુણ બ્રહ્મરૂપે—ધ્યાન કરે છે; તથા જે અવિનાશી અને અવ્યક્ત એવા નિર્ગુણ પરબ્રહ્મરૂપે આપનું ધ્યાન કરે છે; તે બેમાંથી ઉત્તમ યોગી કોણ ? ૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

मयावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥૨॥

હું જે સર્વજ્ઞતા આદિ ગુણવાળો સગુણ બ્રહ્મ છું; તેના વિષે મન પરોવીને જેઓ સદા મારે માટે કર્મ આદિ કરતા થકા મારામાં પરમ શ્રદ્ધાવાળા થઈને મારી આરાધના કરે છે; તેઓને મેં ઉત્તમ યોગી માન્યા છે. ૨

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥૩॥

संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥૪॥

જે પરબ્રહ્મરૂપ આદિથી રહિત હોવાથી જેનું શબ્દાદિવડે વર્ણન થઈ શકતું નથી; જે સર્વવ્યાપક અને અવ્યક્ત હોવાથી અચિંત્ય છે; જે માયામાં અને તેના કાર્યરૂપ સંસારમાં અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલા, નિત્ય અને અચળ છે; તે અવિનાશી પરમાત્મારૂપે જેઓ મને જિતેંદ્રિય થઈને, સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખીને તથા સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર રહીને ભજે છે; તેઓ પણ મનેજ પામે છે. ૩, ૪

બ્યારે અવ્યક્ત અચિંત્યરૂપે ભજનારા પણ આપને પામે છે તો આપ સગુણ ઉપાસકોને શાથી ઉત્તમ માનો છો ? એ શંકાનો ઉત્તર હવે ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥૫॥

જે કે તેઓ પણ મને પામે છે; પરંતુ તેવા મારા અચિંત્ય-અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં આસક્ત ચિત્તવાળા યોગીઓને ક્લેશ ઘણો વધારે થાય છે. કારણ કે વ્યક્ત દેહધારી મનુષ્યો ઘણા કષ્ટથી અવ્યક્ત પરબ્રહ્મમાં નિત્ય સ્થિતિ મેળવી શકે છે. ૫

મારા ભક્તો તો મારી કૃપાથી સહજ યત્નથી સિદ્ધિ પામે છે, એ વાત હવે બે શ્લોકથી કહે છે.

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥૬॥

તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।

ભવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મય્યાવેશિતચેતસામ્ ॥૭॥

અને જેઓ સર્વ કર્મોભને-પરમેશ્વરને અર્પણ કરીને તથા મારે પરાયણ થઈને મારું જ ધ્યાન કરતા થકા અનન્ય ભક્તિયોગ વડે મને ઉપાસે છે; તેવા મારે વિષે ચિત્તના આવેશવાળા ભક્તોનો હે પાર્થ ! આ જન્મ-મરણવાળા સંસારસાગરમાંથી હું થોડાજ કાળમાં ઉદ્ધાર કરું છું. ૬, ૭

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અતઃ કુર્ધ્વ ન સંશયઃ ॥૮॥

માટે તું સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક મનને બીજી બાબતો-ને બદલે મારાજ વિચારમાં જોડ્યા કર તથા નિશ્ચ-યાત્મક બુદ્ધિને પણ મારામાંજ પસંદ; કેમકે એમ કરવાથી મારી કૃપાવડે તું જીવનકાળમાંજ મારામાં નિવાસ કરીશ, કે જેથી દેહાંત પછીનો સંશયજ નહિ. ૮

મન તથા બુદ્ધિને પરમાત્મામાં સ્થિર કરવાને જે અશક્ત હોય તેને માટે હવે તેના અધિકાર સુઝબના સુગમ ઉપાય શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન યથાક્રમથી કહે છે.

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોપિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું ધનંજય ॥૯॥

પરંતુ હે અર્જુન ! જે એ પ્રકારે મારાવિષે ચિત્ત સ્થિર કરવાને તું અસમર્થ હોય તો વિષયાદિથી ચંચળ થતા ચિત્તને તેમાંથી સારાસારના વિવેકવડે પાછું વાળી મારા સ્મરણમાં જોડવાનો અભ્યાસયોગ સાધીને મને પામવાની ઇચ્છા તથા પ્રયત્ન કર. ૯

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥૧૦॥

જે કદી તું એવા અભ્યાસ માટે પણ અસમર્થ હોય તો મને પ્રસન્ન કરનારાં વ્રત, દાન, પૂજન, અર્ચન, જપ, તપ, સ્તવન, કીર્તન, શ્રવણ ઇત્યાદિ (કર્મેન્દ્રિયોની સહાયતાવાળાં) કર્મ કરવામાં તત્પર રહે. કેમકે મારી પ્રીતિ અર્થે એવાં કર્મો કરતો રહીશ, તોપણ તું ચિત્ત-શુદ્ધિદ્વારા આંતરિક અભ્યાસને યોગ્ય થઈ મોક્ષરૂપી સિદ્ધિને પામીશ. ૧૦

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

પણ જે એમ કરવાને પણ તું અસમર્થ હોઈ તો એક મારું શરણ લઈ મનને નિયમમાં રાખ અને પ્રત્યક્ષ ફળવાળાં તથા અદૃષ્ટ ફળવાળાં જે જે કર્મો કરે તે તે મને અર્પણ કરતો રહે. ૧૧

ભાવાર્થ:—‘મારે તો ઈશ્વરાજા પ્રમાણે યથાશક્ય કર્મ કરવાંજ નોંધએ; પછી તેનું દૃષ્ટ કિંવા અદૃષ્ટ ફળ થવું કે ન થવું એ ઈશ્વરાધીન છે’ એમ સર્વ ભાર મારા ઉપર મૂકીને ફળાસક્તિ તજીશ તોપણ તું મારી કૃપા પામીને કૃતાર્થ થઈશ.

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्मकर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनंतरम् ॥१२॥

સમજણુવિનાના શુષ્ક અભ્યાસ કરતાં અનુભવીના ઉપદેશદ્વારા મેળવેલું યુક્તિસહિત એકલું જ્ઞાન પણ શ્રેષ્ઠ છે; માત્ર એકલા જ્ઞાન કરતાં જ્ઞાનપૂર્વકનું ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે; અને ધ્યાન કરે પણ લૌકિક સ્વાર્થ છોડી શકે નહિ, તેના કરતાં ધ્યાન નહિ કરનારો મનુષ્ય કર્મપ્રણેતા ત્યાગ કરીને નિષ્કામ ભાવે-વિનાસ્વાર્થે કર્મ કરે તે શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે કર્મફળની ઇચ્છા તજવાથી (કર્મ વધારે મહત્ત્વનાં તથા વધારે કાળજીપૂર્વક કરવાનું સૂઝે

છે તથા બની શકે છે, અને તેથી ઉપર કહ્યું તેમ) મોક્ષ-
રૂપી પરમ શાંતિ વહેલી મળે છે. ૧૨

હવેના આઠ શ્લોકથી ભગવદ્ભક્તના ગુણ ગાય છે.

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥૧૩॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

મય્યર્પિતમનોર્બુદ્ધિર્યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥

પોતાથી ઉત્તમપ્રત્યે દ્વેષ નહિ કરનારો, સમાનપ્રત્યે
મિત્રભાવે વર્તનારો, કનિષ્ઠ પ્રત્યે દયાથી વર્તનારો,
અહંતામમતા વિનાનો, બીજને દુઃખી જોઈ દુઃખી
થનારો તથા સુખી જોઈને સુખી થનારો, ક્ષમાવાળો,
લાભમાં તથા હાનિમાં સદા સંતોષ માનનારો, સ્થિર
ચિત્તવાળો, સાવધાન રહેનારો, મનને નિયમમાં રાખ-
નારો, દૃઢ નિશ્ચયવાળો તથા મારેવિષે મન અને બુદ્ધિને
જોડનારો એવો જે મારો ભક્ત, તે મને વહાલો છે. ૧૩, ૧૪

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥૧૫॥

લોકો જેનાથી ભય તથા ખેદ પામતા નથી; લોકોથી
જે ઉદ્વેગ પામતો નથી; અને જે સર્વને સ્વાભાવિક
એવાં હર્ષ, અદેખાઈ, ભય તથા ઉદ્વેગ આદિથી મુક્ત
છે; તે મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૫

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૬॥

લૌકિક પદાર્થ અનાયાસે મળે તોપણ જે લેવા ઇચ્છ-
તો નથી; જે બાહ્ય તથા અંતર શૌચથી પવિત્ર છે; દક્ષ
(આળસરહિત) છે; પક્ષપાતરહિત છે; મનોબ્યથાથી

છૂટેલો છે; તથા જે દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ ફળવાળાં સર્વ કર્મોને ત્યજનારો અથવા આ લોક અને પરલોકના ભોગ્ય પદાર્થ માટે ઉધમ તજનારો છે; તે મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૬

यौ न हृष्याति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥૧૭

જે પ્રિય વસ્તુને પામીને હર્ષ પામતો નથી, તેમ અપ્રિય વસ્તુ પામીને ખેદ કે દ્વેષ કરતો નથી; જે પ્રિય વસ્તુના નાશથી શોક કરતો નથી, તેમ અપ્રાપ્ત વસ્તુ માટે ઈચ્છા કે પ્રયત્ન કરતો નથી; તથા જે મારી પ્રાપ્તિમાં અંતરાયરૂપ જાણાય એવાં પુણ્યદાયક શુભ કર્મોને તથા પાપદાયક અશુભ કર્મોને તજ દઈને એક મારામાંજ ભક્તિમાન થયો છે; તે મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૭

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानपमानयेः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥૧૮॥

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौની संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भस्मिन्मे प्रियो नरः ॥૧૯॥

જે શત્રુ અને મિત્ર પ્રત્યે સમભાવ રાખનારો, મન અને અપમાનમાં હર્ષશોક નહિ કરનારો, શીત ઉષ્ણ તથા સુખદુઃખાદિકમાં સમદૃષ્ટિ રાખનારો; કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર આસક્તિ વિનાનો, નિંદા અને સ્તુતિને સમાન ગણનારો, મૌન રાખનારો (એટલે કે મનનશીલ રહેનારો-વાણીને વશ રાખનારો), જેવું પણ આવી મળ્યું તેથી સંતોષ માનનારો, ધરખારવિનાનો (અથવા એકજ ઠેકાણે નહિ રહેનારો કિંવા જ્યાં ત્યાં રહેનારો) તથા સ્થિર અને દૃઢ બુદ્ધિવાળો એવો મારા ઉપર નિર્ભર રહેનારો જે ભક્તિમાન મનુષ્ય, તે પણ મને વહાલો છે.

ये तु धर्मामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

શ્રદ્ધધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ॥૨૦॥

એવા જે ભારામાં શ્રદ્ધાવાળા તથા મનેજ પરમ પુરુષાર્થમાનવાવાળા મહાત્માજનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના ધર્મરૂપી અમૃતને સેવે છે; તે ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે.

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥૧૨॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ નામનો
બારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૩ મો-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ-વિભાગયોગ

ભગવાને ખારમા અધ્યાયમાં “ મારા ભક્તોનો મૃત્યુયુક્ત સંસારમાંથી હું ઉદ્ધાર કરું છું ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે. પરંતુ આત્મજ્ઞાન વિના કર્મયોગ તથા અનન્ય ભક્તિ સધાય નહિ અને સંસારમાંથી ઉદ્ધાર થાય નહિ; તેથી તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશને સાડા આ અધ્યાયમાં પ્રકૃતિ તથા પુરુષનો વિવેક કહે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ ક્ષેત્રં ક્ષેત્રજ્ઞમેવ ચ ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥१॥

હે કેશવ ! પ્રકૃતિ અને પુરુષ, ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ તથા જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એ સર્વ હું જાણુવા ઇચ્છું છું. ૧

સાતમા અધ્યાયમાં અપરા તથા પરા, એવી બે પ્રકૃતિઓ કહી હતી. આ બંને પ્રકૃતિઓને પ્રકૃતિ અને પુરુષ અથવા ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ પણ કહે છે. શ્રીભગવાન હવે એ બંને પ્રકૃતિઓનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥२॥

હે કુંતાના પુત્ર ! ભોમ ભોગવવાના સાધનરૂપ આ શરીરજ સંસારને ઉત્પન્ન કરનારી ભૂમિરૂપ છે તેથી તેને “ક્ષેત્ર” કહે છે; અને એ ક્ષેત્રને જે યથાવત્ જાણે છે—અર્થાત્ તે ક્ષેત્ર હું છું એવું નહિ સમજતાં પોતે એ ક્ષેત્રને જાણવાવાળો છે એમ જે સમજે છે; તેને જ્ઞાની-જનો ક્ષેત્રજ્ઞ (એટલે કે જીવાત્મા) કહે છે. ૨

પરંતુ એ તો અજ્ઞાની સંસારી જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે તેનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ કહે છે.

ક્ષેત્રજ્ઞં चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોર્જ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥૩॥

હૈ ભારત! એ ક્ષેત્રના અભિમાની એવા જીવરૂપે પણ સર્વ ક્ષેત્રોરૂપી શરીરોમાં વસ્તુતાએ તો મને પરમાત્માનેજ વ્યાપી રહેલો જાણ. કારણ કે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું જે આવું જ્ઞાન તેજ ખરું જ્ઞાન છે એવો મારો મત છે.

ભાવાર્થ:—ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું ઉપાધિભાવે જે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેમાં પણ પરમાત્મપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનોજ હેતુ હોવાથી એજ સાચું જ્ઞાન છે; અને એ વિનાનું બીજું જે શરીરાદિક લૌકિક પદાર્થોમાં અહંતા-મમતા મનાવનારું વિપરીત જ્ઞાન છે, તે તો બંધનકારક અને વૃથા મહેનતરૂપ જાણવું. કહ્યું છે કે:—

तत्कर्म यन्न बंधाय सा विद्या या विमुक्तये ।

આયાસાયાપરં કર્મ વિદ્યાન્યા શિલ્પનૈપુણમ્ ॥

અર્થાત્ સકામ કર્મ બંધનકારક થતું નથી તેથી તેનેજ કર્મરૂપ જાણવું. બાકી બીજું સકામ કર્મ તો કેવળ મહેનતરૂપ છે; તથા જે અધ્યાત્મવિદ્યા મોક્ષને આપે છે તેનેજ વિદ્યા જાણવી. બાકી બીજી જે લૌકિક વિદ્યા તે તો માત્ર લૌકિક શિલ્પનિપુણતા એટલે કે કારીગરની ચતુરાઈ જેવુંજ છે.

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥૪॥

ઉપર મેં તને જે ક્ષેત્રવિષે કહ્યું તે ક્ષેત્ર સ્વરૂપથી જડ તથા દૃશ્ય આદિ જે જે સ્વભાવવાળું છે, ઇન્દ્રિયા આદિ જે જે ધર્મવાળું છે; ઇન્દ્રિય આદિના જે જે વિકારવાળું છે; જે પ્રકૃતિ તથા પુરુષના સંયોગથી

પેદા થાય છે; સ્થાવરજંગમ આદિ જે જે વિભાગ-
વાળું છે; તથા તે ક્ષેત્રજ્ઞ પણ જેવા સ્વરૂપવાળો તથા
જેવા પ્રભાવવાળો છે; તે બધું ભારી પાસેથી હવે તું
ટુંકામાં સાંભળ. ૪

આપ ટુંકામાં કહેવા ધારો છો, તો એ ક્ષેત્ર વિસ્તારથી કેણે
કહ્યું છે ? તેના ઉત્તરમાં હવે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥૫॥

એ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ વસિષ્ઠ આદિ ઋષિ-
ઓએ યોગશાસ્ત્રમાં ધ્યાન અને ધારણાના વિષયરૂપ
વિરાટ આદિરૂપે અનેક પ્રકારે કહેલું છે. નિત્યનૈમિત્તિક
તથા કામ્ય કર્મોને પ્રતિપાદન કરનારા વેદોએ યજ્ઞન
કરવા યોગ્ય નાના પ્રકારના દેવતારૂપે એ ક્ષેત્ર તથા
ક્ષેત્રજ્ઞનું નિરૂપણ વિસ્તારથી કર્યું છે; તથા તત્ત્વનો
નિશ્ચય કરાવનારાં અને યુક્તિવાળાં એવાં ઉપનિષદોએ
તથા બ્રહ્મસૂત્રોએ પણ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું નિરૂપણ અનેક
પ્રકારે કર્યું છે. ૫

હવે બે શ્લોકથી ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહે છે.

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः ॥૬॥

इच्छाद्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥૭॥

પૃથ્વી આદિ પાંચ મહાભૂતો, તેઓનું કારણ, અહં-
કાર, બુદ્ધિ (મહત્તત્ત્વ) અવ્યક્ત (મૂળપ્રકૃતિ અથવા
માયા), પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, એક મન
તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોના (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ
એ) પાંચ વિષયો, આ પ્રમાણે ચોવીસ તત્ત્વો; તથા
ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, શરીર, જ્ઞાનરૂપ મનોવૃત્તિ

અને ધીરજ; આ પ્રમાણે ઈંદ્રિયો ઇત્યાદિના વિકારવાળું ક્ષેત્ર મેં તને સંક્ષેપમાં કહ્યું. ૬, ૭

પહેલા શ્લોકમાં શરીરને ક્ષેત્ર કહ્યું છે અને અહીં ચોવીસ તત્ત્વવાળી પ્રકૃતિને ક્ષેત્ર કહ્યું તેથી પરસ્પર વિરોધ ભાસે છે, પણ તેમ નથી. કેમકે ચોવીસ તત્ત્વવાળી પ્રકૃતિનેજ ક્ષેત્ર કહેવાનો ભગવાનનો અભિપ્રાય છે. શરીરને ક્ષેત્ર કહ્યું છે તે, આત્માના અજ્ઞાનને લીધે શરીરના આકારમાં પરિણામ પામેલી પ્રકૃતિ સાથે જીવને જે અહંતામમતા બંધાઈ ગઈ છે, તે અધ્યાસ દૂર કરવા સારૂ તથા શરીરરૂપી પ્રકૃતિથી આત્માની લિન્નતા સમજાવવા સારૂ કહ્યું છે.

ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહ્યા પછી હવે તેનાથી લિન્ન અને જાણવાયેલ્ય એવા શુદ્ધ ક્ષેત્રજનું વર્ણન વિસ્તારથી કરવા માટે પાંચ શ્લોકવડે આત્મજ્ઞાનનાં સાધનો કહે છે.

અમાનિત્વમદંભિત્વમર્હિંસા ક્ષાંતિરાર્જવમ્ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્માવિનિગ્રહઃ ॥૮॥

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમનહંકાર એવ ચ ।

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃસ્વદોષાનુદર્શનમ્ ॥૯॥

અસક્તિરનભિષ્વંગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ॥૧૦॥

માયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥૧૧॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ॥૧૨॥

પોતાના ગુણનાં વખાણ ન કરવાં, દંભ ન કરવો, કોઈને પીડા ન કરવી, સહનશીલતા, સરળતા, આચાર્ય-સેવા, બાહ્ય અને આંતરિક પવિત્રતા (માટી તથા પાણી-વડે શરીરની શુદ્ધિ તે બાહ્યશૌચ અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ તે આંતરશૌચ), શુભ માર્ગમાં એકનિષ્ઠતા, શરીરનો સંયમ, ઈંદ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, અહંકાર ન

રાખવો, જન્મમરણ જરા તથા વ્યાધિને વિષે વારંવાર દુઃખ તથા દોષ જોવા, ધન સ્ત્રી ધર તથા પુત્રાદિ પદાર્થો-માં આસક્તિ ન રાખવી (અર્થ તૂ તેમનામાંથી અહંતા-મમતાનો અધ્યાસ તજી દેવો), શુભ કે અશુભ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં હર્ષશોક નહિ કરતાં સમાન વૃત્તિ રાખવી, હું-પરમેશ્વરને વિષે સર્વવ્યાપકપણાની તથા સર્વાત્મદૃષ્ટિ રાખીને અનન્ય ભાવવાળી-એકનિષ્ઠાવાળી-અવ્યભિ-ચારિણી ભક્તિ કરવી. ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારા એકાંત સ્થાનમાં નિવાસ રાખવો, અજ્ઞાનીઓમાં પ્રીતિ ન રાખવી, સદા અધ્યાત્મજ્ઞાનને વિષે નિષ્ઠા રાખવી, તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ-અથવા રૂણરૂપ પરમાત્માનું વારંવાર દર્શન કરવું, આ ચોવીસ પ્રકારની સાધના મોક્ષના સાધનરૂપ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે; અને જે જે એવા જ્ઞાનચારિત્ર વિનાનું અથવા એથી ઉલટું હોય-એટલે કે માનીપણું, દંભીપણું ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ હોય, તે બધું ‘અજ્ઞાન’ (અજ્ઞાનના પરિણામરૂપ) છે; એમ વસિષ્ઠાદિ મહર્ષિઓ કહે છે. માટે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૮-૧૨

ઉપલાં સાધનોવડે જાણવા તથા પ્રાપ્ત કરવા ચોચ્ય વસ્તુ હવે ૬ શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્રુતે ।

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥૧૩॥

ઉપર કહેલાં સાધનોવડે જે વસ્તુ જાણવાયોગ્ય છે; તથા જે વસ્તુને જાણીને મનુષ્ય મોક્ષરૂપ અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે; તે વસ્તુ હવે હું તને કહીશ. તે જાણવા યોગ્ય વસ્તુ “પરબ્રહ્મ પરમાત્મા” છે, કે જે વસ્તુ આદિરહિત (ઉત્પત્તિરહિત) છે; સર્વશ્રેષ્ઠ છે (તેનાથી કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી); તથા જે ઇન્દ્રિય આદિનો વિષય ન હોવાથી તે વસ્તુ ‘છે’ એમ પણ નથી કહી શકાતું; તેમ ‘નથી’

એમ પણ નથી કહી શકાતું. ૧૩

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥૧૪॥

તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મારૂપી વસ્તુ સર્વત્ર હાથપગ-
વાળી છે; સર્વ તરફ આંખ, મસ્તક અને મુખવાળી
છે; ચોતરફ કાનવાળી છે તથા સર્વ પ્રાણી-પદાર્થમાં
વ્યાપી રહેલી છે. તાત્પર્ય કે, સર્વ પ્રાણીઓની વૃત્તિઓ
તથા હાથપગાદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા એ સર્વવ્યાપક પર-
બ્રહ્મજી વ્યવહાર કરે છે. ૧૪

सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥૧૫॥

ચક્ષુ આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોની વિષયાકાર થતી વૃત્તિ-
ઓને પણ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માજી તે તે વિષયોરૂપે ભાસે
છે; અથવા તે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો અને તેમના વિષયોનો
પ્રકાશ તે પરબ્રહ્મજી કરે છે; છતાં પણ તે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી
રહિત છે. વળી સર્વ સંગરહિત છતાં પણ તે પરબ્રહ્મ
પરમાત્માજી સર્વને ધારણ કરનાર-એટલે કે સર્વના
સ્થાનરૂપ અને આધારરૂપ છે; અને નિર્ગુણ છતાં
સત્ત્વાદિ ગુણોના ભોગવનાર પણ તેજી છે. x ૧૫

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥૧૬॥

જેમ સુવર્ણ પોતાના કાર્યરૂપ કડાં, કુંડલ આદિ
ભૂષણોની અંદર-બહાર વ્યાપી રહેલું છે; તથા પ્રાણી
જેમ તરંગોની અંદર-બહાર રહેલું છે; તેમ પરબ્રહ્મ

x શ્રુતિ પણ કહે છે કે “અપાણિપાદો જઘનો ગ્રહીતા
પश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । અર્થાત્ તે પરબ્રહ્મ હાથપગરહિત
છતાં પણ વેગવાન છે તથા વસ્તુઓને શ્રદ્ધણ કરનાર છે; નેત્રરહિત
છતાં દેખે છે; તથા કાનરહિત છતાં સાંભળે છે.

પરમાત્મા પણ પોતાના કાર્યરૂપ સ્થાવરજંગમ પ્રાણી-
પદાર્થોની અંદર અને બહાર રહેલા છે. વળી તે કાર્ય
અને કારણરૂપ હોવાથી સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓના જે
સમુદાય દેખાય છે તે પણ વાસ્તવમાં તે પરમાત્મારૂપજ
છે. પરંતુ તે પરમાત્મા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, રૂપરહિત
તથા પ્રકૃતિથી અત્યંત પર (શ્રેષ્ઠ) હોવાથી સ્પષ્ટ રીતે
જાણી શકાય તેવા નથી; અને તેથીજ અજ્ઞાનીઓને
માટે તે કરોડો યોજન દૂર છે, તથા જ્ઞાનીઓના આત્મા-
રૂપ હોવાથી નજીકથી પણ નજીક છે.* ૧૬

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥૧૭॥

તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સ્થાવરજંગમ ભૂતોમાં તેમના
કારણરૂપે વિભાગરહિત (એક અખંડરૂપ) હોય તેની પેઠે
પણ રહેલા છે; અને કાર્યરૂપે વિભક્ત (એટલે કે જુદા
જુદા) હોય તેની પેઠે પણ રહેલા છે. વળી તે જાણવા
યોગ્ય પરમાત્મા આ જગત હયાતીમાં હોય છે ત્યારે
સર્વ પ્રાણીપદાર્થોનું પોષણ કરે છે; પ્રલયકાળે સર્વને
ગળી જાય છે; તથા ઉત્પત્તિસમયે પાછા નાના પ્રકારનાં
કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥૧૮॥

તે પરમાત્મા અંદ્રસૂર્ય આદિ તેજોના પણ તેજરૂપ
અર્થાત્ તેમને પ્રકાશ આપનારા, અધિકારથી પર અને

* શ્રુતિ પણ કહે છે કે “તદેજતિ તન્નેજતિ તદૂર તદંતિકે
તદંતરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય બાહ્યતઃ । તે પરમાત્મા
(સર્વવ્યાપક હોવાથી) નથી પણ આલતા અને શરીરરૂપી ઉપાધિ-
વડે આલે પણ છે. વળી (અજ્ઞાનીને માટે) તે અત્યંત દૂર પણ છે
અને (જ્ઞાનીને માટે) અત્યંત પાસે પણ છે. વળી તે આ સકળ
વિશ્વની અંદર પણ છે અને બહાર પણ છે.

પ્રકાશરૂપ પણ કહેવાય છે. વળી જ્ઞાન (જાણવાની ક્રિયા) પણ તે છે; જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય વસ્તુ) પણ તે છે અને સર્વના હૃદયમાં પ્રેરકરૂપે પણ તેજ વસેલા છે; પરંતુ અમાનીપણું, અદંભીપણું આદિ પ્રથમ કહેલાં સાધનો-થી જ એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જણાય અને પમાય તેમ છે. x

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्ता एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥૧૯॥

આ પ્રમાણે મેં (શ્લોક ૬ ને ૭ માં) ક્ષેત્રવિષે કહ્યું; (શ્લોક ૮ થી ૧૨ સુધી) જ્ઞાન વિષે કહ્યું. અને (શ્લોક ૧૨ થી ૧૮ સુધી) જ્ઞેયવિષે એટલે કે જાણવા યોગ્ય વસ્તુવિષે તને સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. પરંતુ આગલા (૧૨ માં) અધ્યાયમાં કહેલાં લક્ષણવાળો મારો ભક્તજ વસિષ્ઠાદિ-એ વર્ણવેલા એ ક્ષેત્ર, જ્ઞાન તથા જ્ઞેયને વિશેષરૂપે જાણી શકે છે; તથા (લોકપરલોકના અનિત્ય પદાર્થો પાછળ વલખાં મારવાનું મૂકી દઇ) મારા સમ્વિદાનંદધન પર-બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણવા તથા પામવાને યોગ્ય થાય છે. ૧૯

તે ક્ષેત્ર શું છે? તથા કેવા ધર્મવાળું છે તે વાત કહી. હવે તે ક્ષેત્ર કેવા વિકારવાળું છે; કેનાથી ઉપજે છે; તથા ક્ષેત્રજ પણ કેાણુ ને કેવો છે, તે પાંચ શ્લોક વડે કહે છે.

* શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “યેન સૂર્યસ્તપતિ તેજસેદ્ધઃ । ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચંદ્રતારકં, નેમા વિદ્યુતાં ભાન્તિ કુતોઽયમગ્નિઃ । તમેવ ભાન્તમનુભાતિ સર્વે તસ્ય ભાસા સર્વામિદં વિભાતિ । અર્થાત તે પરમાત્માનાજ તેજથી પોષાઈને સૂર્ય તપે છે—પ્રકાશે છે; કંઈ સૂર્ય તેને પ્રકાશકતો નથી. ચંદ્રમા અને તારાઓ પણ તેને પ્રકાશી શકતા નથી; તેમ વીજળીઓ પણ તેને પ્રકાશી શકતી નથી; તો પછી અગ્નિ તો તેને ક્યાંથીજ પ્રકાશી શકે? કારણ કે તે સ્વયં પ્રકાશરૂપ પરમાત્માનાજ પ્રકાશવડે સર્વ કંઈ પ્રકાશિત થાય છે. ”

x શ્રુતિ કહે છે કે આદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ અર્થાત્ પરમા-ત્મા સૂર્યથી અત્યંત તેજસ્વી છે અને અજ્ઞાનથી પર છે.

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વચનાદી ઉભાવપિ ।

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥૨૦॥

પ્રકૃતિ એ પરમેશ્વરની શક્તિ છે અને પુરુષ-જીવ
ઇશ્વરનો અંશ છે; માટે એ બન્નેને અનાદિ જાણવાં.
તથા દેહ અને ઇન્દ્રિયોના વિકારોને તેમજ ત્રણ ગુણોના
પરિણામરૂપ સુખ, દુઃખ, મોહ, આદિકને પ્રકૃતિથી
ઉત્પન્ન થયેલાં જાણવાં. ૨૦

પ્રકૃતિથી વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે, એ દેખાડવા સાથે પ્રકૃતિ
અને પુરુષથી સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે, એ પણ દેખાડે છે.

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥૨૧॥

કાર્ય એટલે શરીર અને કારણ એટલે સુખદુઃખને
આપનારી ઇન્દ્રિયો. એ બન્નેને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રકૃતિ
કારણભૂત છે-અર્થાત્ પ્રકૃતિ પોતેજ શરીર તથા ઇન્દ્રિયો-
રૂપે પરિણામ પામે છે-અને પુરુષ સુખદુઃખનો ભોક્તા
છે; એમ કપિલ આદિ મુનિઓ કહે છે. ૨૧

ભાવાર્થ:-પ્રકૃતિ જડ હોવાથી તેનું પોતાની મેળે
કર્તાપણું સંભવતું નથી; તેમ પુરુષ નિર્વિકારી હોવાથી
તેનું ભોક્તાપણું સંભવતું નથી. તોપણ જીવના પ્રાર-
બ્ધને લીધે અને ચેતન્યના અધિષ્ઠાનપણાને લીધે જડ
એવી પ્રકૃતિનું કર્તાપણું સંભવે છે. જેમ અગ્નિની ઊર્ધ્વ
ગતિ, વાયુની વક્ર (વાંકી) ગતિ, માતાના સ્તનમાંથી
દૂધ ઝરવું ઇત્યાદિ સ્વભાવથીજ થાય છે; તેમ પુરુષના
સમીપપણાને લીધે પ્રકૃતિનું કર્તાપણું કહેવામાં આવે
છે. હવે ભોક્તાપણું-એટલે સુખદુઃખનું જ્ઞાન, એ ચેત-
નનો ધર્મ ગણાય છે; તેથી પ્રકૃતિના સમીપમાં રહેવાથી
પુરુષ ભોક્તા કહેવાય છે.

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુંકે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ।

કારણં ગુણસંગોઽસ્ય સદસચોનિજન્મસુ ॥૨૨॥

પ્રકૃતિના કાર્યરૂપજે શરીર, તેમાં પુરુષ “હું શરીર છું” એવી બુદ્ધિથી રહ્યો છે, તેથીજ તે દેહથી થતાં સુખદુઃખ ઇત્યાદિ ભોગવે છે. વળી તે દેવ આદિની ઉત્તમ યોનિમાં તથા પશુપક્ષી આદિની નીચ યોનિમાં જન્મે છે, તેનું કારણ શુભાશુભ કર્મ કરનારી ઇન્દ્રિયોની આસક્તિ છે.

પ્રકૃતિમાં અહંબુદ્ધિને લીધે પુરુષ પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણી શકતો નથી તેથીજ તેને સંસારમાં જન્મવું પડે છે; નહિ તો વસ્તુતાએ તેને સંસાર નથી. એવા અભિપ્રાયથી હવે ભગવાન એ પુરુષનું સ્વરૂપ કહે છે.

ઉપદ્રષ્ટાનુમંતા ચ મર્તા મોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ ॥૨૩॥

વળી પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ આ શરીરમાં પરમાત્મા રહે છે તે પણ તેનાથી જુદા છે—અર્થાત્ દેહના ગુણો સાથે તે જોડાતા નથી. કારણ કે તે ઉપદ્રષ્ટા જીવાત્માની સમીપમાં રહીને સર્વના જોનારા સાક્ષી છે; સર્વ વિષયમાં અનુભવન કરનારા છે; ઇશ્વરરૂપે સર્વ વસ્તુને ધારણ કરનારા અને ધર્મ પાલન કરનારા છે; બ્રહ્માદિકના પણ અધિપતિ છે અને શ્રુતિ પણ તેને સર્વના અંતર્યામી કહે છે. ૨૩

હવે પ્રકૃતિ અને પુરુષને એ પ્રમાણે જાણનારા જ્ઞાનીની સ્તુતિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કરે છે.

ય एवं વેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ ન સ ભૂયોઽભિજાયતે ॥૨૪॥

જે કોઈ એ પ્રમાણે પુરુષને સાક્ષી આદિરૂપે જાણે છે; તથા પ્રકૃતિને તેનાં સુખદુઃખ આદિ પરિણામો-સહિત જાણે છે; તે સર્વથા વર્તવા છતાં ફરી આ સંસારમાં જન્મતો નથી. ૨૪

પ્રકૃતિથી જુદાપણું દર્શાવનારાં આત્મજ્ઞાનનાં જુદા જુદા પ્રકારનાં સાધનો હવે જે શ્લોકથી કહે છે.

ધ્યાનેનાત્મનિ પश्यन्ति કેचिदात्માનમાત્મના ।

અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥૨૫॥

કેટલાએક વારંવાર આત્માકાર વૃત્તિ કરતા રહીને દેહમાં રહેલા એ આત્માને ધ્યાનવડે જુએ છે; કેટલાએક સાંખ્યવડે (એટલે કે પ્રકૃતિ પુરુષ ભિન્ન ભિન્ન છે એવા જ્ઞાનવડે તથા અષ્ટાંગયોગવડે) આત્માને જુએ છે; તથા બીજાઓ કર્મયોગરૂપ ઉપાયવડે આત્માને જુએ છે. ૨૫ હવે મંદ અધિકારીઓ માટે મોક્ષનો ઉપાય કહે છે.

અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ શ્રુત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે ।

તેऽપિચાતિતરંત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥૨૬॥

જે બીજા મંદાધિકારીઓ ઉપરોક્ત પ્રકારે પરમાત્માને સાક્ષાત્ નથી જાણતા, તેઓ આચાર્યો પાસે શ્રવણ કરીને તેનું ધ્યાન કરતા થકા તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણપરાયણ રહેતા થકા ધીમે ધીમે સંસારને તરી જાય છે. ૨૬

અધ્યાય ૩-૪-૫ માં કર્મયોગ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. તેથી અહીં છેવટ સુધી હવે સાંખ્યયોગ વિસ્તારથી કહે છે.

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥૨૭॥

હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! જે કાંઈ સ્થાવરજંગમ વસ્તુ ઉપજે છે; તે સર્વ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી- અતદ્વમાં તદ્દરૂપતાના અધ્યાસથી થાય છે. ૨૭

અજ્ઞાનથી સંસારની ઉત્પત્તિ કહી, હવે તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રકૃતિથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા આત્માનું જ્ઞાન કહે છે.

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠંતં પરમેશ્વરમ્ ।

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યંતં યઃ પश्यતિ સપश्यતિ ॥૨૮॥

આ પ્રમાણે જે મનુષ્ય અવિનાશી પરમેશ્વરને સર્વ

સ્થાવરજંગમ ભૂતોમાં સત્સૂત્રે સમાન રહેલા, તથા ભૂતોનો નાશ થતાં નાશ નહિ પામનારા જાણે છે તેજ ખરું જાણે છે-ખરો જ્ઞાની છે. ૨૮

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनाऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥

કેમકે સર્વત્ર સમાનપણે રહેલા પરમેશ્વરને એ પ્રમાણે (પોતામાં અને સર્વ કોઈમાં) સમાન જાણનારો જ્ઞાની પુરુષ પોતે પોતાનો નાશ કરતો નથી. તાત્પર્ય કે, અવિધાવડે તે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્માને ઢાંકી દઈને તેને કર્તા, ભોક્તા, સુખી, દુઃખી ઇત્યાદિ માનતો નથી તેથી ભોક્ષને પામે છે. અને જે મનુષ્ય આત્માને જાણતો નથી અને દેહનેજ આત્મા જાણે છે; તે શરીરના નાશ સાથે આત્માનો પણ નાશ કરે છે. * ૨૯

આત્મા શુભ અશુભ કર્મ કરતો હોવાથી તેમાં વિષમપણું સ્પષ્ટ દેખાય છે, છતાં આપ તેને સર્વ ભૂતોમાં સમાન રહેનારો શાથી કહો છો ? એનો હવે શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર કહે છે.

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥૩૦॥

દેહ તથા ઇન્દ્રિયોના આકારમાં પરિણામ પામેલી પ્રકૃતિજ આ સર્વ કર્મો કરે છે અને આત્મા તો સર્વત્ર અકર્તા છે; છતાં “હું કરું છું” એવું જે જીવાત્માને કર્તાપણાનું અભિમાન થાય છે તે દેહાભિમાનનેજ લીધે થાય છે; એ પ્રમાણે જે જાણે છે તેજ યથાર્થ જ્ઞાની છે. ૩૦

સર્વ પ્રાણીઓ પ્રકૃતિમાંથી થતાં હોવાથી પ્રકૃતિરૂપે એકજ છે; તથા આત્મારૂપે પણ તે ભિન્ન ભિન્ન નથી પણ માત્ર પ્રાણીરૂપેજ

* શ્રુતિ કહે છે કે:-અસૂર્યાનામ તેલોકા અંધેન તમસાવૃતાઃ । તાંસ્તે પ્રેત્યાભિગચ્છંતિ ચે કેં ચાત્મહનોજનાઃ ॥ જે મનુષ્યો આત્મહત્યા કરનારા છે; તેઓ મરણ પછી અજ્ઞાનરૂપ અંધકારથી વિંટાયલા અસુરોના લોકમાં જાય છે.

ભિન્ન ભિન્ન છે. આ પ્રમાણે બાણનારો પરબ્રહ્મને પામે છે, તે વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપश्यति ।

તત્ત્વ એવં ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥૩૧॥

પ્રલયસમયે બુદ્ધા બુદ્ધા સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ પરમેશ્વરની પ્રકૃતિમાં એકત્ર થઈને રહે છે; તથા સૃષ્ટિ સમયે તેઓ પાછા એ પ્રકૃતિમાંથીજ વિસ્તાર પામે છે; એ વાત જ્યારે મનુષ્ય સમજે છે ત્યારેજ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પામવા ઇચ્છે છે, યત્ન કરે છે અને પ્રાપ્ત પણ થાય છે. ૩૧

પરંતુ સંસારી અવસ્થામાં તો દેહના સંબંધથી થનારાં વિવિધ કર્મો તથા તેનાં સુખદુઃખાદિ ફળોવડે આત્માની વિષમતા ફર કરી શકાતી નથી; તેથી તેને સમદષ્ટિવાળો કેમ કહેવાય? તેનો હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયમવ્યયઃ ।

શરીરસ્થોઽપિ કૌંતેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥૩૨॥

જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેનોજ નાશ થાય છે; તથા જે વસ્તુ ગુણવાળી હોય તેજ ગુણનો નાશ થતાં નાશ પામે છે. પરંતુ આ આત્મા તો નિર્ગુણ તથા અનાદિ હોવાથી તે અવ્યય (જન્મમરણાદિ વિકારોથી રહિત) છે. માટે હે કુંતાપુત્ર! આ આત્મા શરીરમાં રહ્યો છે તોપણ તે નથી કાંઈ કરતો કે નથી કર્મફળથી લેપાતો.

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ।

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥૩૩॥

જેમ કીચડ આદિને વિષે આકાશ રહ્યું છે તોપણ તે અત્યંત સૂક્ષ્મ અને અસંગ હોવાથી કીચડ આદિથી લેપાતું નથી; તેમ આત્મા પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ શરીરોમાં રહેવા છતાં અસંગપણાને લીધે

દેહના ગુણ તથા દોષવડે લેપાતો નથી—અર્થાત્ સદા
સર્વત્ર નિર્લેપજ રહે છે. ૩૩

આત્માનું નિર્લેપમણું હવે સૂર્યના દષ્ટાંતથી કહે છે.

યથા પ્રકાશાયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥૩૪॥

હે અર્જુન! જેમ એકજ સૂર્ય આ સંપૂર્ણ જગતને
પ્રકાશે છે; તેમ આ ક્ષેત્રોમાં રહેનાર આત્મા પણ એક
છતાં સર્વ ક્ષેત્રને પ્રકાશે છે. ૩૪

ભાવાર્થ:—સૂર્ય જગતને પ્રકાશે છે તેથી જગતના
ધર્મ સૂર્યને વળગતા નથી; તેમ આત્મા ક્ષેત્રને પ્રકાશે
છે તેથી તે ક્ષેત્રના ધર્મથી લેપાતો નથી.

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમંતરં જ્ઞાનચક્ષુરા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાંતિ તે પરમ્ ॥૩૫॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે મનુષ્ય જ્ઞાનચક્ષુવડે એ ક્ષેત્ર
અને ક્ષેત્રજ્ઞ વચ્ચે રહેલા ભેદને જાણે છે, તથા જે આગળ
કહેલા પ્રકૃતિથી છૂટવાના સાધનરૂપ ધ્યાન આદિ
ઉપાયને યથાવત્ જાણે છે; તેજ યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કરી
શક્તી પરમ પદને પામે છે. ૩૫

હરિઃ ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મ-
વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ-
વિભાગયોગો નામ ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૩॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ-વિભાગયોગ
નામનો તેરમા અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૪ મો-ગુણત્રયવિભાગયોગ

ભગવાને તેરમા અધ્યાયમાં કહ્યું કે “ જે કંઈ સ્થાવરજંગમ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી થાય છે. ” હવે એ બેનો સંયોગ, નિરીશ્વર સાંખ્ય માને છે તેમ કાંઈ પોતાની મેળે થતો નથી, પણ ઈશ્વરની ઈચ્છાથી થાય છે. આ કથનપૂર્વક “ જીવનો શુભાશુભ યોનિમાં જન્મ થવાનું કારણ ગુણસંગ છે ” ઇત્યાદિ વચનોવડે આગળ કહેલું સંસારનું વિચિત્ર-પણું વિસ્તારથી કહેવાની ઈચ્છાથી ભગવાન પ્રથમ બે શ્લોકવડે કહેવાના વિષયની પ્રશંસા કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥૧॥

હે અર્જુન ! મોક્ષના સાધનરૂપ તપ તથા કર્મ ઇત્યાદિને લગતાં સર્વ જ્ઞાનો કરતાં જે જ્ઞાન અતિ ઉત્તમ છે, તે જ્ઞાન હવે હું તને કહીશ, કે જેને જાણીને તેને અનુસરનારા સર્વ સાધક મુનિઓ આ દેહરૂપી બંધનથી મુક્ત થઈને પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે. ૧

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥२॥

એ ઉત્તમ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને જેઓ મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે; તેઓ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિસમયે બ્રહ્મા આદિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પણ ઉત્પન્ન થતા નથી અને તેથી પ્રલયસમયે પ્રલયનાં દુઃખ પણ પામતા નથી. ૨

આ પ્રમાણે જ્ઞાનની પ્રશંસાથી શ્રોતાને સન્મુખ કરીને હવે પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઈશ્વરને આધીન રહીને સર્વ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે નથી કરતાં એવાત કહે છે.

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ગર્ભં દધામ્યહમ્ ।

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥૩॥

દેશ અને કાળવડે જેને અત્યંત મહાન, તથા પોતાથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યોની વૃદ્ધિ કરવાથી જેને બ્રહ્મ પણ કહી શકાય, એવી જે સત્ત્વરજ તથા તમોગુણની સમાન અવસ્થાવાળી મૂળ પ્રકૃતિ; તે હું પરમેશ્વરની યોનિ છે. એ પ્રકૃતિમાં હું ગર્ભને (એટલે કે જગતનો વિસ્તાર કરનારા ત્રિદાભાસને) મૂકું છું—અર્થાત્ પ્રલયવેળા મારી પ્રકૃતિમાં લય થયા છતાં પણ અવિદ્યા, કામ અને કર્મેની વાસનાવાળા ક્ષેત્રજ જીવાત્માને હું ઉત્પત્તિસમયે પાછો ક્ષેત્રની સંગાથે જોડી આપું છું. અને હે ભારત ! બ્રહ્મા આદિ સર્વ પ્રાણીઓ એજ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

માત્ર સૃષ્ટિના આરંભમાંજ પ્રકૃતિ અને પુરુષ મારે આધીન રહીને પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કરે છે એમ નથી, પણ તેઓ સદાસર્વદા મારે આધીન રહીને પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે. આવાત હવે કહે છે.

સર્વયોનિષુ કૌંતેય મૂર્તયઃ સંભવંતિ યાઃ ।

તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં બીજપ્રદઃ પિતા ॥૪॥

હે કૌંતેય ! મનુષ્ય આદિ સર્વ યોનિઓને વિષે સ્થાવરજંગમ જે જે પ્રાણીઓ અને પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે તે બધા મૂર્ત પદાર્થોની મૂળ માતા તે મહદ્ બ્રહ્મ—એટલે કે મહાન પ્રકૃતિ છે; તથા તેનું બીજ આપનારો સર્વનો પિતા હું છું. ૪

પરમેશ્વરને આધીન રહીને પ્રકૃતિ—પુરુષ, સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત કહી. હવે ચાર શ્લોકવડે પ્રકૃતિના સંયોગથી પુરુષને સંસાર થાય છે તે વિસ્તારથી કહે છે.

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ ।

નિબધ્નંતિ મહાબાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥૫॥

હે મોટી હુબવાળા અર્જુન! સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયા છે; અને તેઓજ નિર્વિકાર એવા આત્માને (ચૈતન્યાંશને) દેહમાં અહંભાવરૂપી અધ્યાસ કરાવીને તેને દેહની સાથે બાંધી લે છે-અર્થાત્ એ ગુણોજ પોતાના કાર્યરૂપ સુખદુઃખ તથા મોહ આદિની સાથે શુદ્ધ આત્માને જોડી વિકારી જીવાત્મા બનાવે છે.

હવે એ ગુણોનું સ્વરૂપ તથા તે કેમ બાંધે છે તે કહે છે.

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયમ્ ।

સુખસંગેન બધ્નાતિ જ્ઞાનસંગેન ચાનઘ ॥૬॥

હે નિષ્પાપ અર્જુન! પ્રકૃતિના એ ત્રણ ગુણોમાં સત્ત્વગુણ સ્પષ્ટાટિકમણિ જેવો સ્વચ્છ હોવાથી તે પ્રકાશમાન તથા ઉપદ્રવરહિત (શાંત) છે; માટે તે પોતાના કાર્યરૂપ સુખ તથા જ્ઞાનમાં જીવને આસક્ત કરીને તેઓની સાથે બાંધે છે-અર્થાત્ “હું સુખી છું, હું જ્ઞાની છું” એવા મનના ધર્મેને ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા પોતાના ધર્મ માની લે છે. ૬

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્ ।

તન્નિબધ્નાતિ કૌંતેય કર્મસંગેન દેહિનમ્ ॥૭॥

હે કુંતાપુત્ર! રજોગુણને લૌકિક પદાર્થમાં રાગ(પ્રીતિ) ઉપજાવનારો જાણવો. અને તે અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની તૃષ્ણા તથા પ્રાપ્ત વસ્તુ ઉપરની આસક્તિ વધારનારો હોવાથી દેહાભિમાનીને પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ ફળવાળાં સકામ કર્મોમાં બાંધે છે-અર્થાત્ લૌકિક પદાર્થોની તૃષ્ણા અને આસક્તિને લીધે કર્મોમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે રજોગુણને લીધે થતી હોવાથી બંધનકારક નીવડે છે. ૭

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિવન્નાતિ ભારત ॥૮॥

હે ભરતવંશી અર્જુન! તમોગુણ તો અજ્ઞાનમાંથી (એટલે કે પ્રકૃતિના એક અંશરૂપ આવરણશકિતમાંથી) ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેથીજ તે દેહધારીઓને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરી પ્રમાદ (ગાપ્તલપણું), આળસ અને નિદ્રા સાથે બાંધી લે છે. ૮

સત્ત્વ આદિ ગુણોનું પોતપોતાનાં કાર્ય કરવામાં વિશેષ સામર્થ્ય છે એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

સત્ત્વં સુખે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ।

જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥૯॥

દુઃખ, શોક ઇત્યાદિનાં કારણો સન્મુખ હોય તોપણ તે સમયે મનુષ્યમાં જે સત્ત્વગુણ વધેલો હોય તો તે તેને સુખ સાથેજ જોડે છે; જે તેનામાં રજોગુણ વર્તે તો હોય તો સુખ આદિનાં કારણો હોય તોપણ મનુષ્યને તે કર્મ-માં જોડે છે; અને જે તમોગુણ વર્તે તો હોય તો કોઈ અનુભવીનો ઉપદેશ અનાયાસે મળે તો હોય તોપણ તમોગુણ તેમાં ધ્યાન નહિ લાગવા દેતાં પ્રમાદમાં—એટલે આળસ તથા ઉંઘ આદિમાં જોડે છે. ૯

રજસ્તમશ્રાભિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ।

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥૧૦॥

હે ભરતવંશી! આગલાં અથવા નવાં કારણોને લીધે મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં કોઈ વાર રજોગુણ અને તમોગુણને દબાવી દઈને સત્ત્વગુણ પ્રબળ થાય છે; કોઈ વાર સત્ત્વગુણ તથા તમોગુણને દબાવી રજોગુણ પ્રબળ થાય છે; અને કોઈ વાર સત્ત્વગુણ તથા રજોગુણને દબાવીને તમોગુણ પ્રબળ થાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે જે જે ગુણ વધે છે, ત્યારે ત્યારે તે તે ગુણ પોતપોતાના રૂપ જ્ઞાન તથા સુખાદિમાં, તૃષ્ણા અને લોભા-

દિની સકામ પ્રવૃત્તિમાં અથવા આળસ અને નિદ્રાદિ-
કમાં માણસને જોડે છે. ૧૦

હવે સત્ત્વ આદિની વૃદ્ધિનાં ચિહ્નો ત્રણ પ્રલોકથી કહે છે.

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્ પ્રકાશ ઉપજાયતે ।

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદ્વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥૧૧॥

આ દેહનાં જ્ઞાનેન્દ્રિયોરૂપી સર્વ દ્વારોમાં જ્યારે
સાત્ત્વિક સુખરૂપે અને જ્ઞાનરૂપે પ્રકાશ ઉપજે, ત્યારે
સત્ત્વગુણને વધેલો જાણવો. ૧૧

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥૧૨॥

હે ભરતકુલશ્રેષ્ઠ! રજોગુણ વધે ત્યારે આટલાં ચિહ્નો
ઉપજે છે:-(૧) લોભ-એટલે ધનાદિ પદાર્થો પ્રાપ્ત છતાં
અધિકાધિકની ઇચ્છા થવી તે; (૨) પ્રવૃત્તિ-એટલે
સકામ કામોમાં જોડાવું; (૩) આરંભ એટલે સકામ
કર્મેનો આરંભ; (૪) અશાંતિ-એટલે આ કામ પછી તે
કામ કરીશ, તે પછી પેલું કરીશ, એવા ઉત્તરોત્તર સંક-
લ્પવિકલ્પ કરવા તે; અને (૫) સ્પૃહા-એટલે ધનવૈભ-
વાદિ લૌકિક પદાર્થ મેળવવાની ઇચ્છા. ભાવાર્થ કે, આ
ચિહ્નો ઉપરથી રજોગુણની વૃદ્ધિ થયેલી જાણવી. ૧૨

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥૧૩॥

હે કુરુનંદન ! તમોગુણ વધે ત્યારે અપ્રકાશ (એટલે
સમજણનો નાશ); અપ્રવૃત્તિ (એટલે ઉદ્યમરહિત થવું);
પ્રમાદ (એટલે કર્તવ્યનું ધ્યાન ન રહેવું); અને મોહ
(એટલે મૂઠતા); આ ચિહ્નો થાય છે. ૧૩

મરણવેળા સત્ત્વાદિની વૃદ્ધિ થવાનું ક્ષણ હવે કહે છે.

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ।

તદોત્તમવિદાં લોકાન્ અમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥૧૪॥

સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિમાં જેનો દેહ છૂટે છે, તે મનુષ્ય હિરણ્યગર્ભાદિને ઉપાસનારાઓને સુખાદિ ભોગવવાના સ્થાનરૂપ ઉજ્જવળ લોકને પામે છે. ૧૪

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥૧૫॥

રજોગુણની વૃદ્ધિમાં દેહ છૂટવાથી તે જીવ કર્મોમાં આસક્તિવાળાઓમાં જન્મે છે; તથા તમોગુણની વૃદ્ધિમાં દેહ છૂટવાથી તે પશુ આદિ મૂઢ યોનિમાં અવતરે છે. ૧૫

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥૧૬॥

સાત્ત્વિક કર્મોનું* ફળ સાત્ત્વિક (સુખદાયક) અને નિર્મળ (નિર્દોષ) હોય છે; રજોગુણી કર્મોનું ફળ દુઃખદાયક હોય છે તથા તમોગુણી કર્મોનું ફળ અજ્ઞાન એટલે મૂઢતા કહેલું છે. ૧૬

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહો તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥૧૭॥

સત્ત્વગુણથી ઉપજતું જ્ઞાનરૂપી ફળ ધણા પ્રકાશવાળું અને સુખરૂપ હોય છે; રજોગુણથી ઉપજતું લોભરૂપી ફળ દુઃખદાયક હોય છે, તથા તમોગુણનું ફળ પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી વધારે દુઃખદાયક હોય છે.

હવે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ વૃત્તિવાળાઓને જે જે ફળ થાય છે તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

ઊર્ધ્વં ગચ્છંતિ સત્ત્વસ્થા મધ્યે તિષ્ઠંતિ રાજસાઃ ।

જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થા અધો ગચ્છંતિ તામસાઃ ॥૧૮॥

જેઓ મુખ્યત્વે સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા છે તેઓ ઉપરના લોકમાં જાય છે (એટલે કે સત્ત્વગુણની ઓછી વધતી

* સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ કર્મોનાં લક્ષણ આગળ અઢારમા અધ્યાયમાં કહેશે.

ખીલવણીના પ્રમાણમાં ઉત્તરોત્તર સો સોગણા આનંદ-
વાળા એવા ગંધર્વલોક, દેવલોક, પિતૃલોક આદિ
સત્યલોક સુધીના લોકોમાં જાય છે;) રજોગુણી એટલે
તૃણાદિથી વ્યાકુળ મનવાળા લોકો મધ્યમાં (એટલે
કે મનુષ્યલોકમાં) રહે છે; અને પ્રમાદ, મોહ આદિ
તમોગુણી વૃત્તિવાળાઓ તેની અધિકતાના પ્રમાણમાં
તામિસ આદિ નરકોમાં જાય છે. ૧૮

એ પ્રમાણે પ્રકૃતિના ગુણોમાં આસક્ત થવાથી પ્રાપ્ત થતા સંસાર-
રતું વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું. હવે પ્રકૃતિ તથા આત્માની ભિન્નતા
જાણવાથી કર્તવ્ય પ્રાપ્તવ્ય યોગ્યું સમજાઈ મોક્ષપ્રાપ્તિ સુગમ
થાય છે એ વાત શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥૧૯॥

જ્યારે મનુષ્ય જ્ઞાનવાન થઈને બુદ્ધિ આદિના રૂપમાં
પરિણામ પામેલા ગુણોસિવાય બીજા કશાને કર્તા જોતો
નથી; પણ ગુણોનેજ કર્મોના કર્તા દેખે છે; તથા મને પર-
માત્માને ત્રણે ગુણથી બુદ્ધો અને તેમનો સાક્ષી જાણે છે;
ત્યારેજ તેમને પામવાના માર્ગે આગળ ચાલી વધી શકે છે.

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥૨૦॥

જીવાત્મા, શરીરના આકારમાં પરિણમેલા આ
સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણને યોગંગવાથીજ એ
ગુણોથી ઉપજનારાં જન્મમરણ તથા વૃદ્ધપણું આદિનાં
દુઃખોથી છૂટીને મોક્ષરૂપી અમૃત અનુભવે છે. ૨૦

હવે એવા ગુણાતીત જીવનમુક્તનાં લક્ષણ, આચાર તથા
ગુણાતીત થવાનો ઉપાય અર્જુન પૂછે છે.

अर्जुन उवाच । अर्जुन પૂછે છે:—

कैलिगैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥૨૧॥

હે પ્રભો! એ ત્રણ ગુણોને ઓળંગી ચૂકેલો ગુણા-
તીત પુરુષ કેવાં લક્ષણવાળો અને કેવાં આચરણવાળો
હોય છે? તથા કયા ઉપાયવડે તે આ ત્રણ ગુણોને
ઓળંગી જાય છે? તે કહેા. ૨૧

આ વાત અર્જુને બીજા અધ્યાયમાં પૂછી હતી અને શ્રીકૃષ્ણે
ઉત્તર પણ આપ્યો હતો; છતાં પણ અર્જુન પૂછે છે, તો તેની
જિજ્ઞાસા વધી છે તેથી વધુ વિસ્તારથી જાણવા માટે પૂછે છે; એવું
સમજીને ભગવાન બીજા અધ્યાયમાં આપેલા ઉત્તર કરતાં વિશેષ-
રૂપે અને વિલક્ષણ રીતે ગુણાતીત જીવનમુક્તનાં લક્ષણ છ શ્લોકથી
કહે છે. એમાં પ્રથમ એક શ્લોકથી ગુણાતીતનાં લક્ષણ કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ।

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥૨૨॥

હે પાંડવ! પ્રકાશ એટલે સત્ત્વગુણનાં કાર્યો, પ્રવૃત્તિ
એટલે રજોગુણનાં કાર્યો અને મોહ એટલે તમોગુણનાં
કાર્યો આપોઆપ અથવા કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાપ્ત થયાં હોય,
અને તે દુઃખદાયક હોય તોપણ ગુણાતીત મનુષ્ય તેમનો
દ્વેષ કરતો નથી અને તે સુખદાયક હોય તથા નિવૃત્ત
થયાં હોય તોપણ તે તેમની ઈચ્છા કરતો નથી. ૨૨

એ પ્રભાણે જે ગુણાતીત હોય તે પોતેજ જાણી શકે એ
પ્રકારનું ગુણાતીતનું લક્ષણ પ્રથમ કહ્યું. હવે બીજાઓ પણ જાણી
શકે એવું લક્ષણ કહેવા માટે “ તેનું આચરણ કેવું હોય છે ” એ
બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર ત્રણ શ્લોકથી આપે છે.

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।

ગુણા વર્તત્ત્વમ્મયેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નેમગતે ॥૨૩॥

ઉદાસીનની પેઠે સાક્ષીરૂપે રહ્યો થકો જે મનુષ્ય સત્ત્વ
આદિ ગુણનાં કાર્ય સુખદુઃખ આદિને લીધે સ્વરૂપથી
ચલાયમાન થતો નથી; પણ “ગુણોજ પોતાનાં સુખ-

દુઃખ આદિ કાર્યોને વિષે વર્તે છે, અને તેમની સાથે મારે કંઈ પણ સંબંધ નથી” એવા જ્ઞાનવડે જે સ્થિર રહે છે-અર્થાત્ અલાયમાન થતો નથી; ૨૩

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥૨૪॥

જે પરમાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ પામેલો હોવાથી સુખ-દુઃખને સમાન ગણે છે; જે ઢેકું, પથ્થર અને સુવર્ણને સમાન ગણે છે; જે પ્રિય અને અપ્રિય સર્વ કોઈને સમાન ગણે છે; જે ધીરજવાળો છે તથા જેને પોતાની નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે; ૨૪

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥૨૫॥

જેને માન અને અપમાન તુલ્ય છે; જે મિત્રપક્ષ અને શત્રુપક્ષને સમાન ગણે છે; અને દૃષ્ટ ફળવાળા તથા અદૃષ્ટ ફળવાળા ઉદ્યમેને તજી દેવાનો જેનો સ્વભાવ છે; તે પુરુષ ગુણાતીત (ત્રણ ગુણથી મુક્ત થયેલો-જીવનમુક્ત) કહેવાય છે. ૨૫

હવે તે કેવી રીતે ત્રણે ગુણને ઓળંગે છે તે વાત કહે છે.

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૨૬॥

જે મનુષ્ય અવ્યભિચારી ભક્તિરૂપી ઉપાયવડે મને પરમેશ્વરને સેવે છે, તેજ આ ત્રણ ગુણોને ઓળંગીને-અર્થાત્ તેનાથી મુક્ત થઈને બ્રહ્મભાવ પામવાને યોગ્ય થાય છે. ૨૬

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાંતિકસ્ય ચ ॥૨૭॥

કારણ કે જેમ સૂર્યનારાયણ એકઠા થયેલા ઘટ

તેજની-અત્યંત પ્રકાશિત અગ્નિની-પ્રતિભારૂપ છે; તેમ
હું પણ પરબ્રહ્મની પ્રતિભારૂપ છું (અર્થાત્ ધનીભૂત
પરબ્રહ્મરૂપ છું); સદા સર્વદા મુક્ત હોવાથી ભોક્ષની
નિત્યમૂર્તિરૂપ છું; શુદ્ધ સત્ત્વગુણી હોવાથી ભોક્ષના
સાધનભૂત શાશ્વત ધર્મની મૂર્તિ છું; તથા પરમાનંદરૂપ
હોવાથી હું અપાર અનુપમ ને અખંડમુખની મૂર્તિ છું.

હરિઃ ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મ-
વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ગુણત્રય-
વિભાગયોગો નામ ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ॥૧૪॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો ગુણત્રયવિભાગયોગ
નામનો ચૌદમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૫ મો—રુષોત્તમયોગ

ચોદમા અધ્યાયને આંતે એકનિષ્ઠ ભક્તિવાળોજ ત્રણે શુષોથી છૂટીને પ્રલક્ષ્ય થાય છે એમ કહ્યું; પરંતુ એ એકનિષ્ઠ ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવિના પ્રાપ્ત થતી નથી. માટે વૈરાગ્યપૂર્વક જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન હવે અઢી શ્લોકવડે વૃક્ષના રૂપકથી સંસારનું વર્ણન કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥૧॥

હે અર્જુન! જે સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ ઉંચું છે (એટલે કે ક્ષર તથા અક્ષર કરતાં પણ ઉત્તમ એવા પર-બ્રહ્મ પરમાત્મા જેના મૂળરૂપ છે;) જેની શાખા નીચે છે (એટલે કે હિરણ્યગર્ભ વગેરે જીવો જે વૃક્ષની શાખાઓ છે); તથા વેદોને જેનાં પાંદડાં કહ્યાં છે; (કારણ કે વેદોદ્ધારા અપાતી ધર્મ અધર્મની સમજણને લીધે કર્મપ્રજો મેળ-વવા સારૂ સર્વ જીવો એ સંસારરૂપી વૃક્ષનો આશ્રય લે છે;) એવા આ સંસારરૂપી વૃક્ષને (તે અનિત્ય હોવાથી) અશ્વત્થ પણ કહે છે અને (તે રહે ત્યાંસુધી પણ માત્ર પ્રવાહરૂપેજ અવિચિત્ત હોવાથી) તેને અવ્યક્ત પણ કહે છે. માટે જે કોઈ આ સંસારને એવો જાણે છે, તેજ વેદને યથાવત્ જાણે છે.૧

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा
विषयप्रवालाः । अधश्च लान्यनुसंततानि कर्मा-

નુબંધીનિ મનુષ્યલોકે ॥૨॥

સત્ત્વગુણી, રજ્જેગુણી તથા તમોગુણી વૃત્તિઓરૂપી જલના સિંચનવડે પોષાઈને વધેલી, તથા શબ્દાદિ વિષયરૂપી કોમળ પાંદડાંવાળી એવી જે સંસારવૃક્ષની શાખાઓ (એટલે કે હિરણ્યગર્ભ આદિ જીવો) ઉપર તથા નીચે (એટલે કે દેવ અને પશુ આદિની ઉંચનીચ યોનિઓમાં) સર્વત્ર ફેલાયેલી છે; અને આ મનુષ્યલોકમાં પણ એ સંસારરૂપી વૃક્ષનાં ભોગની વાસનાઓરૂપી નાનાં મોટાં મૂળિયાં, ઉપર તથા નીચે (ઉંચનીચ સર્વ યોનિઓવિષે) વિસ્તાર પામેલાં છે.૨

ભાવાર્થ:—ઉપરના તથા નીચેના લોકમાં જે જે ભોગ પોતાના કર્માનુસાર ભોગવવાના હોય તે ભોગવી રહ્યા પછી તે જીવ પાછો ભોગોની તેવીજ વાસનાસહિત મનુષ્યલોકમાં આવે છે; અને પાછો પોતાની વાસના મુજબનાં કર્મોમાં જોડાય છે. કારણ બીજા લોકો તો ભોગભૂમિ છે અને આ મનુષ્યલોકમાંજ કર્મો કરી શકાય છે.

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न
च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रं
दृढेन छित्त्वा ॥३॥

મનુષ્યો આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું રૂપ જાણવા ઇચ્છતા નથી તેથીજ તેનો અંત ક્યાં છે અને શાથી થાય છે; તેની આદિ ઉત્પત્તિ ક્યાંથી, શાથી અને કેવી રીતે થાય છે; તથા તેની પ્રતિષ્ઠા અને સ્થિતિ કેવી, કેટલી અને શા વડે છે; તે ઇત્યાદિ તેઓ જાણી શકતા નથી. આવા કારણથી તેમનાથી આ સંસારરૂપી વૃક્ષને કાપી શકાતું નથી અને અનર્થકારક થયા કરે છે. માટે હે અર્જુન! તારે તો આ અત્યંત બદ્ધમૂળ થઈ ગયેલા સંસારરૂપી વૃક્ષથી ઉપરામ થઈને તથા અહંતા, મમતા અને

કર્મફળના ત્યાગરૂપી મજબૂત શસ્ત્ર ધારણ કરીને તેને છેદીજ નાખવું જોઈએ.૩

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તતિ ભૂયઃ । તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૃતા પુરાણી ॥૪॥

અને એ સંસારવૃક્ષના અસલ મૂળરૂપ જે પરમાત્મ-પદ તેને શોધો કાઢીને એવો દઢ સંકલ્પ કરવો જોઈએ કે "જે પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્ય પ્રરીથી સંસાર-માં આવતા નથી અને જે પરમાત્માના આધારપર આ સંસારની પ્રવૃત્તિ લાંબા કાળથી વિસ્તાર પામી છે; તે આદ્યપુરુષને શરણે હવે હું જાઉં છું."૪

એવી દઢ ઉપરામતા, અનન્ય નિષ્ઠા તથા સર્વભાવે પરમાત્મ-પરાયણતા જાગે નહિ ત્યાંસુધી તે પરમપદ પામી શકાતું નથી. એ વાત હવેના શ્લોકથી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ । દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃસુખદુઃખસંજૈર્ ગ-ચ્છંત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥૫॥

જેઓ માન અને મોહને તજી ચૂક્યા છે; જેણે વિષ-યાસક્તિરૂપી સંગદોષને જીતેલો છે; જેઓ સદા અધ્યા-ત્મ જ્ઞાનધ્યાનમાંજ નિષ્ઠાવાળા છે; જેઓ સર્વ પ્રકારની લૌકિક કામનાઓથી વિશેષ છૂટેલા છે; અને જેઓ ટાઢ, તડકો ઇત્યાદિ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પદાર્થોત્તરે અનુ-ભવાતાં સુખદુઃખાદિ સર્વ પ્રકારનાં દ્વંદ્વોથી વિમુક્ત થયેલા છે; એવા સર્વ પ્રકારે મોહમમતા આદિથી છૂટેલા મનુષ્યોજ તે અવિનાશી પદને પામી શકે છે.૫

ન તદ્દાસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ ।
યદ્ભત્વા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમં મમ ॥૬॥

જે પદને સૂર્ય, ચંદ્રમા કે આગ પ્રકાશી શકતા નથી; અને જે પદને પામ્યા પછી યોગીઓ પાછા આવતા નથી; તેજ માર્ગ પરમ ધામ (અનુપમ, સર્વશ્રેષ્ઠ અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ) છે. ૬

આપના સ્વરૂપને પામનારા પાછા નજ જન્મતા હોય, તો “સતિ સંપદ્ય ન વિદુઃ સતિ સંપદ્યામહં પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને પામેલા જાણતા નથી કે અમે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા છીએ.” આ શ્રુતિ પ્રમાણે તો સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તથા પ્રલયકાળમાં રહેનારા પણ પરમાત્માને પામેલા ઠરે અને તેમનો પણ જન્મ ન થવો જોઈએ. કેમકે એ સુષુપ્તિ તથા પ્રલયની અવસ્થામાં તેઓ પોતાને જાણી શકતા નથી. આવી શંકા થતાં સંસાર ક્રોને ને શાથી પ્રાપ્ત થાય છે તે હવે પાંચ શ્લોકથી કહે છે.

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।

મનઃષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥૭॥

મારોજ એક સનાતન અંશ કે જે અવિદ્યાવડે જીવ-રૂપ થયો છે, તે તો સંસારીતરીકે સદા પ્રસિદ્ધ છે. સુષુપ્તિ તથા પ્રલયકાળે એ જીવ પ્રકૃતિમાં લય થયેલા એવા મનને, જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, કર્મેન્દ્રિયોને તથા પ્રાણને આ સંસારમાં ભોગ ભોગવવા માટે આકર્ષે છે. ૭

ભાવાર્થ:-જીવ એ મારોજ અંશ છે, તેથી સુષુપ્તિ તથા પ્રલયસમયે પણ તે મારામાંજ લય પામે છે; પરંતુ તે અવિદ્યા તથા વાસનાવાળો હોવાથી મારા પ્રકૃતિથી વિંટાયેલા માયાવિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં લય પામે છે; મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લય પામતો નથી. આથી એવા મનુષ્યો, મારી પ્રકૃતિમાં લય થયેલી તેમની ઇન્દ્રિય આદિ ઉપાધિઓને (સંસારભોગ ભોગવવા માટે) તેમાંથી પાછી ખેંચી લે છે; અને ઉપર કહેલાં લક્ષણવાળો જ્ઞાની ભક્ત તો મારા શુદ્ધ સ્વરૂપને પામતો હોવાથી ૫રી આ સંસારમાં આવતો નથી.

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ।

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥૮॥

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥૯॥

દેહ આદિનો સ્વામી જીવાત્મા કર્મને વશ હોવાથી તે જ્યારે પૂર્વના શરીરમાંથી નીકળીને બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે; ત્યારે-જેમ વાયુ પુષ્પ આદિકમાંથી મુગ-ધના સૂક્ષ્મ અણુઓને લઇને જાય છે તેમ-તે પણ પ્રથમના શરીરમાંથી અંતઃકરણસહિત ઈંદ્રિયોને સાથે લેતો જાય છે અને ત્યાં પહોંતે, તેજ ઈંદ્રિયો તથા અંતઃકરણનો આશ્રય લઇને શબ્દાદિ વિષયોને ભોગવે છે. ૮, ૯

આ રીતે કાર્ય અને કારણના સમુદાયરૂપ દેહથી જુદા એવા આત્માને સૌ કોઇ શાથી જાણતા નથી ? તે હવે કહે છે.

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાઽપિ ભુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

વિમૂઢા નાનુપश्यંતિ પश्यંતિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥૧૦॥

પરંતુ એવી રીતે મન ઈંદ્રિયો સહિત એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જઈ વિષયોને ભોગવનારા અદૃશ્ય જીવાત્માને અજ્ઞાની મૂઢ લોકો જાણી શકતા નથી; માત્ર જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવાળાજ જાણી શકે છે. ૧૦

યત્ન કરનારાઓમાં પણ જેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હોય તેવાજ તેને એ રૂપે જાણી શકે છે, એ વાત હવે કહે છે.

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પश्यંત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।

યતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પश्यંત્યત્રેતસઃ ॥૧૧॥

ધ્યાન અને શાસ્ત્રાદિવડે પ્રયત્ન કરનારામાં પણ કેટલાક શુદ્ધ ચિત્તવાળા યોગીઓજ શરીરમાં રહેલા આ આત્માને યથાવત્ જાણી શકે છે અને બીજા અશુદ્ધ ચિત્તવાળા તો યત્ન કરવા છતાં પણ એ આત્માને જાણી શકતા નથી. ૧૧

હવે અનંત શક્તિરૂપે પરમાત્માનું નિરૂપણ કરે છે.

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ધામયતેઽસ્થિલમ્ ।

યચ્ચંદ્રમાસિ યચ્ચામૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥૧૨॥

સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ અખિત જગતને પ્રકાશ આપે છે અને જે તેજ ચંદ્રમાં તથા અગ્નિમાં રહેલું છે; તે તેજ પણ મારું જ જાણ. ૧૨

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

પુષ્ણામિત્રૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥

પૃથ્વીમાં રહીને હું જ મારા જળવડે સર્વ ભૂતોને ધારણ કરું છું અને હું જ રસાત્મક ચંદ્ર થઈને યવ, ડાંગરાદિ સર્વ ઔષધિઓને પોષું છું. ૧૩

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥૧૪॥

હું વૈશ્વાનર જઠરાગ્નિ થઈને પ્રાણીમાત્રના દેહમાં રહું છું અને જઠરાગ્નિને દીપક એવા પ્રાણ તથા અપાનવાયુ સાથે રહીને પ્રાણીઓના ભક્ષ્ય, પેય, લેહ્ય અને ચોષ્ય, એ ચારે પ્રકારના* અન્નને પચાવું છું.

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો મત્તઃ સ્મૃતિ-
જ્ઞાનમપોહનં ચ । વેદૈશ્ચ મર્વૈરહમેવ વેદ્યો વેદાંત-
કૃદ્વેદવિદેવ ચાહમ્ ॥૧૫॥

સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં અંતર્યામીરૂપે હું પ્રવેશ કરીને રહેલો છું તેથી જ તેમને પૂર્વે અનુભવેલી વસ્તુઓની સ્મૃતિ, વિષય અને ઇંદ્રિયોના સંયોગથી થયેલું

* રોટલી આદિ જે ચાવીને ખવાય તે ભક્ષ્ય; જળાદિ પીવાના પદાર્થ તે પેય; ગોળ, મધ, દાળ વગેરે ચાટવાના પદાર્થ તે લેહ્ય; અને શેરડી વગેરે ચૂસવાના પદાર્થ તે ચોષ્ય.

જ્ઞાન, તથા એ બન્નેનો વિનાશ; એ સર્વ મારાવડેજ થાય છે. વળી સર્વ વેદોવડે બાણવા યોગ્ય વસ્તુ તથા વેદાંતનો કર્તા, પ્રવર્તક અને વેદનો અર્થ બાણનાર પણ હુંજ છું. ૧૫

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥૧૬॥

આ સંસારમાં ક્ષર અને અક્ષર એવા બે પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં બ્રહ્માથી માંડીને સ્થાવરસુધીનાં સર્વ શરીરો ક્ષર (નાશવંત) કહેવાય છે; અને જે એતન પદાર્થ શરીરો નાશ થયા છતાં પણ પર્વતની પેઠે અડગ-અચળ રહે છે તેને વિવેકીઓ કૂટસ્થ અને અક્ષર (નાશરહિત) કહે છે. ૧૬

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ईશ્વરઃ॥૧૭॥

જેને શ્રુતિઓએ “પરમાત્મા” કહેલા છે; જે સર્વના નિયંતા તથા વિકારરહિત છે; તથા જે ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરીને તેનું પાલન પોષણ કરે છે; તે તો વળી ક્ષર અને અક્ષર બન્નેથી વિલક્ષણ તથા અતિ ઉત્તમ પુરુષ છે.

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમ્ અક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૧૮॥

જે નિત્યમુક્તપણાને લીધે હું આ ક્ષર એટલે જડ-વર્ગને ઓળંગી ગયો છું; તથા સર્વના નિયંતાપણાને લીધે એતન એવા જીવવર્ગથી પણ હું ઉત્તમ છું તેથીજ હું આ લોકમાં તથા વેદમાં “પુરુષોત્તમ” એવા નામથી પ્રખ્યાત છું. ૧૮

શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-સ વા અયમાત્મા સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેજ્ઞાનઃ । સર્વસ્યાધિપતિઃ સર્વમિદં પ્રજાસ્તિ ॥ અર્થાત્ આ પરમાત્માજ સર્વને વશ રાખનાર, સર્વના

નિયંતા અને સર્વના અધિપતિ છે; અને તેજ આ સર્વ જગતનું શાસન કરે છે.

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥૧૯॥

હે ભરતવંશી અર્જુન ! ઉપર પ્રમાણે જે મનુષ્ય મોહરહિત અને નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળો થઈને મારા એ પુરુષોત્તમ રૂપને જાણે છે તે સર્વજ્ઞ છે; કેમકે તેજ સર્વ ભાવથી મને ભજી શકે છે. ૧૯

इति गुह्यतमं शास्त्रम् इदमुक्तं मयानघ ।

एतद्ब्रुवा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥૨૦॥

હે નિર્દોષ અર્જુન ! એ પ્રમાણે મેં તને આ છાનામાં છાનું શાસ્ત્ર કહ્યું છે, કે જેને જાણીને હે ભારત ! હરકોઈ મનુષ્ય બુદ્ધિમાન તથા કૃતાર્થ થઈ શકે છે; તો તું થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? ૨૦

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनસંવાદે પુરુષોત્તમયોગો

નામ પંચદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૫॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો પુરુષોત્તમયોગ

નામનો પંદરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૬ મો—દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ

પંદરમા અધ્યાયની અંતે કહ્યું છે કે, આ ગુપ્ત શાસ્ત્રને જાણી હરકોઈ મનુષ્ય બુદ્ધિમાન તથા કૃતાર્થ થઈ શકે છે; પણ એ ઉપરથી અર્જુનને એવી જિજ્ઞાસા થઈ કે, એ ગુપ્ત શાસ્ત્રને જાણવાનો અધિકારી કોણ અને અનધિકારી કોણ ? તેથી એનો વિવેક આ અધ્યાયમાં સમજાવે છે. કોઈ પણ વિષય જાણ્યા પછી તે મેળવવાની યોગ્યતા જાણવાની ઇચ્છા થવી સ્વાભાવિક છે. ભટ્ટમીમાંસકે કહ્યું છે કે:—મારો યો યેન વોઢવ્યઃ સ પ્રાગાંદોલિતો યદા । તદા કસ્તસ્ય વોઢતિ શક્યં કર્તુ નિરૂપણમ્ ॥ અર્થાત્ ઉપાડવાનો ભાર જો પ્રથમથી તોળી રાખ્યો હોય તો તે કોણ ઉપાડી શકશે તેનો નિર્ણય બટ થઈ શકે છે. માટે તત્ત્વજ્ઞાનના અધિકારીમાં દૈવી સંપત્તિરૂપે જે યોગ્યતા હોવી જોઈએ તે વાત પ્રથમ કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિજ્ઞાનિયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥૧॥

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાંતિરપૈશુનમ્ ।

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હ્રીરચાપલમ્ ॥૨॥

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

ભવંતિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥૩॥

નિર્ભયપણું, અંતઃકરણની વિશુદ્ધિ, જ્ઞાનયોગમાં (આત્મજ્ઞાનના ઉપાયમાં) વિશેષ નિષ્ઠા, દાન, દમ (ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ), યજ્ઞ (બ્રહ્મયજ્ઞ, જ્ઞાનયજ્ઞ, જપયજ્ઞ, દર્શ-પૂર્ણમાસ આદિ યજ્ઞ કરવા તે), સ્વાધ્યાય, તપ (આંદ્રા-

યણાદિ જત કરવાં તે), આર્જવ (સરળતા, અંદરનો ભાવ ન છુપાવતાં મનમાં હોય તેવું કહેવાનો સ્વભાવ), અહિંસા (મન વાણી તથા શરીરથી કોઈને પીડવું નહિ તે), સત્ય (સાચું હિતકારી અને પ્રિય બોલવું તે), અક્રોધ (પોતાની ઇચ્છામાં અંતરાય થતાં મનમાં ક્રોધ ન લાવવો તે), ત્યાગ, ચિત્તની શાંતિ, અનિદકપણું (કોઈની પછવાડે તેના દોષ ન કહેવા), દીનદુઃખીઓ ઉપર દયા, અલોલુપતા (લોલુપતા ન રાખવી-લોભ ન રાખવો), કોમળતા, અકૃત્ય કરવામાં લોકસન્ન, અચપળતા (વ્યર્થ ચેષ્ટા ન કરવી), તેજસ્વિતા, ક્ષમા (અપમાન થવા છતાં ક્રોધ ન કરવો), ધૈર્ય (દુઃખાદિથી નહિ ગભરાતાં ચિત્તને સ્થિર રાખવું તે), શૌચ (બાહ્ય તથા આંતરિક શુદ્ધિ), અદ્રોહ (કોઈને નુકસાન કરવાની ઇચ્છા ન કરવી), નાતિમાનિતા (પોતામાં પૂજ્યપણાનું અભિમાન નહિ કરવું), એ છઠ્ઠીસ ગુણો અથવા લક્ષણો હે ભરતવંશી અર્જુન! દેવોને યોગ્ય એવી દેવી સંપત્તિવાળાઓને ત્યાં જન્મેલામાં (અર્થાત્ જેનું કલ્યાણ થવાનું હોય એવા મનુષ્યમાં) હોય છે. ૧-૩

દેવી સંપત્તિ કહી. હવે આસુરી સંપત્તિ કહે છે.

દંભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥૪॥

દંભ (ડોળ દેખાડવો તે), દર્પ (ધન અને વિદ્યાદિનો ગર્વ), અતિમાનિતા (પોતાને વિષે પૂજ્યપણાનું અભિમાન), ક્રોધ, નિર્દયતા, અજ્ઞાન, આટલાં લક્ષણો હે પૃથાના પુત્ર! આસુરી સંપત્તિવાળાને ત્યાં જન્મેલા મનુષ્યમાં-અર્થાત્ જેનું અહિત થવાનું હોય તેનામાં હોય છે.

દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિબંધાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ ॥૫॥

દૈવી સંપત્તિ મોક્ષને માટે, અને આસુરી સંપત્તિ બંધનને વધારવા માટે મનાયલી છે-અર્થાત્ દૈવી સંપત્તિવાળો તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકારી છે; અને આસુરી સંપત્તિવાળો તો સદા સંસારીજ છે. માટે હે પાંડુના પુત્ર અર્જુન ! તું શોક કર નહિ. કારણ કે તું દૈવી સંપત્તિમાં જન્મેલો છે. ૫

द्वौ भूतमर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥

આ સંસારમાં દૈવી અને આસુરી એવા જે બે પ્રકારના પ્રાણીઓ ઉપજે છે; તેમાં દૈવી જીવોવિષે વિસ્તારથી કહ્યું. હવે હે પાર્થ ! આસુરી જીવોવિષે મારી પાસે વિસ્તારથી સાંભળ. ૬

હવેના બાર શ્લોકમાં આસુરી સંપત્તિ વિસ્તારથી વર્ણવે છે. એ આસુરી જીવોમાં રાક્ષસી જીવો પણ સમજ લેવા.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

આસુરી મનુષ્યો ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ તથા અધર્મની નિવૃત્તિ કરવાનું જાણતાજ નથી. તેથી તેઓમાં પવિત્રતા, સદાચાર તથા સત્ય હોતાં નથી. ૭

તેઓ ધર્મની પ્રવૃત્તિ તથા અધર્મની નિવૃત્તિ કેમ નહિ જાણતા હોય ? ધર્મ તથા અધર્મની વ્યવસ્થા તેઓ ન માને તો જગતમાં જણાતા સુખદુઃખની વ્યવસ્થા કેવી રીતે માનતા હશે ? વળી તેઓ શૌચ તથા સદાચાર આદિ શાસ્ત્રી નહિ પાળતા હોય ? તેઓ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ નહિ માને તો જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે માને છે ? એ વાત હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

अमत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥८॥

તે આસુરી ગુણવાળાઓ કહે છે કે, આ જગતમાં વેદાદિક કોઈ પણ ધર્મગ્રંથ પ્રમાણભૂત નથી; વેદના

કર્તાઓ તો ભાંડ, ધુતારા તથા રાક્ષસો છે; ધર્મ અને અધર્મની વ્યવસ્થાનું કશું પ્રયોજન નથી (અર્થાત્ આ જગતમાં સુખી અને દુઃખી મનુષ્યો જણાય છે, તેનું કારણ ધર્માધર્મ નહિ પણ સ્વભાવથીજ જગતની એવી વિચિત્ર રચના છે.) આ જગતનો કર્તા ઇશ્વર નથી; પણ સ્ત્રીપુરુષના સંયોગથી ઉપજે છે, તેથી જગત ઉપજવામાં સ્ત્રીપુરુષનો કામજ પ્રવાહરૂપે કારણ છે; બીજું હોય પણ શું ! અર્થાત્ બીજું કંઈ પણ કારણ નથી.૮

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

એવા ચાર્વાકાદિના મતનો આશ્રય કરવાથી મલિન ચિત્તવાળા, અલ્પ બુદ્ધિવાળા, કેવળ પ્રત્યક્ષનેજ પ્રમાણ માનનારા તથા હિંસાવાળાં કર્મ કરનારા મૂઢ લોકો આ જગતમાં કેવળ નાશ કરવા માટે શત્રુરૂપેજ જન્મે છે.૯

काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तते शुचिव्रताः ॥१०॥

એવા કામનો આશ્રય કરીને દંભ, માન અને મદથી ભરેલા આસુરી લોકો મદ્યમાંસાદિ અપવિત્ર વસ્તુઓના ઉપયોગવાળાં અપવિત્ર વ્રતો કરે છે; તથા મોહને લીધે, કદી પૂરી થાય નહિ પણ વધતીજ ચાલે એવી ભોગે-ચ્છાઓને પૂરી કરવા માટે અયોગ્ય માર્ગ, તથા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ નિયમોને આધીન થતા ચાલીને ખોટાંજ કામોમાં પ્રવર્તે છે.૧૦

चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

आशापाशशर्तैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईदृन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥१२॥

જેનો મરણ થયેજ છેડો આવે એવી અપાર ચિંતા-
ઓમાં ડૂબેલા—અર્થાત્ નિરંતર ચિંતાતુર રહેનારા; પદા-
ર્થોના ભોગનેજ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા—અર્થાત્ મનુ-
ષ્યને માટે એ વિનાળીજે પુરુષાર્થ નથી એવું માનનારા;
અનેક પ્રકારની સેંકડો આશાઓના પાશથી બંધાયેલા;
તથા કામક્રોધાદિને આધીન રહેનારા એ આસુરી મનુ-
ષ્યો, અનેકવિધ ભોગવૈભવને માટે ચોરી છત્યાદિ અની-
તિને રસ્તે પણ ધનના ઢગ એકઠા કરવા ઇચ્છે છે. ૧૧, ૧૨

હવે ચાર શ્લોકથી આસુરી જીવોનાં મનોરાજ્ય કહે છે.

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥૧૩॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥૧૪॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्तिसदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥૧૫॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥૧૬॥

આજે મેં આ વસ્તુ તો મેળવી, હવે અમુક મનોરથ
પાર પાડીશ; આટલું ધન તો મારી પાસે છે; અને આટ-
લું હવે પછી મળશે; મેં આ શત્રુને માર્યો, હવે બીજા-
ઓને પણ મારીશ; હું આ સર્વનો સ્વામી, પૂજનીય
અથવા નભાવવાવાળો છું; હું આ ભોગો અથવા સત્તા
ભોગવનારો છું; હું કૃતકૃત્ય થયેલો છું; હું બળવાન
તથા સુખી છું; હું દ્રવ્ય આદિ સંપત્તિથી ભરપૂર છું;
હું કુળવાન અથવા જથાવાળો છું; મારા જેવો બીજો
છેજ કોણ? હું યજ્ઞયાગાદિ કરીને બીજાઓ કરતાં વિશેષ
પ્રતિષ્ઠા મેળવીશ; મારી કીર્તિ ગાનારાઓને દાન આપી-

શ અને પ્રસન્ન થઈશ; આમ અજ્ઞાનને લીધે મોહને વશ થયેલા, અનેક મનોરથોમાં ભ્રમિત થયેલા, જળમાં મત્સ્ય ક્ષાય તેમ મોહરૂપી જળમાં પ્રસાદિ ગયેલા, તથા ભોગવૈભવમાં અતિ આસક્ત રહેનારા એ આસુરી લોકો તો અપવિત્ર નરકમાંજ પડે છે. ૧૩-૧૬

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તब्ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ।

યજંતે નામયજ્ઞૈસ્તે દંભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥૧૭॥

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિષંતોઽમ્યસૂયકાઃ ॥૧૮॥

પોતાની બડાઈ કરનારા-અથવા આપોઆપ પૂજ્ય બની બેઠેલા; ઉદ્ધત (અનમ્ર); ધન અને માનાદિકના મદવાળા; અહંકાર, શરીરબળ, ગર્વ, કામ અને ક્રોધ આદિ દુર્ગુણોનો આશ્રય કરનારા; સન્માર્ગે ચાલનાર ઉપર ઇર્ષ્યા અથવા દોષારોપ કરવારૂપે (તેના દેહમાં ચૈતન્યાંશરૂપે વસેલો જે હું તેની) ભારી-પરમાત્માનીજ ઇર્ષ્યા અને નિંદા કરનારા; એવા આસુરી જીવો માર્ગ યજ્ઞન કરે તોપણ તે શ્રદ્ધાથી નહિ પરંતુ દંભથી, શાસ્ત્ર-વિધિ છોડીને તથા નામમાત્રનાજ યજ્ઞોવડે કરે છે.

તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥૧૯॥

એવા મારો દ્વેષ કરનારા તથા ક્રૂર સ્વભાવવાળા તે અધમ પુરુષોને જન્મમરણના માર્ગરૂપ આ સંસારમાં અતિ ક્રૂર એવી વ્યાધ્યાદિકની અત્યંત નીચ આસુરી યોનિઓમાં હું સદા નાખું છું. ૧૯

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામ પ્રાપ્યૈવ કૌંતેય તતો યાંત્યધર્માં ગતિમ્ ॥૨૦॥

હે કુંતાના પુત્ર! એવી આસુરી યોનિને પામેલા તે

મૂઠ લોકો પ્રત્યેક જન્મે મને અથવા મને પામવાના ઉપાયરૂપ સન્માર્ગને નહિ પામતાં એનાથી પણ વધારે હલકી ગતિને પામે છે. ૨૦

ઉપર કહેલા આસુરી દોષોમાં પણ એ સર્વ દોષના મૂળભૂત એવા ત્રણ દોષ તો અવશ્ય તજવા જોઈએ તે હવે કહે છે.

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥૨૧

કામ, ક્રોધ અને લોભ, એ ત્રણ તો સાક્ષાત્ નરકનાજ દ્વારરૂપ છે. કેમકે એ તો જીવાત્માને નીચથી પણ નીચે ચાલે આપીને તેનો નાશ કરનારા છે. માટે એ ત્રણે દ્વાર અવશ્ય તજવાં જોઈએ. ૨૧

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥૨૨॥

કેમકે હું કુંતાપુત્ર! નરકના દ્વારરૂપ એ કામ, ક્રોધ અને લોભથી જે છૂટ્યો હોય તેજ પોતાના કલ્યાણના સાધનરૂપ તપ, યોગ ઇત્યાદિ આચરી શકે છે; અને પરમગતિને પામી શકે છે. ૨૨

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥૨૩॥

જે પુરુષ શાસ્ત્રવિહિત ધર્મમાર્ગ ત્યજીને ઇચ્છા પ્રમાણેજ વર્તે છે; તે નથી પામતો તત્ત્વજ્ઞાન, નથી પામતો સુખશાંતિ કે નથી પામતો પરમગતિ. ૨૩

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्मकर्तुमिहार्हसि ॥૨૪॥

માટે કરવા યોગ્ય 'કાર્ય'ની અને ન કરવા યોગ્ય 'અકાર્ય'ની વ્યવસ્થા કરવામાં તારે શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ ધર્મશાસ્ત્રનેજ પ્રમાણભૂત જાણવાં; તથા શાસ્ત્રે વિધાન

કરેલાં કર્મ જાણીને પોતાના અધિકારને અનુસરતાં
કર્તાવ્ય કરવાં જોઈએ. ૨૪

ભાવાર્થ:—અત્યારે તારે અર્જુનને માટે કર્મયોગજ
(નિષ્કામભાવે યુદ્ધકાર્ય કરવું એજ) યોગ્ય છે. કેમકે
એથીજ ઇશ્વરકૃપા, ચિત્તશુદ્ધ, તત્ત્વજ્ઞાન અને પરાભક્તિ
પામીને મોક્ષનો અધિકારી થઈશ.

હરિઃ ૐ તત્મદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂત્રપ્રણિષત્સુ બ્રહ્મ-
વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે દૈવાસુર-
સંપદ્વિભાગયોગો નામ ષોડશોઽધ્યાયઃ ॥૧૬॥

ઈતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ
નામનો સોળમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૭ મો-શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ

સોળમા અધ્યાયની અંતે “ યઃ શાસ્ત્રાવિધિમુત્સૃજ્ય ” એ શ્લોકમાં શાસ્ત્રવિધિને તણ યથેચ્છ વર્તનારનો અનધિકાર કહ્યો. હવે શાસ્ત્રવિધિ તણને ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ પણ શ્રદ્ધાથી વર્તનારનો અધિકાર છે કે નહિ ? એકું અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः॥૧॥

હે કૃષ્ણ ! જેઓ દુઃખરૂપ સમજીને, આળસને લીધે અથવા શાસ્ત્રવિધિના અજ્ઞાનને લીધે કેવળ આસ-તી આવેલી આચારપરંપરા પ્રમાણેજ કોઈ દેવતાનું શ્રદ્ધાપૂર્વક યજનપૂજન કરે છે, તેઓની ગતિ શી થાય છે ? તેઓનું તે યજનપૂજન સત્ત્વગુણી, રજોગુણી કે તમોગુણી કહેવાય ? તે કહેા. ૧

ભાવાર્થ:—શ્રદ્ધા પોતે તો સત્ત્વગુણી છે; પણ તેની સાથે જોડાયેલો શાસ્ત્રનો અનાદર તથા આળસ, એ તમો-ગુણનું કાર્ય હોવાથી અર્જુને પૂછ્યું કે, એ પ્રવૃત્તિ કયા પ્રકારની કહેવાય ? તાત્પર્ય કે, શ્રદ્ધા જે સત્ત્વગુણીજ ગણાતી હોય તો તો શ્રદ્ધાવાળો મનુષ્ય સાત્ત્વિક અને અધિકારીજ ગણાય; અને જે તે શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણી ન હોય તો તે સાત્ત્વિક તથા અધિકારી ગણાય નહિ.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥૨॥

હે અર્જુન ! શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય સમજીને પરમેશ્વર-પૂજન આદિ કરનારની શ્રદ્ધા તો માત્ર સાત્ત્વિક-નીજ હોય છે; પણ જે મનુષ્યો શાસ્ત્રજ્ઞાન નહિ હોવાથી માત્ર લોકાચાર પ્રમાણેજ દેવપૂજાદિ કરે છે; તેઓની તે પૂર્વ-સંસ્કાર પ્રમાણેની શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી, એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે, તે તું સાંભળ. ૨

ભાવાર્થ :—શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવ્યા પછી પોતામાં રાજસ કે તામસ ગુણસ્વભાવ જણાય, તો પ્રયત્ન કરીને તેનો પણ વિજય કરી શકાય છે; પણ જ્યાં શાસ્ત્રોક્ત વિવેક હોય નહિ, ત્યાં તો કેવળ પૂર્વના સંસ્કાર પ્રમાણેનીજ શ્રદ્ધા હોય, એટલે તે ત્રણ પ્રકારની હોય છે.

શ્રદ્ધા તો સત્ત્વગુણીજ કહેવાય છે, છતાં આપ તેને ત્રણ પ્રકારની કેમ કહો છો ? એવી શંકા થતાં ભગવાન હવે કહે છે કે, શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણી તો છેજ, પરંતુ તે રજોગુણ અને તમોગુણથી મિશ્રિત હોવાથી તથા રજોગુણી અને તમોગુણી પુરુષોમાં પણ તે રહેતી હોવાથી શ્રદ્ધા પણ ત્રણ પ્રકારની છે.

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ।

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥૩॥

હે ભરતવંશી અર્જુન ! વિવેકીને તેમજ અવિવેકીને પણ શ્રદ્ધા તો હોય છે. પરંતુ બુદ્ધિ તથા ગુણોની વધવટને લીધે ત્રણ પ્રકારની હોય છે. આથી જે મનુષ્ય જે પ્રકારની શ્રદ્ધાવાળો હોય છે, તે મનુષ્ય તેવી શ્રદ્ધાવાળો ગણાય છે. જેમકે અધિક સત્ત્વગુણવાળાની શ્રદ્ધા ‘સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા’ કહેવાય છે; અધિક રજોગુણવાળાની શ્રદ્ધા ‘રાજસ શ્રદ્ધા’ કહેવાય છે અને તમોગુણ વિશેષ હોય તેની શ્રદ્ધા ‘તામસ શ્રદ્ધા’ કહેવાય છે. ૩

હવે કાર્યના ભેદથી ગુણોનો ભેદ દર્શાવે છે.

યજંતે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્મૃતગણાંશ્ચાન્યે યજંતે તામસા જનાઃ ॥૪॥

સાત્ત્વિક મનુષ્ય સાત્ત્વિક દેવાને પૂજે છે; રજ્જેગુણી મનુષ્યો યક્ષ અને રાક્ષસાદિ રાજસી દેવાને પૂજે છે; તથા તામસ મનુષ્યો તામસી પ્રકૃતિવાળા પિશાચાદિ ભૂતગણોને પૂજે છે. ૪

ભાવાર્થ:-સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ દેવની પૂજામાં રુચિ હોય તે ઉપરથી તેમના પૂજકોને સત્ત્વગુણી, રજ્જેગુણી કે તમોગુણી જાણવા.

રાજસ તામસના પેટાભેદ હવે કહે છે.

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરં તપ્યંતે ये तपो जनाः ।

दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥૫॥

એ પ્રમાણે કેટલાકો શાસ્ત્રવિધિને નહિ જાણવા છતાં પૂર્વના સંસ્કારને લીધે સાત્ત્વિક હોય છે; કેટલાએક મધ્યમ કોટીના લોકો રાજસ પ્રકૃતિવાળા હોય છે તથા અધમ લોકો તમોગુણી હોય છે; પરંતુ અત્યંત હીન ભાગ્યવાળા તો પાખંડીઓના કુસંગને લીધે ગતાનુગતિક પાખંડમત પ્રમાણે વર્તનારા, શાસ્ત્રે કહેલું નહિ એવું ભયંકર તપ કરનારા, દંભી, અહંકારી, કામના તથા આસક્તિવાળા અને દુરાગ્રહી હોય છે. ૫

कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवांतः शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥૬॥

વળી તેઓ ઉપવાસાદિવડે શરીરમાં રહેલા પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતના સમૂહને ઉપવાસાદિવડે દુર્બળ કરતા થકા શરીરમાં રહેલા મને અંતર્યામીને કષ્ટ આપીને તપ કરે છે; માટે એવાઓને તું આસુરી નિશ્ચયવાળા જાણ. ૬

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥૭॥

મનુષ્યોને આહાર તથા યજ્ઞ, તપ અને દાન પદ્ધ

ત્રણ પ્રકારનાં પ્રિય હોય છે. માટે હવે તેમના પણ ભેદ કહું છું તે સાંભળ. ૭

મનુષ્યે રાજસ અને તામસ આહારવિહાર તજીને સાત્ત્વિક આહારથી, સાત્ત્વિક યજ્ઞથી, સાત્ત્વિક દાનથી તથા સાત્ત્વિક તપથી સત્ત્વગુણ વધારવો જોઈએ; એમ સૂચવવા માટે આહાર આદિના ત્રિવિધ ભેદો હવે તેર શ્લોકથી કહે છે.

આયુઃ સત્ત્વવલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ । રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥૮॥

આયુષ્ય, ઉત્સાહ, બળ, આરોગ્ય, પ્રસન્નતા તથા પ્રીતિને વધારનારા; રસવાળા, સ્નિગ્ધ પદાર્થવાળા, સારરૂપે વધુ કાળસુધી શરીરમાં રહેનારા, તથા હૃદયને પોષે અને પ્રિય લાગે એવા આહારો સત્ત્વગુણી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે. ૮

કદ્વમ્લલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥૯॥

તીખા, ખાટા, અતિ ઉના, લૂખા તથા દાહ કરનારા આહારો રજ્જેગુણી મનુષ્યને પ્રિય હોય છે અને તે દુઃખ, શોક તથા રોગ ઉપજાવે છે. ૯

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ।

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥૧૦॥

રાંધ્યા પછી એક પહોર વીતેલું, ઠંડું પડેલું, સ્વાદ ઉડી ગયેલું, દુર્ગંધવાળું, રાતવાસી, ઉચ્છિષ્ટ-એટલે કે ખાતાં વધેલું, અથવા બીજી રીતે અપવિત્ર થયેલું-એવું નહિ ખાવાયોગ્ય અન્ન, તામસી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે.

હવે ત્રણ શ્લોકથી યજ્ઞના ત્રણ પ્રકાર કહે છે.

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય હજ્યતે ।

યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥૧૧॥

“યજ્ઞ કરવો યોગ્ય છે અથવા કર્તાવ્યરૂપ છે” એવું

મનવડે સારી પેઠે સમજી લઇને ફળની કશી પણ લૌકિક ઇચ્છા વિના જે શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર યજ્ઞ કરવામાં આવે છે; તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક છે. ૧૧

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

ईज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

પરંતુ હે ભરતકુળમાં ઉત્તમ! યજ્ઞના ઉદ્દેશથી, દંભને માટે અથવા પોતાની મોટાઈ દર્શાવવા માટે જે યજ્ઞ કરાય; તે યજ્ઞને રજ્જેગુણી જાણવો. ૧૨

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિરહિત, બ્રહ્મવેત્તાઓને જમાડ્યા-વિનાનો, મંત્રરહિત, દક્ષિણારહિત અને શ્રદ્ધારહિત જે યજ્ઞ તેને તામસ યજ્ઞ કહે છે. ૧૩

હવે શારીરિક ત્રણ પ્રકારનાં તપ કહે છે.

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥१४॥

દેવ, દ્વિજ, ગુરુ તથા તત્ત્વવેત્તા ઇત્યાદિનું પૂજન; તથા પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસાને શારીરિક કિંવા કાાયક તપ કહે છે. ૧૪

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

કોઈને ઉદ્વેગ ન કરે એવું, સાચું, સાંભળનારને પ્રિય લાગે એવું, અને પરિણામે હિતકારી હોય એવું વચન બોલવું; તથા નિત્ય પ્રતિ સ્વાધ્યાય કરવો—અર્થાત્ પર-મશ્રેષ્ઠ કર્તવ્યપ્રાપ્તવ્યમાં પ્રેરી ઉન્નત કરે એવું સ્મરણ, વાચન, કીર્તન અને શ્રવણમનનાદિમાંનું જે જે અનુ-કૂળ હોય, તે તે બંને તેટલા તેટલા વધુ પ્રમાણમાં

નિયમપૂર્વક કથં કરવું-એને વાણીનું તપ કહે છે. ૧૫
મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્માવિનિગ્રહઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥૧૬॥

મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્ય સ્વભાવ, મૌન, મનો-
નિગ્રહ-એટલે કે મનને અનિષ્ટ વિષયો તરફથી રોકી
ઈષ્ટ વિષયમાં જોડ્યા કરીને વશ કરવું, તથા ભાવોની
સંશુદ્ધિપૂર્વક-એટલે કે નિષ્કપટભાવે અને “વસુધૈવ
કુટુંબકમ્” એવા ઉદારભાવપૂર્વક-વર્તવું, એ માન-
સિક તપ કહેવાય છે. ૧૬

હવે તપના સાત્ત્વિકાદિ ત્રણ પ્રકાર કહે છે.

શ્રદ્ધયા પર્યા તપં તપસ્તત્ત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાંક્ષિભિર્યુકૈઃ સાત્ત્વિકં પરિવ્રક્ષતે ॥૧૭॥

મનુષ્ય જે ઉપરોક્ત ત્રણે પ્રકારનાં તપ ફળની
આકાંક્ષાવિના, એકાગ્ર ચિત્તથી તથા ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી
તપે છે; તો તે સાત્ત્વિક તપ કહેવાય છે. ૧૭

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દંભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધુવમ્ ॥૧૮॥

જે તપ પોતાના સત્કાર, માન કે પૂજા માટે તપાય
છે-અર્થાત્ “આ મોટો ધનવાન છે, સાધુ છે, મહાત્મા
છે, તપસ્વી છે ” ઇત્યાદિ વખાણ તથા માન મેળવવા
અને પૂજાવા માટે કે ખીજા લોકિક લાભ માટે જે તપ
દંભથી અથવા દેખાવપૂરતું કરાય છે; તે તપ રાજસ-
તાવાળું અસ્થિર અને રળેગુણી કહેવાય છે. ૧૮

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૧૯॥

જે તપ અજ્ઞાનજન્ય દુરાગ્રહથી, શક્તિ ઉપરાંતનું,
પોતાનાં શરીર અને ઈન્દ્રિયાદિને પીડા કરીને અથવા

બીજના નાશમાટે કરાતું તપ તમોગુણી કહેવાય છે. ૧૯
હવે ત્રણ પ્રકારનાં દાન કહે છે.

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેઽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

દાન આપવું એ કર્તવ્ય છે, એવો નિશ્ચય કરીને સામો બદલો વાળી શકે નહિ તેવા સુપાત્રને, તપસ્વીને, વેદશાસ્ત્રસંપન્ન બ્રાહ્મણને, બ્રહ્મવેત્તાને તથા યોગ્ય સ્થળે અને યોગ્ય કાળે અપાતું દાન સત્ત્વગુણી કહેવાય છે.

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

જે હું આને દાન આપીશ તો તે કોઈ સમયે મને બદલો વાળી આપશે એવી ધારણાથી, અથવા તો હું દાન કરીશ તો મને સ્વર્ગાદિ લોક મળશે એવી ક્ષણ-શાથી, કિંવા મનમાં કલેશ પામીને જે દાન અપાય છે તે દાન રજેગુણી કહેવાય છે. ૨૧

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૨૨॥

જે દાન અયોગ્ય સ્થળમાં, અયોગ્ય સમયે તથા અપાત્ર મનુષ્યને અપાય છે; કિંવા પવિત્ર દેશ, પવિત્ર કાળ અને સુપાત્ર મનુષ્ય મળ્યા છતાં જે દાન સત્કાર કર્યા વિના કિંવા અપમાનસહિત અપાય છે; તે દાન તામસ કહેવાય છે. ૨૨

ઐતત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥૨૩॥

શિષ્ટ લોકોએ બ્રહ્મનાં ઐ, તત્ અને સત્ એવાં ત્રણ નામ કહેતાં છે. “ઐ” બ્રહ્મનું નામ એટલા માટે કે એ શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો વાચક છે; તથા એ શબ્દનો અર્થ “જગતનું કારણ” એવો પણ પ્રસિદ્ધ છે. “તત્” (તે)

એ પણ પરબ્રહ્મનું નામ એટલા માટે કે એ શબ્દ પરોક્ષ વસ્તુને માટે બોલાય છે; અને સાધકથી પરબ્રહ્મ પરોક્ષ જ હોય છે. સત્ શબ્દનો અર્થ સત્ય-સાચું, શુભ ઇત્યાદિ છે અને પરબ્રહ્મ પણ સત્ય તથા શુભ છે; તેથી સત્ શબ્દ પણ બ્રહ્મનું નામ છે. આવાં ત્રણ પ્રકારનાં બ્રહ્મનાં નામ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે; અને પરમેશ્વરે એ ત્રણ પ્રકારનાં નામથી સૃષ્ટિના આરંભમાં પવિત્ર બ્રાહ્મણો, વેદો અને યજ્ઞોને સૃજ્યા છે. ૨૩

આ શ્લોકનો અર્થ આવો પણ થાય કે, જે પરબ્રહ્મનાં ઐં, તત્ અને સત્ એવાં ત્રણ નામો શિષ્ટ લોકોએ કહ્યાં છે; તેજ પરમાત્માએ પૂર્વે મહાપવિત્ર બ્રાહ્મણોને, વેદોને તથા યજ્ઞોને સૃજ્યા છે; માટે બ્રહ્મનાં એ ત્રણે નામો અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. ૨૩

હવે પ્રત્યેક સ્થળે ઐંકારની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે છે.

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃ ક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તંતે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥૨૪॥

એટલા માટેજ વેદવેત્તાઓની યજ્ઞ, દાન અને તપાદિકની શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓ સદા ઐં શબ્દના ઉચ્ચાર પછી ચાલુ થાય છે. ૨૪

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞતપઃ ક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયંતે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥૨૫॥

મોક્ષને ઇચ્છનાર શુદ્ધ ચિત્તવાળા મનુષ્યો લૌકિક જ્ઞાની ઇચ્છા નહિ રાખતાં યજ્ઞ, તપ આદિની ક્રિયાઓ તથા વિવિધ દાનો કરે છે; તે પણ તત્ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીને કરે છે. ૨૫

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ।

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા મચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥૨૬॥

હે પાર્થ ! અમુકનું અસ્તિત્વ (હયાતી) તથા શ્રેષ્ઠતા

દર્શાવવાને સત્ શબ્દ, યોગ્ય છે; તથા વિવાહાદિ મંગલ કાર્યોમાં પણ સત્ શબ્દ યોગ્ય છે. ૨૬

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ।
કર્મ ચૈવ તદર્થીયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥૨૭॥

શ્રોત અને સ્માર્ત આદિ યજ્ઞોમાં, શારીરાદિ તપ-
શ્ચર્યાઓમાં અને કન્યા આદિકના દાનમાં જે સ્થિતિ
થવી તે પણ સત્ (શુભ સ્થિતિ) કહેવાય છે; તથા ‘ઋ,
સત્ અને સત્’ એ ત્રણે નામ જે પરમાત્માનાં છે; તે પર-
માત્માની આરાધના માટે સેવા, પૂજા, વાળવું, લીંપવું
ઇત્યાદિ જે જે કર્મ કરાય છે તેને પણ ‘સત્’ (સત્કર્મ)
એમજ કહેવાય છે. ૨૭

ભાવાર્થ:-પરમાત્માનાં ઉપર કહેલાં ત્રણે નામો
શ્રેષ્ઠ હોવાથી સર્વ કર્મોને ઉત્તમ ગુણવાળાં કરવા માટે
તે તે કર્મો કરતી વેળાએ ‘ઐ તત્ સત્’ એમ બોલવું
જોઇએ. કારણ કે આ શ્લોક વિધિવાક્ય (આજ્ઞાના
વચન)રૂપ છે, અર્થવાદરૂપ નથી.

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો હહ ॥૨૮॥

હે પૃથાના પુત્ર! શ્રદ્ધાવિના જે કંઈ હોમ્યું હોય,
જે કંઈ આપ્યું હોય તથા તપ અથવા બીજું જે કંઈ
કયું હોય, તે બધું “અસત્” કહેવાય છે. કારણ કે
તે શ્રદ્ધારહિત કર્મ આ લોકમાં કે પરલોકમાં કંઈ પણ
ફળદાયક થતું નથી. તાત્પર્ય કે, જે પણ કર્મ શ્રદ્ધા-
વિના કર્યું તે નિષ્ફળ જેવું છે; માટે સર્વ કર્મો શ્રદ્ધા-
પૂર્વક કરવાં જોઇએ. ૨૮

હરિઃ ઐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મ-

વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે શ્રદ્ધાત્રય-

વિભાગયોગો નામ સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૭॥

ઈતિ શ્રી ભગવદ્ ગો સત્તરમા અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૮ મો—મોક્ષસંન્યાસયોગ

પાંચમા અધ્યાયમાં ભગવાને કર્મનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો, અને ચોથા અધ્યાયમાં માત્ર 'ફળનો ત્યાગ કરવો પણ કર્મ તો કરવાંજ' એમ કહ્યું. પરંતુ પરમ કૃપાળુ સર્વજ્ઞ ઈશ્વર એવી એકબીજાથી ઉલટી વાત કહે નહિ; માટે અર્જુન કર્મનો ત્યાગ તથા કર્મ કરવાં, એ બેનો વિરોધ સમજવા માટે તેમનું સ્વરૂપ જુદું જુદું પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

સંન્યાસસ્ય મહાબાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ।
ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથક્કેશિનિષૂદન ॥૧॥

હે મોટી ભુજવાળા! હે ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારા!
હે કેશી દૈત્યને મારનારા! હવે હું સંન્યાસનું અને ત્યાગનું જુદું જુદું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છું છું. ૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।
સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુર્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥૨॥

સ્વર્ગકામો યજેત, પુત્રકામો યજેત, એટલે કે સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો, પુત્રની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો, એ પ્રમાણે લૌકિક ફળપ્રાપ્તિમાટે કર્મો કરવાનું કહેલું છે. પણ મુમુક્ષુ (મોક્ષને ઇચ્છનારો) તો કોઈ પ્રકારનું લૌકિક ફળ ઇચ્છે નહિ એટલે સકામ કર્મ તેને માટે નિષ્પ્રયોજન છે. તેથી મુમુક્ષુ કામ્ય કર્મોના ત્યાગ કરે, તેને ચતુર પંડિતો “સંન્યાસ” કહે છે; અને નિત્ય,

નૈમિત્તિક ઇત્યાદિ સર્વ કર્મોનાં માત્ર ફળનોજ ત્યાગ કરે. એને વિચક્ષણ પુરુષો “ત્યાગ” કહે છે. ૨

શંકા:-નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનું ફળ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓમાં કહ્યું નથી; અને જેનું કંઈ ફળ નથી તેવાં કર્મના ફળનો ત્યાગ કેમ સંભવે? જેમકે વાંઝણીના પુત્રનો ત્યાગ કોઈ કાળે સંભવતો નથી.

ઉત્તર:-“સ્વર્ગકામો યજેત, પશુકામો યજેત, સ્વર્ગની કામનાઓવાળાએ યજ્ઞ કરવો, પશુની કામનાવાળા-એ યજ્ઞ કરવો” એવું ફળ શ્રુતિએ કહ્યું છે; અને “અહરહઃ સંધ્યામુપાસીત” તથા યાવજ્જીવમગ્નિદ્વોત્રં જુહોતિ” ઇત્યાદિ વચનોમાં સંધ્યાવંદન અને અગ્નિહોત્રાદિ નિત્યકર્મોનું ફળ શ્રુતિએ કહ્યું નથી; પરંતુ જેમ વિશ્વ-જિત્ યજ્ઞનું કંઈપણ ફળ નથી કહ્યું તોપણ સ્વર્ગફળ કલ્પવામાં આવે છે; તેમ નિત્યનૈમિત્તિક કર્મનાં પણ ફળની કલ્પના કરવી જોઈએ. વળી શ્રુતિમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનું ફળ કહ્યું પણ છે કે “સર્વં ઇતે પુણ્યલોકા ભવાન્ત” “કર્મણા પિતૃલાંક.” “ધર્મેણ પાપમપનુદતિ” અર્થાત્ “શુભ કાર્ય કરનારા સર્વ પુણ્યવાનોના સ્વર્ગ-લોકને પામે છે” “કર્મવડે પિતૃલોકને પમાય છે” “ધર્મવડે મનુષ્ય પાપને દૂર કરે છે” આ વચનોથી નિત્યનૈમિત્તિક કર્મના ફળરૂપે પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ તથા પાપની નિવૃત્તિ કહેલી છે. માટે “નિત્ય નૈમિત્તિક આદિ સર્વ કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરવો, એને વિચક્ષણ પુરુષ ‘ત્યાગ’ કહે છે” એમ જે ભગવાને કહ્યું છે તે યોગ્યજ છે.

શંકા:-કર્મફળ તજીને કર્મ કરવાં; એવું કહેવાથી તો પુરુષની નિષ્ફળ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ ગણાય. માટે એ જોતાં તો કર્મ ન કરવાં એજ ઉત્તમ છે.

સામાધાન:-સર્વ કર્મોનાં માત્ર ફળજ બંધન કરનાર છે; માટે એ કર્મફળોની ઇચ્છા ત્યજી દઇને કેવળ વિવિ-

દ્વિષા ઉત્પન્ન થવા માટે નિષ્કામ કર્મોજ કરવાં બોધએ. એ વિવિદ્વિષા* ઉત્પન્ન થતાં સુધી અંતઃકરણની શુદ્ધિ સાધવાને માટે જ્ઞાનને અનુસરતાં કર્મ કરવાં અને તેમનાં ફળોની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો, એનુંજ નામ ‘ત્યાગ’ છે; કર્મોને છોડી દેવાં એનું નામ કંઈ ‘ત્યાગ’ નથી. નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિમાં કહ્યું છે કે “પ્રત્યક્ પ્રણવતા બુદ્ધેઃ કર્માણ્યુત્પાદ્ય શુદ્ધિતઃ । કૃતાર્થોન્યસ્તમાયાન્તિ પ્રાવૃદંતે ઘના ઇવ ॥ જેમ ચોમાસાને અંતે વાદળાં એની મેળે નાશ પામે છે, તેમ નિષ્કામ કર્મો પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ કર્યા પછી બુદ્ધિ-ને બ્રહ્માકાર કરી પોતે કૃતાર્થ થઈને લય પામે છે.” આ ગીતાગ્રંથમાં પણ “યસ્ત્વાત્મગતિરેવ સ્યાત્ આત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ । આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥” એ શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે, મનુષ્ય જ્યારે બાહ્ય કર્મોથી ઉપરામ થઈને માત્ર પરમાત્મામાંજ પ્રીતિ-વાળો, પરમાત્મામાંજ તૃપ્તિવાળો તથા પરમાત્મામાંજ પૂર્ણ પ્રસન્ન રહેનારો થાય છે; ત્યારે તેને કાંઈ પણ કર્ત-વ્ય રહેતું નથી. મહર્ષિ વસિષ્ઠે પણ કહ્યું છે કે “ન કર્માણિ ત્યજેદ્યોર્ગાકર્મભિસ્ત્યાજ્યતે હ્યસૌ । કર્મણો મૂલમૂતસ્ય સંકલ્પ-સ્યૈવ નાશનઃ ॥ અર્થાત્ યોગીએ કર્મોને તજવાં નહિ. કારણ કે નિષ્કામ કર્મો કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ કર્મના મૂળરૂપ જે સંકલ્પ, તે સંકલ્પનો નાશ થઈ જાય છે; એટલે પછી કર્મો પણ પોતાની મેળેજ તે યોગીનો ત્યાગ કરે છે.” વળી ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે “તાવ-ત્કર્માણિ કુર્વીત ન નિર્વિદ્યેત યાવતા । મત્કથા શ્રવણાદૌ વા શ્રદ્ધા

* “ માત્ર એક પરમાત્માજ નિત્ય છે; અને એના સિવાય બીજું બધું અનિત્ય છે ” એવા જ્ઞાનને લીધે દેહાદિક પ્રત્યે અહં-તામમતા માનવારૂપી અવળી બુદ્ધિ તથા મિથ્યાભિમાન દૂર થઈ જઈને એ બુદ્ધિનો (અહંતામમતાનો) પ્રવાહ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તરફ વળી જઈ બ્રહ્માકાર થવો; એ બ્રાહ્મી સ્થિતિનું નામ “ વિવિ-દ્વિષા ” કહેલું છે.

સાવન્ન જાયતે ॥ જ્ઞાનનિષ્ઠો વિરક્તો વા મદ્ધક્તો વાનપંશકઃ ।
સલિજ્ઞાનાશ્રમાંસ્યક્ત્વા ચંદ્રવિધિગોચરઃ ॥ અર્થાત્ જ્યાં-
સુધી કર્મો ઉપર ઉપરામતા આવીને મારી કથાકીર્તના-
દિ પ્રત્યે પ્રીતિ અને મારા પ્રત્યે શ્રદ્ધા ન ઉપજે, ત્યાંસુધી
નિષ્કામ કર્મોજ કરવાં જોઈએ. જે મારો ભક્ત બહારના
પદાર્થો અને કર્મો ઉપર તથા બ્રહ્મલોકના પણ ભોગ ઉપર
વૈરાગ્ય પામીને માત્ર એક મોક્ષનીજ ઈચ્છાવાળો થયો
હોય, તેણેજ પ્રાપ્ત ગૃહસ્થાશ્રમનો અથવા દંડાદિકના
ચિહ્નવાળા આશ્રમધર્મોનો ત્યાગ કરી દઈને પોતાથી
પાળી શકાય તેટલા ઉત્તમ ધર્મ પાળવા; પરંતુ શાસ્ત્રના
દાસ થઈને દ્રવ્ય નહિ.” મારે જ્યાંસુધી અંતઃકરણની
ચોગ્ય વિશુદ્ધિ થયેલી ન જણાય ત્યાંસુધી તો ચોગ્ય
આંતરિક વિશુદ્ધિ મારે ફળની ઈચ્છા તજીને જ્ઞાનનાં
અવિરોધી, આવશ્યક અને પોતાના ગુણસ્વભાવને
અનુસરતાં હોય એવાં યથોચિત કર્મો કરવાં એનુંજ
નામ ખરો ‘ત્યાગ’ કહેવાય છે.

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકં કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ।

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥૩॥

કેટલાએક સાંખ્યશાસ્ત્રવેત્તાઓનો એવો અભિપ્રાય
છે કે, યજ્ઞાદિ બધાંજ કર્મોમાં હિંસા આદિ અનેક દોષ
રહેલા હોવાથી અશુભ અને શુભ, તથા સકામ અને
નિષ્કામ, બધાંજ કર્મો મોક્ષેચ્છુએ તજી દેવાં જોઈએ;
પરંતુ મીમાંસકો કહે છે કે યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ કર્મો
તો તજવાં નહિ પણ કર્યાંજ કરવાં. ૩

નિશ્ચયં શ્રુણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ ।

ત્યાગો હિ પુરુષઘ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥૪॥

હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! ત્યાગવિષે ઉપર પ્રમાણે જે
મતભેદ ચાલે છે, તે વિષે તું હવે મારો નિશ્ચય સાંભળ.

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! આ ત્યાગનું સ્વરૂપ જાણવું કઠિન હોવાથી વિદ્વાનોએ સત્ત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી, એમ ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ કહ્યો છે. ૪

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥૫॥

યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ કર્મો તજવાં નહિ પણ કરવાંજ. કારણ કે યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ તો વિવેકીના પણ ચિત્તને વિશેષ શુદ્ધ કરનારાં છે. ૫

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

પરંતુ જે યજ્ઞાદિક કર્મોને મેં પવિત્ર કરનારાં કહ્યાં છે, તે કર્મોના “ કર્તા હું છું ” એવું મિથ્યાભિમાન મૂકી દઇને અને ધૂળની કાંઈ પણ આશા રાખ્યા વિના કેવળ ઇશ્વરના આરાધન માટે કરવાં જોઈએ; એવો મારો નિશ્ચિત અને ઉત્તમ મત છે. ૬

હવે ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

नियतस्य तु संन्यामः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

કામ્ય કર્મો અધનકારક હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો ઠીક છે; પરંતુ નિષ્કામ કર્મો તો ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મોક્ષનું સાધન હોવાથી તેઓનો ત્યાગ કરવો કામ રીતે ઉચિત નથી. આવું છતાં પણ અજ્ઞાનજન્ય મોહને લીધે જો તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો એને “તામસ ત્યાગ” કહેલો છે.

दुःस्वमित्येव यत्कर्म कायकलशभयात्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

વિવેકજ્ઞાનપૂર્વક કર્મત્યાગ સાધીને જે ચિત્તશુદ્ધિ મેળવવી જોઈએ, તે મેળવ્યા વિના જે મનુષ્ય “કર્મ કરવામાં

શ્રમ પડે છે તેથી તે દુઃખરૂપજ છે” એવું સમજીને તેનો ત્યાગ કરે છે; તે રજોગુણી મનુષ્ય એવો રાજસ ત્યાગ કરવાથી ત્યાગનું અલૌકિક ફળ પામતો નથી.૮

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

સંગં ત્યજ્ત્વા ફલં ચૈવ સત્યાગઃ સાર્થિકો મતઃ ॥૧૧॥

અને હે અર્જુન! જે પુરુષ કર્તાપણાનું અભિમાન અને ફળની આકાંક્ષા તજીને તથા “મારા ગુણસ્વભાવ જોતાં કર્મ કરવું એ મારું કર્તવ્ય છે” એમ સમજીને પોતાનાં સ્વભાવનિયત કર્મો કરે છે; તેના તે અભિમાનના તથા ફળેચ્છાના ત્યાગને મેં સાત્ત્વિક ત્યાગ માન્યો છે.૯

એવો સાત્ત્વિક ત્યાગ કરનારનું લક્ષણ હવે કહે છે.

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥૧૦॥

એવો ત્યાગી સત્ત્વગુણવાળો મેધાવી (યથાવત્ તત્ત્વ-જ્ઞાનવાળો) તથા સંશયમુક્ત હોય છે; તેથી તે અનિષ્ટ ફળદાયક અકુશળ કર્મનો દ્વેષ કરતો નથી; તથા સ્વર્ગાદિ શુભ ફળદાયક કુશળ કર્મમાં આસક્તિ રાખતો નથી.૧૦

એમ કર્મફળોને ત્યજવાં, તેના કરતાં કર્મોનોજ ત્યાગ કેમ ન કરવો, કે જેથી ક્રિયાજન્ય વિદ્વેષ નહિ રહેતાં સુખેથી જ્ઞાનનિષ્ઠા થાય? એનો હવે લગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર કહે છે.

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥૧૧॥

દેહધારી મનુષ્ય સઘળાં કર્મ તજી શકે એવું છેજ નહિ. માટે જે મનુષ્ય કર્મ કરે છે અને તેના ફળને તજે છે તેજ ત્યાગી કહેવાય છે. ૧૧

હવે એ કર્મફળના ત્યાગનું ફળ કહે છે.

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥૧૨॥

અનિષ્ટ કર્મનું ફળ નારકીપણું, ઇષ્ટ કર્મનું ફળ દેવપણું અને મિશ્ર કર્મનું ફળ મનુષ્યપણું, એ પ્રમાણે પાપ, પુણ્ય અને મિશ્રિત કર્મોનાં જે ત્રણ પ્રકારનાં ફળ પ્રસિદ્ધ છે; તે તો સકામ મનુષ્યને મળે છે. પણ કામ્ય કર્મને તથા કમં ફળને તજનારા સંન્યાસીને એ ત્રિવિધ કર્મફળ કદી પણ મળતાં નથી. કેમકે તે સાર્ત્વિક ત્યાગીને પાપનો સંભવ નથી; અને પુણ્યકર્મો ઇશ્વરાર્પણ કરીને તેનું ફળ તો તેણે પ્રથમથીજ તજ દીધેલું હોય છે. ૧૨

કર્મ કરવા છતાં પણ કરનારને પોતાના કર્મનું ફળ કેમ મળે નહિ ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં ફળની ઇચ્છા વિનાના તથા અહં-કારરહિત પુરુષને કર્મના ફળનો લેપ શાથી થતો નથી, એ વાત હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિસ્તારથી સમજાવે છે.

પंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ ૧૩ ॥

હે મોટી ભુજવાળા ! સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ માટે વેદાંતના સિદ્ધાંતમાં આ પાંચ કારણો કહ્યાં છે; તે તું મારી પાસેથી જાણી લે. ૧૩

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ॥ ૧૪ ॥

૧ અધિષ્ઠાન (શરીર), ૨ કર્તા (જીવ), ૩ કરણ (એટલે કે કર્મ કરવાના મુખ્ય સાધનરૂપ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ), ૪ વિવિધ પ્રકારની જુદી જુદી ક્રિયાઓ, તથા પાંચમું દૈવ (એટલે કે ઇન્દ્રિયાદિને સ્ફૂર્તિ આપનાર જે સૂર્યાદિક વિભૂતિઓ તેના નિયામક અને પ્રેરક એવા પરમેશ્વર). આ પાંચ કારણો કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૪

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥ ૧૫ ॥

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

પશ્યત્યકૃતબુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥૧૬॥

શરીર, વાણી અને મનવડે મનુષ્ય જે કંઈ ધર્મકાર્ય અથવા વિપરીત કર્મ કરે છે; તે સર્વ કર્મો કરનાર ઉપરોક્ત પાંચ કારણો છે. છતાં જે મનુષ્ય પોતાને કિંવા નિર્લેપ આત્માને કર્તા સમજે છે; તે યથાવત્ જ્ઞાનવિનાનો અને વિપરીત દુષ્ટબુદ્ધિવાળો હોવાથી ખરી વાત સમજતો નથી. ૧૫, ૧૬

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાપિ સ હમ્ભલોકાન્ન હંતિ ન નિબદ્ધયતે ॥૧૭॥

‘ઉપર જણાવેલાં શરીરદિજ કર્મો કરે છે, મારે શુદ્ધાત્માને એની સાથે સંબંધ નથી’ એવું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી જેને ‘હું કર્તા છું’ એવું કર્તાપણાનું મિથ્યાભિમાન નથી; તેની બુદ્ધિ કર્મફળની અનિચ્છાને લીધે લેપાતી નથી. અને તેથી એવો અનાસક્ત મનુષ્ય કદાચ આ બધાં પ્રાણીને હણે તોપણ તે વિવેકયુક્ત પરમાર્થદૃષ્ટિથી કોઈને હણતો નથી તથા હત્યાના પાપથી બંધાતો નથી. ૧૭

ભાવાર્થ:—એવાં મહાપાપ પણ તેને બંધન કરતાં નથી, તો નિષ્કામ કર્મો તો અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા અપરોક્ષ જ્ઞાનના સાધનરૂપ રહ્યાં, એટલે તેનાથી તો બંધન સંભવેજ કેમ ?

માર્ગો છતાં આત્મા મરતો નથી અને હિંસાના પાપથી બંધાતો નથી; એ વાત વિસ્તારથી સમજાવવા માટે હવે કર્મવિધિ, કર્મનો આશ્રય અને તેનાં ફળાદિક એ સર્વ ત્રિગુણાત્મક હોઈ તેઓનો સંબંધ નિર્ગુણ આત્મા સાથે નથી, એવા અભિપ્રાયથી કર્મનો વિધિ તથા આશ્રય ઇત્યાદિ કહે છે.

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ।

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥૧૮॥

‘જ્ઞેય’ એટલે જાણવા તથા પામવા યોગ્ય પદાર્થ; ‘જ્ઞાન’ એટલે આ પદાર્થથી મારું હિત થશે, આથી અહિત થશે, ઇત્યાદિ જાણવું તે; ‘પરિજ્ઞાતા’ એટલે જ્ઞેય પદાર્થને તથા જ્ઞાનને જાણનારો પુરુષ; એ ત્રણના યોગથી કોઈપણ કર્મ કરવાની પ્રેરણા અને ઉત્સાહ થાય છે. એજ પ્રમાણે ક્રિયા થવાનો આધાર પણ આ ત્રિવિધ પદાર્થો ઉપર રહેલો છે. ‘કરણ’ એટલે ક્રિયાના અત્યંત સમીપના ને આવશ્યક સાધનરૂપ હાથ, પગ, ચક્ષુ, કાન ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયો, તથા તેની અને પ્રાણાદિકની ક્રિયાઓ; ‘કર્મ’ એટલે કર્તાએ કરવા ઇચ્છેલા કાર્યનું ચોજ રાખેલું સ્વરૂપ; તથા ‘કર્તા’ એટલે ક્રિયાનો પ્રયોજક, પ્રેરક અને નિવર્તક એવો ક્રિયા કરવામાં સ્વતંત્ર પુરુષ; એ ત્રિવિધ પદાર્થો ઉપર કોઈપણ ક્રિયા થવાનો આધાર છે. ૧૮

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિઘૈવ ગુણભેદતઃ ।

પ્રોચ્યતે ગુણસંસ્થાને યથાવચ્છ્રણુ તાન્યપિ ॥૧૯॥

હવે કાર્યપરત્વે ગુણોનું વિવેચન કરનાર જે સાંખ્ય-શાસ્ત્ર તેમાં જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા, આ પ્રત્યેકને સત્ત્વાદિક ગુણના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે તે તું મારી પાસેથી યથાવત્ સાંભળ. ૧૯

ભાવાર્થ :—ચોદમા અધ્યાયમાં તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્ આદિ વચ્ચનોથી ગુણો કેવી રીતે બંધન કરે છે તે કહ્યું હતું; સત્તરમા અધ્યાયમાં યજન્તે સાન્નિધ્ય દેવાન્ ઇત્યાદિ વચ્ચનોથી ત્રણ ગુણોવડે થતા ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવનું નિરૂપણ કર્યું હતું; પછી સાન્નિધ્ય આહારાદિથી રાજસી તથા તામસી સ્વભાવ દૂર કરી, સાન્નિધ્ય સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવાનું કહ્યું હતું; અને આ અધ્યાયમાં ક્રિયા, સાધન તથા ધર્માદિનો આત્માને સંબંધ નથી, એમ દર્શાવવા સર્વ વસ્તુઓનું ત્રિગુણાત્મકપણું સમજાવશે, એટલી પ્રથમ કરતાં અહીં વિશેષતા જાણવી.

હવે જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

સર્વભૂતેષુ યૈનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।

અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥૨૦॥

બ્રહ્માથી તે સ્થાવરપર્યંતનાં સર્વ પ્રાણીઓ એક-
બીજાથી ભિન્ન ભિન્ન આકાર અને સ્વભાવવાળાં
છે; છતાં જે જ્ઞાન એ સર્વમાં એક અખંડ અવિનાશી
પરમાત્માને સળંગ સૂત્રની પેઠે વ્યાપી રહેલા જાણે છે
તે જ્ઞાનને સાત્ત્વિક જાણવું.૨૦

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાના ભાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ।

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૨૧॥

વસ્તુતઃ સર્વમાં સમાનપણે વ્યાપી રહેલા એક
અખંડ પરમાત્માને જે જ્ઞાનવડે જુદાં જુદાં શરીરોમાં
સુખી, દુઃખી ઇત્યાદિરૂપે અનેક આત્માઓને રહેલા
જાણે છે, તે જ્ઞાનને રજોગુણી જાણવું.૨૧

યત્તુ કૃત્સ્ત્વવદેકસ્મિન્કાર્યે સક્તમૈતુકમ્ ।

અતત્ત્વાર્થવદત્પં ચ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૨૨॥

જે જ્ઞાનથી કરીને અમુક એકજ કાર્યમાં (એટલે કે
અમુક દેહ અથવા પ્રતિમામાં અને આટલો તથા આવોજ
પરમાત્મા છે; અથવા આ અમુક શરીર કે પ્રતિમાજ
પરમાત્મા કિંવા ઈશ્વર છે; અથવા તો માત્ર અમુક લોક-
માં કે સ્થાનમાં) પરમાત્મા રહેલો છે; એવું જે એકજ
દેહમાં કે સ્થળાદિકમાં સંપૂર્ણ પરમાત્મા કે પરમે-
શ્વરને રહેલો હોવાનું યુક્તિવગરનું, પરમાર્થરહિત
તથા દુરાગ્રહવાળું સ્વલ્પ જ્ઞાન થાય છે; તે જ્ઞાન
તમોગુણી કહેવાય છે.૨૨

હવે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મની સમજણ આપે છે,

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।

અફલપ્રેક્ષુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥૨૩॥

જે નિયત કર્મ અથવા નિત્યકર્મ પોતાના ગુણસ્વભાવને અનુકૂળ હોય; જે કર્મ કર્તાપણાના અભિમાન-વિના અને સ્વભાવથી કરાતું હોય; જે કર્મ ધનપુત્રાદિ-માં રાગ હોવાથી અથવા શત્રુ ઉપર દ્વેષ હોવાથી કરાતું હોય નહિ; તથા જે કર્મ નિષ્કામભાવે એટલે પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરાતું હોય; તે કર્મ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૩

યત્તુ કામપ્રેક્ષુના કર્મ સાહંકારેણ વા પુનઃ ।

નિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥૨૪॥

જે કર્મ ફળની ઇચ્છાવાળા પુરુષથી અથવા “મારા જેવો લાયક ભક્ત, આગેવાન, વિદ્વાન, ધનવાન, દાતા કે મહાપુરુષ બીજો કોઈ નથી” એવા અહંકારી પુરુષથી કરાય છે અથવા ઘણા કલેશવાળું હોય છે; તે કર્મ રાજસ કહેલું છે. ૨૪

અનુબંધં ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।

મોહાદારમ્યતે કર્મ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૨૫॥

પરિણામે થનારા દુઃખદાયક બંધનનો; ધન, બળ, પુણ્ય અને આયુષ્યાદિકના ક્ષયનો, હિંસાનો તથા પોતાના સામર્થ્ય ઇત્યાદિનો વિચાર કર્યા વિના જે કર્મ કેવળ મોહથી, દેખાદેખીથી, ઉશ્કેરણીથી કે અંધશ્રદ્ધાથી આરંભવામાં આવે છે; તે કર્મ તમેાગુણી કહેવાય છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણ ત્રણ શ્લોકથી ત્રણ પ્રકારના કર્તા કહે છે.

મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે । ૨૬

જે મનુષ્ય કર્તાપણાના અભિમાન વિનાનો, ગર્વ-યુક્ત વાણી નહિ બોલનારો, ધીરજવાળો, ઉત્સાહવાળો,

ઉદ્ધમવાળો તથા કર્મની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિમાં હર્ષશોકાદિ વિકારવિનાનો હોય; એવો કર્તા સત્ત્વ-ગુણી કહેવાય છે. ૨૬

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુર્લુબ્ધો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ।

હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૨૭॥

જે કર્તા લૌકિક પદાર્થોમાં પ્રીતિવાળો, કર્મફળની ઇચ્છાવાળો, પરાયા ધનાદિકના લોભવાળો, ધાતકી સ્વભાવવાળો, પવિત્રતા વગરનો, લાભથી હર્ષ પામનારો અને હાનિથી શોક કરનારો હોય, તેવો કર્તા રજ્જે-ગુણી ગણાય છે. ૨૭

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃતિકોઽલસઃ ।

વિષાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥૨૮॥

જે કર્તા ગાફલ, વિવેકરહિત, અનમ્ર, શઠ, બીજનું અપમાન કરનારો, આળસુ, ખેદયુક્ત સ્વભાવવાળો તથા દીર્ઘસૂત્રી (એટલે કે કરવાનું હોય તે કરવાને બદલે વાતો અથવા વિચારોજ કર્યા કરનારો) હોય, તે કર્તા તામસ કહેવાય છે. ૨૮

હવે બુદ્ધિ તથા ધીરજના ત્રિવિધ ભેદો કહે છે.

બુદ્ધેર્મેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણતસ્ત્રિવિધં શૃણુ ।

પ્રોચ્યમાનમશોષેણ પૃથક્ત્વેન ધનંજય ॥૨૯॥

હે ધનંજય ! સત્ત્વ આદિ ગુણોને લીધે ધીરજના તથા બુદ્ધિના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારના ભેદ છે; તે સર્વ જુદા જુદા કહીશ તે તું સાંભળ. ૨૯

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયે ।

બંધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ૩૦

હે પૃથાના પુત્ર ! જે બુદ્ધિ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ, અધર્મની નિવૃત્તિ, કરવા જેવું શું અને ન કરવા જેવું શું, ભય

રાખવા જેવું શું અને નિર્ભય રહેવા જેવું શું તથા
બંધન શાથી થાય છે અને મોક્ષ શાથી થાય છે, એ
સર્વ યથાવત્ જાણે છે; તે બુદ્ધિને સત્ત્વગુણી જાણવી. ૩૦

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

હે પાર્થ ! મનુષ્ય જે બુદ્ધિવડે ધર્મને તથા અધ-
ર્મને, કાર્યને તથા અકાર્યને, લયને તથા અલયને અને
બંધ તથા મોક્ષને યથાવત્ જાણતો નથી; તે બુદ્ધિને
રજ્જેગુણી જાણવી. ૩૧

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥

તમોગુણથી ઢંકાયેલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મરૂપ
માને છે, અને બીજા પણ સર્વ પદાર્થોને કંઈકને બદલે
કંઈક-હોય તેથી ઉલટાજ જાણે છે; તે બુદ્ધિને હે અર્જુન !
તામસી જાણવી. ૩૨

હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ત્રણ પ્રકારની ધીરજ સમજાવે છે.

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियक्रिया ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सार्वિકી ॥

હે પાર્થ ! જે અચળ ધીરજવડે મનુષ્ય યોગમાં
અવ્યભિચારી વૃત્તિવાળો (એટલે કે એકનિષ્ઠાવાળો-
એકાગ્રચિત્તવાળો) થવાના હેતુથી મન, પ્રાણ તથા ઈં-
દ્રિયોની ક્રિયાઓને બીજી ત્રીજી બાબતોમાં જતી રોકીને
ઈષ્ટસાધનામાં જોડ્યા કરે છે; તે ધીરજ સત્ત્વગુણી છે. ૩૩

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

હે ધૃયાના પુત્ર અર્જુન ! મનુષ્ય જે ધીરજવડે ધર્મ,
અર્થ અને કામને મુખ્યતાથી ધારણ કરી રાખે છે-

અર્થાત્ તેમને છોડતો નથી; અને નિષ્કામ કર્મમાં પણ લાલચનો પ્રસંગ આવતાં ફળની ઇચ્છા કરે છે તે ધીરજ રજેગુણી છે. ૩૪

યયા સ્વપ્નં મયં શોકં વિષાદં મદમેવ ચ ।

ન વિમુંચતિ દુર્મેધા ધૃતિઃ સા પાર્થ તામસી ॥૩૫॥

હે પાર્થ ! દુર્બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય જે ધીરજવડે નિદ્રા, ભય, શોક અને ખેદ તથા મદને છોડતો નથી; તે ધીરજ-ને તમોગુણી કહેલી છે. ૩૫

હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ત્રણ પ્રકારનાં સુખ સમજાવે છે.

સુખં ત્વિદાનીં ત્રિવિધં શૃણુ મે भरतर्षभ ।

અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃખાંતં ચ નિગચ્છતિ ॥૩૬॥

યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ।

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥૩૭॥

હે ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! હવે મારી પાસેથી તું સુખ પણ ત્રણ પ્રકારનું સાંભળ. પરમાત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉપજનારા એવા (જીવનમુક્તિના) વિલક્ષણ સુખમાં મનુષ્ય વિષયસુખની પેઠે તરતજ રમણ કરી શકતો નથી, પણ વૈરાગ્યપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથીજ રમણ કરી શકે છે; જે સુખમાં રમણ કરવાથી મનુષ્ય સદાને માટે સર્વ દુઃખોથી રહિત થાય છે; સાધનાના આરંભમાં જે સુખ વિષ જેવું ભાસે છે, પણ પરિણામે અમૃત જેવું સુખકારક થાય છે; તથા જે સુખ લૌકિક વિષયોના સંયોગ કે ભોગથી નહિ પણ ઉપર કહ્યું તેમ પરમાત્માકાર થયેલી બુદ્ધિની ઉત્થાન દશાની નિર્મળતા અને પ્રસન્નતાથી ઉપજેલું હોય છે; તે સુખને યોગીજનો સાત્ત્વિક સુખ કહે છે. ૩૬, ૩૭

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્ યત્તદગ્રેઽમૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૩૮॥

વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી થતું સુખ આરંભમાં અમૃત જેવું લાગે છે, પણ છેવટે તો તે (આ લોકમાં ને પરલોકમાં) વિષના જેવું દુઃખદાયક હોય છે; તેથી તેને રન્નેગુણી સુખ કહેલું છે. ૩૮

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥૩૯॥

જે સુખ પ્રથમ તેમજ છેવટે પણ મનને મોહ કરનારું હોય છે; તેવા નિદ્રા, આળસ તથા ગાદીપણથી થયેલા સુખને તમોગુણી કહેલું છે. ૩૯

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥૪૦॥

પૃથ્વી ઉપરનાં મનુષ્યાદિકમાં તથા સ્વર્ગના દેવતાઓમાં પણ કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થ એવો નથી, કે જે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા આ સત્ત્વાદિક ત્રણ ગુણોથી રહિત હોય.

આપના કહેવા પ્રમાણે જે સર્વ ક્રિયાઓ, કર્તાઓ, કર્મો અને પ્રાણીઓનો સમૂહ ત્રિગુણાત્મક હોય; તો કોઈના મોક્ષ તો કયાંથીજ થાય ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં પોતપોતાના ગુણસ્વભાવને અનુસરતાં કર્મોવડે પરમાત્માનું આરાધન કરવાથી તેમની કૃપા તથા સાક્ષાત્કાર થઇને મનુષ્યનો મોક્ષ થાય છે; એ વાત આખી ગીતાના સારાંશરૂપે દર્શાવનારું જીહ્વંજ પ્રકરણ હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આરંભે છે.

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥૪૧॥

હે શત્રુને તપાવનાર અર્જુન ! પૂર્વના સંસ્કારો પ્રમાણે જન્મથીજ પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વાદિક ત્રણ ગુણોને લીધે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રાનાં કર્મ જીદાં જીદાં હોય છે. તેમાં બ્રાહ્મણમાં સત્ત્વગુણ મુખ્ય અને રન્નેગુણ ગૌણ હોય છે; ક્ષત્રિયમાં રન્નેગુણ મુખ્ય અને સત્ત્વગુણ ગૌણ હોય છે; વૈશ્યમાં રન્નેગુણ મુખ્ય અને

તમોગુણ ગૌણ હોય છે; તથા શૂદ્રમાં તમોગુણ મુખ્ય અને રજોગુણ ગૌણ હોય છે. ૪૧

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાજવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૨॥

શમ (મનોનિગ્રહ), દમ (ઈન્દ્રિયનિગ્રહ), શારીર આદિ ત્રણ પ્રકારનું પૂર્વે કહેલું તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરળતા, જ્ઞાન (શાસ્ત્રજ્ઞાન), વિજ્ઞાન (અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન) અને આસ્તિકપણું, એ બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. ૪૨

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૩॥

પરાક્રમ, તેજ, ધીરજ, અતુરાઈ, યુદ્ધમાં પાછી પાની ન કરવી-પૂંડ ન બતાવવી, દાતાપણું અને ઇશ્વરભાવ (નિયમમાં રાખવાનું સામર્થ્ય) એ ક્ષત્રિયનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. ૪૩

કૃષિગોરક્ષ્યવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥૪૪॥

ખેતી, ગૌ આદિ પશુપાલન અને વ્યાપાર, એ વૈશ્યનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે; તથા ત્રણે વર્ણની સેવા-આકરી કરવી, એ શૂદ્રનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. ૪૪

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિંદતિ તત્ત્વજ્ઞુ ॥૪૫॥

ઉપર કહેલાં પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણેનાં કર્મોમાં મગ્ન્યો રહેનારો મનુષ્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારરૂપી સર્વોત્તમ સંસિદ્ધિ પણ અવશ્ય મેળવે છે. પણ એવો-પોતાના કર્મમાં નિરત રહેનારો-મનુષ્ય પ્રથમ જે પ્રકારે સાધનરૂપી સિદ્ધિને પામે છે તે પ્રકાર તું સાંભળ.

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વામિદં તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તમમ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ॥૪૬॥

જે સર્વાન્તર્યામી પરમાત્માની સત્તા અને સ્પૃર્તિવડે સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને ચેષ્ટા થાય છે; તથા જે સર્વના કારણરૂપ પરમાત્માથી આસવળું વિશ્વ વ્યાપ્ત છે; તે પરમાત્માને પોતપોતાના સ્વધર્મકર્મ વડે, પૂજવા-આરાધવાથી મનુષ્ય અવશ્ય એ સિદ્ધિને પામે છે. ૪૬

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્રોતિ કિલ્બિષમ્ ॥૪૭॥

અને બીજાએ ભલે તેના શ્રેષ્ઠ ગુણસ્વભાવને લીધે તેનો વિશેષ ગુણવાળો ધર્મ પાળ્યો હોય, પણ જે પોતાના ગુણસ્વભાવ તેના જેવા ન હોય તો પોતાને માટે તે ધર્મ પ્રતિકૂળ અને પરમધર્મરૂપજ છે. માટે એ બીજાએ સારી રીતે આચરેલા વિશેષ ગુણવાળા પરધર્મ કરતાં સ્વધર્મ ઓછા ગુણવાળો હોય તોપણ તેનેજ પોતાને માટે કલ્યાણકારી સમજવો. કેમકે સ્વભાવનિયત કર્મ કરનારો સહજ સ્વભાવે કરી શકે છે તથા નિષ્કામ-ભાવે કરવાથી તેમાં રહેલા પાપને પામતો નથી. ૪૭

ભાવાર્થ:-ક્ષાત્રધર્મને અનુસરીને અત્યારે તો બાંધુ આદિ સાથે પણ યુદ્ધ કરવું એજ તારો સ્વધર્મ છે. એ સ્વધર્મ કોઈ અંશે હીન હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરીને લિક્ષાટન આદિ પરધર્મ આચરવો, એ તારે માટે કલ્યાણકારી નહિ પણ નુકસાનકારક છે.

જો તું બ્રહ્મનિષ્ઠની રાનદૃષ્ટી તારા ક્ષાત્રધર્મમાં હિંસારૂપી દોષ જોઈને વિરક્ત બ્રહ્મવેત્તાનો અથવા અતુર્થાશ્રમીનો લિક્ષાટનાદિ પરધર્મ સ્વીકારવા ઇચ્છતો હોય. તો તે પરધર્મમાં પણ દોષ તો હોયજ; એવા આશયથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સર્વ કર્મમાં દોષ હોવાની વાત હવે કહે છે.

સહજં કર્મ કૌંતેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ।

સર્વારંભા હિ દોષેણ ધૂમેનામિરિવાવૃતાઃ ॥૪૮॥

હે કુંતાના પુત્ર ! બીજા ઉત્તમ ગુણસ્વભાવવાળા મનુષ્યના કર્મ કરતાં પોતાનું સ્વાભાવિક કર્મ દોષવાળું હોય તોપણ તેને તજવું નહિ. કારણ કે પોતે પેદા કરેલા ધૂમાડાથી ઢંકાયેલા અગ્નિની પેઠે સર્વ કર્મો કોઈને કોઈ દોષથી ઢંકાયેલાં હોય છે. ૪૮

ભાવાર્થ:—મનુષ્ય ટાઢ તથા અંધારાને દૂર કરવા માટે ધૂમાડાને જતો કરી માત્ર અગ્નિનેજ સેવે છે; તેમ સ્વધર્મ પાળવામાં દોષ જણાય તે જવાદહ ગુણનો લાભ અવશ્ય લેવો જોઈએ.

હવે કેવી રીતે કર્મ કરવાથી એમાંનો દોષનો અંશ દૂર થઈ ગુણનો લાભ લઈ શકાય અને પરમસિદ્ધિ પામી શકાય, તે વાત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સમજાવે છે.

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥૪૯॥

પરંતુ જે મનુષ્ય સર્વ લૌકિક પદાર્થોમાં અનાસક્ત બુદ્ધિવાળો, મન ઈન્દ્રિયોને વશ રાખનારો, તથા સ્પૃહા-વિનાનો થઈને સ્વધર્મનું પાલન કરે છે; તેજ ચિત્તશુદ્ધિ વિશેષ પામીને કર્મત્યાગરૂપ સંન્યાસવડે ઉત્તમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને—એટલે કે પૂર્વે કહેલી બ્રાહ્મી સ્થિતિને તથા જીવનમુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૪૯

એવો વિશુદ્ધ ચિત્તવાળો તોત્ર જિજ્ઞાસુ એ બ્રહ્મભાવને કેવી રીતે પામે છે, એ વાત હવે ૬ શ્લોકથી કહે છે.

સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ તથાપ્રોતિ નિબોધ મે ।

સમાસેનૈવ કૌંતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥૫૦॥

હે કુંતાપુત્ર ! એવો વિશેષ ચિત્તશુદ્ધિ પામેલો મનુષ્ય જે પ્રકારે જ્ઞાનના પરમ લક્ષ્યરૂપ પરમાત્મભાવને પામે છે; તે પ્રકાર હવે તું મારાથી ઢૂંકમાં સમજી લે, કે જે

પ્રકાર જ્ઞાનની ઉત્તમ સ્થિતિરૂપ-એટલે કે પરિવક્તવ્ય અવસ્થારૂપ છે. ૫૦

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ૫૧

विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ૫૨ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ૫૩ ॥

ઉપર કહ્યો તેવો વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય સાત્ત્વિક ધીરજવડે ચિત્તને નિયમમાં રાખીને, તથા શબ્દાદિ સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને, અને તેના ઉપરના રાગ-દ્વેષને દૂર કરીને, (૫૧) જ્યારે એકાંત સેવનારો; લઘુ (એટલે થોડો અથવા જલદી પચે તેવો હલકો) આહાર કરનારો; મન, વાણી તથા કાયાને વશ કરનારો, પરમ-પદને શીઘ્ર પામવા માટે સદા બ્રહ્મલોક પ્રત્યે પણુ વૈરાગ્યનો દૃઢપણે આશ્રય કરનારો; એકનિષ્ઠાથી અને સર્વ-ભાવથી સદા ધ્યાનપરાયણ રહેનારો; (૫૨) તથા અહં-કાર, બળ અને દર્પ (યોગબળનો દુરુપયોગ) વિનાનો; કોઈ પણ પ્રકારની કામના વિનાનો; કોઈ વિનાનો; પ્રારબ્ધબળથી અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય તે પદાર્થનો પણુ પરિગ્રહ (સ્વીકાર અથવા સંગ્રહ) નહિ કરનારો; સર્વ પ્રકારે મમતાવિનાનો તથા શાંત પ્રસન્ન ચિત્તવાળો થાય છે; ત્યારેજ તે વેદોના મહાવાક્યના લક્ષ્યરૂપ પરબ્રહ્મપદને-પરમાત્મભાવને-પરમધામને-મોક્ષસ્થાનને-પામવા યોગ્ય થાય છે. ૫૧-૫૩

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ૫૪ ॥

એવો પરબ્રહ્મભાવને યોગ્ય થયેલો અને સદા પ્રસન્ન રહેનારો મનુષ્ય દેહાદિક પદાર્થોમાં અહંતામમતા વિનાનો હોવાથી કોઈ પણ નાશ પામેલા પદાર્થનો તે શોક કરતો નથી; તેમ અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી. આ પ્રમાણે તે રાગદ્વેષજન્ય વિક્ષેપવાળો નહિ હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓ, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વો અને બીજા પદાર્થો-પ્રત્યે સમદષ્ટિવાળો રહે છે તેથીજ તે મોક્ષદાયક એવી મારી પરાભક્તિને-પ્રેમભક્તિને લાભે છે. ૫૪

મક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।

તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનંતરમ્ ॥૫૫॥

હું જેવો છું (એટલે કે સગુણ બ્રહ્મરૂપે સર્વજ્ઞ, સર્વ-વ્યાપક, વિશ્વંભર, ભક્તવત્સલ તથા સર્વનો સુહૃદ્, નિયંતા ઇત્યાદિ અનંત પ્રકારની અપાર અનુપમ મહત્તાવાળો છું;) તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપે હું સન્નિવેદનદંત્રન ઇત્યાદિ જે કોઈ અદ્ભુત ને અકથનીય મહત્તાવાળો છું; તે મહત્તા તો એવી પરાભક્તિવાળોજ તત્ત્વથી જાણી શકે છે; અને એવી રીતે મને તત્ત્વથી યથાવત્ જાણ્યા પછીજ તેનું તે જ્ઞાન પણ હું પરમજ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મામાં લીન-શાંત થઈ જઈને તે પુરુષ મારે વિષે પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ ધારણા અને ધ્યાનને પરિણામે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ થયા પછી તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિને-એટલે કે મારા પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને-પામીને પરમાનંદરૂપ સન્નિવેદનદંત્રનસ્વરૂપ બની રહે છે. ૫૫

પોતપોતાનાં સ્વભાવનિયત કર્મોવડે પરમેશ્વરની આરાધના કરવાથી મોક્ષ મળે છે, એમ જે જગવાને આગળ કહેલું તેનો ક્રમ ઉપર કહ્યા પછી હવે ઉપસંહાર કરે છે.

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્યપાશ્રયઃ ।

મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥૫૬॥

આગળ કહ્યા પ્રમાણે સ્વભાવનિયત અને શાસ્ત્રનિયત

એવાં સર્વ નિત્યનૈમિત્તિક ઇત્યાદિ કર્મો કરનારો, તથા સ્વર્ગાદિક લૌકિક ફળોની ઇચ્છા તજી દઇને કેવળ મારો પરમાત્માનો આશ્રય કરનારોજ વિશેષ અંતરશુદ્ધિરૂપે તથા પરાભક્તિરૂપે મારી કૃપાપ્રસાદી પામીને ઉપરોક્ત અનાદિ તથા નિત્ય એવા સર્વોત્તમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે.

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

માટે હે અર્જુન ! મનેજ સર્વશ્રેષ્ઠ પરમપદાર્થ જાણી ચૂકેલો એવો તું, ચિત્તવડે સર્વ કર્મો મારેવિષે અપંણુ કરતો રહીને મને પામવાના એકનિશ્ચયવાળી યોગબુદ્ધિ-પૂર્વક કર્મયોગનો આશ્રય કર; અને કર્માનુષ્ઠાન વેળાએ પણ સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે “ब्रह्मार्पणं ब्रह्महावेर्” ઇત્યાદિ પ્રકારે બ્રહ્મભાવના કરતો રહીને ચિત્તને પણ સદા મારામાંજ અપંણુ કરતો રહે-જેવુંતો રહે. ૫૭

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनંक्ष्यसि ॥५८॥

એ પ્રમાણે મારામાં ચિત્તવાળો થવાથી મારી કૃપાવડે તું સર્વ કોટાકલ્તા જેવાં ભારે દુઃખો અને વિદ્વો તરી જઇશ; અને જે કદો “હું વિદ્વાન છું” ઇત્યાદિ પ્રકારના અભિમાનથી તું મારું કહેવું નહિ સાંભળે તો તું નાશ પામીશ-અર્થાત્ પુરુષાર્થથી બ્રહ્મ થઇશ. ૫૮

‘ભલે મારો નાશ થાય, પણ ભાઈઓ સાથે તો નહિ લડું’ એવા અર્જુનના અભિપ્રાયનો શ્રીકૃષ્ણ હવે ઉત્તર આપે છે.

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियांक्ष्यति ॥५९॥

અહંકારનો આશ્રય લઇને “હું નહિ લડું” એમ જે તું માને છે; તે તારો નિશ્ચય મિથ્યા છે. કેમકે તું પ્રકૃતિને

આધીન છે તથા રજ્જેગુણપ્રધાન ક્ષાત્રપ્રકૃતિવાળો છે; તેથી એ પ્રકૃતિ તને પરાણે પણ યુદ્ધમાં જોડશે. ૫૯

સ્વભાવજેન કૌંતેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તું નેચ્છસિ યન્મોહાત્ કરિણ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥

હૈ કૌંતેય ! સર્વની પેઠે તું પણ પોતાના પૂર્વકર્મ-જન્ય સંસ્કારોથી તથા ગુણસ્વભાવજન્ય શૌર્યાદિ કર્મોથી બંધાયેલો (ટેવાયેલો) હોવાથી મોહને લીધે જે કર્મ કરવા ઇચ્છતો નથી, તે કર્મ પરાધીન થઈને-અર્થાત્ તારી પ્રકૃતિને આધીન થઈને પરાણે પણ તું કરીશ.

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽર્જુન તિષ્ઠતિ ।

બ્રામયન્સર્વભૂતાનિ યંત્રારૂઢાનિ માયયા ॥૬૧॥

હૈ અર્જુન ! કારીગર જેમ ગુપ્તપણે યંત્રપરનાં પૂતળાં ને દોરીના સંચારવડે ફેરવે છે; તેમ અંતર્યામી ઇશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહીને આ શરીરધારી દેહાભિમાની જીવોને પોતાની માયાશક્તિવડે ફેરવે છે.

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।

તત્પ્રસાદાત્પરાં શાંતિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતં ॥

હૈ ભારત ! એ રીતે છેવટે તો સર્વ જીવો ઇશ્વરનેજ આધીન છે; માટે તું અહંકાર તજીને સર્વભાવથી તે પરમેશ્વરનેજ શરણે જા. કારણ કે તેનીજ કૃપાથી તું શ્રેષ્ઠ શાંતિ, પરાભક્તિ તથા શાશ્વત સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈશ.

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छामि तथा कुरु ॥૬૩॥

આ પ્રમાણે મેં તને ગુપ્તમાં પણ અત્યંત ગુપ્ત જ્ઞાન કહ્યું છે; માટે એના રહસ્યનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને જેમ તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર. ૬૩

આ અતિ ગંભીર એવા ગીત શ્રુતિનો અર્થુન સંપૂર્ણ રીતે વિચાર નહિ કરી શકવાથી તેના ઉપર દયા લાવીને ભગવાન પોતેજ હવે ત્રણ શ્લોકવડે સમગ્ર ગીતાનો સાર કહે છે.

સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ શૃણુ મે પરમં વચઃ ।

દૃષ્ટાંઽસિ મે દૃઢમિતિ તત્તો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥૬૪॥

સર્વ ગુપ્તમાં પણ ગુપ્ત એવું મારું અતિ ઉત્તમ વચન તને વારંવાર કહ્યું છે; છતાં તે ફરી પણ સાંભળ. કેમકે તું મને બહુ પ્રિય હોવાથી તારું ખરું હિત જેમાં રહેલું છે તેજ વાત તને કહીશ. ૬૪

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યાસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥૬૫॥

તું મારામાંજ મન રાખનારો થા; મારેજ ભક્ત થા; મારુંજ યજ્ઞનપૂજન કરનારો થા અને મનેજ નમસ્કાર કર. એ પ્રમાણે વર્તવાથીજ તું મારી કૃપા, મારું યથાર્થ જ્ઞાન અને મારી પરાભક્તિ પામીને મારા સન્નિવેદનંદન પરમાત્મસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરી શકીશ; એવી હું તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું; કેમકે તું મને પ્રિય છે.

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥૬૬॥

માટે કેવળ મારી પરમેશ્વરનીજ યથાધિકાર આરાધના કરવાથી સર્વ વસ્તુઓનો લાભ થશે; એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને તું બીજા સર્વ ગૌણ અને લૌકિક ધર્મોનું દાસત્વ છોડી દઇને, કેવળ એક મારે અલૌકિક સર્વેશ્વરનેજ શરણે આવ (અર્થાત્ મારું પરમાત્માનું સ્મરણ કરનો થકો કર્મયોગની નિષ્કામ બુદ્ધિપૂર્વક તારા સ્વધર્મરૂપ જે ક્ષાત્રધર્મ તેનું પાલન કર) અને કોઇ પ્રકારે શોક કર નહિ. કારણ કે કેવળ એક મારો આશ્રય કરવાથી હું તને સઘળાં પાપોથી મુક્ત કરીશ. ૬૬

ઉપર પ્રમાણે ગીતાના અર્થનું તત્ત્વ સમજાવ્યા પછી હવે એ જ્ઞાન કેવા મનુષ્યોને કહેવું તથા કેવા મનુષ્યોને ન કહેવું તે વાત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयाति ॥૬૭॥

જે મનુષ્ય સ્વધર્મમાં અત્યંત કરણપૂર્વક વર્તતો ન હોય; જે ઇશ્વર, શાસ્ત્ર તથા ગુરુજનોમાં ભક્તિવિનાનો હોય; જેને સાંભળવાની ઇચ્છા ન હોય; તથા જે મનુષ્ય મને સામાન્ય મનુષ્ય જેવો ગણી મારામાં દોષારોપ કરીને મારી નિંદા કરતો હોય; તેને તારે આ ગીતા-શાસ્ત્રનું જ્ઞાન કદી પણ કહેવું નહિ. ૬૭

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥૬૮॥

न च तस्मान्मનુष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥૬૯॥

જે મનુષ્ય આ અત્યંત ગુહ્ય એવું ગીતાનું તત્ત્વ મારા ભક્તોમાં સંભળાવશે-પ્રત્યારશે, તે પણ મારી પરાભક્તિ કરીને તથા સંશયરહિત થઈને મનેજ પામશે. કેમકે આ સંસારનાં સર્વ મનુષ્યોમાં તેના કરતાં મારું વધારે પ્રિય કાર્ય કરવાવાળો બીજો કોઈ મનુષ્ય નથી; તેમ આ પૃથ્વીમાં મને તેના જેવો અત્યંત પ્રિય પણ બીજો થનાર નથી. ૬૮, ૬૯

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहम् इष्टः स्यामिति मे मतिः ॥૭૦॥

જે મનુષ્ય આપણા બન્નેના આ ધર્મયુક્ત સંવાદનો પાઠ કરશે, તેણે જ્ઞાનયજ્ઞવડે મારું પોતાનું યજ્ઞનપૂજન કર્યું, એવી મારી મતિ છે. ૭૦

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શ્રુણુયાદપિ યો નરઃ ।

સોઽપિ મુક્તઃ શુભાલ્લોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥

જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાન થઈને ગીતાશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરશે; તથા જે પાઠ કરનાર ઉપર “તે મોટેથી પાઠ કરે છે અથવા અશુદ્ધ પાઠ કરે છે” ઇત્યાદિ પ્રકારની દોષદૃષ્ટિ નહિ કરે; તે પણ પાપકર્મોથી મુક્ત થઈને પુણ્યકર્મ કરનારાને મળનારા શુભ લોકોને પામશે. ૭૧

કચ્ચિદેતદ્ શ્રુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કચ્ચિદ્જ્ઞાનસમોહઃ પ્રનષ્ટસ્તં ધનંજય ॥૭૨॥

હે પાર્થ ! આ ગીતાજ્ઞાન તેં એકાગ્રચિત્તે સાંભળ્યું કે? અને હે ધનંજય ! તારો અજ્ઞાનજન્ય મોહ મટ્યો કે?

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

નષ્ટો મોહઃસ્મૃતિર્લબ્ધાત્વત્પ્રમાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતમંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥૭૩॥

હે અચ્યુત ! આપની કૃપાથી મને હવે (આગળ જાણેલા સ્વધર્મકર્મનો, ગુણસ્વભાવની, કાર્ય અકાર્યની, પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની, પરમાત્મસ્વરૂપની, યોગબુદ્ધિની તથા કર્તાવ્ય પ્રાપ્તવ્ય ઇત્યાદિની) સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને તેથી મારો સર્વ મોહ નાશ પામ્યો છે; તથા સર્વ પ્રકારે સંદેહરહિત અને સ્થિર થઈને યુદ્ધને માટે તૈયાર છું; તથા હવે હું આપની આજ્ઞા પાળીશ. ૭૩

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રમાણે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો આ રોમાંચ કરનારો અદ્ભુત રહસ્ય-

વાળો સંવાદ મેં સાંભળ્યો. ૭૪

વ્યાસપ્રમાદાચ્છુતવાનેતદ્ગુહ્યમહં પરમ્ ।

યોગં યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્ સાક્ષાત્કથયતઃસ્વયમ્ ॥૭૫

ભગવાન વેદવ્યાસે કૃપા કરીને મને દિવ્ય નેત્ર, કાન ઇત્યાદિ આપ્યાં હતાં; તેથીજ આ પરમ ઉત્તમ તથા ગુહ્ય યોગને મેં સાક્ષાત્ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણને મુખેથી કહેવાતો સાંભળ્યો છે. ૭૫

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્ભુતમ્ ।

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃણ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥૭૬॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના આ પવિત્ર અને અદ્ભુત સંવાદને સંભારી સંભારીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું. ૭૬

તત્ત્વ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્ભુતં હરેઃ ।

વિસ્મયો મેમહન્ રાજન્ હૃણ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥૭૭

અને હે રાજન્ ! ભગવાનનું એ અતિ અદ્ભુત વિશ્વરૂપ પણ સંભારી સંભારીને મને મોટો વિસ્મય પણ થાય છે અને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું. ૭૭

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥૭૮॥

જ્યાં યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે અને જ્યાં માંડીવ-ધનુર્ધારી અર્જુન છે; ત્યાંજ અચળ રાજ્યલક્ષ્મી, અચળ વિજય છે; ઉત્તરોત્તર અચળ અભ્યુદય છે અને ત્યાંજ અચળ નીતિ છે; એવો મારો નિશ્ચય છે.

સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપસો શ્લોક કહેવામાં ભાવાર્થ એ છે કે, જે પક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા ધનુર્ધારી અર્જુન છે, તેમનોજ યુદ્ધમાં જય થશે; માટે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! હજી પણ;

તમે પુત્રસહિત શ્રીકૃષ્ણને શરણે જાઓ તથા પાંડવોને
સર્વસ્વ અર્પણ કરી દૃઢ પ્રસન્ન કરીને તમારા પુત્રોના
પ્રાણ બચાવો. ૭૮

इति श्रीमन्द्वाप्यास्तांतर्गत श्रीभीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-
स्त्वपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
योगशास्त्रनिर्णये संन्यासादितत्त्वनिर्णये सुबोधिण्यां
टीकायां श्रीधरस्वामिकृतौ मोक्षसंन्यासयोगो
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભૂષિ વ્યાસપ્રણીત મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા નામક ઉત્તમ ઉપનિષદ્રૂપો
બ્રહ્મવિદ્યા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં મોક્ષસંન્યાસ-
યોગ નામનો અઠારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા સમાપ્ત

श्री विष्णुसहस्रनाम
सरलार्थ सहित

शेषशायी भगवान् विग्रह

અથ કરન્યાસઃ ॥

ૐ અવ્ય શ્રીવિષ્ણોર્દિવ્યમહસનાપસ્તોત્રમંત્રસ્ય ભગવાન્
વેદવ્યાસ ઋષિઃ ॥ શ્રીવિષ્ણુ પરમાત્મા દેવતા ॥ અનુષ્ટુપ્ છંદઃ ॥
અમૃતાંશુદ્ધવોમાનુરિતિ વીજમ્ ॥ દેવકીનંદનઃ સ્પષ્ટેત શક્તિઃ ॥
ત્રિસામા સામગઃ સામેતિ હૃદયમ્ ॥ શંખમૃગંદકી ચક્રીતિ
કીલકમ્ ॥ શાર્ઙ્ગધન્વા ગદાધર इत्यસ્ત્રમ્ ॥ રથાક્ષપાણિરક્ષોમ્ય
इति કવચમ્ ॥ ઉદ્ધવઃ ક્ષોભણો દેવ इति પરમો મંત્રઃ ॥

ૐ શ્રીવિષ્ણુના દિવ્ય સહસ્રનામવાળા આ સ્તોત્રરૂપી મંત્રના
ઋષિ (દ્રષ્ટા) ભગવાન વેદવ્યાસ છે. દેવતા શ્રીવિષ્ણુ પરમાત્મા
છે. છંદ અનુષ્ટુપ્ છે. “અમૃતાંશુદ્ધવો માનુઃ” એ એનું ખીજ
(ઉત્પત્તિનું કારણ) છે. “દેવકીનંદનઃ સ્પષ્ટ” એ એની શક્તિ છે.
“ત્રિસામા સામગઃ સામ” એ એનું હૃદય છે. “શંખમૃગંદકી
ચક્રી” એ એનો કીલક (ખીલો—આધાર) છે. “શાર્ઙ્ગધન્વા
ગદાધરઃ” એ એનું અસ્ત્ર છે. “રથાક્ષપાણિરક્ષોમ્યઃ” એ એનું
કવચ છે અને “ઉદ્ધવઃ ક્ષોભણો દેવઃ” એ એનો પરમ મંત્ર છે.

શ્રીમહાવિષ્ણુપ્રીત્યર્થે જપે વિનિયોગઃ ॥

શ્રીમહાવિષ્ણુની કૃપા થવા માટે જપ કરવામાં મારો—પાઠ
કરનારનો—વિનિયોગ (અકાચતાપૂર્વક એડાવું) છે.

વિશ્વં વિષ્ણુર્વષટ્કાર इत्यંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ ॥

અર્થાત્ “વિશ્વરૂપ, સર્વવ્યાપક ને યજ્ઞમાં દેવોને હવિષ્
આપતી વખતે બોલાતા વષટ્કારરૂપ” એ મંત્ર બોલીને બન્ને
હાથની તર્જનીઓ (અંગુઠા પાસેની આંગળીઓ) અંગુઠાઓના
મૂળ પાસે અડાડીને અંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ એમ બોલીને તેને
નમસ્કાર કરવા.

અમૃતાંશુદ્ધવો માનુરિતિ તર્જનીભ્યાં નમઃ ॥

અર્થાત્ “ચંદ્રની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ અને સૂર્યરૂપ” એ મંત્ર
બોલી બન્ને હાથની તર્જનીઓને અંગુઠાઓ સાથે અડાડીને
તર્જનીભ્યાં નમઃ । એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા,

બ્રહ્મણ્યો બ્રહ્મકુદ્બદ્ધોતિ મધ્યમામ્યાં નમઃ ॥

અર્થાત્ “બ્રાહ્મણાદિની રક્ષા કરનારા, કર્મમાર્ગ પ્રવર્તાવનારા બ્રહ્મને” એ મંત્ર ભણી બન્ને હાથની મધ્યમાઓ(વચલી આંગળીઓ)ને અંગુઠાઓ સાથે અડાડીને મધ્યમામ્યાં નમઃ । એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

સુવર્ણચિન્દુરક્ષોમ્ય હત્યનામિકામ્યાં નમઃ ॥

અર્થાત્ “સુંદર વર્ણવાળા ને દુષ્ટોથી તથા વિષયોથી ક્ષોભ નહિ પામનારા” એ મંત્ર ભણી બન્ને હાથની અનામિકાઓ (ટચલીની પાસેની આંગળીઓ) અંગુઠાઓ સાથે અડાડીને અનામિકામ્યાં નમઃ । એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

નિમિષોઽનિમિષઃ સ્ત્રગ્વીતિ કનિષ્ઠિકામ્યાં નમઃ ॥

અર્થાત્ “યોગનિદ્રા લેતી વેળા આંખનું મટકું મારનારા, સર્વદા જાગ્રત હોવાથી મટકું નહિ મારનારા ને પંચતન્માત્રારૂપી માળા ધારણ કરનારા” એ મંત્ર ભણી કનિષ્ઠિકામ્યાં નમઃ । એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

રથાક્ષપાણિરક્ષોમ્ય ઇતિ કરતલકરપૃષ્ઠામ્યાં નમઃ ॥

અર્થાત્ “હાથમાં રથના પૈડા જેવું ચક્ર ધારણ કરનારા, નિર્ભય, ક્રોધથી ક્ષોભ નહિ પામનારા” એ મંત્ર ભણી બન્ને હાથની હથેળીઓને તેના પાછલા ભાગો સાથે યથાક્રમ સ્પર્શ કરી કરતલકરપૃષ્ઠામ્યાં નમઃ । એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

ઇતિ કરન્યાસઃ ।

અથ હૃદયાદિ ષડ્ગ્ન ન્યાસઃ ॥

હૃદયાદિ ૬ પ્રકારના ન્યાસ

સુવ્રતઃ સુમુખઃ સૂક્ષ્મઃ જ્ઞાનાય હૃદયાય નમઃ ॥

અર્થાત્ “ભક્તોને તરત અભયદાન આપવાના ઉત્તમ વ્રત-
વાળા, સુંદર મુખવાળા અને સૂક્ષ્મરૂપ” એ મંત્ર ભણી જ્ઞાનાય
હૃદયાય નમઃ । એમ બોલી જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના
છેડાથી હૃદયને સ્પર્શ કરીને તેને (હૃદયદ્વારા અંતરાત્માને)
નમસ્કાર કરવા.

સહસ્રમૂર્ધા વિશ્વાત્મા ऐश्वर्याय શિરસે સ્વાહા ॥

અર્થાત્ “હજાર મસ્તકવાળા, વિશ્વના આત્મારૂપ” એ મંત્ર
ભણીને ऐश्वર્યાય શિરસે સ્વાહા એમ બોલી જમણા હાથની પાંચે
આંગળીઓના અગ્રભાગવડે મસ્તકને સ્પર્શ કરવો.

સહસ્રાર્ચિઃ સપ્તજિહ્વઃ શક્ત્યૈ શિશ્વાયૈ વષટ્ ॥

અર્થાત્ “હજારે જ્વાળાઓવાળા, કાલી કરાલી ઇત્યાદિ
સાત પ્રકાશમાન જ્વલવાળા” એ મંત્ર ભણીને શક્ત્યૈ શિશ્વાયૈ
વષટ્ એમ બોલી જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાવડે
ચોટલીનો સ્પર્શ કરવો.

ત્રિસામા સામગઃ સામ ચલાય કવચાય હુમ્ ॥

અર્થાત્ “ત્રણ સામગાનથી સ્તુતિ કરાતા, સામવેદનું ગાન
કરનારા, વેદોમાં સામવેદરૂપ” એ મંત્ર ભણીને ચલાય કવચાય
હુમ્ । એમ બોલી બન્ને હાથની હથેળીઓ બન્ને ખભાને
અડાડીને અદ્ય વાળીએ તેમ કરવું. આથી કવચ પહેર્યાની
ભાવના થાય છે.

રથાક્ષપાણિરક્ષોમ્ભઃ તેજસે નેત્રાભ્યાં વૌષટ્ ॥

અર્થાત્ “હાથમાં રથના પૈડા જેવું શસ્ત્ર ધારણ કરનારા,
નિર્ભય, ક્રશાથી ક્ષોભ નહિ પામનારા” એ મંત્ર ભણીને તેજસે
નેત્રાભ્યાં વૌષટ્ એમ બોલીને જમણા હાથની આંગળીઓના
અગ્રભાગવડે બન્ને અક્ષુઓને સ્પર્શ કરવો.

શાર્ફધન્વા ગદાધરઃ વીર્યાય અસ્ત્રાય ફદ્ ॥

અર્થાત્ “શાર્ફંગ નામનું” ધનુષ્ય ધારણ કરનારા, ગદા ધારણ કરનારા” એ મંત્ર ભણીને વીર્યાય અસ્ત્રાય ફદ્ એમ બોલીને જમણા હાથને માથાની આસપાસ પ્રદક્ષિણાથી ઉલટી રીતે ફેરવીને તેની પહેલી એ આંગળીઓવડે ડાબી હથેળીમાં તાળી વગાડવી.

ઋતુઃ સુદર્શનઃ કાલઃ મૂર્ધુવઃ સ્વરોમ્ ॥ દિગ્બંધઃ ॥

હાથમાં જળ લઈ “ઋતુઓવડે સમયરૂપે દેખાતા, મોક્ષરૂપી સુંદર ફળ આપનારા અને પ્રલયકાળે સર્વનો સંહાર કરનારા” એ મંત્ર ભણી ચારે દિશામાં પાણી છાંટી દિગ્બંધ કરવો.

इति हृदयादि षडङ्ग न्यासः ॥

अथ ध्यानम् ॥

शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशम् ।

विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् ॥

लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यम् ।

वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥૧॥

શેષશાયી ભગવાનનું ધ્યાન—જેનો આકાર શાન્ત—સૌમ્ય છે; જે શેષનાગ ઉપર પોઢેલા છે; જેની નાભિમાં કમળ છે; જે સર્વ દેવતાઓના ઈશ્વર છે; જે સમગ્ર વિશ્વના આધાર છે; જેનું સ્વરૂપ આકાશ જેવું (નિરાકાર અને સર્વવ્યાપી) છે; મેઘના જેવો જેનો વર્ણ છે; જેનાં સર્વ અંગો શુભ છે; લક્ષ્મીના જે પતિ છે; જેનાં નેત્ર કમળ સરખાં છે; ધ્યાન કરવાથી યોગી લોકોને જે પ્રાપ્ત થાય છે; જે સંસારના સર્વ ભયને હરી લઈ નિર્ભય કરે છે; અને જે સર્વ લોકના ડેવળ એકજ નાથ—અધિપતિ છે, તે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનને હું વંદન—નમસ્કાર કરું છું.

શ્રી વિષ્ણુસહસ્રનામ

શ્રી ગણેશાય નમઃ । શ્રી ગોપાલકૃષ્ણાય નમઃ ।

યસ્ય સ્મરણમાત્રેણ જન્મસંસારબંધનાત્ ।

વિમુચ્યતે નમસ્તસ્મૈ વિષ્ણવે પ્રમવિષ્ણવ ॥૧॥

મનુષ્ય જેમના સ્મરણમાત્રથી સંસારના જન્મ-મરણરૂપી બંધનથી મુક્ત થાય છે, તે મહાપ્રભાવ-શાળી વિષ્ણુ ભગવાનને નમસ્કાર હો. ૧

વૈશંપાયન ઉવાચ । વૈશંપાયન કહે છે:—

શ્રુત્વા ધર્માનશેષેણ પાવનાનિ ચ સર્વશઃ ।

યુધિષ્ઠિરઃ શાંતનવં પુનરેવાભ્યભાષત ॥૨॥

હું જનમેજય ! પાવન કરનારા બધા ધર્મો સંપૂર્ણ-પણે સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે શાન્તનુપુત્ર-એવા લીધ્મ-પિતાને ફરીથી પૂછ્યું. ૨

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ । યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:—

કિમેકં દૈવતં લોકે કિં વાપ્યેકં પરાયણમ્ ।

સ્તુવંતઃ કં કમર્ચતઃ પ્રાપ્નુર્ધર્માનવાઃ શુભમા ॥૩॥

હું પિતામહ ! આ લોકમાં એક મહાન દેવ કયા છે ? પામવાયોગ્ય એક શ્રેષ્ઠસ્થાન કયું છે ? તથા કેની સ્તુતિ અને પૂજા કરવાથી મનુષ્ય કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે ? ૩

કો ધર્મઃ સર્વધર્માણાં ભવતઃ પરમો મત્તઃ ।

કિં જપન્ મુચ્યતે જંતુર્જન્મસંસારબંધનાત્ ॥૪॥

બધા ધર્મોમાં આપના મતે કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે ? કેનો જપ કરવાથી મનુષ્ય જન્મમરણરૂપી સંસારબંધન-માંથી મુક્ત થાય છે ? ૪

મીઞ્મ ઉવાચ । ભીષ્મ કહે છે:—

જગત્પ્રભું જેવદેવમનંતં પુરુષોત્તમમ્ ।

સ્તુવન્નામસસ્ત્રેણ પુરુષઃ સતતોત્થિતઃ ॥૫॥

તમેવ ચાર્ચયન્નિત્યં ભક્ત્યા પુરુષમવ્યયમ્ ।

ધ્યાયન્ સ્તુવન્નમસ્યંશ્ચ યજમાનસ્તમેવ ચ ॥૬॥

અનાદિનિધનં વિષ્ણું સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

લોકાધ્યક્ષં સ્તુવન્નિત્યં સર્વદુઃસ્વતિગો ભવેત્ ॥૭॥

બ્રહ્મણ્યં સર્વધર્મજ્ઞં લોકાનાં કીર્તિવર્ધનમ્ ।

લોકનાથં મહદ્ભૂતં સર્વભૂતભવોદ્ભવમ્ ॥૮॥

હે યુધિષ્ઠિર ! જગતના સ્વામી, દેવોના દેવ, અનંત અને પુરુષોત્તમરૂપ એવા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનાં (આમાં કહેવાશે તે) હજાર નામોવડે જે મનુષ્ય નિત્ય સાવધાન થઈને સ્તુતિ કરે, એ અવિનાશી પુરુષનું ભાવભક્તિ-સહિત નિત્ય પૂજન કરે, ધ્યાન ધરે, પ્રાર્થના કરે, પ્રણામ કરે, તેમના નિમિત્તે યજ્ઞ કરે. એ આદિઅંતરહિત અને સર્વ લોકના મહેશ્વર તથા સર્વ જગતના અધ્યક્ષની સ્તુતિ કરે, તે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી મુક્ત થાય છે. એ બ્રહ્મસ્વરૂપ, સર્વ ધર્મને જાણનારા, લોકોની કીર્તિ વધારનારા, સર્વ લોકના અધિપતિ. સત્યરૂપ અને સર્વ પ્રાણીપદાર્થની ઉત્પત્તિરૂપ એવા જે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન, તેમની સ્તુતિ કરનાર મનુષ્ય સર્વ દુઃખથી છૂટે છે. ૫-૮

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यत्तया पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्वेन्नरः सदा ॥९॥

કમળ જેવાં નેત્રવાળા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનું મનુષ્ય
સ્તવન અને પૂજન કરે, એ ધર્મ બીજા ધર્મોથી શ્રેષ્ઠ
છે; એવો મારો મત છે. * ૯

પરમં યો મહત્તેજઃ પરમં યો મહત્તપઃ ।

પરમં યો મહદ્બ્રહ્મ પરમં યઃ પરાયણમ્ ॥૧૦॥

પવિત્રાણાં પવિત્રં યો મંગલાનાં ચ મંગલમ્ ।

દૈવતં દેવતાનાં ચ ભૂતાનાં યોઽવ્યયઃ પિતા ॥૧૧॥

યતઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ ભવંત્યાદિ યુગાગમે ।

યસ્મિન્નપ્રલયં યાંતિ પુનરેવ યુગક્ષયે ॥૧૨॥

તસ્ય લોકપ્રધાનસ્ય જગન્નાથસ્ય ભૂપતે ।

વિષ્ણોર્નામસહસ્રં મે શૃણુ પાપભયાપહમ્ ॥૧૩॥

જે વિષ્ણુદેવ સૂર્ય, અગ્નિ અને વીજળી ઇત્યાદિ
પ્રબળ તેજોને પણ તેજ આપનાર એવા મહાન્ તેજસ્વ-

* વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

ધ્યાયન્કૃતે યજન્યજ્ઞસ્ત્રેતાયાં દ્વાપરેર્ચયન્ ।

યદામોતિ તદામોતિ કલૌ સંકીર્ત્ય કેશવમ્ ॥

અર્થાત્ કૃતયુગમાં—એટલે સત્ત્રયુગમાં—ધ્યાન કરવાથી, ત્રેતા-
યુગમાં યજ્ઞ કરવાથી, અને દ્વાપરયુગમાં પૂજન—અર્ચન કરવાથી જે
શ્રેય અને પ્રેય સધાય છે; તે કળિકાળમાં કેશવનું સંકીર્તન (શુષ્ક-
ગાન) કરવાથી સધાય છે.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે:—

જપસ્તુ સર્વધર્મેભ્યઃ પરમો ધર્મ ઉચ્યતે ।

અર્હિસયા ચ ભૂતાનાં જપયજ્ઞઃ પ્રવર્તતે ॥

મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

જપ્યેનૈવ તુ સંસિદ્ધયેદ્ બ્રાહ્મણો નાત્ર સંશયઃ ।

કુર્યાદન્યન્ન વા કુર્યાન્ મૈત્રો બ્રાહ્મણ ઉચ્યતે ॥

ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ ।

રૂપX છે; જે વિષ્ણુદેવ મહાનમાં મહાન તપરૂપ છે; જે વિષ્ણુદેવ મહાન બ્રહ્મરૂપ છે; જે વિષ્ણુદેવ પરમ સત્ય, પરમજ્ઞાન અને પરમ આનંદમય પરમાત્મારૂપે અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે; (૧૦) જે દેવ પવિત્રમાં પવિત્ર તથા સર્વ પવિત્ર પદાર્થો અને મહાત્માઓને પવિત્રતા આપનાર+ છે; જે વિષ્ણુદેવ સર્વ મંગલોના મંગળરૂપ (સર્વ કલ્યાણોના કલ્યાણરૂપ) છે; જે વિષ્ણુદેવ સર્વ દેવતાઓના દેવતરૂપ છે; જે વિષ્ણુદેવ સર્વ ભૂતોના અવિનાશી પિતા છે; (૧૧) યુગના આદિકાળમાં જે વિષ્ણુ-

x ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:-

यद् भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद् भयात् ।

वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति यद् भयात् ॥

અર્થાત્ જેના ભયથી (સત્તાસ્ફૂર્તિથી) આ વાયુ વાય છે; જેના ભયથી આ સૂર્ય તપી રહ્યો છે; જેના ભયથી વરસાદ વર્ષે છે; જેના ભયથી અગ્નિ બાળે છે અને જેના ભયથી મૃત્યુ વિચરે છે; તે એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે.

+ મહાભારતમાં કહ્યું છે કે:-

ज्ञानहृदे ध्यानजले रागद्वेषमलापहे ।

यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ॥

જે મનુષ્ય મનરૂપી તીર્થના જ્ઞાનરૂપી કુંડમાં ધ્યાનરૂપી જળથી સ્નાન કરીને રાગદ્વેષરૂપી મેલને ધોઈ નાખે છે; તેજ પરમ-જતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

आत्मानदी संयमतोयपूर्णा, सत्यावहा शीलतटादयोर्मिः ।

तत्राभिषेकं कुरु पांडुपुत्र, न वारिणा शुद्ध्यति चांतरात्मा ॥

હે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર ! શીલરૂપી કિનારાવાળી, કલ્યાણરૂપી લહે-રેવાળી, સત્યરૂપી પ્રવાહવાળી અને સંયમરૂપી જળથી ભરેલી પરમાત્મારૂપી મહાન નદીમાં ડૂબકી મારીને પોતાના અંતરાત્મા-રૂપી દેવને અભિષેક કરો-અર્થાત્ પોતાના અંતઃકરણને સ્નાન કરાવો અને તેમાંના સર્વ દોષ દૂર કરો. આ પ્રમાણે અંતરાત્માને શુદ્ધ કરવાથીજ તે પરમપદને યોગ્ય થાય છે; માત્ર બહારના જળસ્નાનથી તે શુદ્ધ થતો નથી.

માંથી સર્વ પ્રાણીપદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને યુગનો ક્ષય થયે જેમનામાં એ બધાં લય પામે છે; (૧૨) એવા તે સર્વ લોકના અધિપતિ અને જગતના નાથ શ્રી-વિષ્ણુ ભગવાનનાં પાપ તથા ભયનો નાશ કરનારાં જે સહસ્રનામ તે હે યુધિષ્ઠિર રાજન્ ! મારી પાસેથી સાંભળ. યાનિ નામાનિ ગૌણાનિ વિરૂયાતાનિ મહાત્મનઃ ।

ઋષિભિઃ પરિગીતાનિ તાનિ વક્ષ્યામિ ભૂતયે ॥૧૪॥

ભગવાનવિષ્ણુના ગુણો ઉપરથી તેમનાં જે જે ગૌણ નામો મહાત્માઓએ જગતમાં વિખ્યાત કર્યાં છે; તથા જે જે નામો અને ગુણો સર્વ ઋષિમુનિઓથી ગવાયેલાં છે; તે તે ગુણવાચક નામો લોકોને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ મળવા માટે હું તને કહું છું. ૧૪

ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય ॥

॥ ૐકારસ્વરૂપ વાસુદેવ ભગવાનને નમસ્કાર ॥

ૐ વિશ્વં વિષ્ણુર્વષટ્કારો ભૂતભવ્યભવત્પ્રભુઃ ।

ભૂતકૃદ્ભૂતમૃદ્ભાવો ભૂતાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥૧૫॥

(૧) વિશ્વ=વિશ્વના કારણરૂપ હોવાથી વિશ્વરૂપ. (૨) વિષ્ણુ=સર્વવ્યાપક. (૩) વષટ્કાર=ચક્ષુમાં ખોલાતા વષટ્કારરૂપ. (૪) ભૂતભવ્યભવત્પ્રભુ=ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળના સ્વામી. (૫) ભૂતકૃત્=પ્રજ્ઞારૂપે પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારા. (૬) ભૂતભૃત્=પ્રાણીઓનું ભરણપોષણ કરનારા. (૭) ભાવઃ=ભાવોની સ્કૃતિરૂપે અને પદાર્થોના અસ્તિત્વરૂપે પ્રતીત થનારા. (૮) ભૂતાત્મા=સર્વ ભૂતોના (પ્રાણીપદાર્થોના) અંતરાત્મા. (૯) ભૂતભાવન=સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ કરનારા.

પૂતાત્મા પરમાત્મા ચ મુક્તાનાં પરમા ગતિઃ ।

અવ્યયઃ પુરુષઃ સાક્ષી ક્ષેત્રજ્ઞોઽક્ષર એવ ચ ॥૨૦॥

(૧૦) પૂતાત્મા=પવિત્ર સ્વરૂપવાળા. પવિત્ર આત્મા-વાળા. (૧૧) પરમાત્મા=સર્વ કારણ કાર્યોથી (સર્વ ભૂત પદાર્થોથી) પર, શ્રેષ્ઠ અને નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત ઇત્યાદિ વિલક્ષણ સ્વભાવવાળા. (૧૨) મુક્તાનાં પરમા-ગતિ=જેને પામીને પ્રાપ્ત થઈ જન્મ લેવો પડતો નથી એવી મુક્તોની પરમ ગતિરૂપ (ગંતવ્ય સ્થાનરૂપ). (૧૩) અવ્યય=અવિકારી, અવિનાશી. (૧૪) પુરુષ=નવ દ્વાર-વાળી શરીરરૂપી પુરીમાં રહેનારા અને પ્રત્યેક થતાં સર્વ ભૂતોને પોતામાં સમાવી લેનારા. (૧૫) સાક્ષી=કાંઈપણ અંતરાયવિના સર્વ ભૂતપદાર્થોને જોનારા, પ્રકાશનારા. (૧૬) ક્ષેત્રજ્ઞ=સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરાદિ સર્વ ક્ષેત્રોને જાણનારા. (૧૭) અક્ષર=ક્ષયરહિત. અવિનાશી. યોગો યોગવિદાં નેતા પ્રધાનપુરુષેશ્વરઃ ।

નારસિંહવપુઃ શ્રીમાન્ કેશવઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૩॥

(૧૮) યોગ=જીવાત્માને પરમાત્મામાં જોડનારા-તટલીન કરનારા-યોગરૂપ. (૧૯) યોગવિદાં નેતા=યોગ-વેત્તા એવા સિદ્ધ યોગીઓના નાયક. (૨૦) પ્રધાન પુરુષેશ્વર=પ્રકૃતિ અને પુરુષના-અર્થાત્ માયા અને જીવના ઇશ્વર. (૨૧) નારસિંહવપુઃ=પ્રસંગ આવતાં નર અને સિંહના જેવું નૃસિંહરૂપ ધારણ કરનારા. (૨૨) શ્રીમાન્=લક્ષ્મીને વક્ષસ્થળમાં ધારણ કરનારા. (૨૩) કેશવ=કેશી દૈત્યનો નાશ કરનારા. અથવા સુંદર કેશવાળા. (૨૪) પુરુષોત્તમ=સર્વ પુરુષોમાં ઉત્તમ. ૩ સર્ગઃ શર્વઃ શિવઃ સ્થાણુર્મૂતાદિર્નિધિરવ્યયઃ ।

સંભવો ભાવનો મર્તા પ્રભવઃ પ્રમુરીશ્વરઃ ॥૪॥

(૨૫) સર્ગ=સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશના સ્થાનરૂપ. (૨૬) શર્વ=પ્રત્યેકાંગે સર્વનો સંહાર કરનારા. (૨૭) શિવ=સદાય ત્રિગુણાતીત-શિવસ્વરૂપ,

કલ્યાણરૂપ. (૨૮) સ્થાણુ=સર્વદા સ્થિર રહેનારા. (૨૯) ભૂતાદિ=સર્વ ભૂતપદાર્થોના આદિરૂપ. (૩૦) નિધિર-
વ્યય=સર્વ પદાર્થોના સર્વ કાળ માટેના અખૂટ-અવિ-
નાશી ભંડારરૂપ. (૩૧) સંભવ=સદા સર્વદા અસ્તિ-
ત્વવાળા; સાચા સંત સાધુઓની રક્ષા અને દુષ્ટોના
સંહાર માટે યુગે યુગે અવતરનારા. (૩૨) ભાવન=સર્વ-
ભોક્તા જીવોને તેમનાં કર્માનુસાર પ્રાણ આપનારા. (૩૩)
ભર્તા=અધિષ્ઠાનરૂપે સર્વને ધારણ કરનારા તથા સર્વનું
ભરણપોષણ કરનારા. (૩૪) પ્રભવ=સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન
કરનારા. ઉત્તમ જન્મ લેનારા. (૩૫) પ્રભુ=સર્વ પ્રકારે
અત્યંત સમર્થ. (૩૬) ધર્શ્વર=સર્વ ઐશ્વર્યના નિર્દેષ
સ્વામી=માલિકોના માલિક. ૪

સ્વયંભૂઃ શંભુરાદિત્યઃ પુષ્કરાક્ષો મહાસ્વનઃ ।

અનાદિનિધનો ધાતા વિધાતા ધાતુરુત્તમઃ ॥૫॥

(૩૭) સ્વયંભૂ=પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થનારા. (૩૮)
શંભુ=ભક્તોને સુખ આપનારા. ભક્તોનું કલ્યાણ કર-
નારા. (૩૯) આદિત્ય=સૂર્યમંડળમાં વસી રહેલા હિર-
ણ્યમય પુરુષ. (૪૦) પુષ્કરાક્ષ=કમળ જેવાં નેત્રવાળા.
(૪૧) મહાસ્વન=ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદના
ગાનરૂપે મહાન સ્વરવાળા. (૪૨) અનાદિનિધન=જન્મ
અને મરણરહિત. (૪૩) ધાતા=અનંત બ્રહ્માંડનું ધારણ
પોષણ કરનારા. (૪૪) વિધાતા=કર્મની અને તેના ફળ-
ની વ્યવસ્થા કરનારા. (૪૫) ધાતુરુત્તમ=હિરણ્યગર્ભથી
અને બ્રહ્માથી ઉત્તમ; પૃથ્વી આદિ સર્વ ધાતુઓથી
ઉત્તમ એવા ચૈતન્ય ધાતુરૂપ. ૫

અપ્રમેયો હૃષીકેશઃ પદ્મનાભોઽમર પ્રભુઃ ।

વિશ્વકર્મા મનુસ્ત્વષ્ઠા સ્થવિષ્ઠઃ સ્થવિરો ધ્રુવઃ ॥૬॥

(૪૬) અપ્રમેય=પ્રમાણોથી જાણી શકાય નહિ એવા.

(૪૭) હૃષીકેશ=ઈંદ્રિયોના સ્વામી. (૪૮) પદ્મનાભ=નાભિમાં સર્વ જગતના કારણરૂપ કમળવાળા. (૪૯) અમરપ્રભુ=દેવતાઓના સ્વામી. (૫૦) વિશ્વકર્મા=વિશ્વરૂપી રચના કરનારા. જેની શક્તિથી સર્વ જગત ક્રિયા કરે છે તે. (૫૧) મનુ=મનન કરનારા. મંત્રરૂપ. પ્રભુપતિ મનુ. (૫૨) ત્વષ્ટા=પ્રત્યક્ષકાળે સર્વ ભૂતોને તેમના કારણશરીરરૂપે સૂક્ષ્મ કરનારા. (૫૩) સ્થવિષ્ઠ=સર્વ સ્થૂળ પદાર્થોથી પણ વધારે સ્થૂળ. (૫૪) સ્થવિરોધુવ=સનાતન પરમાત્મા. પ્રાચીન અચલ પુરુષ. ૬

અગ્રાહ્યઃશાશ્વતઃ કૃષ્ણો લોહિતાક્ષઃ પ્રતર્દનઃ ।

પ્રભૂતસ્ત્રિકકુબ્ધામ પવિત્રં મંગલં પરમ્ ॥૭॥

(૫૫) અગ્રાહ્ય=મન તથા ઈંદ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાય નહિ એવા. (૫૬) શાશ્વત=સર્વકાળમાં રહેનારા. (૫૭) કૃષ્ણ=સમિચ્છાનંદમૂર્તિ. શ્યામમૂર્તિ. કૃષ્ણરૂપ. (૫૮) લોહિતાક્ષ=રાતાં નેત્રવાળા. (૫૯) પ્રતર્દન=પ્રત્યક્ષકાળે સર્વ જગતનો નાશ કરનારા. (૬૦) પ્રભૂત=જ્ઞાન આદિ સર્વ ઐશ્વર્યથી ભરપૂર. (૬૧) ત્રિકકુબ્ધામ=ઉપર, નીચે અને મધ્ય, એ ત્રણે દિશાઓમાં વસી રહેલા, અથવા એ ત્રણે દિશાઓને પ્રકાશનારા. (૬૨) પવિત્ર=ઋષિરૂપે, દેવતારૂપે અને મંત્રરૂપે પવિત્ર કરનારા. (૬૩) મંગલં પરમ્=પરમ મંગળરૂપ. સર્વ મંગળોથી ઉત્તમ. મંગળોના મંગળરૂપ. પરમ કલ્યાણરૂપ. સ્મરણચિંતનથી મંગળ કરનારા. ૭

ઈશાનઃ પ્રાણદઃ પ્રાણો જ્યેષ્ઠઃ શ્રેષ્ઠઃ પ્રજાપતિઃ ।

હિરણ્યગર્ભો ભૂગર્ભો માધવો મધુસૂદનઃ ॥૮॥

(૬૪) ઈશાન=સર્વના પ્રેરક અને નિયંતા (૬૫) પ્રાણદ=સર્વના પ્રાણદાતા. સર્વને જીવન આપનારા. (૬૬) પ્રાણ=સર્વના પ્રાણરૂપ-જીવનરૂપ. (૬૭) જ્યેષ્ઠ=સર્વના

વડીલ. સર્વના વૃદ્ધ. (૬૮) શ્રેષ્ઠ=સર્વથી શ્રેષ્ઠ. સર્વથી મહાન. સર્વોત્તમ. (૬૯) પ્રજાપતિ=બ્રહ્માથી કીડીપર્યંત સર્વ પ્રજાના સ્વામી. (૭૦) હિરણ્યગર્ભ=જેના ગર્ભમાં બ્રહ્માંડ રહેલું છે એવા. (૭૧) ભૂગર્ભ=જેના ગર્ભમાં પૃથ્વી રહેલી છે અથવા જે પૃથ્વીના ગર્ભમાં (ઉકળતા લાવારૂપે) રહેલા છે એવા. (૭૨) માધવ=માયાના પતિ. લક્ષ્મીપતિ. બ્રહ્મવિદ્યાથી જાણી શકાય એવા. (૭૩) મધુસૂદન=મધુ દૈત્યને હણનારા. ૮

ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।

अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥९॥

(૭૪) ઇશ્વર=સર્વના સર્વશક્તિમાન સ્વામી. માલીકોના માલીક. (૭૫) વિક્રમી=પરાક્રમી, શૂરવીર. (૭૬) ધન્વી=ધનુર્ધારી શ્રીરામચંદ્ર. (૭૭) મેધાવી=મહાન બુદ્ધિવાળા. (૭૮) વિક્રમ=સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા વિરાટરૂપ. (૭૯) ક્રમ=સર્વત્ર વિચરનારા, સર્વને ચલવનારા. (૮૦) અનુત્તમ=જેનાથી કોઈ ઉત્તમ નથી એવા. (૮૧) દુરાધર્ષ=દૈત્યોથી પણ હારે નહિ એવા. (૮૨) કૃતજ્ઞ=સર્વ કોઈનાં સર્વ કર્મોને તથા ઉદ્દેશોને જાણનારા. પત્ર, પુષ્પ, ધૂળ અને જળ જેવા સ્વલ્પ પદાર્થોથી પણ જે ભાવભક્તિપૂર્વક થોડું પણ પૂજન કર્યું હોય તો તેને ધણું સમજીને પ્રેમપૂર્વક સ્વીકારનારા. શ્રદ્ધાભક્તિ અને ધર્મપાલનપૂર્વક પત્ર, પુષ્પ, ધૂળ કે જળ ચઢાવવાથી પણ દુઃખથી મુક્ત કરનારા. (૮૩) કૃતિ=સર્વની ક્રિયારૂપ-પ્રયત્નરૂપ. (૮૪) આત્મવાન=સર્વના આત્મસ્વરૂપ, પોતાના મહિમામાં સ્થિત રહેલા. ૯

सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेताः प्रजामवः ।

अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥१०॥

(૮૫) સુરેશ=દેવતાઓના સ્વામી. (૮૬) શરણુ=

શરણુરહિત નિરાધારોના આધારરૂપ, શરણુરૂપ, રક્ષણુ-
રૂપ. (૮૭) શર્મ=પરમાનંદસ્વરૂપ. કલ્યાણમૂર્તિ. (૮૮)
વિશ્વરેતા=વિશ્વના કારણભૂત. વિશ્વના વીર્યરૂપ. (૮૯)
પ્રજ્જલભવ=સર્વ પ્રજ્જલ્યોને ઉત્પન્ન કરનારા. (૯૦) અહ=
દિવસરૂપ. પ્રકાશમૂર્તિ. (૯૧) સંવત્સર=કાળરૂપે રહેલા
હોવાથી વર્ષરૂપ. (૯૨) વ્યાલ=સર્પની પેઠે ગ્રહણુ કરી
શકાય નહિ એવા. (૯૩) પ્રત્યય=માત્ર સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી
જેની પ્રતીતિ પામી શકાય એવા. જ્ઞાનસ્વરૂપ. નિશ્ચય-
સ્વરૂપ. (૯૪) સર્વદર્શન=સર્વના સાક્ષીરૂપ. સર્વનાં
અધુથી સર્વને જ્ઞેનારા. સર્વ તરફ દૃષ્ટિવાળા. ૧૦

અજઃ સર્વેશ્વરઃ સિદ્ધઃ સિદ્ધિઃ સર્વાદિચ્યુતઃ ।

વૃષાકપિરમેયાત્મા સર્વયોગવિનિઃસૃતઃ ॥૧૧॥

(૯૫) અજ=જન્મરહિત. (૯૬) સર્વેશ્વર=સર્વ સ્વા-
મીઓના સ્વામી. સર્વના ઇશ્વર. (૯૭) સિદ્ધ=કૃતાર્થ.
સર્વ કાંઈ મેળવેલા. (૯૮) સિદ્ધિ=સર્વ સિદ્ધિઓરૂપ.
સર્વ જ્ઞાનની મૂર્તિ. સર્વોત્તમ રૂપ. (૯૯) સર્વાદિ=
સર્વ પદાર્થોના આદિરૂપ. (૧૦૦) અચ્યુત=સ્વરૂપબ્રષ્ટ
નહિ થનારા. (૧૦૧) વૃષાકપિ=ધર્મનું રક્ષણુ કરનારા,
સર્વ પદાર્થોને વર્ષાવનારા. (૧૦૨) અમેયાત્મા=કશાથી
માપી શકાય નહિ એવા. અમાપ સ્વરૂપવાળા. (૧૦૩)
સર્વયોગવિનિઃસૃત=સર્વ સંબંધોથી રહિત. સર્વ
બંધનોથી રહિત. સર્વ સંયોગોની બહાર રહેલા. ૧૧

વસુર્વસુમનાઃ સત્યઃ સમાત્માઽસંમિતઃ સમઃ ।

અમોઘઃ પુંડરીકાક્ષો વૃષકર્મા વૃષાકૃતિઃ ॥૧૨॥

(૧૦૪) વસુ=સર્વ પ્રાણીપદાર્થોમાં વસનારા. સર્વ
જેમાં વસે છે એવા. (૧૦૫) વસુમના=નિર્વિકાર ઉત્તમ
મનવાળા. (૧૦૬) સત્ય=સત્યસ્વરૂપ. અવિનાશી. ત્રિ-
કાલાબાધ્ય. (૧૦૭) સમાત્મા=આત્મારૂપે સર્વમાં વિકા-

રરહિતપણે અને સમાનપણે રહેલા. (૧૦૮) અસંમિત= કશાથી માપી શકાય નહિ એવા. સર્વથી અપરિચ્છિન્ન, અભિન્ન. (૧૦૯) સમ=સદા અને સર્વ પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિવાળા. (૧૧૦) અમોઘ=જેનું પૂજન, સ્મરણ, સ્તવન વૃથા જતું નથી એવા. ભક્તોની યાચના વૃથા નહિ કરતાં ઇચ્છિત પદાર્થ આપનારા. (૧૧૧) પુંડરીકાક્ષ= કમળની પેઠે ખીલેલાં ઉત્તમ અને વિશાળ નેત્રવાળા. હૃદયકમળમાં વિશેષરૂપે રહેલા. (૧૧૨) વૃષકર્મા=લોક-સંગ્રહાર્થે ધર્મયુક્ત કર્મ કરનારા. (૧૧૩) વૃષાકૃતિ= ધર્મને માટે શરીર ધારણ કરનારા. ૧૨

રુદ્રો बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ।

अमृतः शाश्वतः स्थाणुर्वरारोहो महातपाः ॥૧૩॥

(૧૧૪) રુદ્ર=હુષ્ટાને દુઃખથી રોવરાવનારા. સંહાર-વેળાએ પ્રાણીઓને રોવરાવનારા. (૧૧૫) બહુશિરા= બહુ મસ્તકોવાળા. (૧૧૬) બબ્રુ=લોકોનું ધારણ અને પોષણ કરનારા. (૧૧૭) વિશ્વયોનિ=જન્મતની ઉત્પાત્તના સ્થાનરૂપ. (૧૧૮) શુચિશ્રવા=જેનાં નામ અને યશ પવિત્ર કરનાર છે એવા. (૧૧૯) અમૃત=અમર. અવિનાશી. (૧૨૦) શાશ્વતઃસ્થાણુ=સદાકાળ અચળ રહેનારા. (૧૨૧) વરારોહ=જેના ખોળામાં બેઠા પછી અથવા જેના પદને પહોંચવા પછી જન્મમરણ નથી એવા. (૧૨૨) મહાતપા=જેના ઐશ્વર્યનો પ્રતાપ મહાન છે એવા મહાતપસ્વી. ૧૩

सर्वगः सर्वविद्वानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः ।

वेदो वेदविदव्यंगो वेदांगो वेदवित् कविः ॥૧૪॥

(૧૨૩) સર્વગ=સર્વને ગતિ આપનારા, સર્વત્ર રહેનારા. (૧૨૪) સર્વવિદ્બાનુ=સર્વને જાણનારા અને પ્રકાશરૂપ. સદા સર્વત્ર રહેનારા અને મહાન સૂર્યરૂપ.

(૧૨૫) વિશ્વિક્સેન=દૈત્યોત્તી સેનાને સર્વ દિશાઓમાં નસાડનારા. (૧૨૬) જનાર્દન=સર્વ કુષ્ટ જનોનો નાશ કરનારા. ભક્તજનોનાં પાપોનો નાશ કરનારા. (૧૨૭) વેદ=વેદરૂપ. જ્ઞાનરૂપ. પોતાને પામવાનો માર્ગ બતાવનારા. સર્વ પદાર્થોના યથાર્થ જ્ઞાનવાળા. (૧૨૮) વેદવિત્=વેદોના યથાવત્ અર્થ જાણનારા. (૧૨૯) અવ્યંગ=જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ. (૧૩૦) વેદાંગ=વેદરૂપી અંગવાળા. વેદોના અંગરૂપ. (૧૩૧) વેદવિદ્=વેદ વિચારનારા. (૧૩૨) કવિ=ઈંદ્રિયોત્તી ન જણાય તેને હસ્તામલકવત્ જોનારા. ૧૪

લોકાધ્યક્ષઃ સુરાધ્યક્ષો ધર્માધ્યક્ષઃ કૃતાકૃતઃ ।

ચતુરાત્મા ચતુર્વ્યૂહશ્ચતુર્દંષ્ટ્રશ્ચતુર્ભુજઃ ॥૧૫॥

(૧૩૩) લોકાધ્યક્ષ=સર્વ લોકના અધ્યક્ષ, દ્રષ્ટા. (૧૩૪) સુરાધ્યક્ષ=દેવતાઓના અધ્યક્ષ. (૧૩૫) ધર્માધ્યક્ષ=સર્વ ધર્મોના અધ્યક્ષ. ધર્મ તથા અધર્મને સાક્ષાત્ જોનારા અને તેનું ફળ આપનારા. (૧૩૬) કૃતાકૃત=કાર્યરૂપ અને કારણરૂપ. કર્તા છતાં અકર્તા. (૧૩૭) ચતુરાત્મા=ઉત્પત્તિકાળમાં બ્રહ્મા, દક્ષાદિક પ્રજાપતિ, કાળ તથા સર્વ ભૂતો; પાલનકાળમાં વિષ્ણુ, મનુ આદિક, કાળ અને સર્વ ભૂતો; સંહારકાળમાં રુદ્ર, મૃત્યુ, કાળ અને સર્વ ભૂતો; અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં ચાર પ્રકારની વિભૂતિવાળા અથવા અંતઃકરણની ચારે વૃત્તિઓના આત્મા. (૧૩૮) ચતુર્વ્યૂહ=વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રહુમ્ન ને અનિરુદ્ધ, એ ચાર મૂર્તિઓરૂપી વ્યૂહવાળા. (૧૩૯) ચતુર્દંષ્ટ્ર=નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાતરૂપી ચાર દાઢોવાળા શ્રીનૃસિંહ. ચાર દાઢવાળા વરાહ ભગવાન. (૧૪૦) ચતુર્ભુજ=ચાર ભુજવાળા. ૧૫

બ્રાજિણુર્ભોજનં ભોક્તા સહિષ્ણુર્જગદાદિજઃ ।

અનઘો વિજયો જેતા વિશ્વયોનિઃ પુનર્વસુઃ ॥૧૬॥

(૧૪૧) બ્રાજિષ્ણુ=સદા પ્રકાશરૂપ. (૧૪૨) ભોજન=જેનું માયારૂપી ભોજન છે એવા. જેનાવડે પ્રાણીઓ જીવે છે એવા ભોજનરૂપ. (૧૪૩) ભોક્તા=જીવરૂપે સુખ-દુઃખને ભોગવનારા અથવા પુરુષરૂપે પ્રકૃતિને (માયાને) ભોગવનારા. (૧૪૪) સહિષ્ણુ=દૈત્યોને હરાવનારા. આશ્રિતોના દોષ સહી લેનારા. ક્ષમાવાંત. (૧૪૫) જગ-દાદિજ=જગતના આદિમાં હિરણ્યગર્ભરૂપે પ્રકટ થનારા. જગતના આદિપુરુષ બ્રહ્માને જન્મ આપનારા. (૧૪૬) અનધ=પાપરહિત. દોષરહિત. (૧૪૭) વિજય=જ્ઞાનવૈરાગ્ય આદિ અશ્વર્યના ગુણોવડે વિશ્વને જીતનારા. (૧૪૮) જેતા=ભક્તના શત્રુઓને જીતનારા. સ્વભાવથી સર્વને જીતનારા. (૧૪૯) વિશ્વયોનિ=વિશ્વના કારણરૂપ. (૧૫૦) પુનર્વસુ=જીવરૂપે વારંવાર શરીરોમાં વાસ કરનારા. ૧૬

उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः ।

अर्तीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥૧૭॥

(૧૫૧) ઉપેન્દ્ર=ઈન્દ્રના નાના ભાઈ. (૧૫૨) વામન=દેવોને માટે વામન થનારા. (૧૫૩) પ્રાંશુ=ત્રણ પગલાં પૃથ્વી માપી ત્યારે બહુ મોટા શરીરવાળા થયેલા. (૧૫૪) અમોઘ=જેની ચેષ્ટા વ્યર્થ થતી નથી એવા. (૧૫૫) શુચિ=સ્મરણ, પૂજન, સ્તવન કરનારને પવિત્ર કરનારા. (૧૫૬) ઊર્જિત=મહાબળવાન. (૧૫૭) અર્તીન્દ્ર=ઈન્દ્રનો પરાજય કરનારા. ઈન્દ્રિયોથી પારપામી શકાય નહિ એવા. (૧૫૮) સંગ્રહ=સંહારકાળે સર્વનો ગ્રાહ કરનારા. પુણ્યવાનોનો સંગ્રહ કરનારા. (૧૫૯) સર્ગ=સૃષ્ટિરૂપ. સૃષ્ટિના કારણરૂપ. (૧૬૦) ધૃતાત્મા=આત્મારૂપે સર્વ શરીરોને ધારણ કરનારા. (૧૬૧) નિયમ=સર્વને નિયમમાં રાખનારા. (૧૬૨) યમ=સર્વને પોતપોતાના કામમાં જોડનારા.

વેદ્યો વૈદ્યઃ સત્તાયોગી વીરહા માધવો મધુઃ ।

અતીન્દ્રિયો મહામાયા મહોત્સાહો મજ્જવલઃ ॥૧૮૮॥

(૧૬૩) વેદ=મોક્ષેચ્છુઓએ જાણવા યોગ્ય. (૧૬૪) વૈદ્ય=ધન્વંતરીરૂપ. સંસારરૂપી મહારોગને ટાળનારા. વેદાદિક સર્વ વિદ્યાઓવડે જાણવા યોગ્ય. (૧૬૫) સદા-યોગી=આત્મજ્ઞાન અને સ્વરૂપ જેને સદાય પ્રાપ્ત છે એવા. (૧૬૬) વીરહા=ધર્મનો નાશ કરનારા. અસુર વીરોને હણનારા. (૧૬૭) માધવ=માયાના સ્વામી. બ્રહ્મ-વિદ્યાના સ્વામી. (૧૬૮) મધુ=ભક્તોને અમૃતની પેઠે આનંદ આપનારા. (૧૬૯) અતીન્દ્રિય=ઇન્દ્રિયોથી જોઈ શકાય નહિ એવા. (૧૭૦) મહામાય=માયાવીઓને પણ મોહ પમાડનારા મોટા માયાવી. (૧૭૧) મહોત્સાહ=જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરવામાં મહા ઉત્સાહી. (૧૭૨) મહાબલ=સર્વ બળવાનોથી મોટા બળવાન.

મહાબુદ્ધિર્મહાવીર્યો મહાશક્તિર્મહાદ્યુતિઃ ।

અનિર્દેશ્યવપુઃ શ્રીમાનમેયાત્મા મહાદ્રિધૃક્ ॥૧૯૧॥

(૧૭૩) મહાબુદ્ધિ=સર્વ થી મહાન બુદ્ધિવાળા. (૧૭૪) મહાવીર્ય=મહાન પરાક્રમવાળા. (૧૭૫) મહાશક્તિ=મહાન શક્તિવાળા. (૧૭૬) મહાદ્યુતિ=અંદર બહાર મહાન પ્રકાશરૂપ. (૧૭૭) અનિર્દેશ્યવપુઃ=વર્ણવી શકાય નહિ એવા શરીરવાળા. (૧૭૮) શ્રીમાન=સર્વ પ્રકારના અશ્વર્યાવાળા. (૧૭૯) અમેયાત્મા=અપાર બુદ્ધિવાળા. અમાપ સ્વરૂપવાળા. (૧૮૦) મહાદ્રિધૃક્=સમુદ્રમંથન-વેળાએ કચ્છરૂપે મંદરાચળને ધારણ કરનારા. વ્રજની રક્ષામાટે ગોવર્ધનને ધારણ કરનારા. ૧૯

મહેષ્વાસો મહીભર્તા શ્રીનિવાસઃ સતાંગતિઃ ।

અનિરુદ્ધઃ સુરાનંદો ગોવિંદો ગોવિદાંપતિઃ ॥૧૯૦॥

(૧૮૧) મહેષ્વાસ=મોટા ધનુર્ધારી. (૧૮૨) મહી-
ભર્તા=વરાહરૂપે પૃથ્વીને ધારણ કરનારા. પૃથ્વીનું ભર-
ણપોષણ કરનારા. (૧૮૩) શ્રીનિવાસ=સર્વ સંપત્તિ
અને ઐશ્વર્યના નિવાસસ્થાન. (૧૮૪) સતાંગતિ=સત્પુ-
રુષોના ગતિરૂપ, આશ્રયરૂપ. (૧૮૫) અનિરુદ્ધ=રોડી
શકાય નહિ એવા. (૧૮૬) સુરાનંદ=દેવતાઓને આનંદ
આપનારા. (૧૮૭) ગોવિંદ=વરાહરૂપે પૃથ્વીનું રક્ષણ
કરનારા. ગાયત્રીમંત્રનું યથાર્થ રહસ્ય અને માહાત્મ્ય
જાણનારા. ઇંદ્રિયોને જાણનારા. વેદોના શિખરરૂપ ઉપ-
નિષદોથી જાણી શકાય એવા. (૧૮૮) ગોવિદાંપતિ=
વેદ અને શાસ્ત્રાદિને જાણનારાઓના પતિ. ૨૦

મરીચિર્દમનો હંસઃ સુવર્ણો ભુજગોત્તમઃ ।

હિરણ્યનાભઃ સુતપાઃ પદ્મનાભઃ પ્રજાપતિઃ ॥૨૧॥

(૧૮૯) મરીચિ=તેજસ્વીઓમાં મહાતેજસ્વી. (૧૯૦)
દમન=ધન તથા અધિકાર આદિના મદવાળાનું દમન
કરનારા. (૧૯૧) હંસ=સંસારના ભયને હણનારા. (૧૯૨)
સુવર્ણ=સર્વના હૃદયમાં ગમન કરનારા. સુંદર પાંખ-
વાળા ગરુડરૂપ. (૧૯૩) ભુજગોત્તમ=સર્પોમાં શેષના-
ગરૂપ. (૧૯૪) હિરણ્યનાભ=સુવર્ણ જેવી સુંદર નાભિ-
વાળા. (૧૯૫) સુતપા=બદરિકાશ્રમમાં નરનારાયણરૂપે
ઉત્તમ તપ કરનારા. (૧૯૬) પદ્મનાભ=કમળના જેવી
સુંદર ગોળ નાભિવાળા. (૧૯૭) પ્રજાપતિ=પ્રજા-
ઓના સ્વામી. ૨૧

અમૃત્યુઃ સર્વદૃક્સિંહઃ સંઘાતા સંધિમાન્ સ્થિરઃ ।

અજો દુર્મર્ષણઃ શાસ્તા વિશ્રુતાત્મા સુરારિહા ॥૨૨॥

(૧૯૮) અમૃત્યુ=મરણરહિત. (૧૯૯) સર્વદૃક્=સ્વા-
ભાવિક જ્ઞાનશક્તિવડે સર્વ શુભાશુભ દેશકાળ અને
કર્માદિને જાણનારા. (૨૦૦) સહ=દુષ્ટ મનુષ્યોરૂપી મૃગોનો

નાશ કરનારા. (૨૦૧) સંધાતા=સજ્જનોમાં સંધિ (મૈત્રી કરાવનારા. કર્મનાં યથાયોગ્ય ફળ આપનારા. (૨૦૨) સંધિમાન્=જીવરૂપે કર્મફળ ભોગવનારા. સર્વ પ્રત્યે સ્નેહવાળા. (૨૦૩) સ્થિર=સદાકાળ સ્થિર-એકરસ રહેનારા. (૨૦૪) અજ=જન્મરહિત. (૨૦૫) દુર્મર્ષણ=અસહ્ય પ્રતાપવાળા. (૨૦૬) શાસ્તા=સર્વ પદાર્થો પર અનુશાસન કરનારા. (૨૦૭) વિશ્રુતાત્મા=સત્ય અને જ્ઞાનાદિકરૂપે પ્રસિદ્ધ સ્વરૂપવાળા. (૨૦૮) સુરારિહા=દેવોના શત્રુને હણનારા. ૨૨

ગુરુર્ગુરુતમો ધામઃ સત્યઃ સત્યપરાક્રમઃ ।

નિમિષોઽનિમિષઃ સર્ગવી વાચસ્પતિરુદારધીઃ ॥૨૩॥

(૨૦૯) ગુરુ=સર્વ વિદ્યાઓ આપનારા. (૨૧૦) ગુરુતમ=ગુરુઓના ગુરુ. બ્રહ્માદિકને બ્રહ્મવિદ્યા આપનારા. (૨૧૧) ધામ=સર્વના આશ્રયરૂપ-ધામરૂપ=જ્યોતિરૂપ. (૨૧૨) સત્યઃ=સત્યમૂર્તિ. (૨૧૩) સત્યપરાક્રમ=સત્ય પરાક્રમવાળા. (૨૧૪) નિમિષ=યોગનિદ્રા સમયે આંખ મીંચનારા. (૨૧૫) અનિમિષઃ=સદાય જાગ્રત રહેનારા. (૨૧૬) સર્ગવી=પંચતન્માત્રારૂપી વૈજ્યંતિ માળા ધારણ કરનારા. (૨૧૭) વાચસ્પતિરુદારધી=સર્વ પદાર્થને જાણનારી વિશાળ બુદ્ધિવાળા. વાણીના પતિ બૃહસ્પતિ.

અગ્રણીર્ગ્રામણીઃ શ્રીમાન્ ન્યાયો નેતા સમીરણઃ ।

સહસ્રમૂર્ધા વિશ્વાત્મા સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ ॥૨૪॥

(૨૧૮) અગ્રણી=સર્વના નેતા-આગેવાન. શુભે-અણવાળાઓને શુભ માર્ગે ચલાવનારા. (૨૧૯) ગ્રામણીઃ=સર્વ સમૂહોના નાયક. (૨૨૦) શ્રીમાન્=અપાર કાન્તિવાળા. (૨૨૧) ન્યાય=તર્કમૂર્તિ. ન્યાયરૂપ. (૨૨૨) નેતાઃ=જગતના સર્વ વ્યવહારોનો અસંખ્યભણે નિર્વાહ કરનારા. (૨૨૩) સમીરણ=શ્વાસરૂપે સર્વને ચેષ્ટા

કરાવનારા. (૨૨૪) સહસ્રમૂર્ધા=અનંત મસ્તકવાળા. (૨૨૫) વિશ્વાત્મા=વિશ્વના આત્મારૂપ. વિશ્વ જેનું શરીર છે તે. (૨૨૬) સહસ્રાક્ષ=અનંત આંખોવાળા. (૨૨૭) સહસ્રપાત્=અનંત ચરણોવાળા. ૨૪

આવર્તનો નિવૃત્તાત્મા સંવૃતઃ સંપ્રમર્દનઃ ।

અહઃ સંવર્તકો વહ્નિરનિલો ધરણીધરઃ ॥૨૫॥

(૨૨૮) આવર્તન=અવતાર ધારણ કરનારા. સંસાર-ચક્રને ચલાવનારા. (૨૨૯) નિવૃત્તાત્મા=સંસારબંધન-થી મુક્ત સ્વરૂપવાળા. (૨૩૦) સંવૃત=લૈકિક દૃષ્ટિએ માયાથી આવૃત થયેલા-વિંટાયેલા. (૨૩૧) સંપ્રમર્દન=રુદ્રરૂપે જગતનો સંહાર કરનારા. (૨૩૨) અહઃ સંવર્તક=સૂર્યરૂપે દિવસ પ્રકટાવનારા. (૨૩૩) વહ્નિ=અગ્નિરૂપે દેવ-તાઓને આહુતિ પહેંચાડનારા. અગ્નિરૂપે આહુતિ સ્વી-કારનારા. (૨૩૪) અનિલ=સુગંધ દુર્ગંધથી નિર્લેપ રહે-નારા. વાયુની પેઠે પુણ્યપાપથી નિર્લેપ રહેનારા. (૨૩૫) ધરણીધર=પૃથ્વીને ધારણ કરનારા. ૨૫

સુપ્રસાદઃ પ્રસન્નાત્મા વિશ્વઘૃગ્વિશ્વમુગ્વિભુઃ ।

સત્કર્તા સત્કૃતઃ સાધુર્જહ્નુર્નારાયણો નરઃ ॥૨૬॥

(૨૩૬) સુપ્રસાદ=હિતકારી કૃપા કરનારા. (૨૩૭) પ્રસન્નાત્મા=રજસ તમસથી રહિત પ્રસન્ન સ્વભાવ-વાળા. (૨૩૮) વિશ્વઘૃક્=વિશ્વને ધારણ કરનારા. (૨૩૯) વિશ્વભુક્=પ્રલયકાળમાં વિશ્વનું ભોજન કરનારા. વિશ્વ-રૂપે જગતનું પાલન કરનારા. (૨૪૦) વિભુ=વિવિધ રૂપ ધારણ કરનારા. (૨૪૧) સત્કર્તા=શુભ કર્મ કરનારા. સત્કાર કરનારા. (૨૪૨) સત્કૃત=પૂજ્ય પુરુષોથી પૂજ-યલા. ભક્તજનોનો સત્કાર પામેલા. (૨૪૩) સાધુ=સદાચારી ભક્તોનાં કાર્ય સાધી આપનારા. (૨૪૪) જહ્નુ=સંહારકાળે સર્વનો પોતામાં લય કરનારા.

(૨૪૫) નારાયણ=પ્રકૃતિમાં પાંચ મહાભૂતોના કારણરૂપે રહેલા. (૨૪૬) નર=જીવોને કર્મમાં જોડનારા. કર્મફળ આપનારા. ૨૬

અસંખ્યેયોઽપ્રમેયાત્મા વિશિષ્ટઃ શિષ્ટકૃત્ત્વિઃ ।

સિદ્ધાર્થઃ સિદ્ધસંકલ્પઃ સિદ્ધિદઃ સિદ્ધિસાધનઃ ॥૨૭

(૨૪૭) અસંખ્યેય=અગણિત નામ, રૂપ અને કર્મ-વાળા. (૨૪૮) અપ્રમેયાત્મા=કોઈ પણ રીતે માપી શકાય નહિ એવા. (૨૪૯) વિશિષ્ટ=સર્વ પ્રકારે સર્વ કરતાં શિષ્ટ. (૨૫૦) શિષ્ટકૃત્=શિષ્ટજનોને સહાય કરનારા. દુષ્ટોને શિક્ષા કરનારા. (૨૫૧) શુચિ=સદાય પવિત્ર-નિર્મળ. માયારહિત. (૨૫૨) સિદ્ધાર્થ=મુમુક્ષુઓનો મનોરથ સિદ્ધ કરનારા. (૨૫૩) સિદ્ધસંકલ્પ=સિદ્ધ સંકલ્પવાળા. (૨૫૪) સિદ્ધિદ=સર્વ સિદ્ધિ અને મુક્તિ આપનારા. (૨૫૫) સિદ્ધિસાધન=સિદ્ધિઓના સાધનરૂપ. ૨૭

વૃષાહી વૃષભો વિષ્ણુર્વૃષપર્વા વૃષોદરઃ ।

વર્ધનો વર્ધમાનશ્ચ વિવિક્તઃ શ્રુતિસાગરઃ ॥૨૮॥

(૨૫૬) વૃષાહી=ધર્મની સૂતિરૂપ. (૨૫૭) વૃષભ=ભક્તોના શુભ મનોરથ પૂરનારા. (૨૫૮) વિષ્ણુ=સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા. (૨૫૯) વૃષપર્વા=પરમધામનાં ધર્મરૂપી પગથિયાંરૂપ. (૨૬૦) વૃષોદર=સર્વ ધર્મો અને પ્રજાઓને ઉદરમાં ધારણ કરનારા. (૨૬૧) વર્ધન=ભક્તોની શુદ્ધિને અને સજ્જનોના ધર્મને વધારનારા. (૨૬૨) વર્ધમાન=સંસારરૂપે થઈને વૃદ્ધિ પામનારા. (૨૬૩) વિવિક્ત=સંસારથી નિર્લેપ રહેનારા. (૨૬૪) શ્રુતિસાગર=શ્રુતિઓના-વેદોના સમુદ્ર. ૨૮

સુભુજો દુર્ધરો વાગ્મી મહેન્દ્રો વસુદો વસુઃ ।

નૈકરૂપો બૃહદ્રૂપઃ શિપિવિષ્ટઃ પ્રકાશનઃ ॥૨૯॥

(૨૬૫) સુભુજ=ભક્તોને પોષનાર અને રક્ષનાર

સુંદર બાહુવાળા. (૨૬૬) દુર્ધર=કષ્ટથી અંતાકરણમાં
ધારણ કરી શકાય એવા. (૨૬૭) વાગ્મી=વાણી અને
વેદાદિનું ઉત્પત્તિસ્થાન. (૨૬૮) મહેન્દ્ર=મોટા ઈંદ્ર.
(૨૬૯) વસુદ્ધ=ધન ઇચ્છનાર ભક્તોને ધન આપનારા.
(૨૭૦) વસુ=ધનરૂપ. આકાશમાં વસનારા વાયુરૂપ.
(૨૭૧) નૈકરૂપ=અનેક રૂપવાળા. પ્રસંગવશાત્ અનેક
રૂપધારનારા. (૨૭૨) બૃહદ્રૂપ=વિશાળરૂપવાળા. (૨૭૩)
શિપિવિષ્ટા=સૂર્યચંદ્રાદિનાં કિરણમાં વસનારા. (૨૭૪)
પ્રકાશન=સર્વના પ્રકાશક. ૨૯

ઓજસ્તેજોદ્યુતિધરઃ પ્રકાશાત્મા પ્રતાપનઃ ।

ઋદ્ધઃ સ્પષ્ટાક્ષરો મંત્રશ્રંદ્રાંશુર્માસ્કરદ્યુતિઃ ॥૩૦॥

(૨૭૫) ઓજસ્તેજોદ્યુતિધર=પ્રાણબલરૂપે ઓજસ,
શૌર્યાદિરૂપે તેજ અને સૌંદર્યરૂપે કાન્તિને ધારણ કરના-
રા. (૨૭૬) પ્રકાશાત્મા=સર્વ પ્રકાશોના આત્મારૂપ.
આત્મારૂપે સર્વને પ્રકાશનારા. (૨૭૭) પ્રતાપન=સૂર્યાદિ
વિભૂતિદ્વારા વિશ્વને પ્રકાશનારા. (૨૭૮) ઋદ્ધ=ધર્મ,
જ્ઞાન અને વૈરાગ્યાદિ ઐશ્વર્યોથી સમૃદ્ધ. (૨૭૯) સ્પષ્ટા-
ક્ષર=ઑંકારરૂપી સ્પષ્ટ એકાક્ષરી નામવાળા. (૨૮૦)
મંત્ર=ઋક્, યજુષ્ અને સામવેદોના મંત્રરૂપ. (૨૮૧)
ચંદ્રાંશુ=ત્રિવિધ તાપથી તપેલાને ચંદ્રનાં કિરણોની પેઠે
શાંતિ પમાડનારા. (૨૮૨) ભાસ્કરદ્યુતિ=સૂર્યને તેજ
આપનારા. ૩૦

અમૃતાંશુદ્ભવો ભાનુઃ શશબિંદુઃ સુરેશ્વરઃ ।

ઔષધં જગતઃ સેતુઃ સત્યધર્મપરાક્રમઃ ॥૩૧॥

(૨૮૩) અમૃતાંશુદ્ભવ=સમુદ્રમંથનથી અમૃતાંશ-
સહિત ચંદ્રને ઉત્પન્ન કરનારા. સમુદ્રની ભરતી સાથે
ચંદ્રનો ઉદય કરનારા. (૨૮૪) ભાનુ=સદાય પ્રકાશમાન
સૂર્યરૂપ. (૨૮૫) શશબિંદુ=ચંદ્રમારૂપ. ચંદ્રમાની પેઠે

સર્વને પોષનારા. (૨૮૬) સુરેશ્વર=દેવોના ઇશ્વર. દેવ
જેવા સદાચારી મનુષ્યોને અતિ સુંદર રૂળ આપનારા.
(૨૮૭) ઔષધ=સંસારરૂપી રોગના ઔષધરૂપ. (૨૮૮)
જગતઃસેતુ=સંસારસાગરને ઓળંગવાના સેતુરૂપ. ધર્મ-
સેતુરૂપે જગતમાં રહેલા. (૨૮૯) સત્યધર્મપરાક્રમ=ધર્મ,
જ્ઞાન અને પરાક્રમાદિ જેમનાં સત્યરૂપ છે એવા. ૩૧

ભૂતભવ્યભવન્નાથઃ પવનઃ પાવનોઽનલઃ ।

કામહા કામકૃત્ કાંતઃ કામઃ કામપ્રદઃ પ્રભુઃ ॥૩૨

(૨૯૦) ભૂતભવ્ય ભવન્નાથ=ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્ત-
માનકાળના સર્વ પ્રાણીપદાર્થોના સ્વામી. (૨૯૧) પવન=
પવિત્ર પવનરૂપ. (૨૯૨) પાવન=પવનને પવિત્રતા આપ-
નારા. ધ્યાનસ્મરણાદિ કરનારને પવિત્ર કરનારા. સર્વને
પ્રેરણાદ્વારા ગતિ આપનારા. જેના ભયથી પવન ચાલે
છે તે. (૨૯૩) અનલ=અગ્નિરૂપ. ભક્તોનાં પાપ બાળ-
નારા. જન્મ અને અંતરહિત. (૨૯૪) કામહા=ભક્તજ-
નોના કામક્રોધાદિ શત્રુઓને હણનારા. (૨૯૫) કામકૃત્=
ભક્તની શુભ કામના પૂરનારા. (૨૯૬) કાંત=મનોહર
કાંતિરૂપ. (૨૯૭) કામ=મુમુક્ષુજનો જેની કામના કરે છે
તે. (૨૯૮) કામપ્રદ=ભક્તોને કામનાઓથી અધિક
આપનારા. (૨૯૯) પ્રભુ=પરમ સમર્થ. અનેકરૂપે થનારા.

યુગાદિકૃદ્યુગાવર્તો નૈકમાયો મહાશનઃ ।

અદૃશ્યોઽવ્યક્તરૂપશ્ચ સહસ્રજિદનંતજિત્ ॥૩૩॥

(૩૦૦) યુગાદિકૃત્=સત્યાદિ યુગોનો આરંભ કર-
નારા. (૩૦૧) યુગાવર્ત=યુગોની વારંવાર આવૃત્તિ કર-
નારા. (૩૦૨) નૈકમાય=અનેક પ્રકારની માયા કરનારા.
(૩૦૩) મહાશન=મહાપ્રત્યયમાં દેશ, કાળ અને કારણ-
સહિત સર્વ જગતનું મહાન ભોજન કરનારા-તેને
પોતાની અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં સમાવી દેનારા. (૩૦૪) અ-

દશ્ય=વૃત્તિઓ અને ઈંદ્રિયોથી દેખાય નહિ એવા. (૩૦૫)
અન્યક્તરૂપ=અતિ સૂક્ષ્મ રૂપવાળા. (૩૦૬) સહસ્રજિત્
હજારો અસુરોને જીતનારા. (૩૦૭) અનંતજિત્=યુદ્ધાદિ
લીલાવડે અનંત જીવોને જીતનારા. ૩૩

इष्टो विशिष्टः शिष्टेष्टः शिखंडी नहुषो वृषः ।

क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्वबाहुर्महीधरः ॥૩૪॥

(૩૦૮) ઇષ્ટ=પરમાનંદરૂપ હોવાથી સર્વને પ્રિય.
યજ્ઞાદિવડે પૂજાયલા. (૩૦૯) વિશિષ્ટ=સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થો
કરતાં સર્વ પ્રકારે વધારે ઇષ્ટ અથવા શ્રેષ્ઠ. (૩૧૦) શિ-
ષ્ટેષ્ટ=ઉત્તમજનોના ઇષ્ટ. ઉત્તમજનો જેને પ્રિય છે તે.
ઉત્તમજનોથી પૂજાયલા. (૩૧૧) શિખંડી=મયૂરપિચ્છ-
નો મુકુટ ધારણ કરનારા. (૩૧૨) નહુષ=અજ્ઞાની અભ-
ક્તોને માયાજાળમાં બાંધનારા. (૩૧૩) વૃષ=ધર્મરૂપ
મનોરથોને વર્ષાવનારા-પૂરનારા. (૩૧૪) ક્રોધહા=
સાધુઓના ક્રોધને હણનારા. (૩૧૫) ક્રોધકૃત્કર્તા=દુષ્ટો
ઉપર ક્રોધ કરનારા. (૩૧૬) વિશ્વબાહુ=સર્વ તરફ
વિશ્વરૂપી હાથવાળા (૩૧૭) મહીધર=પૃથ્વીને ધારણ
કરનારા. ૩૪

अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः ।

अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥૩૫॥

(૩૧૮) અચ્યુત=છએ વિકારોથી* રહિત. (૩૧૯)
પ્રથિત=જગતની ઉત્પત્તિ, પાલન, નાશ ઇત્યાદિ કર્મોથી
પ્રખ્યાત. (૩૨૦) પ્રાણ=સૂત્રાત્મારૂપે જગતને જીવાડ-
નારા. પ્રાણરૂપ. (૩૨૧) પ્રાણદ=સર્વના પ્રાણના દાતા.
સાધુજનોને બળ દેનારા. (૩૨૨) વાસવાનુજ=કશ્યપ-
ઋષિના પુત્ર ઈંદ્રના નાના ભાઈ. (૩૨૩) અપાંનિધિ=

* એ છ વિકારો આ પ્રમાણે છે:-જન્મવું, અસ્તિત્વ ભોગવવું,
વધવું, નાશરૂપ બદલાવું, ઘટવું અને નાશ પામવું.

જળના સાગરરૂપ. (૩૨૪) અધિષ્ઠાન=સર્વ પદાર્થના વિવર્ત ઉપાદાનકારણરૂપ. (૩૨૫) અપ્રમત્ત=કર્મને અનુસરતાં પ્રજા આપવામાં સાવધાન. (૩૨૬) પ્રતિષ્ઠિત=પોતાના મહિમામાં સ્થિર રહેલા. ૩૫

સ્કંદઃ સ્કંદધરો ધુર્યો વરદો વાયુવાહનઃ ।

વાસુદેવો બૃહદ્વાનુરાદિદેવઃ પુરંદરઃ ॥૩૬॥

(૩૨૭) સ્કંદ=અમૃતરૂપે વહેનારા. વાયુરૂપે શોષણ કરનારા. કાર્તિકસ્વામીરૂપ. (૩૨૮) સ્કંદધર=ધર્મરૂપે ધારણ કરનારા. (૩૨૯) ધુર્ય=સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયરૂપી ધુસરી ધરનારા. (૩૩૦) વરદ=વાંચ્છિત વર આપનારા. (૩૩૧) વાયુવાહન=વાયુવેગી ગરુડના વાહનવાળા. વાયુઓને ચલાવનારા. (૩૩૨) વાસુદેવ=વસુદેવના પુત્ર. સર્વમાં આત્મારૂપે વસી રહેલા. (૩૩૩) બૃહદ્વાનુ=પોતાનાં સૂર્યચંદ્રાદિ મોટાં કિરણોવડે જગતને પ્રકાશનારા. (૩૩૪) આદિદેવ=સર્વ દેવોના આદિરૂપ દેવ. (૩૩૫) પુરંદર=દેવોના શત્રુઓનાં નગરોનો નાશ કરનારા. ૩૬

અશોકસ્તારણસ્તારઃ શૂરઃ શૌરિર્જનેશ્વરઃ ।

અનુકૂલઃ શતાવર્તઃ પદ્મી પદ્મનિભેક્ષણઃ ॥૩૭॥

(૩૩૬) અશોક=ક્ષુધા-તૃષ્ણા, જરા-મૃત્યુ અને શોક-મોહરૂપી છ ઉર્મીઓથી રહિત. (૩૩૭) તારણ=સંસારસાગરમાંથી તરવા ઇચ્છનારને તારનારા-ઉદ્ધારનારા. (૩૩૮) તાર=ઐકારમૂર્તિ. સર્વ ભયો અને દુઃખોથી તારનારા. (૩૩૯) શૂર=શૂરવીર. પરાક્રમી. (૩૪૦) શૌરિ=શૂરસેન યાદવના વંશમાં જન્મેલા. (૩૪૧) જ-નેશ્વર=સર્વ જીવજંતુઓના ઇશ્વર. (૩૪૨) અનુકૂલ=આત્મારૂપે સર્વને અનુકૂળ રહેનારા. સર્વ તરફ દયાદૃષ્ટિવાળા. (૩૪૩) શતાવર્ત=ધર્મરક્ષાર્થે સેંકડો અવ-

તાર લેનારા. (૩૪૪) પદ્મી=હાથમાં કમળ ધારણ કરનારા. (૩૪૫) પદ્મનિભેક્ષણુ=કમળ જેવાં વિશાળ અને તેજસ્વી નેત્રવાળા. ૩૭

પદ્મનાભોઽરવિંદાક્ષઃ પદ્મગર્ભઃ શરીરભૃત્ ।

મહર્દ્ધિર્ઋદ્ધો વૃદ્ધાત્મા મહાક્ષો ગરુડધ્વજઃ ॥૩૮॥

(૩૪૬) પદ્મનાભ=નાભિમાં કમળ ધારણ કરનારા. કમળની નાભિમાં રહેલા. (૩૪૭) અરવિંદાક્ષ=કમળ જેવાં નેત્રવાળા. (૩૪૮) પદ્મગર્ભ=હૃદયકમળમાં ધ્યાન ધરવા યોગ્ય. યોગીઓનાં હૃદયકમળમાં સ્મરણચિંતનાદિરૂપે વિશેષ વસનારા. (૩૪૯) શરીરભૃત્=પ્રાણરૂપે સર્વ શરીરને ધારણ કરનારા. આત્મારૂપે સર્વ શરીરોમાં રહેલા. (૩૫૦) મહર્દ્ધિ=મહાન વિભૂતિઓવાળા. (૩૫૧) ઋદ્ધ=અલૌકિક સમૃદ્ધિવાળા. સંસારની ઉત્પત્તિ આદિમાં સ્વેચ્છાથી રૂંધાયેલા. (૩૫૨) વૃદ્ધાત્મા=પુરાતન-સનાતન-આત્મારૂપ. (૩૫૩) મહાક્ષ=વિશાળ નેત્રવાળા. (૩૫૪) ગરુડધ્વજ=ગરુડના ચિહ્નવાળી ધ્વજવાળા. ૩૮

અતુલઃ શરભો ભીમઃ સમયજ્ઞો હવિર્હરિઃ ।

સર્વલક્ષણલક્ષણ્યો લક્ષ્મીવાન્ સમિતિંજયઃ ॥૩૯॥

(૩૫૫) અતુલ=જેની સમાન કશું નથી એવા ઉપમારહિત. (૩૫૬) શરભ=સર્વ શરીરોમાં અંતર્યામીરૂપે ભાસનારા-જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાડનારા. (૩૫૭) ભીમ=પાપીઓને ભયકારક. ભક્તોને અભય આપનારા. (૩૫૮) સમયજ્ઞ=કાળને જાણનારા. સમદષ્ટિરૂપે સર્વનું યજન-પૂજન-આરાધન-કરનારા. (૩૫૯) હવિર્હરિ=ભક્તનાં પાપ હરનારા. યજ્ઞમાં બલિને (આહુતિને) ગ્રહણ કરનારા. (૩૬૦) સર્વલક્ષણલક્ષણ્ય=સર્વ પ્રમાણોથી અને લક્ષણોથી જાણવા યોગ્ય. (૩૬૧) લક્ષ્મીવાન્=લક્ષ્મી

સદાય જેમની સેવા કરે છે તે. (૩૬૨) સમિતિંજય=
યુદ્ધ જીતનારા. ૩૯

વિક્ષરો રોહિતો માર્ગો હેતુર્દામોદરઃ સહઃ ।

મહીધરો મહાભાગો વેગવાનમિતાશનઃ ॥૪૦॥

(૩૬૩) વિક્ષર=ક્ષયરહિત. અવિનાશી. (૩૬૪) રોહિત=
મત્સ્યરૂપે અને વરાહરૂપે અવતરનારા. (૩૬૫) માર્ગ-
હેતુ=ધર્મમાર્ગના હેતુરૂપ. મોક્ષમાર્ગમાં ચલાવનારા.
(૩૬૬) દામોદર=દમ આદિ સાધનોથી પ્રાપ્ત થનારા,
માયારૂપી મહાન દોરડું જેના ઉદરના એક નાનાજ
ભાગમાં સમાયલું છે એવા અમાપ ઉદરવાળા. યશો-
દાજીએ જેમને દોરડીવડે ઉદર આગળથી બાંધ્યા હતા
તે. (૩૬૭) સહ=દોષને સહન કરનારા-ક્ષમા કરનારા.
(૩૬૮) મહીધર=વરાહરૂપે પૃથ્વીને ધારણ કરનારા.
પૃથ્વીરૂપે પહાડ, પર્વત અને સમુદ્રાદિકને ધારણ કર-
નારા. (૩૬૯) મહાભાગ=મોટા ભાગ્યવાળા. અતિશ્રેષ્ઠ
શરીર ધારણ કરનારા. વામનરૂપે કાયાને વિશાળ કર-
નારા. (૩૭૦) વેગવાન=મન કરતાં પણ વધારે વેગવાળા.
(૩૭૧) અમિતાશન=પ્રત્યક્ષાણે અનંત બ્રહ્માંડનું-
અપાર વિશ્વનું ભક્ષણ કરનારા. ૪૦

ઉદ્ભવઃ ક્ષોભણો દેવઃ શ્રીગર્ભઃ પરમેશ્વરઃ ।

કરણં કારણં કર્તા વિકર્તા ગહનો ગુહઃ ॥૪૧॥

(૩૭૨) ઉદ્ભવ=જગતના ઉપાદાનકારણરૂપ. (૩૭૩)
ક્ષોભણુ=પુરુષ અને પ્રકૃતિમાં પ્રવેશીને ક્ષોભ પમાડનારા.
(૩૭૪) દેવ=દિવ્ય કર્મો કરનારા. આત્મારૂપે સર્વને
પ્રકાશનારા. (૩૭૫) શ્રીગર્ભ=જગતરૂપી શ્રી જેના
ગર્ભમાં છે એવા. જેના ગર્ભમાં સર્વ પ્રકારની અખૂટ
સંપત્તિ રહેલી છે એવા. (૩૭૬) પરમેશ્વર=સર્વથી શ્રેષ્ઠ
નિયંતા અને પ્રેરક. (૩૭૭) કારણુ=સર્વ સાધનોમાં નિ-

કટતમ અને સર્વોત્તમ સાધન. (૩૭૮) કરણ=સર્વના નિમિત્તકારણ અને ઉપાદાનકારણરૂપ. (૩૭૯) કર્તા=સર્વ પ્રકારે સ્વતંત્ર. (૩૮૦) વિકર્તા=વિચિત્ર સૃષ્ટિ બનાવનારા. (૩૮૧) ગહન=જેનું સમગ્ર સ્વરૂપ, સામર્થ્ય અને ક્રિયા આદિ કોઈથી જાણી શકાય નહિ એવા. (૩૮૨) ગુહ=માયાવડે સ્વરૂપને ઢાંકનારા. ૪૧

व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ।
परार्द्धिः परम स्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥४२॥

(૩૮૩) વ્યવસાય=જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી નિશ્ચયરૂપ. (૩૮૪) વ્યવસ્થાન=વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થા કરનારા-વિભાગ કરનારા. જેમનામાં સદાય સર્વને માટે સ્થાન (જગ્યા) છે એવા. (૩૮૫) સંસ્થાન=પ્રલયકાળે જેની અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં સર્વનું સ્થાન છે એવા. (૩૮૬) સ્થાનદ=આકાંક્ષા અને યોગ્યતા પ્રમાણે સ્થાન આપનારા. (૩૮૭) ધ્રુવ=અચલ, અવિનાશી. (૩૮૮) પરાર્દ્ધિ=સર્વ-શ્રેષ્ઠ સમૃદ્ધિવાળા. (૩૮૯) પરમ=સર્વોત્તમ. (૩૯૦) સ્પષ્ટ=સત્તા અને સ્ફૂર્તિરૂપે સ્પષ્ટ જણાનારા. (૩૯૧) તુષ્ટ=પ્રસન્ન રહેનારા. પરમાનંદરૂપ. (૩૯૨) પુષ્ટ=સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ. (૩૯૩) શુભેક્ષણ=શુભકારી દૃષ્ટિવાળા. સર્વના શુભેચ્છક. મુમુક્ષુઓને મોક્ષ, ભોગેચ્છુઓને ભોગ અને પાપીઓને દંડ દેનારા. જેની કૃપાદૃષ્ટિથી અથવા જેનામાં વૃત્તિ જોડવાથી સર્વ અવિદ્યા, કામના અને કર્મનો નાશ થાય એવા. ૪૨

रामो विरामो विरजो मार्गो नेयो नयोऽनयः ।

वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥४३॥

(૩૯૪) રામ=યોગીઓને રમવાના સ્થાનરૂપ. યોગીઓના હૃદયમાં વિશેષરૂપે રમણ કરી રહેલા. રમણીય સ્વરૂપ ધારણ કરનારા. સમાનરૂપે સર્વમાં રમી રહેલા.

(૩૯૫) વિરામ=સર્વનું સ્થાન-વિરામસ્થાન. (૩૯૬) વિરજ=રજેગુણ અને તમેગુણથી રહિત. (૩૯૭) માર્ગ=મુમુક્ષુઓના મોક્ષના માર્ગરૂપ. (૩૯૮) નેય=ઉત્તમ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય. (૩૯૯) નય=મુમુક્ષુને મોક્ષ-માર્ગે લઈ જનારા. સર્વને નિયમમાં રાખનારા. (૪૦૦) અનય=સર્વ તંત્રો યોજવામાં સ્વતંત્ર. જેનો કોઈ નેતા નથી એવા. (૪૦૧) વીર=પરાક્રમી. (૪૦૨) શક્તિમતાં-શ્રેષ્ઠ=શક્તિવાળાઓમાં વધારે શ્રેષ્ઠ-ઉત્તમ. (૪૦૩) ધર્મ=સર્વને ધારણ કરવા યોગ્ય સ્વધર્મરૂપ. જેને ધારણ કરવાથી અધોગતિમાં ન પડવા દેતાં ઉત્તમ ગતિમાં ધારણ કરી રાખે-આગળ વધારે એવા સ્વધર્મરૂપ. જેને દરેક સમજી મનુષ્ય ધારણ કરવા ઇચ્છે તે. જેને આચરવાથી મોક્ષદાયક આરાધના થઈ શકે તે ધર્મરૂપ. (૪૦૪) ધર્મવિદુત્તમ=ધર્મ જાણનારાઓમાં ઉત્તમ. શ્રુતિસ્મૃતિ જેની આજ્ઞારૂપ છે તે. ૪૩

વૈકુંઠઃ પુરુષઃ પ્રાણઃ પ્રાણદઃ પ્રણવઃ પૃથુઃ ।

હિરણ્યગર્ભઃ શત્રુઘ્નો વ્યાસો વાયુરધોક્ષજઃ ॥૪૪॥

(૪૦૫) વૈકુંઠ=જગતના આરંભમાં સૂક્ષ્મ પંચમહા-ભૂતોને ઉપજાવી એકત્ર કરીને તેમને સ્થિતિ અને ગતિ આપનારા. (૪૦૬) પુરુષ=નવ દ્વારવાળા દેહરૂપી પુરમાં રહેનારા. (૪૦૭) પ્રાણ=સર્વમાં પ્રાણરૂપે એકા કરનારા. (૪૦૮) પ્રાણદ=સર્વને પ્રાણ દેનારા. (૪૦૯) પ્રણવ=પવિત્ર ઝંકારરૂપ. (૪૧૦) પૃથુ=જગતપ્રપંચરૂપે વિસ્તાર કરનારા-વિસ્તાર પામેલા. (૪૧૧) હિરણ્યગર્ભ=સૃષ્ટિના કારણરૂપ. માયારૂપી અંત જેના ગર્ભમાં છે તે. (૪૧૨) શત્રુઘ્ન=સાધુજનોના શત્રુરૂપ દૈત્યોનો અને કામક્રોધાદિ શત્રુઓનો નાશ કરનારા. (૪૧૩) વ્યાસ=કારણરૂપે સર્વ કાર્યોમાં વ્યાપી રહેલા. (૪૧૪) વાયુ=સર્વ પ્રકારના વાયુરૂપ. (૪૧૫) અધોક્ષજ=જેને પહોંચ્યા પછી નીચે

આવણું પડે નહિ એવા. આકાશ તથા પૃથ્વી જેનાથી ઉપજ્યાં છે અને નીચે છે એવા. ૪૪

ઋતુઃ સુદર્શનઃ કાલઃ પરમેષ્ઠી પરિગ્રહઃ ।

ઉગ્રઃ સંવત્સરો દક્ષો વિશ્રામો વિશ્વદક્ષિણઃ ॥૪૫॥

(૪૧૬) ઋતુ=વસંતાદિ ઋતુઓવડે જે સમયરૂપે જણાય છે તે. (૪૧૭) સુદર્શન=ભક્તો જેનું સુખે દર્શન કરે છે તે. મોક્ષરૂપી સુંદર ૫૭ દર્શાવનારા-આપનારા. જેના દર્શનથી સર્વ અર્થો સિદ્ધ થાય એવા સુંદર સ્વરૂપવાળા. (૪૧૮) કાલ=પ્રલયકાળે સર્વનો સંહાર કરનારા. સમયરૂપે સૂર્યચંદ્રાદિને પ્રવર્તાવનારા. (૪૧૯) પરમેષ્ઠી=પરમોત્તમ મહિમાવાળા. (૪૨૦) પરિગ્રહ=ભાવપૂર્વક અર્પાયલાં પત્રપુષ્પાદિ પણ સ્નેહથી ગ્રહણ કરનારા. સર્વભાવથી શરણે આવનારને સર્વ પ્રકારથી સ્વીકારનારા. (૪૨૧) ઉગ્ર=સૂર્યાદિકના ઉગ્ર તેજવાળા પદાર્થોને પણ પોતાના વધારે ઉગ્ર તેજથી ભય ઉપજાવનારા. (૪૨૨) સંવત્સર=જેમાં પ્રાણીઓ સારી રીતે રહે છે એવા. (૪૨૩) દક્ષ=સર્વ બાબતોમાં સર્વ પ્રકારે કુશળ. સર્વ ભૂતોનું સર્વ પ્રકારનું હિત કરવામાં સદાય ચતુર. (૪૨૪) વિશ્રામ=સંસારના ક્લેશોથી પીડાયલાને તેમાંથી છોડવીને મોક્ષરૂપી વિશ્રાન્તિ આપનારા. (૪૨૫) વિશ્વદક્ષિણ=વિશ્વમાં સૌથી વિશેષ શક્તિમાન-ચતુર. વિશ્વસંબંધી સર્વ કર્મોમાં કુશળ. ૪૫

વિસ્તારઃ સ્થાવરઃ સ્થાણુઃ પ્રમાણં बीजमव्ययम् ।

अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः॥४६॥

(૪૨૬) વિસ્તાર=સમગ્ર જગતનો વિસ્તાર જેના એક ભાગમાં સમાયલો છે એવા મહાન વિસ્તારરૂપ. (૪૨૭) સ્થાવરસ્થાણુ=સર્વવસ્તુસ્થિતિઓના આધાર-ભૂત અથવા સ્થંભરૂપે સ્થિર રહેનારા-સ્થિતિવાળા.

પૃથ્વી આદિક સર્વ પદાર્થોના આધારસ્તંભરૂપ. (૪૨૮) પ્રમાણુ=પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પ્રમાણિત થયેલા. પ્રમાણરૂપ. (૪૨૯) બીજમંચય=સર્વના અવિનાશી બીજ અથવા કારણરૂપ. (૪૩૦) અર્થ=જાણતાં અજાણતાં પણ જેને સર્વ કોઈ પામવા ઇચ્છે છે તે સચ્ચિદાનંદમય મોક્ષ પદાર્થરૂપ. (૪૩૧) અનર્થ=પૂર્ણકામ હોવાથી કોઈને કશી પ્રાર્થના નહિ કરનારા. (૪૩૨) મહાકોશ=પાંચ કોશથી ઢંકાયેલા. (૪૩૩) મહાભોગ=સર્વ પ્રકારના અમાપ અખૂટ ઐશ્વર્યરૂપી મહાન વૈભવ ભોગવનારા. (૪૩૪) મહાધન=સર્વ પદાર્થો અને ભોગોના લક્ષ્યભૂત એવા મહાન ધનરૂપ. ૪૬

અનિર્વિણ્ણઃ સ્થવિષ્ઠોઽમૂર્ધમયૂપો મહામઃ સ્વઃ ।

નક્ષત્રનેમિર્નક્ષત્રી ક્ષમઃ ક્ષામઃ સમીહનઃ ॥૪૭॥

(૪૩૫) અનિર્વિણ્ણુ=પૂર્ણકામ હોવાથી શોકરહિત. (૪૩૬) સ્થવિષ્ઠ=વિરાટરૂપે અત્યંત સ્થૂલ. (૪૩૭) અમૂ=અજન્મા. સત્તારૂપ. સર્વદા રહેનારા. પૃથ્વીરૂપ. (૪૩૮) ધર્મયૂપ=યજ્ઞના સ્તંભરૂપ. ધર્મના સ્તંભરૂપ. (૪૩૯) મહામખ=મહાન યજ્ઞરૂપ. (૪૪૦) નક્ષત્રનેમિ=સર્વ નક્ષત્રો અને ગ્રહો જેની આસપાસ ફરે છે તે નેમિરૂપ-ધ્રુવરૂપ. (૪૪૧) નક્ષત્રી=નક્ષત્રોના સ્વામી ચંદ્રમારૂપ. (૪૪૨) ક્ષમ=સર્વ પ્રકારે સમર્થ. ક્ષમા જેમનો સ્વભાવ છે. (૪૪૩) ક્ષામ=સર્વનો નાશ થાય ત્યારે પણ આત્મારૂપે રહેનારા. (૪૪૪) સમીહન=જીવોનાં કર્માનુસાર સૃષ્ટિ ઇત્યાદિ રચનારા. જીવોને તેમનાં કર્માનુસાર પ્રેરનારા.

યજ્ઞર્હજ્યો મહેજ્યશ્ચ ક્રતુઃ સત્રં સતાં ગતિઃ ।

સર્વદર્શી વિમુક્તાત્મા સર્વજ્ઞો જ્ઞાનમુત્તમમ્ ॥૪૮॥

(૪૪૫) યજ્ઞ=યજ્ઞના આત્મારૂપ હોવાથી યજ્ઞમૂર્તિ. (૪૪૬) ઈન્દ્રિય=પૂજવાયોગ્ય. ઇષ્ટદેવ. (૪૪૭) મહેન્દ્રિય=

મોક્ષરૂપી મહારૂળના દાતા હોવાથી સર્વ પૂજ્યોના મહાન પૂજ્ય-પરમપૂજ્ય. (૪૪૮) ઠતુ=સ્તંભવાળા યજ્ઞરૂપ. (૪૪૯) સત્ર=સત્પુરુષોની રક્ષા કરનારા. ભોજનપૂર્વે આહુતિ આપવા યોગ્ય. (૪૫૦) સતાંગતિ=સત્પુરુષોની-શુદ્ધ હૃદયવાળા સદાચારી મનુષ્યોની ગતિરૂપ-ગંતવ્ય-સ્થાનરૂપ. (૪૫૧) સર્વદર્શી=સર્વ પ્રાણીઓનાં પુણ્ય-પાપ ઇત્યાદિ સર્વ કાંઈ જોનારા. (૪૫૨) વિમુક્તાત્મા=સ્વભાવથીજ સદા સર્વ પ્રકારે મુક્ત. (૪૫૩) સર્વજ્ઞ=સર્વ વસ્તુઓ અને સ્થિતિઓને યથાવત્ જાણનારા. સર્વ પદાર્થોરૂપે અને સર્વ જગતરૂપે જે જાણવા યોગ્ય છે તે. (૪૫૪) ઉત્તમ જ્ઞાન=શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનરૂપ. ૪૮

સુવ્રતઃ સુમુખઃ સૂક્ષ્મઃ સુઘોષઃ સુસ્વદઃ સુહૃત્ ।
મનોહરો જિતક્રોધો વીરબાહુર્વિદારણઃ ॥૪૫॥

(૪૫૫) સુવ્રત=ભક્તોને અભયદાન આપવાના શ્રેષ્ઠ વ્રતવાળા. (૪૫૬) સુમુખ=સુંદર મુખવાળા. રાજ્ય કરતાં પિતાના વચનને વિશેષતરીકે સ્વીકારનારા સુંદર મુખવાળા. જેમાંથી વેદની કળ્યા છે તે સુંદર મુખવાળા. (૪૫૭) સૂક્ષ્મ=સ્થૂળ પદાર્થોના સૂક્ષ્મ કારણભૂત. (૪૫૮) સુઘોષ=મેઘ જેવા સુંદર શબ્દવાળા. (૪૫૯) સુખદ=સજ્જનોને સુખ દેનારા. (૪૬૦) સુહૃત્=સર્વના નિઃસ્વા-થી અને પરમ હિતકારી મિત્રરૂપ. (૪૬૧) મનોહર=દર્શનમાત્રથી હરકોઈનું મન હરી લેનારા. (૪૬૨) જિત-ક્રોધ=ક્રોધને જીતનારા. (૪૬૩) વીરબાહુ=પરાક્રમી હાથવાળા. વેદની મર્યાદા સ્થાપનારા. (૪૬૪) વિદારણ=અધર્મોનો નાશ કરનારા. ૪૯

સ્વાપનઃ સ્વવશો વ્યાપી નૈકાત્મા નૈકકર્મકૃત્ ।
વત્સરો વત્સલો વત્સી રત્નગર્ભો ધનેશ્વરઃ ॥૫૦॥

(૪૬૫) સ્વાપન=અજ્ઞાનીઓને માયામાં ઉંધાડનારા.

(૪૬૬) સ્વવશ=ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય જેને આધીન છે તે. (૪૬૭) વ્યાપી=આકાશની પેઠે સર્વત્ર વ્યાપક. સર્વ કાર્યોમાં કારણરૂપે રહેલા. (૪૬૮) નૈકાત્મા=ત્રિભૂતિઓરૂપે અનેક શરીરવાળા. અનેક રૂપધારી. (૪૬૯) નૈકકર્મકૃત=જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારરૂપ અનેક કર્મ કરનારા. (૪૭૦) વત્સર=સર્વને વસવાના સ્થાનરૂપ. (૪૭૧) વત્સલ=સર્વ ઉપર વાત્સલ્યભાવવાળા. પ્રેમ રાખનારા. (૪૭૨) વત્સી=સર્વપર પુત્રની પેઠે પ્રેમ રાખનારા. (૪૭૩) રત્નગર્ભ=ઉદરમાં રત્નો ધારણ કરનારા સમુદ્રરૂપ. અપાર રત્નોવાળા અતિ વિશાળ સમુદ્રો જેના ગર્ભમાં રહ્યા છે તે. (૪૭૪) ધનેશ્વર=ધનના ઇશ્વર કુબેરરૂપ. ૫૦

ધર્મગુબ્ધર્મકૃદ્ધર્મી સદસક્ષરમક્ષરમ્ ।

અવિજ્ઞાતા સહસ્રાંશુર્વિધાતા કૃતલક્ષણઃ ॥૫૧॥

(૪૭૫) ધર્મગુપ્=ધર્મનું રક્ષણ કરનારા. (૪૭૬) ધર્મકૃત=ધર્મની મર્યાદા સ્થાપવા ધર્મ પાળનારા. (૪૭૭) ધર્મી=ધર્મેને ધારણ કરનારા. (૪૭૮) સત્=સર્વના કારણરૂપે સત્બ્રહ્મ. (૪૭૯) અસત્=કાર્યરૂપે-જગતરૂપે-અસત્બ્રહ્મ. (૪૮૦) ક્ષર=પ્રાણીપદાર્થરૂપે નાશવાન. (૪૮૧) અક્ષર=કૂટસ્થરૂપે અક્ષર-નિર્વિકાર. (૪૮૨) અવિજ્ઞાતા=જીવરૂપ. ભક્તોના દોષ નહિ જેનારા. (૪૮૩) સહસ્રાંશુઃ=હજારો કિરણોવાળા સૂર્યરૂપ. જેનાં કિરણ સૂર્યાદિકને પ્રકાશ આપી રહ્યાં છે તે. (૪૮૪) વિધાતા=સર્વ ભૂતપદાર્થને ઉત્પન્ન કરનારા બ્રહ્મારૂપ. (૪૮૫) કૃતલક્ષણ=કૃતકૃત્યપણાનાં સર્વ લક્ષણોવાળા. મહર્ષિઓરૂપે શાસ્ત્રાદિકના કર્તા. ૫૧

ગમસ્તિનેમિઃ સત્ત્વસ્થઃ સિંહો ભૂતમહેશ્વરઃ ।

આદિદેવો મહાદેવો દેવેશો દેવમૃદ્ગુરુઃ ॥૫૨॥

(૪૮૬) ગભસ્તિનેભિ=કિરણોરૂપી હાથવાળા. સૂર્ય અને ચંદ્રરૂપે રહેલા. (૪૮૭) સત્ત્વસ્થ=સત્ત્વગુણમાં વિશેષરૂપે રહેલા. સર્વ પ્રાણીમાં અંતઃકરણરૂપે રહેલા. (૪૮૮) સિંહ=પરાક્રમમાં સિંહ જેવા. (૪૮૯) ભૂતમહેશ્વર=સર્વ ભૂતોના મહાન ઈશ્વર. (૪૯૦) આદિદેવ=બ્રહ્માદિ સર્વ દેવોના આદિદેવ. (૪૯૧) મહાદેવ=સર્વ દેવતાઓનો પોતાના યોગરૂપી ઐશ્વર્યમાં લય કરીને પરમાત્મભાવરૂપી મહાન ઐશ્વર્યમાં મગ્ન રહેનારા. (૪૯૨) દેવેશ=સર્વ દેવતાઓના ઈશ્વર. (૪૯૩) દેવભૃદ્ગુરુ=સર્વ દેવતાઓ અને વિદ્યાઓને ધારણ કરનારા તથા પોષણ કરનારા. દેવતાઓના રાજા ઈંદ્રના ગુરુ બૃહસ્પતિરૂપ.

ઉત્તરો ગોપતિર્ગોષ્ઠા જ્ઞાનગમ્યઃ પુરાતનઃ ।

શરીરભૂતમૃદ્ધોક્તા કર્પીંદ્રો ભૂરિદક્ષિણઃ ॥૫૩॥

(૪૯૪) ઉત્તર=સંસારસાગરથી તારનારા. સર્વથી ઉત્તમ. (૪૯૫) ગોપતિ=ગાયોનું પાલન કરનારા. ઈંદ્રિયોના પતિ. (૪૯૬) ગોષ્ઠા=સર્વનું પાલન-રક્ષણ કરનારા. (૪૯૭) જ્ઞાનગમ્ય=અધ્યાત્મવિદ્યાથી-તત્ત્વજ્ઞાનથી જેમનું સ્વરૂપ સમજી શકાય એવા. (૪૯૮) પુરાતન=સર્વથી પ્રાચીન. (૪૯૯) શરીરભૂતમૃત્=પ્રાણરૂપે સર્વ ભૂતોને ધારણ કરનારા. સર્વ ભૂતોનું પોષણ કરનારા. (૫૦૦) ભોક્તા=અનંત રૂપોવડે જગતને ભોગવનારા. (૫૦૧) કર્પીંદ્ર=મહાવરાહ અથવા શ્રીરામચંદ્ર. (૫૦૨) ભૂરિદક્ષિણ=મહાન યજ્ઞોદ્ધાર બહુ દક્ષિણ આપનારા. ૫૩

સોમપોઽમૃતપઃ સોમઃ પુરુજિત્પુરુસત્તમઃ ।

વિનયો જયઃ સત્યસંધો દાશાર્હઃ સાત્ત્વતાંપતિઃ ॥

(૫૦૩) સોમપ=યજ્ઞમાં યજમાન અને દેવતારૂપે સોમરસનું પાન કરનારા. (૫૦૪) અમૃતપ=સમુદ્રમંથન વેળાએ દેવતાઓને અમૃત પાનારા તથા પીનારા. (૫૦૫)

સોમ=ઔષધિઓનું પોષણ કરનારા ચંદ્રરૂપ. ઉમાસ-
હિત શિવરૂપ. (૫૦૬) પુરુજિત્=બહુ દૈત્યોને જીતનારા.
(૫૦૭) પુરુસત્તમ=વિશ્વરૂપ. સર્વશ્રેષ્ઠ. (૫૦૮) વિનય=
દુષ્ટોને દાંડ આપનારા-નિયમમાં રાખનારા. (૫૦૯)
જય=સર્વને જીતનારા. (૫૧૦) સત્યસંધ=સત્ય સંક-
લ્પવાળા. સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા. (૫૧૧) દાશાર્હ=અર્થી-
ઓને દાન દેનારા. ભક્તોનું દાન લેનારા. (૫૧૨) સાત્વ-
તાંપતિ=સાત્વત કુળના પતિ. સતોગુણી ભક્તોનું
યોગક્ષેમ વહન કરનારા. ૫૪

જીવો વિનયિતા સાક્ષી મુકુંદોઽમિતવિક્રમઃ ।

અંભોનિધિરનંતાત્મા મહોદધિશયોઽન્તકઃ ॥૫૫॥

(૫૧૩) જીવ=ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે શરીર અને પ્રાણને ધારણ
કરનારા. (૫૧૪) વિનયિતા સાક્ષી=વિનયીજનોને વિશેષ
જાણનારા. (૫૧૫) મુકુંદ=મુક્તિ દેનારા. (૫૧૬) અમિ-
તવિક્રમ=અપાર પરાક્રમવાળા. (૫૧૭) અંભોનિધિ=
સમુદ્રરૂપ. (૫૧૮) અનંતાત્મા=દેશ, કાળ, વસ્તુથી મપાય
નહિ એવા અનંત પરમાત્મા. (૫૧૯) મહોદધિશય=પ્રલય
કરીને સમુદ્રમાં શયન કરનારા. (૫૨૦) અંતક=સર્વ
ભૂતોના અંતકાળરૂપ. ૫૫

અજો મહાર્હઃ સ્વાભાવ્યો જિતામિત્રઃ પ્રમોદનઃ ।

આનંદો નંદનો નંદઃ સત્યધર્મા ત્રિવિક્રમઃ ॥૫૬॥

(૫૨૧) અજ=જન્મરહિત કામમૂર્તિ. (૫૨૨) મહા-
ર્હ=મહાન પૂજને યોગ્ય. (૫૨૩) સ્વાભાવ્ય=સ્વભાવ-
થીજ ઉત્પન્ન થનારા. (૫૨૪) જિતામિત્ર=આંતરિક અને
બાહ્ય શત્રુઓને જીતનારા. (૫૨૫) પ્રમોદન=સિદ્ધ જ્ઞાની-
ઓને પરમાનંદ આપનારા. ભક્તોને કથાકીર્તનમાં
આનંદ આપનારા. (૫૨૬) આનંદ=આનંદમૂર્તિ.
(૫૨૭) નંદન=આનંદદાયક. (૫૨૮) નંદ=નિર્વિષયી

આનંદસ્વરૂપ. (૫૨૯) સત્યધર્મ=જ્ઞાનાદિક નિત્ય ધર્મ-
વાળા. સત્ય ધર્મરૂપ. (૫૩૦) ત્રિવિક્રમ=ત્રણ પગલાંથી
ત્રિલોકને માપી લેનારા વામનાવતારરૂપ. ઉત્પત્તિ,
પાલન અને સંહારરૂપી ત્રણ મહાપરાક્રમવાળા. ૫૬

મહર્ષિઃ કપિલાચાર્યઃ કૃતજ્ઞો મેદિનીપતિઃ ।

ત્રિપદસ્ત્રિદશાધ્યક્ષો મહાશૃંગઃ કૃતાંતકૃત્ ॥૫૭॥

(૫૩૧) મહર્ષિ કપિલાચાર્ય=(વિશેષણવાળું સાંખ્ય)
શાસ્ત્રના રચનાર મહર્ષિ કપિલરૂપ. (૫૩૨) કૃતજ્ઞ=સર્વ
કર્મોને જાણનારા. (૫૩૩) મેદિનીપતિ=પૃથ્વીના સ્વામી.
(૫૩૪) ત્રિપદ=વામન અવતારમાં ત્રણ પગલાંથી ત્રણે
લોક લેનારા. (૫૩૫) ત્રિદશાધ્યક્ષ=ત્રણ ગુણોને લીધે
જાત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ ત્રણે દશાઓના અધ્યક્ષ.
બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ એ ત્રણે દેવોના અધ્યક્ષ.
(૫૩૬) મહાશૃંગ=મત્સ્યાવતારમાં શિંગડાને નાવ બાંધી
કીડા કરનારા. (૫૩૭) કૃતાંતકૃત્=સર્વનો અને મૃત્યુનો
પણ નાશ કરનારા એવા મહાકાળરૂપ. ૫૭

મહાવરાહો ગોવિંદઃ સુષેણઃ કનકાંગદી ।

ગુહ્યો ગમ્भीરો ગહનો ગુપ્તશ્ચક્રગદાધરઃ ॥૫૮॥

(૫૩૮) મહાવરાહ=મોટા વરાહ અવતારરૂપ. (૫૩૯)
ગોવિંદ=શ્રુતિથી-વેદવાણીથી-જાણવાયોગ્ય. (૫૪૦)
સુષેણ=સુંદર સેનાવાળા. (૫૪૧) કનકાંગદી=સોનાના
બાબુબંધવાળા. (૫૪૨) ગુહ્ય=હૃદયરૂપી ગુફામાં રહે-
નારા. (૫૪૩) ગમ્भीર=અગાધ જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય અને બળ-
વાળા. (૫૪૪) ગહન=ત્રણે અવસ્થાના તથા ભાવ અને
અભાવના સાક્ષી. (૫૪૫) ગુપ્ત=મન-વાણીથી જણાય
નહિ એવા. (૫૪૬) ચક્રગદાધર=સર્વની રક્ષા માટે મન-
રૂપી ચક્ર અને બુદ્ધિરૂપી ગદા ધારણ કરનારા. ૫૮

વેધાઃ સ્વાંગોઽજિતઃ કૃષ્ણો દૃઢઃ સંકર્ષણોઽચ્યુતઃ ।
વરુણો વારુણો વૃક્ષઃ પુષ્કરાક્ષો મહામનાઃ ॥૫૧॥

(૫૪૭) વેધા=વિધાતા૩પ. બ્રહ્મા૩પ થઇને જગતને રચનારા. (૫૪૮) સ્વાંગ=પોતાની પ્રકૃતિમાંથી કાર્ય અને કારણ રચનારા. (૫૪૯) અજિત=કોઇથી નહિ જીતાયેલા. (૫૫૦) કૃષ્ણ=કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વેદવ્યાસ૩પ. શ્યામસ્વ૩પ શ્રીકૃષ્ણ૩પ. (૫૫૧) દૃઢ=સ્વ૩પ અને સામર્થ્યાદિકમાં સદા અચળ-એકરસ રહેનારા. (૫૫૨) સંકર્ષણ=સંહાર વેળાએ પ્રાણીઓનું આકર્ષણ કરનારા. (૫૫૩) અચ્યુત=સર્વદા અવિકારી સ્વ૩પવાળા. (૫૫૪) વરુણ=વરુણદેવ૩પ. પોતાના કિરણ ટુંકાવનારા સાયંકાળના સૂર્ય૩પ. (૫૫૫) વારુણ=વરુણના પુત્ર વસિષ્ઠ૩પ અને અગસ્ત્ય૩પ. (૫૫૬) વૃક્ષ=વૃક્ષની પેઠે અચલ રહેનારા. તપેલાને શાંતિ આપનારા. થાકેલાને વિશ્રામ આપનારા. (૫૫૭) પુષ્કરાક્ષ=હૃદયકમળમાં ધ્યાન ધરવાથી પોતાના સ્વ૩પે પ્રકાશનારા. (૫૫૮) મહામના=ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરનારા મહાન મનવાળા. ૫૯

ભગવાન્ ભગહા નંદી વનમાલી હલાયુધઃ ।

આદિત્યો જ્યોતિરાદિત્યઃ સહિષ્ણુર્ગતિસત્તમઃ ॥૬૦॥

(૫૫૯) ભગવાન્=ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, શ્રી, વૈરાગ્ય અને ભોક્ષ, એ છએ પ્રકારની અખૂટ સંપત્તિવાળા. ભાગ્યવાન. સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, પ્રલય, ગતિ, અગતિ, વિદ્યા અને અવિદ્યાને જાણનારા. (૫૬૦) ભગહા=સંહારવેળાએ ઐશ્વર્યાદિ સર્વ ભાગ્યનો નાશ કરનારા. (૫૬૧) નંદી=સુખ૩પ. આનંદી. સર્વ સંપત્તિ-૩પ. (૫૬૨) વનમાલી=પંચતન્માત્રા૩પી વૈજયન્તી માળા પહેરનારા. (૫૬૩) હલાયુધ=બલદેવ૩પે હળને

ધારણ કરનારા. (૫૬૪) આદિત્ય=અદિતિને ઉદરે કશ્યપ મુનિના પુત્ર વામનરૂપે જન્મેલા. (૫૬૫) જ્યોતિ-
રાદિત્ય=સૂર્યમંડળમાં જેમની જ્યોતિ પ્રકાશી રહી છે
તે. જ્યોતિ અને સૂર્યરૂપે પ્રકાશી રહેલા. (૫૬૬) સહિ-
ષ્ણુ=સર્વ દ્વંદ્વેને સહન કરનારા. (૫૬૭) ગતિસત્તમ=
સર્વથી ઉત્તમ ગતિવાળા. ઉત્તમ ગતિરૂપ. ઉત્તમ
પુરુષોની ગતિરૂપ. ૬૦

સુધન્વા સ્વંડપરશુર્દારુણો દ્રવિણપ્રદઃ ।

દિવસ્પૃક્ સર્વદગ્ન્યાસો વાચસ્પતિરયોનિજઃ ॥૬૧॥

(૫૬૮) સુધન્વા=શાર્દૂળ ધનુષ્ય ધારણ કરનારા.
(૫૬૯) ખંડપરશુ=શત્રુઓનું ખંડન કરનારા. પરશુરામ-
રૂપે પ્રરશી ધારણ કરનારા. (૫૭૦) દારુણુ=પાપીઓ
માટે મહાભયંકર. (૫૭૧) દ્રવિણપ્રદઃ=ભક્તોને વાંચિછત
ફળ આપનારા. (૫૭૨) દિવસ્પૃક્=સ્વર્ગનો સ્પર્શ કર-
નારા. (૫૭૩) સર્વદગ્ન્યાસ=સર્વને પ્રત્યક્ષ જેનારા,
સર્વ જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરનારા અને વેદના ચાર વેદરૂપે
વિભાગ કરનારા વ્યાસરૂપ. (૫૭૪) વાચસ્પતિ=વિદ્યાના
પતિ. વાણીના પતિ. (૫૭૫) અયોનિજ=યોનિદ્વારા
નહિ જન્મેલા બ્રહ્મારૂપ. ૬૧

ત્રિસામા સામગઃ સામ નિર્વાણં ભેષજં ભિષક્ ।

સંન્યાસકૃચ્છમઃ શાંતો નિષ્ઠા શાંતિઃ પરાયણમ્ ૬૨

(૫૭૬) ત્રિસામા=ત્રણે વેદવ્રતથી અથવા ત્રણ સામ-
ગાનથી સ્તુતિ કરાતા. (૫૭૭) સામગઃ=સામવેદનું ગાન
કરનારા. (૫૭૮) સામ=વેદોમાં સામવેદરૂપ. (૫૭૯)
નિર્વાણુ=દુઃખમાત્રની આત્યંતિક નિવૃત્તિવાળા. માયા-
રહિત નિત્ય પરમાનંદરૂપ. (૫૮૦) ભેષજ=ભવરોગના
ઔષધરૂપ. (૫૮૧) ભિષક્=સંસારરૂપી મહારોગ ટાળવા
માટે ઉપનિષદ અને ગીતાદિરૂપે બ્રહ્મવિદ્યા આપનારા

મહાનવૈધરૂપ. (૫૮૨) સંન્યાસકૃત્=મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે કર્મ-
સંન્યાસ અને ચોથો આશ્રમ યોજનારા. (૫૮૩) શમ=
સંન્યાસીઓને મુખ્યત્વે શમનો બોધ કરનારા.*
સર્વને શાંતિ આપનારા. (૫૮૪) શાંત=વિષયસુખોમાં
આસક્તિરહિત. (૫૮૫) નિષ્ઠા શાંતિપરાયણ=પ્રલયવેળા
એ દશ્યપ્રપંચને લય થવાના સ્થાનરૂપ. અવિધાની
આત્યંતિક નિવૃત્તિરૂપ તથા પુનરાવૃત્તિની શંકારહિત.
ઉત્તમ સ્થાનરૂપ. ૬૨

શુભાંગઃ શાંતિદઃ સ્ત્રષ્ટા કુમુદઃ કુવલેશયઃ ।

ગોહિતો ગોપતિર્ગોષ્ઠા વૃષભાક્ષો વૃષપ્રિયઃ ॥૬૩॥

(૫૮૬) શુભાંગ=શુભ અંગોવાળા. (૫૮૭) શાંતિદ=
ભક્તજનોને શાંતિ આપનારા. (૫૮૮) સ્ત્રષ્ટા=સર્વ
ભૂતપદાર્થના સરજનહાર. (૫૮૯) કુમુદ=પૃથ્વીમાં
આનંદ આપનારા ચંદ્રરૂપ. (૫૯૦) કુવલેશય=જળમાં
શેષ ઉપર શયન કરનારા. (૫૯૧) ગોહિત=ગાયોનું હિત
કરનારા. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા અવતરનારા. (૫૯૨)
ગોપતિ=પૃથ્વીનું પાલન કરનારા સ્વામી. (૫૯૩)
ગોષ્ઠા=માયાવડે પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઢાંકનારા.
જગતના રક્ષક. (૫૯૪) વૃષભાક્ષ=સર્વ કામના પૂરનારી
ઉદાર દષ્ટિવાળા. ધર્મરૂપી પવિત્ર દષ્ટિવાળા. (૫૯૫)
વૃષપ્રિય=ધર્મ જેમને પ્રિય છે એવા. ૬૩

અનિવર્તી નિવૃત્તાત્મા સંક્ષેપ્તા ક્ષેમકૃચ્છિવઃ ।

શ્રીવત્સવક્ષાઃ શ્રીવાસઃ શ્રીપતિઃ શ્રીમતાંવરઃ ૬૪

(૫૯૬) અનિવર્તી=દેવાસુર સંગ્રામવેળા પાછા નહિ

* યતિનાં પ્રશમો ધર્મો નિયમો વનવાસિનામ્ ।

દાનમેવ ગૃહસ્થાનાં શુશ્રૂષા વ્રહ્મચારિણામ્ ॥

અર્થાત્ સંન્યાસીઓનો મુખ્ય ધર્મ શમ છે; વનપ્રસ્થોનો
મુખ્ય ધર્મ નિયમ છે; ગૃહસ્થોનો મુખ્ય ધર્મ દાન છે અને વ્રહ્મ-
ચારીઓનો મુખ્ય ધર્મ સેવા છે.

પ્રરનારા. શ્રદ્ધાવાન યાચકને ખાલી હાથે પાછો નહિ વા-
ળનારા. (૫૯૭) નિવૃત્તાત્મા=સર્વ વાસનારહિત પવિત્ર
મનવાળા. (૫૯૮) સંક્ષેપ્તા=સંહારવેળાએ જગતને ટુંકા-
વી દેનારા-સંકેલી લેનારા. (૫૯૯) ક્ષેમકૃત્=શરણાગત-
નું રક્ષણ કરનારા. (૬૦૦) શિવ=કલ્યાણસ્વરૂપ. શુદ્ધ-
ભાવે સ્મરણ કરવાથી કલ્યાણ કરનારા. (૬૦૧) શ્રી-
વત્સવક્ષા=વક્ષસ્થળમાં શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા. (૬૦૨)
શ્રીવાસ=લક્ષ્મીના નિવાસસ્થાન. (૬૦૩) શ્રીપતિ=
લક્ષ્મીના સ્વામી. વિવિધ પ્રકારની સર્વ શક્તિ, સર્વ વિદ્યા
અને સર્વ યોગ્યતાના સ્વામી. (૬૦૪) શ્રીમતાંવર=
ત્રણે વેદરૂપ પરમશ્રેષ્ઠલક્ષ્મીના પતિ. બ્રહ્માદિથી પણ શ્રેષ્ઠ.
શ્રીદઃ શ્રીશઃ શ્રીનિવાસઃ શ્રીનિધિઃ શ્રીવિભાવનઃ
શ્રીધરઃ શ્રીકરઃ શ્રેયઃ શ્રીમાલ્લોકત્રયાશ્રયઃ ॥૬૫॥

(૬૦૫) શ્રીદઃ=ભક્તોને વિદ્યા, શોભા, યોગ્યતા આદિ
હિતકર લક્ષ્મી આપનારા. (૬૦૬) શ્રીશઃ=સમગ્ર વિદ્યા,
શોભા, શક્તિ અને યોગ્યતા ઇત્યાદિ શુભ લક્ષ્મીના
સ્વામી. (૬૦૭) શ્રીનિવાસ=બ્રહ્મવિદ્યા ઇત્યાદિ સર્વ
લક્ષ્મીના નિવાસસ્થાન. (૬૦૮) શ્રીનિધિ=સર્વ પ્રકારની
શુભકારી લક્ષ્મીના અખૂટ ભંડારરૂપ. (૬૦૯) શ્રીવિભા-
વન=કર્મ પ્રમાણે સર્વને લક્ષ્મી આપનારા. (૬૧૦)
શ્રીધર=અખૂટ શક્તિ, સૌંદર્ય આદિ દિવ્ય સંપત્તિને
ધારણ કરનારા. (૬૧૧) શ્રીકર=સ્તુતિ, ધ્યાન અને
સ્મરણપૂજનાદિ કરનાર ભક્તોનું શ્રેયઃ* કલ્યાણ કર-
નારા. જેનો હાથ લક્ષ્મીરૂપ અને કલ્યાણકારી છે એવા.
(૬૧૨) શ્રેયઃ=કલ્યાણસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા. (૬૧૩)
શ્રીમાન્=સદાય સર્વ પ્રકારની લક્ષ્મીની યોગ્યતા-

* નાશરહિત પરમ સુખને શ્રેય, કલ્યાણ અથવા મોક્ષ કહે
છે; અને નાશવંત સુખ વૈભવાદિકને “પ્રેય” અથવા લૌકિક પદાર્થ-
અનિત્ય પદાર્થ-કહે છે.

સંપત્તિ-વાળા. (૬૧૪) લોકત્રયાશ્રય=ત્રણ લોકના
આધારભૂત-આશ્રયરૂપ. ૬૫

સ્વક્ષઃ સ્વંગઃ શતાનંદો નંદિજ્યોતિર્ગણેશ્વરઃ ।

વિજિતાત્માઽવિધેયાત્મા સત્કીર્તિશ્ચિન્નસંશયઃ॥૬૬

(૬૧૫) સ્વક્ષ=સુંદર નેત્રવાળા. (૬૧૬) સ્વંગ=સુંદર અંગવાળા. (૬૧૭) શતાનંદ=પ્રકૃતિદ્વારા સેંકડો-રૂપે થનારા. (૬૧૮) નંદિ=પરમાનંદસ્વરૂપ. (૬૧૯) જ્યોતિર્ગણેશ્વર=ગ્રહ-નક્ષત્રાદિ જ્યોતિર્મંડળના ઇશ્વર. (૬૨૦) વિજિતાત્મા=મનને સારી રીતે જીતનારા. (૬૨૧) અવિધેયાત્મા=વર્ણવી શકાય નહિ એવા. કશાને આધીન નહિ એવા પૂર્ણ સ્વતંત્ર. (૬૨૨) સત્કીર્તિ=ઉત્તમ કીર્તિવાળા. (૬૨૩) ચિન્નસંશય=સંશયવિનાના.

ઉદીર્ણ સર્વતશ્ચક્ષુરનીશઃ શાશ્વતઃ સ્થિરઃ ।

ભૂશયો ભૂષણો ભૂતિર્વિશોકઃ શોકનાશનઃ॥૬૭॥

(૬૨૪) ઉદીર્ણ=સર્વ ભૂતપદાર્થોથી ઉત્તમ. (૬૨૫) સર્વતશ્ચક્ષુ=સર્વ તરફ ચક્ષુવાળા. સર્વને સર્વ પ્રકારે સર્વ તરફથી સર્વદા જેનારા. (૬૨૬) અનીશ=જેનો કોઈ સ્વામી નથી એવા. (૬૨૭) શાશ્વતઃસ્થિર=સદાકાળ સ્થિર રહેનારા. કદી વિકાર નહિ પામનારા. (૬૨૮) ભૂશય=રામાવતારમાં લંકા શોધવા જતાં પૃથ્વીપર શયન કરનારા. (૬૨૯) ભૂષણ=અનેક અવતારોથી પૃથ્વીને શોભાવનારા. (૬૩૦) ભૂતિ=સર્વ સત્તા, સ્પૃતિ, ઐશ્વર્ય અને વિભૂતિના કારણરૂપ. (૬૩૧) વિશોકઃ=સર્વદા શોકરહિત. (૬૩૨) શોકનાશન=સ્મરણપ્રાર્થના-દિથી શોકનો નાશ કરનારા. ૬૭

અર્ચિષ્માનર્ચિતઃ કુંભો વિશુદ્ધાત્મા વિશોધનઃ ।

અનિરુદ્ધોઽપ્રતિરથઃ પ્રદ્યુમ્નોઽમિતવિક્રમઃ॥૬૮॥

(૬૩૩) અર્ચિષ્માન્=જેનો પ્રકાશ પામીને સૂર્યચંદ્ર-
માદિક પ્રકાશે છે તે. કિરણોવાળા સૂર્યચંદ્ર૨૫. (૬૩૪)
અર્ચિત=બ્રહ્માદિ પૂજ્ય દેવોથી પૂજાયેલા. (૬૩૫)
કુંભઃ=ધડાની પેઠે જેમાં સર્વ જગત રહેલું છે એવા.
(૬૩૬) વિશુદ્ધાત્મા=ત્રણે ગુણોથી રહિત વિશુદ્ધ આત્મા-
૨૫. (૬૩૭) વિરોધન=સ્મરણમાત્રથી પાપનો નાશ કર-
નારા. (૬૩૮) અનિરુદ્ધ=વિષ્ણુના ચાર વ્યૂહમાં અનિ-
રુદ્ધમૂર્તિ. કોઈથી રોકી શકાય નહિ એવા. (૬૩૯) અ-
પ્રતિરય=વિરોધીરહિત. (૬૪૦) પ્રધુમ્ન=વિષ્ણુના ચાર
વ્યૂહમાં પ્રધુમ્ન૨૫. (૬૪૧) અમિતવિક્રમ=અપાર
પરાક્રમવાળા. ૬૮

કાલનેમિનિહા વીરઃ શૌરિઃ શૂરજનેશ્વરઃ ।

ત્રિલોકાત્મા ત્રિલોકેશઃ કેશવઃ કેશિહા હરિઃ ॥

(૬૪૨) કાલનેમિનિહા=કાલનેમિ અસુરનો નાશ
કરનારા. (૬૪૩) વીર=શૂરવીર. (૬૪૪) શૌરિ=શૂરકુ-
ળમાં જન્મેલા. (૬૪૫) શૂરજનેશ્વર=ઇંદ્રાદિ શૂરવીરોના
ઈશ્વર. (૬૪૬) ત્રિલોકાત્મા=ત્રણે લોકના આત્મા૨૫.
(૬૪૭) ત્રિલોકેશ=ત્રણે લોકના ઈશ્વર. (૬૪૮) કેશવ=
સૂર્યચંદ્રાદિ તેજસ્વી પદાર્થો જેના કેશ૨૫ છે એવા.
સૂર્યચંદ્રાદિકનાં કિરણો જેના કેશ૨૫ છે એવા. બ્રહ્મા,
વિષ્ણુ, સૂર્ય, ગણેશ, શક્તિ આદિ જેના કેશ૨૫ છે
એવા. (૬૪૯) કેશિહા=કેશિદૈત્યને મારનારા. (૬૫૦)
હરિ=અવિધાસહિત સમગ્ર સંસારનો નાશ કરનારા.
ભક્તોનાં દુઃખ હરનારા. ૬૯

કામદેવઃ કામપાલઃ કાર્મી કાંતઃ કૃતાગમઃ ।

અનિર્દેશ્યવપુર્વિષ્ણુર્વીરોઽનંતો ધનંજયઃ ॥૭૦॥

(૬૫૧) કામદેવ=દેવો, સાધકો અને સિદ્ધો જેની
કૃપાની કામના કરે છે તે દેવ. (૬૫૨) કામપાલ=ઉપાસ-

કેની કામના પૂરનારા. (૬૫૩) કામી=સર્વાના હિતની કામનાવાળા. (૬૫૪) કાન્ત=બ્રહ્માનાં ૧૦૦ વર્ષ-એટલે કે મનુષ્યોનાં એ પરાધર્મ વર્ષ-વીત્યા પછી તેમનો પણ નાશ કરનારા. ઉત્તમ દેહવાળા. (૬૫૫) કૃતાગમ=શ્રુતિ અને સ્મૃતિ આદિ રચનારા. (૬૫૬) અનિર્દેશ્યવપુ=ત્રિગુણાતીત હોવાથી જેનું સ્વરૂપ યથાવત્ વર્ણવી શકાય નહિ એવા. અનંત બ્રહ્માંડરૂપી જેના વિરાટ શરીરને યથાવત્ વર્ણવી શકાય નહિ એવા. (૬૫૭) વિષ્ણુ=સર્વવ્યાપક. જેની કાન્તિ સર્વત્ર વ્યાપક છે એવા. (૬૫૮) વીર=પરાક્રમી. (૬૫૯) અનંત=અંત-રહિત. અપાર ગુણુઐશ્વર્યવાળા. જેનું સ્વરૂપ દેશ કાલ વસ્તુના વિભાગથી તથા નિયમથી રહિત અને એક અખંડ તથા અનંત છે એવા. (૬૬૦) ધનંજય=અર્જુનરૂપે દિગ્વિજય કરીને ધનુ ધન જીતનારા. ૭૦

બ્રહ્મણ્યો બ્રહ્મકૃદ્ બ્રહ્મા બ્રહ્મ બ્રહ્મવિવર્ધનઃ ।

બ્રહ્મવિદ્ બ્રાહ્મણો બ્રહ્મી બ્રહ્મજ્ઞો બ્રાહ્મણપ્રિયઃ ॥૭૧॥

(૬૬૧) બ્રહ્મણ્ય=બ્રહ્મવેત્તાની રક્ષા કરનારા. તપ અને વેદવડે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપે જાણવા યોગ્ય. (૬૬૨) બ્રહ્મકૃત્=પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિ અર્થે કર્માદિ યોગમાર્ગ રચનારા. (૬૬૩) બ્રહ્મા=સૃષ્ટિકર્તા. (૬૬૪) બ્રહ્મ=સત્રૂપ, ચેતનરૂપ અને આનંદધનરૂપ. (૬૬૫) બ્રહ્મવિવર્ધન=તપ આદિ દૈવી સંપત્તિની અને કર્માદિક સાધનાની વૃદ્ધિ કરનારા. (૬૬૬) બ્રહ્મવિત્=વેદ અને તેના રહસ્યને યથાવત્ જાણનારા. બ્રહ્મને જાણનારા. (૬૬૭) બ્રાહ્મણુ=સર્વ વસ્તુઓને પરબ્રહ્મ પરમાત્મારૂપ જાણનારા. પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામનારા. બ્રહ્મારૂપે વેદો આપનારા. (૬૬૮) બ્રહ્મી='બ્રહ્મ' એવા નામવાળા. (૬૬૯) બ્રહ્મજ્ઞ=બ્રહ્મને જાણનારા. (૬૭૦) બ્રાહ્મણુપ્રિય=બ્રાહ્મણુને-બ્રહ્મવેત્તાને-અત્યંત પ્રિય. બ્રહ્મવેત્તા ઉપર પ્રીતિ રાખનારા. ૭૧

મહાક્રમો મહાકર્મા મહાતેજા મહોરગઃ ।

મહાક્રતુર્મહાયજ્વા મહાયજ્ઞો મહાહવિઃ ॥૭૨॥

(૬૭૧) મહાક્રમ=મહાન ક્રમવાળા. ધરતીરૂપ મહાન ચરણવાળા. (૬૭૨) મહાકર્મા=જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશરૂપ મહાન કર્મ કરનારા. (૬૭૩) મહા-તેજ=સૂર્યાદિને પ્રકાશ આપનાર મહાન તેજવાળા. (૬૭૪) મહોરગ=વાસુકિરૂપી મોટા સર્પરૂપ. (૬૭૫) મહાક્રતુ=જપરૂપી મહાન યજ્ઞરૂપ (યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ). (૬૭૬) મહાયજ્વા=લોકસંગ્રહને માટે મહાન યજ્ઞો કરનારા. (૬૭૭) મહાયજ્ઞ=મોટા યજ્ઞરૂપ. (૬૭૮) મહાહવિ=બ્રહ્માત્મામાં હોમવાના જગતરૂપી મહાન્ બલિદાનરૂપ. સ્તવ્યઃ સ્તવપ્રિયઃ સ્તોત્રં સ્તુતિઃ સ્તોતા રણપ્રિયઃ ।

પૂર્ણઃ પૂરયિતા પુણ્યઃ પુણ્યકીર્તિરનામયઃ ॥૭૩॥

(૬૭૯) સ્તવ્ય=સૌ કોઈએ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય. સ્તુ-તિસ્વરૂપ. (૬૮૦) સ્તવપ્રિય=સ્તુતિ જેમને પ્રિય છે એવા. (૬૮૧) સ્તોત્ર=સ્તોત્રરૂપ. ગુણોના કીર્તનરૂપ. (૬૮૨) સ્તુતિઃ=સ્તુતિરૂપ. (૬૮૩) સ્તોતા=સ્તુતિ કરનારા ભક્તરૂપ. (૬૮૪) રણપ્રિય=ભક્તજનો માટે યુદ્ધમાં પ્રીતિ રાખનારા. (૬૮૫) પૂર્ણ=સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ. (૬૮૬) પૂરયિતા=ભક્તોના મનોરથ પૂરનારા. (૬૮૭) પુણ્ય=સ્મરણ કરવાથી પાપનો નાશ કરનારા એવા પુણ્યની સાક્ષાત્ ભૂતિરૂપ. (૬૮૮) પુણ્યકીર્તિ=પવિત્ર કીર્તિ-વાળા. જેની કીર્તિ ગાવા-સાંભળવાથી પવિત્ર થવાય છે એવા. (૬૮૯) અનામય=વિકારરહિત. ત્રિગુણાતીત.

મનોજવસ્તીર્થકરો વસુરેતા વસુપ્રદઃ ।

વસુપ્રદો વાસુદેવો વસુર્વસુમના હવિઃ ॥૭૪॥

(૬૯૦) મનોજવ=મનના જેવા શીઘ્ર વેગવાળા. (૬૯૧) તીર્થકર=તીર્થોને રચનારા. ચૌદ વિદ્યા અને

વેદોનો ઉપદેશ કરનારા. (૬૯૨) વસુરેતા=સુવર્ણરૂપી વીર્યવાળા. (૬૯૩) વસુપ્રદ=ભક્તોને ધન દેનારા. (૬૯૪) વસુપ્રદ=ભક્તોને ભોક્ષરૂપી મહાધન આપનારા. (૬૯૫) વાસુદેવ=વસુદેવના પુત્ર. (૬૯૬) વસુ=માયાવડે પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકી રાખનારા. સર્વ ભૂતો જેનામાં વસે છે તે. સર્વ ભૂતોમાં અને દેશકાળમાં વસનારા. (૬૯૭) વસુમના=સર્વ વસ્તુઓ પ્રત્યે ઉદાર મનવાળા. (૬૯૮) હવિ=બલિદાનરૂપ. ૭૪

સદ્ગતિઃ સત્કૃતિઃ સત્તા સદ્ભૂતિઃ સત્પરાયણઃ ।

શૂરસેનો યદુશ્રેષ્ઠઃ સન્નિવાસઃ સુયામુનઃ॥૭૫॥

(૬૯૯) સદ્ગતિ=સત્પુરુષોની ગતિરૂપ. (૭૦૦) સત્કૃતિ=જીવોનાં કર્માનુસાર ફળ આપવારૂપ શુભ કાર્ય કરનારા. (૭૦૧) સત્તા=સન્નતીય, વિન્નતીય અને સ્વગત-ભેદથી રહિત. અનુભવરૂપ. સર્વત્ર વિદ્યમાનપણાથી સત્તારૂપ-હોવારૂપ-અસ્તિત્વરૂપ. (૭૦૨) સદ્ભૂતિ=ઉત્તમ વિભૂતિરૂપ. સર્વના આત્મારૂપ. ત્રિદાત્મારૂપ પરમાત્મા. (૭૦૩) સત્પરાયણ=સત્પુરુષોના પરમશ્રેષ્ઠ સ્થાનરૂપ. (૭૦૪) શૂરસેન=શૂર પુરુષોની સેનાવાળા. (૭૦૫) યદુશ્રેષ્ઠ=યાદવવંશમાં શ્રેષ્ઠ. (૭૦૬) સન્નિવાસ=સત્પુરુષોના આશ્રયસ્થાનરૂપ. (૭૦૭) સુયામુન=યમુનાને કિનારે આનંદથી ખેલનારા. ૭૫

ભૂતાવાસો વાસુદેવઃ સર્વાસુનિલયોઽનલઃ ।

દર્પહા દર્પદો દૃષ્ણો દુર્ધરોઽથાપરાજિતઃ ॥૭૬॥

(૭૦૮) ભૂતાવાસઃ=પ્રાણીઓના નિવાસસ્થાનરૂપ. (૭૦૯) વાસુદેવ=ગુપ્તરૂપે જગતને પ્રકાશનારા. માયાવડે જગતને ઢાંકનારા. (૭૧૦) સર્વાસુનિલય=સર્વના પ્રાણોના નિવાસસ્થાનરૂપ. (૭૧૧) અનલઃ=અપાર બળ અને સંપત્તિવાળા. (૭૧૨) દર્પહા=અધર્મીઓના ગર્વનો

નાશ કરનારા. (૭૧૩) દર્પદ=અધર્મીઓનો ગર્વ દૂર કરનારા. ધર્મપરાયણ રહેનારાઓને શુદ્ધ ગર્વ દેનારા. (૭૧૪) દૃપ્ત=સ્વરૂપમુખમાં સદાય મગ્ન. (૭૧૫) દુર્ધર=નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપે મહાકષ્ટે હૃદયમાં ધારણ કરી શકાય એવા. (૭૧૬) અપરાજિત=કોઈ પણ સ્થળે નિર્બળતાથી હારેલા નહિ એવા. ૭૬

વિશ્વમૂર્તિર્મહામૂર્તિર્દીપ્તમૂર્તિર્મૂર્તિમાન્ ।

અનેકમૂર્તિરવ્યક્તઃ શતમૂર્તિઃ શતાનનઃ ॥૭૭॥

(૭૧૭) વિશ્વમૂર્તિ=વિરાટસ્વરૂપ. (૭૧૮) મહામૂર્તિ=મહાન સ્વરૂપવાળા. (૭૧૯) દીપ્તમૂર્તિ=જ્ઞાનસ્વરૂપ. પ્રકાશસ્વરૂપ. (૭૨૦) અમૂર્તિમાન્=વાસ્તવ સ્વરૂપે નિરાકાર. (૭૨૧) અનેકમૂર્તિ=અનેક અવતારોરૂપે અનેક મૂર્તિવાળા. (૭૨૨) અવ્યક્ત=નામ અને રૂપથી આવાજ છે એમ સ્પષ્ટ ન જણાનારા નિરાકાર બ્રહ્મરૂપ. (૭૨૩) શતમૂર્તિ=સેંકડો સ્વરૂપવાળા. (૭૨૪) શતાનન=સેંકડો મુખવાળા. ૭૭

एकोनैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम् ।

लोकबन्धुलोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥૭૮॥

(૭૨૫) એક=અનેકરૂપે દેખાવા છતાં જે પરમાર્થ-દૃષ્ટિએ સન્નતીય અને વિન્નતીય ભેદથી રહિત હોવાથી એક-અદ્વિતીય અખંડરૂપ છે તે. (૭૨૬) નૈક=જે વાસ્તવમાં એક-અખંડ અને અદ્વિતીય હોવા છતાં અવિદ્યારૂપિણી માયાને લીધે અનેક સ્વરૂપે દેખાય છે એવા. (૭૨૭) સવ=જેમાં સોમરસનું પાન થાય છે તે યજ્ઞરૂપ. (૭૨૮) કઃ=સુખરૂપ. બ્રહ્મરૂપ. (૭૨૯) કિં=સર્વ પુરુષાર્થ-રૂપ હોવાથી અત્યંત વિચારવા યોગ્ય બ્રહ્મરૂપ. (૭૩૦) યત્=જેમાંથી આ સર્વ ભૂતો ઉપજે છે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ. (૭૩૧) તત્=જગતનો વિસ્તાર કરનારા બ્રહ્મરૂપ. (૭૩૨)

અનુત્તમ પદ=મુમુક્ષુઓ જેને પામે છે અને જેનાથી ઉત્તમ કશું નથી તે પરમ પદરૂપ. (૭૩૩) લોકબંધુ=લોકોના બંધુરૂપ. સર્વનું હિત કરનારા. (૭૩૪) લોકનાથ=સર્વ લોકોના પતિ. (૭૩૫) માધવ=મધુકુળમાં જન્મેલા. (૭૩૬) ભક્તવત્સલ=ભક્તો ઉપર કૃપાવાળા. ૭૮ સુવર્ણવર્ણો હેમાંગો વરાંગશ્ચંદનાંગદી ।

વીરહા વિષમઃ શૂન્યો ધૃતાશીસ્વલશ્ચલઃ ॥૭૯॥

(૭૩૭) સુવર્ણવર્ણ=સોના જેવા તેજસ્વી વર્ણવાળા. (૭૩૮) હેમાંગ=સોના જેવાં મનોહર અંગવાળા. (૭૩૯) વરાંગ=શ્રેષ્ઠ અંગવાળા. (૭૪૦) ચંદનાંગદી=ચંદનથી અર્ચેલાં અને બાબુબંધથી શોભતાં અંગવાળા. (૭૪૧) વીરહા=ધર્મરક્ષા માટે વીર અસુરોનો નાશ કરનારા. (૭૪૨) વિષમ=સર્વથી વિલક્ષણ સ્વરૂપવાળા. જેના સમાન કંઈ નથી એવા. (૭૪૩) શૂન્ય=સર્વ ગુણોથી અને ભેદોથી રહિત હોવાથી શૂન્યરૂપ. (૭૪૪) ધૃતાશી=ભક્તોની પ્રાર્થના સ્વીકારનારા. (૭૪૫) અચલ=સ્વરૂપથી સદાય અચળસ્થિર. (૭૪૬) ચલ=વાયુરૂપે સર્વત્ર ગતિ કરનારા. ભક્તોના હિત માટે સર્વત્ર ગમન કરનારા.

અમાની માનદો માન્યો લોકસ્વામી ત્રિલોકધૃક્ ।

સુમેધા મેધજો ધન્યઃ સત્યમેધા ધરાધર ॥૮૦॥

(૭૪૭) અમાની=અભિમાનરહિત. (૭૪૮) માનદ=અભિમાનીઓનું માન તોડનારા. ભક્તોને માન આપનારા. (૭૪૯) માન્ય=સર્વને માનવા યોગ્ય. (૭૫૦) લોકસ્વામી=સર્વ લોકોના સ્વામી. (૭૫૧) ત્રિલોકધૃક્=ત્રણે લોકને ધારણ કરનારા. (૭૫૨) સુમેધા=સારી બુદ્ધિવાળા. (૭૫૩) મેધજ=મેધ-અધ્વરૂ-નામે યજ્ઞમાં પ્રકટ થનારા. (૭૫૪) ધન્ય=ભાગ્યશાળી. કૃતાર્થ. (૭૫૫) સત્યમેધા=સત્ય બુદ્ધિવાળા. જેનાં સ્મૃતિ અને

જ્ઞાન અસત્ય નથી એવા. (૭૫૬) ધરાધર=શેષાદિ૩પે પૃથ્વીને ધારણ કરનારા. ૮૦

તેજોવૃષો દ્યુતિધરઃ સર્વશસ્ત્રભૃતાંવરઃ ।

પ્રગ્રહો નિગ્રહો વ્યગ્રો નૈકશૃંગો ગદાગ્રજઃ ॥૮૧॥

(૭૫૭) તેજોવૃષ=સૂર્ય૩પે નિરંતર તેજને વર્ષાવનારા. (૭૫૮) દ્યુતિધર=કાંતિવાળા. (૭૫૯) સર્વશસ્ત્રભૃતાંવર= સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ. (૭૬૦) પ્રગ્રહ=ભક્તોએ અર્પેલાં પત્રપુષ્પાદિ પ્રીતિથી ગ્રહણ કરનારા. વિષય૩પ જંગલમાં દોડી રહેલા ઇંદ્રિયો૩પી ભેરાવર ઘોડા જેની કૃપાથી વશમાં આવી શકે છે એવા. (૭૬૧) નિગ્રહ= સર્વ દુષ્ટોનો અને કામનાઓનો નિગ્રહ કરનારા. (૭૬૨) વ્યગ્ર=અવિનાશી. ભક્તોપર અનુગ્રહ કરવામાં વ્યગ્ર થનારા. (૭૬૩) નૈકશૃંગ=નામ, આખ્યાત (ક્રિયાપદ), ઉપસર્ગ અને નિપાત (અવ્યય), એવાં ચારશીગડાં-વાળા. (૭૬૪) ગદાગ્રજ=ગદના મોટા ભાઈ વાસુદેવ. ૮૧

ચતુર્મુતિશ્ચતુર્બાહુશ્ચતુર્વ્યૂહશ્ચતુર્ગતિઃ ।

ચતુરાત્મા ચતુર્ભાવશ્ચતુર્વેદવિદેકપાત્ ॥ ૮૨ ॥

(૭૬૫) ચતુર્મૂર્તિ=વિરાટ, સૂત્રાત્મા, અવ્યાકૃત અને તુરીય એવી ચાર મૂર્તિ ધારણ કરનારા. (૭૬૬) ચતુર્બાહુ=ચાર હાથવાળા. (૭૬૭) ચતુર્વ્યૂહ=વાસુદેવાદિ ચાર વ્યૂહવાળા. છંદપુરુષ, શરીરપુરુષ, વેદ-પુરુષ અને મહાપુરુષ, એવા ઉપનિષદમાં કહેલા ચાર વ્યૂહવાળા. (૭૬૮) ચતુર્ગતિ=ચારે વર્ણ અને ચારે આશ્રમની ગતિ૩પ-આશ્રય૩પ. (૭૬૯) ચતુરાત્મા=મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર, એવી અંતઃકરણની ચાર વૃત્તિ૩પ. રાગદ્વેષાદિથી રહિત ચતુર હૃદયવાળા. (૭૭૦) ચતુર્ભાવ=ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ૩પી ચાર ભાવ-વાળા. (૭૭૧) ચતુર્વેદવિદ=ચાર વેદોના સંપૂર્ણ અર્થ

જાણનારા. (૭૭૨) એકપાત્=સર્વ ભૂતોને એકજ અંશથી અથવા એકજ ચરણરૂપે ધારણ કરી રહેલા. ૮૨ સમાવર્તોઽનિવૃત્તાત્મા દુર્જયો દુરતિક્રમઃ ।

દુર્લભો દુર્ગમો દુર્ગો દુરાવાસો દુરારિહા ॥૮૩॥

(૭૭૩) સમાવર્ત=જીવોનાં કર્માનુસાર સંસારચક્ર ચલાવનારા. (૭૭૪) અનિવૃત્તાત્મા=સર્વત્ર રહેલા હોવાથી જેનો આત્મા નિવૃત્ત નથી એવા. (૭૭૫) દુર્જય=કોઈથી જીતી શકાય નહિ એવા. (૭૭૬) દુરતિક્રમ=ઉદ્દલંઘન ન કરી શકાય એવી આજ્ઞાવાળા. (૭૭૭) દુર્લભ=અનન્ય ભક્તિવડે મળી શકે એવા દુર્લભ. (૭૭૮) દુર્ગમ=જેને દુઃખથી જાણી શકાય-પામી શકાય એવા. (૭૭૯) દુર્ગ=દુઃખથી મળી શકે એવા. (૭૮૦) દુરાવાસ=યોગીઓ પણ જેને અંતરમાં દુઃખથી સમાધિદ્વારા જાણી શકે એવા. (૭૮૧) દુરારિહા=દુષ્ટોને હણનારા. ૮૩

શુભાંગો લોકસારંગઃ સુતંતુસ્તંતુવર્ધનઃ ।

ઈંદ્રકર્મા મહાકર્મા કૃતકર્મા કૃતાગમઃ ॥૮૪॥

(૭૮૨) શુભાંગ=સુંદર અંગવાળા. (૭૮૩) લોકસારંગ=લોકોનો સાર ગ્રહણ કરનારા. (૭૮૪) સુતંતુ=સંસારરૂપી સુંદર તંતુનો વિસ્તાર કરનારા. (૭૮૫) તંતુવર્ધન=સંસારરૂપી તંતુને વધારનારા અથવા ઇંદન કરનારા. (૭૮૬) ઈંદ્રકર્મા=ઈંદ્રના જેવાં કર્મ કરનારા. (૭૮૭) મહાકર્મા=પંચમહાભૂતાદિ મહાન્ કર્મ કરનારા. (૭૮૮) કૃતકર્મા=જેને કંઈપણ કર્તવ્ય બાકી નથી એવા. (૭૮૯) કૃતાગમ=આગમ-એટલે વેદો-ના કર્તા. ૮૪

ઉદ્ભવઃ સુંદરઃ સુંદોઃ રત્નનામઃ સુલોચનઃ ।

અર્કો વાજસનઃ શૃંગીઃ જયંતઃ સર્વવિજયી ॥૮૫॥

(૭૯૦) ઉદ્ભવ=વ્યવહારપક્ષે ઉત્કૃષ્ટ જન્મ ધારણ કરનારા. (૭૯૧) સુંદર=વિશ્વથો વધુ શોભાયમાન. (૭૯૨) સુન્દ=દયાના સમુદ્ર. કોમળ સ્વભાવવાળા. (૭૯૩) રત્નનાભ=રત્ન જેવી સુંદર નાભિવાળા. (૭૯૪) સુલોચન=સુંદર નેત્રોવાળા. સુંદર જ્ઞાનચક્ષુવાળા. (૭૯૫) અર્ક=બ્રહ્માદિક પૂજ્ય દેવોના પણ પૂજ્ય એવા મહાન સૂર્યરૂપ. (૭૯૬) વાજસન=યોગ્ય યાચકોને અન્નાદિક યથેચ્છ પદાર્થ આપનાર. (૭૯૭) શૃંગી=મત્સ્યાવતારમાં શિંગડાંવાળા. (૭૯૮) જયંત=શત્રુઓને સહેજે જીતનારા. (૭૯૯) સર્વવિજ્જયી=સર્વત્ર વિજય પામનારા. ૮૫

સુવર્ણવિંદુરક્ષોભ્યઃ સર્વવાગીશ્વરેશ્વરઃ ।

મહાહ્રદો મહાગર્તો મહાભૂતો મહાનિધિઃ ॥૮૬॥

(૮૦૦) સુવર્ણવિંદુ=સુંદર વર્ણ અને સુંદર વિંદુ-
(અનુસ્વાર)વાળા એકાક્ષર મંત્રરૂપ. (૮૦૧) અક્ષોભ્ય=
રાગદ્વેષથી, લૌકિક વિષયોથી અને દુષ્ટોથી ક્ષોભ નહિ
પામનારા. (૮૦૨) સર્વવાગીશ્વરેશ્વર=બ્રહ્મા અને બૃહ-
સ્પતિ આદિ સર્વ વાણીના ઈશ્વરોના ઈશ્વર. (૮૦૩)
મહાહ્રદ=જે આનંદરૂપી મહાન સરોવરમાં સ્નાન કરીને
યોગીજનો સુખથી રહે છે તે. (૮૦૪) મહાગર્ત=મોટા
ખાડા જેવી દુસ્તર માયાવાળા. (૮૦૫) મહાભૂત=કોઈ
કાળે જેનું સ્વરૂપ બાધ નથી પામતું એવા મહાન
પદાર્થરૂપ. (૮૦૬) મહાનિધિ=સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ,
સ્થિતિ અને લયના મહાન સ્થાનરૂપ. ૮૬

કુમુદઃ કુંદરઃ કુંદઃ પર્જન્યઃ પાવનોઽનિલઃ ।

અમૃતાંશોઽમૃતવપુઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વતોમુખઃ ॥૮૭॥

(૮૦૭) કુમુદ=પૃથ્વીનો ભાર ઉતારીને તેને આનંદ
આપનારા. (૮૦૮) કુંદર=મોગરાનાં ફૂલ જેવાં ઉત્તમ

પ્રળ આપનારા. (૮૦૯) કુંદ=સ્પૃટિકમણિ જેવા નિર્મળ.
 પરશુરામરૂપે કશ્યપને પૃથ્વી દેનારા. (૮૧૦) પર્જન્ય=
 મેઘની પેઠે ત્રિવિધ તાપ ટાળનારા. (૮૧૧) પાવન=સ્મ-
 રણ કરવાથી પવિત્ર કરનારા. (૮૧૨) અનિલ=સદા
 જાત્રત રહેનારા. (૮૧૩) અમૃતાંશ=જ્ઞાનરૂપી અમૃતનું
 ભોજન કરનારા. (૮૧૪) અમૃતવપુ=અવિનાશી શરીર-
 વાળા. (૮૧૫) સર્વજ્ઞ=સર્વને યથાવત્ જાણનારા. (૮૧૬)
 સર્વતોમુખ=સર્વત્ર મુખવાળા. ૮૭

સુલભઃ સુવ્રતઃ સિદ્ધઃ શત્રુજિચ્છત્રુતાપનઃ ।

ન્યગ્રોધોદુંબરોઽશ્વત્થશ્રાણૂરાંધ્રનિષૂદનઃ ॥૮૮॥

(૮૧૭) સુલભ=અનન્ય ભક્તિવડે સુખથી મળે તેવા.
 (૮૧૮) સુવ્રત=સારા વ્રતવાળા. (૮૧૯) સિદ્ધ=બધી
 સિદ્ધિઓવાળા. (૮૨૦) શત્રુજિત્=દેવો અને ભક્તોના
 શત્રુઓને જીતનારા. (૮૨૧) શત્રુતાપન=આંતર્યામિ
 શત્રુઓને તપાવનારા. (૮૨૨) ન્યગ્રોધઃ=વડરૂપ. વડની
 પેઠે માયાના વિસ્તારવાળા. (૮૨૩) ઉદુંબર=ઉંખ-
 રાના વૃક્ષરૂપ. (૮૨૪) અશ્વત્થ=પીંપળારૂપ. (૮૨૫)
 આણૂરાંધ્રનિષૂદન=આણૂર નામના આંધ્ર દેશના દૈત્યનો
 નાશ કરનારા. ૮૮

સહસ્રાર્ચિઃ સપ્તજિહ્વઃ સપ્તૈધાઃ સપ્તવાહનઃ ।

અમૂર્તિર્નવોઽર્ચિત્યો ભયકૃદ્ધ્વનાશનઃ ॥૮૯॥

(૮૨૬) સહસ્રાર્ચિઃ=હજારો સૂર્ય જેટલા તેજવાળા.
 (૮૨૭) સપ્તજિહ્વઃ=કાલી, કરાલી, મનોજવા, સુલોહિતા,
 સુધૂમ્રવર્ણા, સ્ફુલિંગિની અને વિશ્વરુચિ નામની સાત
 પ્રકાશમાન જીભવાળા. (૮૨૮) સપ્તૈધાઃ=સાત પ્રકાશિત
 જીભોવડે સર્વનું ભક્ષણ કરનારા. (૮૨૯) સપ્તવાહન=
 સાત ધોડાઓરૂપી વાહનવાળા. (૮૩૦) અમૂર્તિઃ=આ-
 કારવિનાના. (૮૩૧) અનધ=પાપ તથા દુઃખવિનાના.

(૮૩૨) અચિંત્ય=એકસાથે સર્વ પ્રકારે ચિંતવી શકાય નહિ એવા. (૮૩૩) ભયકૃત=દુષ્ટોને ભય કરનારા. (૮૩૪) ભયનાશન=ભક્તોના ભયનો નાશ કરનારા. ૮૯

અણુર્બહત્કૃશઃ સ્થૂળો ગુણમૃન્નિર્ગુણો મહાન્ ।

અધૃતઃ સ્વધૃતઃ સ્વાસ્યઃ પ્રાગ્વંશો વંશવર્ધનઃ ॥૯૦॥

(૮૩૫) અણુ=સૂક્ષ્મથી પણ અતિસૂક્ષ્મ. (૮૩૬) બૃહત્=ઘણા વિશાળ સ્વરૂપવાળા. (૮૩૭) કૃશ=પાતળા. (૮૩૮) સ્થૂળ=બ્રહ્માંડરૂપી સ્થૂળ શરીરવાળા. (૮૩૯) ગુણભૃત્=જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયને માટે સત્ત્વ, રજઃ અને તમોગુણને ધારણ કરનારા. (૮૪૦) નિર્ગુણ=વાસ્તવિક રીતે ત્રણે ગુણરહિત. (૮૪૧) મહાન્=અત્યંત મહત્તાવાળા. સર્વવ્યાપક. (૮૪૨) અધૃત=આધારરહિત રહેલા. (૮૪૩) સ્વધૃત=પોતાવડે પોતાને ધારણ કરનારા. (૮૪૪) સ્વાસ્ય=વેદાદિવડે પુરુષાર્થનો ઉપદેશ આપનારા. સુંદર મુખવાળા. (૮૪૫) પ્રાગ્વંશ=સર્વના પ્રથમ વંશરૂપ. (૮૪૬) વંશવર્ધન=વંશને વધારનારા.

ભારભૃત્ કથિતો યોગી યોગીશઃ સર્વકામદઃ ।

આશ્રમઃ શ્રમણઃ ક્ષામઃ સુપર્ણો વાયુવાહનઃ ॥૯૧॥

(૮૪૭) ભારભૃત્=અનંત બ્રહ્માંડોનો ભાર ધારણ કરનારા. (૮૪૮) કથિત=વેદાદિકમાં ગવાયેલા. (૮૪૯) યોગી=સદાય યોગ (સમાધિ) વાળા. (૮૫૦) યોગીશ=સર્વ યોગીઓના સ્વામી. (૮૫૧) સર્વકામદ=ભક્તોની સર્વ કામનાઓ પૂરનારા. (૮૫૨) આશ્રમ=સંસારરૂપ અરણ્યમાં ભટકતા સર્વ આશ્રમીઓના આશ્રયરૂપ. (૮૫૩) શ્રમણ=અવિવેકીઓને સંતાપનારા. (૮૫૪) ક્ષામ=સર્વ કાળને ક્ષીણ કરનારા. સર્વ પાપીઓનો ક્ષય કરનારા. (૮૫૫) સુપર્ણ=વેદરૂપ સુંદર પાંખોવાળા. વેદરૂપી સુંદર પાનવાળા. (૮૫૬) વાયુવાહન=વાયુને

વહેવરાવનારા-ગતિ આપનારા. ૯૧

ધનુર્ધરો ધનુર્વેદો દંડો દમયિતા દમઃ ।

અપરાજિતઃ સર્વસહો નિયંતા નિયમો યમઃ ॥૧૨॥

(૮૫૭) ધનુર્ધર=ધનુર્ધારી રામ. (૮૫૮) ધનુર્વેદ=ધનુર્વિદ્યા જાણનારા. (૮૫૯) દંડ=શિક્ષારૂપ. (૮૬૦) દમયિતા=યમ તથા રાજરૂપે શિક્ષા કરનારા. (૮૬૧) દમ=શિક્ષા કરવા યોગ્યને શિક્ષા કરનારા. (૮૬૨) અપરાજિત=શત્રુઓથી જીતાય નહિ એવા. (૮૬૩) સર્વસહ=સર્વને સહન કરનારા. સર્વ કાર્યોમાં સમર્થ. પૃથ્વીરૂપે સર્વનો ભાર સહેનારા. (૮૬૪) નિયંતા=સર્વને નિયમમાં રાખનારા-સ્વધર્મમાં પ્રેરનારા. (૮૬૫) નિયમ=યોગના નિયમ નામના અંગરૂપ (અનિયમ પાઠ સ્વીકારીએ તો સર્વ તંત્રમાં સ્વતંત્ર-કોઈ પણ નિયમની જેના ઉપર સત્તા નથી એવા.) (૮૬૬) યમ=યોગના યમ નામના અંગરૂપ. ૯૨

સત્ત્વવાન્ સાત્ત્વિકઃ સત્યઃ સત્યધર્મપરાયણઃ ।

અભિપ્રાયઃ પ્રિયાર્હોઽર્હઃ પ્રિયકૃત્ પ્રીતિવર્ધનઃ ॥૧૩॥

(૮૬૭) સત્ત્વવાન્=શૂરતા, વીરતા ઇત્યાદિ સત્ત્વવાળા. (૮૬૮) સાત્ત્વિક=સત્ત્વગુણવાળા. (૮૬૯) સત્ય=સત્પુરુષોમાં વસનારા સત્યસ્વરૂપ. (૮૭૦) સત્યધર્મપરાયણ=સત્ય અને ધર્મને અનુસરનારા. (૮૭૧) અભિપ્રાય=મુમુક્ષુઓ જેને પામે છે તે. (૮૭૨) પ્રિયાર્હ=પ્રિય થવાને યોગ્ય. પ્રિય વસ્તુઓ અર્પવાયોગ્ય. (૮૭૩) અર્હ=પૂજા, પ્રશંસા, ધ્યાન, સ્તુતિ અને નમસ્કારાદિ કરવાયોગ્ય. (૮૭૪) પ્રિયકૃત્=ભક્તોનું પ્રિય કરનારા. (૮૭૫) પ્રીતિવર્ધન=ભક્તોની પ્રીતિ વધારનારા. ૯૩

વિહાયસગતિર્જ્યોતિઃ સુરુચિર્હૃતભુગ્વિભુઃ ।

રવિર્વિરોચનઃ સૂર્યઃ સવિતા રવિલોચનઃ ॥૧૪॥

(૮૭૬) વિહાયમગતિ=સર્વત્ર ગતિ કરનારા. (૮૭૭) જ્યોતિ=પ્રકાશરૂપ. (૮૭૮) સુરુચિ=સુંદર કાન્તિવાળા. (૮૭૯) હુતભુક્=યજ્ઞમાં હોમેલું અગ્નિરૂપે ભક્ષણ કરનારા. (૮૮૦) વિભુ=સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન. (૮૮૧) રવિ=સૂર્ય. (૮૮૨) વિરોચન=બહુ પ્રકારે પ્રકાશનારા. (૮૮૩) સૂર્ય=કાન્તિ અને શોભા ઉત્પન્ન કરનારા. સૂર્ય રૂપે સવને જગાડી ગતિ આપનારા. (૮૮૪) સવિતા=સર્વ જગતને રચનારા. સર્વ રસોના દાતા. (૮૮૫) રવિલોચન=સૂર્યરૂપી નેત્રવાળા. ૯૪

અનંતો હુતભુગ્મોક્તા સુખદો નૈકજોઽગ્રજઃ ।

અનિર્વિણ્ણઃ સદામર્ષી લોકાધિષ્ઠાનમદ્ભુતઃ ॥૧૫॥

(૮૮૬) અનંત=અંતરહિત. શેષનાગરૂપ. (૮૮૭) હુતભુક્=હોમેલા દ્રવ્યનું અગ્નિરૂપે ભક્ષણ કરનારા. (૮૮૮) ભોક્તા=પુરુષોત્તમરૂપે પ્રકૃતિ અથવા માયાને ભોગવનારા. (૮૮૯) સુખદ=ભક્તોને સુખ આપનારા. (૮૯૦) નૈકજ=ધર્મરક્ષા માટે અનેક વાર જન્મેલા. (૮૯૧) અગ્રજ=સર્વથી પ્રથમ જન્મેલા. હિરણ્યગર્ભરૂપે પ્રથમ પ્રકટેલા. (૮૯૨) અનિર્વિણ્ણ=પૂર્ણકામ હોવાથી ખેદરહિત. (૮૯૩) સદામર્ષી=સત્પુરુષોને ક્ષમા આપનારા. સાધુજનોના દોષ સહેનારા. (૮૯૪) લોકાધિષ્ઠાન=ત્રણે લોકના અધિષ્ઠાન (આધાર) રૂપ. (૮૯૫) અદ્ભુત=સર્વજ્ઞતા, સર્વશક્તિમત્તા, સર્વવ્યાપકતા, સર્વરૂપતા, સર્વથી અતીતપણું, સર્વના કર્તા, સર્વના અકર્તા, ઇત્યાદિ અપાર અદ્ભુત યોગ્યતાઓવાળા. આશ્ચર્યરૂપ. સર્વથી વિભક્ષણ. ૯૫

સનાત્સનાતનતમઃ કપિલઃ કપિરવ્યયઃ । સ્વાસ્તિદઃ

સ્વાસ્તિકૃત્સ્વાસ્તિ સ્વાસ્તિભુક્ સ્વાસ્તિદક્ષિણઃ ॥૧૬॥

(૮૯૬) સનાત્=નિત્ય પુરાણપુરુષ. સર્વ દેશકાળ

અને કારણથી પ્રાચીન એવા પરમપુરુષ. (૮૯૭) સનાતન તમ=બ્રહ્માદિ પ્રાચીન દેવતાઓથી પણ પ્રાચીન. (૮૯૮) કપિલ=સાંખ્યશાસ્ત્રને રચનારા મહર્ષિ કપિલ-૩૫. વડવામિરૂપે કપિલવર્ણુ૩૫. (૮૯૯) કપિ=વરાહ-૩૫ થયેલા. કિરણવડે જળ પીનારા સૂર્ય૩૫. (૯૦૦) અવ્યય=મહાપ્રલયમાં સર્વ ભૂતપદાર્થનો લય થાય ત્યારે પણ રહેનારા. અવિનાશી. (૯૦૧) સ્વસ્તિદ=ભક્તોને મંગળદાયક. (૯૦૨) સ્વસ્તિકૃત્=ભક્તોનું કલ્યાણ કરનારા. (૯૦૩) સ્વસ્તિ=કલ્યાણુ૩૫. મંગળ-૩૫. (૯૦૪) સ્વસ્તિભુક્=કલ્યાણના ભોક્તા. (૯૦૫) સ્વસ્તિદક્ષિણુ=શીઘ્ર કલ્યાણ કરનારા. કલ્યાણ કરવામાં સમર્થ. ૯૬

અરૌદ્રઃ કુંડલી ચક્રી વિક્રમ્યૂર્જિતશાસનઃ ।

શબ્દાતિગઃ શબ્દસહઃ શિશિરઃ શર્વરીકરઃ ॥૧૭॥

(૯૦૬) અરૌદ્ર=પૂર્ણકામ હોવાથી રાગદ્વેષરહિત શાંતમૂર્તિ. (૯૦૭) કુંડલી=સૂર્યમંડળ૩૫ કુંડળવાળા. સાંખ્ય અને યોગ૩૫ કુંડળવાળા. શેષનારાયણુ૩૫ કુંડળ જેવા સ્વરૂપવાળા. (૯૦૮) ચક્રી=સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરનારા. (૯૦૯) વિક્રમી=મહાન પરાક્રમી. (૯૧૦) ઊર્જિત શાસન=શ્રુતિસ્મૃતિરૂપે શ્રેષ્ઠ આજ્ઞાઓ આપનારા. (૯૧૧) શબ્દાતિગ=જેમનું સ્વરૂપ કે મહત્ત્વ શબ્દોથી વર્ણવી શકાય નહિ એવા. (૯૧૨) શબ્દસહ=વેદો જેમનો મહિમા ગાય છે એવા. (૯૧૩) શિશિર=આશ્રિતોના ત્રણે તાપ ટાળી શાંતિ કરનારા. (૯૧૪) શર્વરીકર=જ્ઞાનીઓમાટે સંસારને રાત્રિરૂપે (નહિ જાણવા યોગ્ય-નહિ જાગવા યોગ્ય); અને સંસારીઓ માટે સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માને રાત્રિરૂપે (નહિ જાણવાયોગ્ય-નહિ જાગવા યોગ્ય) કરનારા. ૯૭

અકૂરઃ પેશલો દક્ષો દક્ષિણઃ ક્ષમિણાંવરઃ ।

વિદ્વત્તમો વીતભયઃ પુણ્યશ્રવણકીર્તનઃ ॥૧૮૮॥

(૯૧૫) અકૂર=કૂરતા વિનાના. ક્રોધરહિત. કોમળ હૃદયવાળા. (૯૧૬) પેશલ=મન વાણી અને કર્મથી સુંદર. (૯૧૭) દક્ષ=ચતુર. કુશળ. (૯૧૮) દક્ષિણ=સર્વ પ્રકારે કુશળ. (૯૧૯) ક્ષમિણાંવર=પૃથ્વી જેવી ક્ષમાવાળા. ક્ષમાવાનોમાં શ્રેષ્ઠ. (૯૨૦) વિદ્વત્તમ=વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ. સદાય સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા. (૯૨૧) વીતભય=સર્વ પ્રકારના ભયરહિત. (૯૨૨) પુણ્યશ્રવણકીર્તન=મનુષ્યને જેના ગુણ અને યશનું કથનશ્રવણ અને કીર્તનાદિ પવિત્ર કરે છે એવા.૯૮

ઉત્તારણો દુષ્કૃતિહા પુણ્યો દુઃસ્વપ્નનાશનઃ ।

વીરહા રક્ષણઃ સંતો જીવનઃ પર્યવસ્થિતઃ ॥૧૯૧॥

(૯૨૩) ઉત્તારણ=અપાર સંસારસાગરમાંથી તારનારા. (૯૨૪) દુષ્કૃતિહા=દુષ્ટોનો નાશ કરનારા. શરણાગતોનાં પાપ હણનારા. (૯૨૫) પુણ્ય=પુણ્યસ્વરૂપ. શ્રુતિ સ્મૃતિ આદિદ્વારા પવિત્ર ઉપદેશ આપનારા. (૯૨૬) દુઃસ્વપ્નનાશન=ધ્યાન, પૂજન, સ્તુતિ કિંવા પ્રાર્થના કરવાથી દુષ્ટ સ્વપ્નોનો નાશ કરનારા. (૯૨૭) વીરહા=પરાક્રમી દૈત્યોનો નાશ કરનારા. આશ્રિતોનાં સર્વ દુઃખ, વિદ્વ અને પાપનો નાશ કરનારા. (૯૨૮) રક્ષણ=શરણાગતોનું રક્ષણ કરનારા. (૯૨૯) સંત=લોકોને સાચા મુખનો માર્ગ દર્શાવવા સન્માર્ગે વર્તનારા-સુવિદ્યા, વિનય અને સદાચાર પ્રવર્તાવનારા. (૯૩૦) જીવન=સર્વત્ર પ્રાણરૂપે રહી જગતને જીવાડનારા. (૯૩૧) પર્યવસ્થિત=વિશ્વની અંદર બહાર અને સર્વત્ર વ્યાપીરહેલા.

અનંતરૂપોઽનંતશ્રીર્જિતમન્યુર્મયાપહઃ ।

ચતુરસ્રો ગમીરાત્મા વિદિશો વ્યાદિશો દિશઃ ॥૧૦૦

(૯૩૨) અનંતરૂપ=અનંત પદાર્થો અને બ્રહ્માંડોરૂપે થયેલા. (૯૩૩) અનંતશ્રી=અપાર સૌંદર્ય, ઐશ્વર્ય, વિભૂતિ, જ્ઞાન અને શક્તિવાળા. (૯૩૪) જિતમન્યુ=ક્રોધને જીતનારા. (૯૩૫) ભયાપહ=ભક્તોના સર્વ ભય હરનારા. (૯૩૬) ચતુરસ્ત=ચાર વેદોરૂપ ખૂણાવાળા. કર્માનુસાર યોગ્ય ફળ આપવામાં ચતુર. (૯૩૭) ગભીરાત્મા=ગંભીર (અથાહ) આત્મારૂપ. (૯૩૮) વિદિશ=વિવિધ કર્માનુસાર વિવિધ ફળ દેનારા. (૯૩૯) વ્યાદિશ=ઈંદ્રાદિ દેવોને વિવિધ પ્રકારની આજ્ઞા દેનારા. (૯૪૦) દિશ=દિશાઓરૂપ. વેદાદિકથી કર્મોનાં ફળ દર્શાવનારા.

અનાદિર્ભૂર્ભુવો લક્ષ્મીઃ સુવીરો રુચિરાંગદઃ ।

જનનો જનજન્માદિર્ભીમો ભીમપરાક્રમઃ ॥૧૦૧॥

(૯૪૧) અનાદિ=જેને કોઈ પણ આદિ (કારણ) નથી એવા. (૯૪૨) ભૂઃ=પૃથ્વીરૂપે સર્વના આધારભૂત. (૯૪૩) ભુવોલક્ષ્મી=પૃથ્વી અને અંતરિક્ષની શોભારૂપ. (૯૪૪) સુવીર=સુંદર ગતિવાળા. શુભ પરાક્રમી. (૯૪૫) રુચિરાંગદ=સુંદર બાજુબંધવાળા. (૯૪૬) જનન=સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા. (૯૪૭) જનજન્માદિ=જીવોના જન્મના આદિકારણરૂપ-મૂળરૂપ. (૯૪૮) ભીમ=પાપીઓ માટે ભયકારક. સર્વત્ર અને સર્વજ્ઞ હોવાથી સર્વ કોઈએ ભય રાખવા યોગ્ય. (૯૪૯) ભીમપરાક્રમ=દુષ્ટોને માટે ભયંકર પરાક્રમવાળા. ૧૦૧

આધારનિલયો ધાતા પુષ્પહાસઃ પ્રજાગરઃ ।

ઊર્ધ્વગઃ સત્પથાચારઃ પ્રાણદઃ પ્રણવઃ પણઃ ॥૧૦૨॥

(૯૫૦) આધારનિલય=જગતના આધારભૂત જે પૃથ્વી આદિક પંચમહાભૂત તેના પણ આધારરૂપ. (૯૫૧) ધાતા=સર્વને ધારણ કરનારા. (૯૫૨) પુષ્પહાસ=ખીલેલા પુષ્પ જેવું હાસ્ય કરનારા. (૯૫૩) પ્રજાગર=નિરંતર

જાત્રત રહેનારા. (૯૫૪) ઊર્ધ્વગ=સર્વની ઉપર રહેનારા. સર્વથી ઉચ્ચ ગતિવાળા. ઊર્ધ્વગતિવાળા. (૯૫૫) સત્પથાચાર=સન્માર્ગનાં આચરણ કરનારા. (૯૫૬) પ્રાણુદ=પ્રાણુ આપનારા. (૯૫૭) પ્રાણુવ=ઐકારના અર્થરૂપ. પરમાત્મારૂપ. (૯૫૮) પણુ=પણુરૂપ. પ્રતિજ્ઞારૂપ. પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરનારા. ૧૦૨

પ્રમાણં પ્રાણનિલયઃ પ્રાણભૃત્ પ્રાણજીવનઃ ।

તત્ત્વં તત્ત્વવિદેકાત્મા જન્મમૃત્યુજરાતિગઃ ॥૧૦૩॥

(૯૫૯) પ્રમાણુ=પ્રમાણુરૂપ. પ્રમાજ્ઞાનરૂપ. (૯૬૦) પ્રાણુનિલય=પ્રાણાદિકના આધારરૂપ. (૯૬૧) પ્રાણુભૃત્=અન્નરૂપે પ્રાણોનું પોષણ કરનારા. (૯૬૨) પ્રાણુજીવન=પ્રાણુવડે પ્રાણીઓને જીવાડનારા. પ્રાણોના જીવનરૂપ. (૯૬૩) તત્ત્વ=વાસ્તવિકરૂપ. તત્ત્વભૂતિ. (૯૬૪) તત્ત્વવિત્=તત્ત્વને યથાવત્ જાણનારા. (૯૬૫) એકાત્મા=એક અભિન્ન આત્મારૂપે સર્વત્ર રહેલા. (૯૬૬) જન્મમૃત્યુજરાતિગ=જન્મ, મૃત્યુ અને જરા ઇત્યાદિ સર્વ વિકારોને ઓળંગી ગયેલા. ૧૦૩

ભૂર્ભુવઃ સ્વસ્તરુસ્તારઃ સપિતા પ્રપિતામહઃ ।

યજ્ઞો યજ્ઞપતિર્યજ્વા યજ્ઞાંગો યજ્ઞવાહનઃ ॥૧૦૪॥

(૯૬૭) ભૂર્ભુવઃસ્વસ્તરુ=ભૂઃ ભુવ અને સ્વઃ, એ ત્રણ વ્યાહતિવડે હોમાદિકથી ત્રિલોકને તારનારા. ભુર, ભુવર અને સ્વર્ગલોકમાં વ્યાપી રહેલા. એ ત્રણે લોકરૂપે સંસારવૃક્ષરૂપ થયેલા. (૯૬૮) તાર=ઐકારભૂતિ. તારક-મંત્રરૂપ. સંસારસાગરથી તારનારા. (૯૬૯) સપિતા=સર્વ લોકના પરમ પિતા. (૯૭૦) પ્રપિતામહ=સર્વના પિતામહ એવા બ્રહ્માના પણ પિતા. (૯૭૧) યજ્ઞ=યજ્ઞરૂપ. (૯૭૨) યજ્ઞપતિ=યજ્ઞોના રક્ષક અથવા સ્વામી. (૯૭૩) યજ્ઞવા=યજ્ઞ કરનારા યજ્ઞમાનરૂપ. (૯૭૪) યજ્ઞાંગ=

યજ્ઞોરૂપી અંગવાળા. યજ્ઞના પ્રત્યેક અંગરૂપ. (૯૭૫)
 યજ્ઞવાહન=યજ્ઞોનું વહન કરનારા. યજ્ઞોના ફળને વહન
 કરનારા-પહોંચાડનારા. ૧૦૪

યજ્ઞમૃદ્યજ્ઞકૃદ્યજ્ઞી યજ્ઞમુગ્યજ્ઞસાધનઃ ।

યજ્ઞાંતકૃદ્યજ્ઞગુહ્યમન્નમન્નાદ એવ ચ ॥૧૦૫॥

(૯૭૬) યજ્ઞભૃત્=સાત્ત્વિક યજ્ઞનું પોષણ અને રક્ષણ
 કરનારા. (૯૭૭) યજ્ઞકૃત્=જગતના ઉત્પત્તિ, પોષણ
 અને અંતરૂપી યજ્ઞો કરનારા. (૯૭૮) યજ્ઞી=યજ્ઞ કરનારા-
 ઓમાં મુખ્ય. યજ્ઞરૂપ. (૯૭૯) યજ્ઞભુક્=યજ્ઞના ભોક્તા.
 (૯૮૦) યજ્ઞસાધન=જેની પ્રાપ્તિમાં યજ્ઞ સાધનરૂપ છે એવા.
 યજ્ઞના સર્વોત્તમ સાધનરૂપ. યજ્ઞનાં સર્વ સાધનરૂપ.
 (૯૮૧) યજ્ઞાંતકૃત્=યજ્ઞને અંતે ફળ આપનારા. (૯૮૨)
 યજ્ઞગુહ્ય=સર્વ યજ્ઞોમાં ગુપ્તરૂપે રહેલા એવા જ્ઞાનયજ્ઞ-
 રૂપ. જ્ઞાનયજ્ઞોવડે જાણવા જેવા ગુપ્ત રહસ્યરૂપ. (૯૮૩)
 અન્ન=અન્નરૂપ. શરીરને અને અંતઃકરણને પોષણ,
 શુદ્ધિ અને તૃપ્તિ આપે એવા પ્રત્યેક પદાર્થ, વિચાર અને
 ક્રિયારૂપ. (૯૮૪) અન્નાદ=અન્નનું ભક્ષણ કરનારા. ૧૦૫

આત્મયોનિઃસ્વયંજાતો વૈશ્વાનઃ સામગાયનઃ ।

દેવકીનંદનઃ સ્વષ્ટા ક્ષિત્તીશઃ પાપનાશનઃ ॥૧૦૬॥

(૯૮૫) આત્મયોનિ=પોતાથીજ પોતે થયેલા. અંતઃ-
 કરણના વિવર્તિત્વપાદાનકારણરૂપ. (૯૮૬) સ્વયંજાત=
 સ્વયંભૂ. પોતેજ પોતાના નિમિત્તકારણરૂપ. (૯૮૭)
 વૈશ્વાન=હિરણ્યાક્ષનો નાશ કરવા પૃથ્વીને ખોદનારા.
 (૯૮૮) સામગાયન=સામવેદનું ગાયન કરનારા. (૯૮૯)
 દેવકીનંદન=દેવકીને આનંદ આપનારા. (૯૯૦) સ્વષ્ટા=
 સૃષ્ટિને સૃજનારા. (૯૯૧) ક્ષિત્તીશ=પૃથ્વીના પતિ.
 શ્રીરામચંદ્ર. (૯૯૨) પાપનાશન=શરણાગતનાં પાપ
 નષ્ટ કરનારા. ૧૦૬

શંખમૃન્નંદકી ચક્રી શાર્ઙ્ગધન્વા ગદાધરઃ ।

રથાંગપાણિરક્ષોભ્યઃ સર્વપ્રહરણાયુધઃ ॥૧૦૭॥

સર્વપ્રહરણાયુધોં નમઃ ઇતિ ।

(૯૯૩) શંખભૃત્=પાંચજન્ય શંખ ધારણ કરનારા. સર્વના આદિ એવા અહંકારરૂપી શંખને ધારણ કરનારા. (૯૯૪) નંદકી=નંદક નામની તરવારવાળા. વિદ્યારૂપી તરવાર ધારણ કરનારા. (૯૯૫) ચક્રી=સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરનારા. મનરૂપી સુદર્શન ચક્રવાળા. યુગચક્ર-ને ચલાવનારા. (૯૯૬) શાર્ઙ્ગધન્વા=શાર્ઙ્ગ નામનું ધનુષ્ય ધારણ કરનારા. ઈંદ્રિયોરૂપી શાર્ઙ્ગ ધનુષ્યવાળા. (૯૯૭) ગદાધર=ગદાને ધારણ કરનારા. બુદ્ધિરૂપ ગદાવાળા. (૯૯૮) રથાંગપાણિ=હાથમાં રથના પૈડા જેવું ચક્ર ધારણ કરનારા. (૯૯૯) અક્ષોભ્યઃ=કશાથી ક્ષોભ નહિ પામનારા. નિર્ભય. (૧૦૦૦) સર્વપ્રહરણાયુધ=ઉપર કહેલાં તથા નહિ કહેલાં એવાં સર્વ પ્રકારનાં આયુધ ધરનાર. સર્વપ્રહરણાયુધોં નમઃ=સર્વ પ્રકારનાં આયુધ ધારણ કરનારા અને ઐં નામથી ઉચ્ચારાતા એવા શ્રીવિષ્ણુ પર-માત્માને નમસ્કાર હો. ૧૦૭

ઇતિ શ્રીવિષ્ણુનાં દ્વિત્ય સહસ્રનામ સમાપ્ત

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।

नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥१०८॥

આ પ્રમાણે મહાત્મા કેશવ ભગવાનનાં અત્યંત દિવ્ય, પ્રસિદ્ધ અને કીર્તન કરવા યોગ્ય એવાં સહસ્ર નામ સંપૂર્ણ રીતે કહ્યાં. ૧૦૮

य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ।

नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित्सोऽमुत्रेह च मानवः १०९

वेदांतगो ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।

વૈશ્યો ધનસમૃદ્ધઃ સ્યાચ્છૂદ્રઃ સુખમવાપ્નુયાત્ ॥

ધર્માર્થી પ્રાપ્નુયાદ્ધર્મમર્થાર્થી ચાર્થમાપ્નુયાત્ ।

કામાનવાપ્નુયાત્કામી પ્રજાર્થી પ્રાપ્નુયાત્પ્રજામ્ ॥

જે મનુષ્ય વિષ્ણુનાં આ સહસ્રનામને નિત્યપ્રતિ શ્રદ્ધાભક્તિથી સાંભળે છે અથવા પાઠ કે કીર્તન કરે છે; તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કશા અશુભને પામતો નથી. વળી જે તે બ્રાહ્મણના-મુમુક્ષુના ગુણસ્વભાવવાળો જિજ્ઞાસુ હોય તો વેદાંતનો પાર પામનારો થાય છે; જે તે ક્ષત્રિય (ક્ષાત્ર પ્રકૃતિવાળો) કર્મયોગી હોય તો યુદ્ધમાં વિજયી થાય છે; જે તે વૈશ્ય પ્રકૃતિવાળો અર્થાર્થી (ધનેચ્છુ) ભક્ત હોય તો ધનવાન થાય છે; અને જે તે શૂદ્રના ગુણસ્વભાવવાળો અથવા આરોગ્યાદિ સુખને ઇચ્છનારો આર્ત ભક્ત હોય તો યથેચ્છ સુખ પામે છે. (સારાંશ કે, મનુષ્ય કોઈ પણ વર્ણ, આશ્રમ કે જાતિનો હોવા છતાં જે તે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ કરે તો તે) ધર્મની ઇચ્છાવાળો હોય તો ધર્મ પામે છે; ધનની ઇચ્છાવાળો હોય તો ધન પામે છે; ભોગ-વૈભવની કામનાવાળો હોય તો ભોગવૈભવ પામે છે અને પ્રજાની ઇચ્છાવાળો હોય તો પ્રજાને પામે છે. ૧૦૬-૧૧

મક્તિમાન્યઃ સદોત્થાય શુચિસ્તદ્રૂતમાનસઃ ।

સહસ્રં વાસુદેવસ્ય નામ્નામેતત્પ્રકીર્તયેત્ ॥૧૧૨॥

યશઃ પ્રાપ્નોતિ વિપુલં જ્ઞાતિપ્રાધાન્યમેવ ચ ।

અચલાં શ્રિયમાપ્નોતિ શ્રેયઃ પ્રાપ્નોત્યનુત્તમમ્ ॥૧૧૩

ન ભયં ક્વચિદાપ્નોતિ વીર્યં તેજશ્ચ વિંદતિ ।

ભવત્યરોગો દ્યુતિમાન્બલરૂપગુણાન્વિતઃ ॥૧૧૪॥

જે શ્રદ્ધાભક્તિવાળો પુરુષ નિત્ય વહેલો ઉઠી પવિત્ર થઈને તથા ઇશ્વરમાં મન પરોવીને વાસુદેવનાં આ

સહસ્રનામનું કીર્તન કરે છે, તે પુષ્કળ યશ પામે છે; ભક્તિમાં પ્રાધાન્ય પામે છે; અચળ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે અને પરમોત્તમ કલ્યાણપદને પામે છે. વળી તે કશાથી અને કદી પણ ભય પામતો નથી; વીર્ય અને તેજ પામે છે તથા નિરોગી, કાન્તિવાન, બળવાન, રૂપવાન, સદ્-ગુણી અને સદાચારવાળો થાય છે. ૧૧૨-૧૧૪

રોગાર્તો મુચ્યતે રોગાદ્ વદ્ધો મુચ્યેત બંધનાત્ ।
ભયાન્મુચ્યેત ભીતસ્તુ મુચ્યેતાપન્ન આપદઃ ॥૧૧૫॥

રોગી રોગથી, બંધનવાળો બંધનથી અને ભય-ભીત મનુષ્ય ભયથી છૂટે છે તથા આપત્તિવાળો આપત્તિમાંથી મુક્ત થાય છે. ૧૧૫

દુર્ગાણ્યતિતરત્યાશુ પુરુષઃ પુરુષોત્તમમ્ ।
સ્તુવન્નામસહસ્રેણ નિત્યં ભક્તિસમન્વિતઃ ॥૧૧૬॥

જે પુરુષ શ્રદ્ધા-ભક્તિવાળો થઈને આ સહસ્રનામ-વડે નિત્ય પ્રતિ પુરુષોત્તમની સ્તુતિ કરે છે, તે સર્વ વિધેનો તરી બળ્ય છે. ૧૧૬

વાસુદેવાશ્રયો મર્ત્યો વાસુદેવપરાયણઃ ।
સર્વપાપવિશુદ્ધાત્મા યાતિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥૧૧૭॥

જે મનુષ્ય વાસુદેવનો આશ્રય કરે છે અને વાસુદેવ-પરાયણ થાય છે તે સર્વ પાપથી વિશુદ્ધ થઈને સનાતન બ્રહ્મને પામે છે. ૧૧૭

ન વાસુદેવભક્તાનામશુભં વિદ્યતે ક્વચિત્ ।
જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિભયં નૈવોપજાયતે ॥૧૧૮॥

શ્રી વાસુદેવના ભક્તનું કદી પણ અશુભ થતું નથી; તેમજ તેને જન્મ, મૃત્યુ, ઘડપણ અને વ્યાધિનો પણ ભય લાગતો નથી. ૧૧૮

इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

युज्येतात्मासुखक्षांति श्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः॥११९॥

જે મનુષ્ય શ્રદ્ધા અને ભક્તિયુક્ત થઈને આ સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે; તેને સુખ, સહનશીલતા, લક્ષ્મી, ધીરજ, સ્મૃતિ અને કીર્તિ પણ મળે છે. ૧૧૯

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥१२०॥

પુરુષોત્તમના પુણ્યશાળી ભક્તોને ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, લોભ કે અશુભ બુદ્ધિ ઉપજતાં નથી. ૧૨૦

द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ।

वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥१२१॥

ससुरासुरगंधर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।

जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥१२२॥

કેમકે સ્વર્ગ, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રોસહિત આકાશ, સર્વ દિશાઓ, પૃથ્વી, મહાસાગર—આ સર્વને મહાત્મા વાસુદેવનાજ પરાક્રમે ધારણ કરી રાખેલાં છે; તથા સુર, અસુર, ગંધર્વ, યક્ષ, સર્પ અને રાક્ષસોસહિત આ બધું સચરાચર જગત શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનેજ વશ વર્તે છે.

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।

वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥१२३॥

વળી ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, સત્ત્વ, તેજ, બળ, ધીરજ, ક્ષેત્ર (શરીર) અને ક્ષેત્રજ્ઞ, એ સર્વના આત્મા શ્રીવાસુદેવ છે; એમ વેદવેત્તાઓ કહે છે. ૧૨૩

सर्वागमानमाचारः प्रथमं परिकल्पते ।

आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरव्युतः ॥१२४॥

સર્વ શાસ્ત્રોમાં આચારને પ્રથમ માનેલો છે. કેમકે

આચારથી ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે; પણ એ ધર્મના સ્વામી અન્યુત પરમાત્મા છે. ૧૨૪

ઋષયઃ પિતરો દેવા મહાભૂતાનિ ધાતવઃ ।

જંગમાજંગમં ચેદં જગન્નારાયણોદ્ભવમ્ ॥૧૨૫॥

ઋષિઓ, પિતૃઓ, દેવતાઓ, પંચમહાભૂતો, ધાતુઓ અને સ્થાવર તથા જંગમ, એ બધું જગત શ્રીનારાયણથીજ ઉપજ્યું છે. ૧૨૫

યોગો જ્ઞાનં તથા સાંખ્યં વિદ્યાઃ શિલ્પાદિકર્મચ ।

વેદાઃ શાસ્ત્રાણિ વિજ્ઞાનમેતત્સર્વં જનાર્દનાત્ ॥૧૨૬॥

યોગ, જ્ઞાન તથા સાંખ્યશાસ્ત્રની વિદ્યાઓ, શિલ્પ આદિ કર્મો તથા વેદો, શાસ્ત્રો અને વિજ્ઞાન, એ પણ બધું જનાર્દન વિષ્ણુથીજ થયું છે. ૧૨૬

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।

ત્રીનલોકાન્વ્યાપ્ય ભૂતાત્માભુંક્તેવિશ્વભુગવ્યયઃ ॥

ભગવાન વિષ્ણુજ એક એવા મહાન અવ્યક્ત ભૂત-રૂપ છે કે જે જુદા જુદા અનેક ભૂતપદાર્થરૂપે થઈને ત્રણ લોકમાં વ્યાપી રહ્યા છે; અને સર્વ ભૂતોના અવિનાશી આત્મારૂપે આ વિશ્વને ભોગવી રહ્યા છે.

इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्गोप्सेद् कीर्तितम् ।

પઠેદ્ય હચ્છેત્પુરુષઃ શ્રેયઃ પ્રાપ્તું સુખાનિ ચ ॥૧૨૮॥

જે મનુષ્ય કહ્યાણુ અને સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય; તેણે વ્યાસ ભગવાનનાં કહેલાં આ શ્રી-વિષ્ણુનાં સહસ્ર નામનો પાઠ કરવો. ૧૨૮

विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्यहम् ।

મજંતિ યે પુષ્કરાક્ષં ન તે યાંતિ પરાભવમ્ ॥૧૨૯॥

કેમકે જેઓ એ વિશ્વપતિ, અજન્મા, જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરનારા, તથા કમળસમાન

નેત્રવાળા એવા શ્રીવિષ્ણુદેવને ભજે છે; તેઓ પરાજય પામતા નથી. ૧૨૯

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

પદ્મપત્રવિશાલાક્ષ પદ્મનાભસુરોત્તમ ।

મક્તાનામનુરક્તાનાં ત્રાતા ભવ જનાર્દન ॥૧૩૦॥

હે કમળપત્ર જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા ! હે નાભિમાં કમળવાળા ! હે દેવોમાં ઉત્તમ ! હે જનાર્દન ! આપ પ્રીતિવાળા ભક્તોનું રક્ષણ કરો. ૧૩૦

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

યો માં નામસહસ્રેણ સ્તોતુમિચ્છતિ પાંડવ ।

સોઽહમેકેન શ્લોકેન સ્તુત એવ ન સંશયઃ ॥૧૩૧॥

હે પાંડવ ! જે મારી સહસ્રનામત્રયે સ્તુતિ કરવા ઇચ્છે છે; તે મનુષ્ય જે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક એક શ્લોકથી પણ મારી સ્તુતિ કરે તો તેણે મારી સઘળી સ્તુતિ કરી છે એમાં સંશય નથી. ૧૩૧

(અંધકાર હવે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની વિશેષ સ્તુતિ તથા સ્તુતિનું વિશેષ માહાત્મ્ય આપે છે.)

નમોઽસ્ત્વનંતાય સહસ્રમૂર્તયે સહસ્રપાદાક્ષિ-
શિરોરુબાહવે । સહસ્રનામ્ને પુરુષાય શાશ્વતે સહસ્ર-
કોટિયુગધારિણે નમઃ ॥૧૩૨॥

અંતવિનાના, હજારો સ્વરૂપવાળા તથા હજારો ચરણ, આંખ, મસ્તક, સાથળ અને બાહુવાળા પર-
માત્માને નમસ્કાર હો. હજાર નામવાળા અને હજાર કોટિ યુગને ધારણ કરનારા એવા શાશ્વત પરમ પુરુષને નમસ્કાર હો. ૧૩૨

નમઃ કમલનાભાય નમસ્તે જલશાયિને ।

નમસ્તે કેશવાનંત વાસુદેવ નમોઽસ્તુ તે ॥૧૩૩॥

જેની નાભિમાં કમળ છે એવા ભગવાન વિષ્ણુને નમસ્કાર હો. જલમાં શયન કરનારા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનને નમસ્કાર હો. હે કેશવ ! હે અનંત ! આપને નમસ્કાર હો. હે વાસુદેવ ! આપને નમસ્કાર હો. ૧૩૩
વાસનાદ્વાસુદેવસ્ય વાસિતં ભુવનત્રયમ્ ।

સર્વભૂતનિવાસોઽસિ વાસુદેવ નમોઽસ્તુ તે ॥૧૩૪॥

જે વાસુદેવની વાસનાથી ત્રણે લોક વાસનાવાળા છે અને જે સર્વ પ્રાણીપદાર્થના નિવાસસ્થાનરૂપ છે; એવા હે વાસુદેવ ! આપને નમસ્કાર હો. ૧૩૪

નમો બ્રહ્મણ્યદેવાય ગોબ્રાહ્મણહિતાય ચ ।

જગદ્વિતાય કૃષ્ણાય ગોવિંદાય નમો નમઃ ॥૧૩૫॥

બ્રહ્મસ્વરૂપ અને ગોબ્રાહ્મણનું હિત કરનારા એવા દેવને નમસ્કાર હો. જગતનું હિત કરનારા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને નમસ્કાર હો. ગોવિંદસ્વરૂપને વારંવાર નમસ્કાર હો. ૧૩૫

આકાશાત્પતિતં તોયં યથા ગચ્છતિ સાગરમ્ ।

સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ ॥૧૩૬॥

જેમ આકાશમાંથી પૃથ્વીપર સર્વ સ્થળે પડેલું પાણી સમુદ્રમાં જાય છે; તેમ બધા દેવોને કરેલા નમસ્કાર ભગવાન કેશવ પ્રતિજ જાય છે. ૧૩૬

एष निष्कण्टकः पंथा यत्र संपूज्यते हरिः ।

कुपथं तं विजानीयाद्गोविंदरहितागमम् ॥૧૩૭॥

જેમાં શ્રીહરિનું ભજનપૂજન થાય છે એવો આ માર્ગ નિષ્કંટક છે; અને શ્રીહરિના ભજનપૂજન વિનાના માર્ગને કુમાર્ગ જાણવો. ૧૩૭

सर्ववेदेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलम् ।

तत्फलं समवाप्नोति स्तुत्वा देवं जनार्दनम् ॥૧૩૮॥

અધા વેદો જાણવાથી જે પુણ્ય થાય છે; અને સર્વ તીર્થયાત્રાથી જે ફળ મળે છે; તે સમગ્ર પ્રાણ દુષ્ટોનો નાશ કરનારા વિષ્ણુ ભગવાનની સ્તુતિ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક કરવાથી મળે છે. ૧૩૮

યો નરઃ પઠતે નિત્યં ત્રિકાલં કેશવાલયે ।

દ્વિકાલમેકકાલં વા ક્રૂરં સર્વં વ્યપોહતિ ॥૧૩૯॥

જે મનુષ્ય શ્રીહરિના મંદિરમાં નિત્ય ત્રણ વાર (પ્રભાત, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળ), જે વાર કે એક વાર પણ આ શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ કરે છે; તેનાં સર્વ પાપકર્મો નાશ પામે છે. ૧૩૯

દહ્યંતે સ્પિવસ્તસ્ય સામ્યૌ સર્વે સદા ગ્રહાઃ ।

વિલીયંતે ચ પાપાનિ સ્તવે હ્યાસ્મિન્ પ્રકીર્તિતે ॥૧૪૦॥

જે મનુષ્ય આ સ્તોત્રનો પાઠ ભાવભક્તિથી કરે છે, તેના શત્રુઓ બળી જાય છે; તેના ઉપર સર્વ ગ્રહો સદા શાન્ત રહે છે અને તેનાં સર્વ પાપ વિનાશ પામે છે. ૧૪૦

યેન ધ્યાતઃ શ્રુતો યેન યેનાયં પઠ્યતે સ્તવઃ ।

દત્તાનિ સર્વં દાનાનિ સુરાઃ સર્વે સમર્ચિતાઃ ॥૧૪૧॥

જેણે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક આ સ્તોત્રનું ધ્યાન કર્યું, શ્રવણ કર્યું કે પાઠ કર્યો; તેણે સર્વ દાન આપ્યાં અને સર્વ દેવોની રૂડે પ્રકારે પૂજા કરી એમ સમજવું. ૧૪૧

इह लोके परे वापि न भयं विद्यते क्वचित् ।

नाम्नां सहस्रं योषीते द्वादश्यां मम सन्निधौ ॥૧૪૨॥

शनैर्દહતિ પાપાનિ કલ્પકોટિશતાનિ ચ ।

अश्वत्थसन्निधौ पार्थ तुलसीसन्निधौ तथा ॥૧૪૩॥

પઠેન્ન મસહસ્રં તુ ગવાં કોટિફલં લભેત્ ।

शिवालये पठेन्नित्यं तुलसीवनसंस्थितः ॥૧૪૪॥

નરો મુર્તિમવાપ્નોતિ ચક્રપાણેર્વચો યથા ।

બ્રહ્મહત્યાદિકં ઘોરં સર્વપાપં વિનશ્યાતિ ॥૧૪૫॥

જે મનુષ્ય દરેક બારશને દિવસે મારી સમીપ આ સહસ્રનામનો પાઠ કરે, તેને આ લોક કે પરલોકમાં કોઈ પણ ઠેકાણે ભય રહેતો નથી, અને તેનાં કરોડો કલ્પનાં પાપ ધીમે ધીમે બળી જાય છે. હે અર્જુન! જે મનુષ્ય પીંપળાની પાસે કે તુલસીની પાસે બેસીને આ શ્રીવિષ્ણુસહસ્ર નામનો પાઠ કરે છે, તે કરોડ ગાયોના દાનનું ફળ પામે છે. વળી જે મનુષ્ય નિત્ય શિવાલયમાં અથવા તુલસીના વનમાં બેસીને નિત્ય શ્રીવિષ્ણુ સહસ્રનામનો પાઠ કરે છે તે મોક્ષને પામે છે; અને તેનાં બ્રહ્મહત્યાદિ ઘોર પાપ હોય તોપણ તે સર્વ નાશ પામે છે; એવું ચક્રધારી ભગવાનનું વચન છે. ૧૪૨-૪૫

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र संहितायां वैष्णवसिक्त्या-

मानुशासनिक पर्वणि दानधर्मे भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे

श्रीविष्णोर्दिव्यसहस्रनामस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्री विष्णुसहस्रनाम समाप्त

श्री भीष्मस्तवराज

सरलार्थ सहित

મગધ રાજાના પિતાનું લગ્ન

॥શ્રી ભીષ્મસ્તવરાજઃ॥

શ્રી ગણેશાય નમઃ । શ્રી ગોપાલકૃષ્ણાય નમઃ ।

જનમેજય ઉવાચ । જનમેજય કહે છે:—

શરત્તલ્પે શયાનસ્તુ ભારતાનાં પિતામહઃ ।

કથમુત્સૃષ્ટવાન્ દેહં કં ચ યોગમધારયત્ ॥૧॥

હે વૈશંપાયન! બાણશૈયામાં સૂતેલા ભરતકુળના રાજાઓના પિતામહ ભીષ્મે કેવી રીતે દેહ છોડ્યો અને તે સમયે તેમણે કયો યોગ ધારણ કર્યો? ૧

વૈશંપાયન ઉવાચ । વૈશંપાયન કહે છે:—

શૃણુષ્વાવહિતો રાજન્ શુચિર્ભૂત્વા સમાહિતઃ ।

ભીષ્મસ્ય કુરુશાર્દૂલ દેહોત્સર્ગ મહાત્મનઃ ॥૨॥

હે રાજન્! હે કુરુકુળમાં સિંહરૂપ! મહાત્મા ભીષ્મના દેહત્યાગની કથા તમે પવિત્ર અને સાવધ થઈને સાંભળો. ૨ નિવૃત્તમાત્રે ત્વયન ઉત્તરે વૈ દિવાકરે ।

સમાવેશયદાત્માનમાત્મન્યેવ સમાહિતઃ ॥૩॥

શુક્લપક્ષસ્ય ચાષ્ટમ્યાં માઘમાસસ્ય પાર્થિવ ।

પ્રાજાપત્યે ચ નક્ષત્રે મધ્યં પ્રાપ્તે દિવાકરે ॥૪॥

જ્યારે દક્ષિણાયનના સૂર્ય નિવૃત્ત થઈને ઉત્તરાયનના થયા અને માઘશુક્લ અષ્ટમીના દિવસે મધ્યાહ્ન સમયે સૂર્ય રોહિણી નક્ષત્રમાં હતો; ત્યારે ભીષ્મપિતામહે સાવધ

થઇને પોતાનો આત્મા પરમાત્મામાં જોડ્યો હતો—અર્થાત્
પરમાત્મામાં લીન થઇને દેહ તજ્યો હતો. ૩, ૪

વિકીર્ણાશુરિવાદિત્યો બીષ્મઃ શરશતૈશ્ચિતઃ ।

શુશુભે પરયા લક્ષ્મ્યા વૃત્તો બ્રાહ્મણસત્તમૈઃ ॥૫॥

તેજસ્વી કિરણો પ્રસારતો થકો સૂર્ય જેમ પરમ
શોભાથી શોભે; તેમ સેંકડો બાણથી વિંધાયલા અને
ઉત્તમ બ્રાહ્મણોથી વિંધાયલા એવા બીષ્મપિતામહ
ધણ શોભતા હતા. ૫

વ્યાસેન વેદવિદુષા નારદેન સુરર્ષિણા ।

દેવરાતેન વાત્સ્યેન તથા તેન સુમંતુના ॥૬॥

તથા જૈમિનિના ચૈવ પૈલેન ચ મહાત્મના ।

શાંડિલ્યદેવલાભ્યાં ચ મૈત્રેયેણ ચ ધીમતા ॥૭॥

અસિતેન વસિષ્ઠેન કૌશિકેન મહાત્મના ।

હારીતરોમશાભ્યાં ચ તથાત્રેગેણ ધીમતા ॥૮॥

બૃહસ્પતિશ્ચ શુક્રશ્ચ ચ્યવનશ્ચ મહામુનિઃ ।

સનત્કુમારકપિલો વાલ્મીકિસ્તુંબુરુઃ કુરુઃ ॥૯॥

મૌદ્ગલ્યો ભાર્ગવો રામસ્તૃણવિંદુર્મહામુનિઃ ।

પિપ્પલાદશ્ચ વાયુશ્ચ સંવર્તઃ પુલહઃ કચઃ ॥૧૦॥

કશ્યપશ્ચ પુલસ્ત્યશ્ચ ઋતુર્દક્ષઃ પરાશરઃ ।

મરીચિરંગિરાઃ કન્વો ગૌતમો ગાલવો મુનિઃ ॥

ઘૌમ્યો વિભાંડો માંડવ્યો ધૌમ્રઃ કૃષ્ણોઽનુભૌતિકઃ

ઉલ્લૂકઃ પરમો વિપ્રો માર્કંડેયો મહામુનિઃ ॥૧૨॥

ભાસ્કરઃ પૂરણઃ કૃષ્ણઃ સૂતઃ પરમધાર્મિકઃ ।

શૈબ્યેન યાજ્ઞવલ્ક્યેન શંખેન લિખિતેન ચ ॥૧૩॥

एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्माभिः ।

श्रद्धादमपुरस्कारैर्वृतश्चंद्र इव ग्रहैः ॥१४॥

તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો આ પ્રમાણે હતા:-વેદવેતા મહર્ષિ વ્યાસ, દેવર્ષિ નારદ, દેવરાત, વાત્સ્ય, સુમંતુ, જૈમિનિ, મહાત્મા પૈત્ર, શાંડિલ્ય, દેવલ, બુદ્ધિશાળી મૈત્રેય, અસિત, વસિષ્ઠ, મહાત્મા કૌશિક, હારિત, રોમશ, બુદ્ધિશાળી આત્રેય, બૃહસ્પતિ, શુક, મહામુનિ અ્યવન, સનત્કુમાર, કપિલ, વાલ્મીકિ, તુંબુરુ, કુરુ, મૌદગલ્ય, ભાર્ગવ પરશુરામ, મહામુનિ તૃણભિંદુ, પિપ્પલાદ, વાયુ, સંવર્ત, પુલહ, કચ, કશ્યપ, પુલસ્ત્ય, ક્રતુ, દક્ષ, પરાશર, મરીચિ, અંગિરા, કણ્વ, ગૌતમ, મુનિ ગાલવ, ધૌમ્ય, વિભાંડ, માંડવ્ય, ધૌમ્ન, કૃષ્ણમુનિ, અનુભૌતિક, ઉલૂક, પરમવિપ્ર મહામુનિ માર્કંડેય, ભાસ્કર, પૂરણ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, પરમધાર્મિક સૂત, રાજા શૈબ્ય, મુનિ યાજ્ઞવલ્ક્ય, શંખ અને લિખિત; આ સર્વ મહાભાગ્યશાળી ઋષિમુનિઓ તથા બીજા શ્રદ્ધા અને શમદમયુક્ત મહાત્માઓના સમૂહવડે વિંટાયલા ભીષ્મ પિતામહ, ગ્રહોવડે વિંટાયલો ચંદ્રશોભિતેમશોભતાહતા.

भीष्मस्तु पुरुषव्याघ्र कर्मणा मनसा गिरा ।

शरतल्पगतः कृष्णं प्रदध्यौ प्रांजलिः शुचिः ॥१५॥

પુરુષમાં વ્યાઘ્રરૂપ હે જનમેજય! બાણશય્યામાં સૂતેલા પવિત્ર ભીષ્મ પિતામહે હાથ જોડીને મન, કર્મ અને વાણીવડે શ્રીભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું. ૧૫

स्वरेण हृष्टपुष्टेन तुष्टाव मधुसूदनम् ।

योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्प्रभुम् ॥१६॥

कृतांजलिः शुचिर्भूत्वा वाग्विदांप्रवरः प्रभुः ।

भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥१७॥

પછી શાસ્ત્રવેતાઓમાં અતિ શ્રેષ્ઠ, સમર્થ અને પરમ ધર્માત્મા એવા ભીષ્મે પવિત્ર થઇ બે હાથ બેડીને દ્વિપુષ્ટ સ્વરવડે મધુસૂદન યોગેશ્વર, પદ્મનાભ, વ્યાપક, વિજયી અને જગત્પતિ એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સંતોષવામાટે તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૧૬, ૧૭

મીષ્મ ઉવાચ । ભીષ્મ ઓલ્યા:—

આરિરાધયિષુઃ કૃષ્ણં વાચં જિગદિષામ્યહમ્ ।

તયા વ્યાસસમાસિન્યા પ્રીયતાં પુરુષોત્તમઃ ॥૧૮॥

શ્રીકૃષ્ણનું આરાધન કરવાની ઇચ્છાવાળો હું મારી એવી વાણીવડે તેમની સ્તુતિ કરવા ઇચ્છું છું, કે જે સંક્ષેપમાં કહેનારી છતાં વિસ્તૃત ભાવાર્થવાળી વાણીથી પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૧૮

શુચિં શુચિપદં હંસં તત્પદં પરમેષ્ઠિનમ્ ।

મુક્ત્વા સર્વાત્મનાત્માનં તં પ્રપદ્યે પ્રજાપતિમ્ ॥૧૯॥

જે પરમાત્મા સર્વ પ્રકારે નિર્દોષ છે; જે પવિત્ર માર્ગ-દ્વારા પ્રાપ્ત થાય એવા છે; સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાંના તત્ પદના અર્થરૂપ છે; હિરણ્યગર્ભ રૂપ છે અને સર્વના આત્મારૂપ છે; તે પ્રજાપતિ પરમેશ્વરને હું ત્રણે શરીરનો ત્યાગ કરીને સર્વાત્મભાવથી શરણે જાઉં છું.

અનાદ્યં તત્પરં બ્રહ્મ ન દેવા નર્ષયો વિદુઃ ।

एकोऽयं भगवान् देवो धाता नारायणो हरिः ॥

આદિઅંતથી રહિત તે પરબ્રહ્મ કે જેને દેવો અને ઋષિઓ પણ સંપૂર્ણપણે જાણી શકતા નથી; તે આ એક ભગવાન નારાયણજ સર્વના દેવ, ધાતા અને હરિ કહેવાય છે. ૨૦

नारायणादृषिगणास्तथा सिद्धमहोरगाः ।

देवा देवर्षयश्चैव तं विदुः परमव्ययम् ॥२१॥

તે નારાયણથી જે જે ઋષિગણો, સિદ્ધો, મોટા સર્પો, દેવતાઓ અને દેવર્ષિઓ ઉત્પન્ન થયા છે; તેઓ પણ તેમને સર્વથી શ્રેષ્ઠ તથા અવિનાશી જાણે છે. ૨૧

देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।

यं न जानन्ति को ह्येषः कुतो वा भगवानिति ॥२२

હું તે પરમાત્માને શરણે જાઉં છું કે જેને દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો અને સર્પો પણ જાણતા નથી કે આ ભગવાન કોણ છે, કેવા છે, ક્યાંથી છે અને શાથી છે? ૨૨

यस्मिन्विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च ।

गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥२३॥

સૂત્રમાં જેમ મણિના સમૂહ પરોવાઈને રહે છે; તેમ જે ભૂતોના ઇશ્વરમાં સર્વ ગુણો, ભૂતો અને પ્રાણીઓ આદિ રહેલાં છે તથા પ્રવેશ કરે છે; તેને હું શરણે જાઉં છું.

यस्मिन्नित्ये तते तंतौ दृढे सगिव तिष्ठति ।

सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वांगे विश्वकर्मणि ॥२४॥

જેમ વિસ્તારવાળા દૃઢ તાંતણાને આધારે પુષ્પની માળા રહે છે; તેમ જે નિત્ય, સર્વવ્યાપક, દૃઢ અને વિશ્વના અંગભૂત એવા જગતકર્તામાં આ સત્ અને અસત્ વસ્તુથી ગુંથાયલું સમગ્ર વિશ્વ રહેલું છે; તે પરમાત્માને હું શરણે જાઉં છું. ૨૪

हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम् ।

सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलम् ॥२५॥

હજારો મસ્તકવાળા, હજારો ચરણ અને નેત્રવાળા, હજારો બાહુ અને મુકુટવાળા, હજારો ઉજ્જ્વળ મુખોવાળા તથા સર્વ પાપોને હરનારા એવા શ્રીહરિને હું શરણે જાઉં છું. ૨૫

પ્રાહુર્નારાયણં દેવં યં વિશ્વસ્ય પરાયણઃ ।

અણીયસામણીયાંસં સ્થવિષ્ઠં ચ સ્થવીયસામ્ ॥૨૬॥

ગરીયસાં ગરિષ્ઠં ચ શ્રેષ્ઠં ચ શ્રેયસામપિ ।

યં વાકેષ્વ-વાકેષુ નિષત્સૂપનિષત્સુ ચ ॥૨૭॥

ગૃણંતિ સર્વકર્માણં સત્યં સત્યેષુ સામસુ ।

ચતુર્ભિશ્ચતુરાત્માનં સત્ત્વસ્થં સાત્ત્વતાં પતિમ્ ॥૨૮॥

જે નારાયણદેવને વિશ્વનું પરમ નિવાસસ્થાન કહે છે; જે સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલથી પણ સ્થૂલ છે; જે મહાનથી પણ મહાન અને શ્રેષ્ઠથી પણ શ્રેષ્ઠ છે; જેમને કર્મને પ્રકાશ કરનારા મંત્રોમાં, મંત્રોના અર્થ-ભૂત બ્રાહ્મણગ્રંથોનાં કર્મોંગ દેવો ઇત્યાદિની ઓળખ કરાવનારાં વાક્યોમાં, તથા ઉપનિષદોમાં જેમને સર્વ કર્મ કરનારા કહે છે; સામવેદોમાં જેમને સત્યોના સત્ય-રૂપ કહે છે; જે વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રધુમ્ન અને અનિ-રુદ્ધ એમ ચારરૂપે-અર્થાત્ બ્રહ્મ, જીવ, મન અને અહં-કારરૂપે-રહેલા છે; જે સત્ત્વગુણમાં વ્યક્તરૂપે રહેલા છે; અને જેને ભક્તજનોના સ્વામી કહે છે; તેમને શરણે હું જાઉં છું. ૨૬-૨૮

યં દિવ્યૈર્દેવમર્ચતિ ગુહ્યૈઃ પરમનામભિઃ ।

યસ્મિન્નિત્યં તપસ્તપ્તં યદંગેષ્વનુતિષ્ઠતિ ।

સર્વાત્મા સર્વવિત્સર્વઃ સર્વગઃ સર્વભાવનઃ ॥૨૯॥

દિવ્ય, ગુહ્ય અને ઉત્તમ નામોવડે જે દેવનું સ્તવન-પૂજન કરાય છે; જેમને પ્રસન્ન કરવા માટે નિત્યપ્રિત કરાતું સાત્ત્વિક તપ જે દેવના અંગમાં સ્થિતિ કરી રહે છે; જે સર્વના આત્મા છે; જે સર્વ કોઈને સર્વ તરફથી જાણનારા છે; જે સર્વરૂપ છે; તથા જે સર્વત્ર ગતિ કરનારા અને સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા છે; તે દેવને હું શરણે જાઉં છું.

યં દેવં દેવ્યં દેવી વસુદેવાદજીજનત્ ।

ભૂમેશ્ચ બ્રહ્મણો ગુપ્ત્યૈ દીપ્તમમિમિવારણિઃ ॥૩૦॥

અરણી જેમ પ્રકાશિત અગ્નિને ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ દેવી દેવકીએ પૃથ્વી અને બ્રાહ્મણની રક્ષા માટે જે વાસુ-
દેવને ઉત્પન્ન કર્યા છે; તેમને હું શરણે જાઉં છું. ૩૦

યમનન્યો વ્યવત્તારીરાત્માનં વીતકલ્મષમ્ ।

દૃષ્ટ્વાઽઽનંત્યાય ગોવિંદં પश्यત્યાત્માનમાત્માનિ ॥૩૧॥

અનન્ય ભક્ત બીજી સર્વ આશાઓને તથા રાજસ-
તામસ આહારો અને વિચારોને તજનારો તથા માત્ર
અનંત મોક્ષનીજ ઈચ્છા અને પ્રયત્નવાળો થઈને નિર્દોષ
એવા જે ગોવિંદને પોતાના આત્મામાં અને પોતાને
તેમના આત્મામાં રહેલા જુએ છે; તે શ્રીગોવિંદ હરિને
હું શરણે જાઉં છું. ૩૧

અતિવાય્વિંદ્રકર્માણમતિસૂર્યામિતેજસમ્ ।

અતિબુદ્ધીંદ્રિયાત્માનં તં પ્રપદ્યે પ્રજાપતિમ્ ॥૩૨॥

જે દેવ વાયુ તથા ઈંદ્ર કરતાં પણ વધારે કર્મ કરે છે;
જે સૂર્ય અને અગ્નિથી અત્યંત તેજસ્વી છે; અને જે
બુદ્ધિ તથા ઈંદ્રિયોવડે જાણી શકાતા નથી; તે પ્રજાપતિને
હું શરણે જાઉં છું. ૩૨

પુરાણે પુરુષં પ્રોક્તં બ્રહ્મ પ્રોક્તં યુગાદિષુ ।

ક્ષયે સંકર્ષણં પ્રોક્તં તમુપાસ્યમુપાસ્મહે ॥૩૩॥

ભૂતકાળના કદપોને અંતે સર્વ પદાર્થો પોતામાં
રાખવાથી જેને પુરુષ કહ્યા છે; યુગના આદિકાળમાં
સર્વના સૃજનાર હોવાથી જેને બ્રહ્મા કહ્યા છે; અને
જગતના સંહારકાર્યને લીધે જેમને સંકર્ષણ કહેલા છે;
તે ઉપાસ્ય (ઉપાસના કરવા યોગ્ય) પરમાત્મદેવની અમે
(સર્વ ઉપાસકો) ઉપાસના કરીએ છીએ. ૩૩

યમેકં बहुधात्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ।

नान्यं भक्ताः क्रियावंतो यजन्ते सर्वकामदम् ॥૩૪॥

જે પોતે એક છતાં પોતાને અનેકરૂપે પ્રકટ કરે છે; જે અધોક્ષજ (અતીન્દ્રિય) છતાં જગતના કલ્યાણ માટે અવતરે છે અને જે ભક્તોની સર્વ કામના પૂરવાના સ્વભાવવાળા છે; એવા જે મહાન દેવને છોડીને તેના (સકામ કે નિષ્કામભાવે કર્મ કરનારા) જ્ઞાની ભક્તો બીજાનું યજનપૂજન કરતા નથી; તે પરમાત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ૩૪

यं प्राहुर्जगतः कोशं यस्मिन्सन्निहिताः प्रजाः ।

यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमे जलेशकुनयो यथा ॥૩૫॥

જેમને જગતના નિવાસસ્થાન કહે છે; જેમનાવિષે સર્વ પ્રજા રહેલી છે; અને જલાશયમાંથી જળપક્ષીઓ -જળકુકડીઓ બહાર નીકળી આવે તેમ જેની અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાંથી આ સર્વ લોકો બહાર આવે છે; તે પરમાત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ૩૫

ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतः परम् ।

अनादिमध्यपर्यंतं न देवा नर्षयो विदुः ॥૩૬॥

જે સત્યરૂપ છે; જે એકાક્ષર ઐકારના લક્ષ્યાર્થ એવા પરબ્રહ્મરૂપ છે; જે તત્, સત્ અને અસત્ એટલે કારણ તથા કાર્યથી પર છે; જે આદિ, મધ્ય અને અંતરહિત છે; તથા જે દેવને દેવો અને ઋષિઓ પણ સર્વાંશે ઓળખી શકતા નથી; તે પરમાત્માને અમે ઉપાસીએ છીએ. ૩૬

यं सुरासुरगंधर्वाः ससिद्धर्षिर्महोरगाः ।

प्रयता नित्यमर्चति परमं दुःखभेषजम् ।

अनादिनिधनं देवमात्मयानि सनातनम् ॥૩૭॥

આદિ અંતથી રહિત, સ્વયંભૂ, સનાતન અને સર્વ

દુઃખનો નાશ કરનારા એવા જે પરમાત્મદેવને દેવતાઓ, દૈત્યો, ગંધર્વો, સિદ્ધો, ઋષિઓ અને મહાસર્પો નિત્ય પ્રતિ સાવધાન થઈને પૂજે છે; તેને અમે આરાધીએ છીએ. ૩૭

अवितर्क्यमविज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् ।

यं वै विश्वस्य कर्तारं जगतस्तस्थुषां पतिम् ।

वदन्ति जगतोऽध्यक्षमक्षरं परमं पदम् ॥૩૮॥

તર્કવિતર્કથી બાણી શકાય નહિ એવા; જે પરમાત્માને હરિ, નારાયણ, સમર્થ, વિશ્વકર્તા, સ્થાવરજંગમના પતિ, જગતના અધ્યક્ષ, અવિનાશી અને પરમપદરૂપ કહે છે; તે પરમાત્માને અમે આરાધીએ છીએ. ૩૮

हिरण्यवर्णो यो गर्भो दितेर्दैत्यनिषूदनः ।

एकोद्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥૩૯॥

જે મહાન સૂર્યરૂપ નારાયણદેવ હિરણ્યવર્ણવાળા, અદિતિના પુત્ર દૈત્યનો નાશ કરનારા, અને એક છતાં બાર આદિત્યરૂપે જન્મેલા છે; તે સૂર્યના સૂર્યરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૩૯

शुक्ले देवान् पितॄन् कृष्णे तर्पयत्यमृतेन यः ।

यश्च राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः॥૪૦॥

સોમ(ચંદ્રમા)રૂપે જે પરમાત્મા શુક્લપક્ષમાં દેવતાઓને અને કૃષ્ણપક્ષમાં પિતૃઓને અમૃતવડે તૃપ્ત કરે છે, અને જે બ્રાહ્મણાદિ દ્વિજજાતિઓના રાજા છે; તે સોમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૪૦

महत्तमसः पारे पुरुषं ह्यतितेजसम् ।

यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥૪૧॥

મનુષ્ય જેમને મહામાયાથી તથા અજ્ઞાન અંધકારથી પર, અને અત્યંત તેજસ્વરૂપ પરમપુરુષ બાળુવાને લીધે મનવાણીકર્મવડે પવિત્ર આચારવિચારવાળો થઈને

જન્મમૃત્યુને તરી જાય છે; એવા અત્યંત જાણુવા યોગ્ય
પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૪૧

ऋग्यजुः सामाथर्वाणं दशार्धं हविरात्मकम् ।

યં સસતંતું તન્વંતિ તસ્મૈ યજ્ઞાત્મને નમઃ॥૪૨॥

જે પરમાત્મા ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથ-
ર્વવેદરૂપ છે; જે પાંચ હવિષરૂપ છે અને સસતંતુરૂપ જે
યજ્ઞનો યજ્ઞવેતાઓ વિસ્તાર કરે છે; તે યજ્ઞસ્વરૂપ
પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૪૨

यं बृहंतं बृहत् कथे यममौ यं महाध्वरे ।

યં વિપ્રસંઘા ગાયંતિ તસ્મૈ વેદાત્મને નમઃ॥૪૩॥

ઉકથ્ય નામના મોટા યજ્ઞમાં ઋગ્વેદ ભણનારાં વિપ્ર-
મંડળો જેમની બ્રહ્મરૂપે કીર્તિ ગાય છે અને અગ્નિચયન
નામના મોટા યજ્ઞમાં અધ્વર્યુ બ્રાહ્મણો અગ્નિરૂપે જેની
પવિત્ર કીર્તિ ગાય છે તે વેદાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું.

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च ।

હૂયતે ચ પુનર્દ્વાભ્યાં તસ્મૈ હોમાત્મને નમઃ॥૪૪॥

આશ્રાવય, અસ્તુ, શ્રૌષ્ટ એમ બે વાર ચાર ચાર અક્ષ-
રોવડે, યજ્ઞ એમ બે અક્ષરોવડે, યે યજામહે એવા પાંચ
અક્ષરોવડે, અને પ્રરીને વષટ્ એવા બે અક્ષરોવડે, એટલે
કુલ સત્તર અક્ષરોવડે જેમને બલિદાન આપવામાં આવે
છે; તે હોમરૂપી પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪૪

यः सुपर्णो यजुर्नाम छंदांगात्रस्त्रिवृच्छिराः ।

રથંતરં બૃહત્સામ તસ્મૈ સ્તોત્રાત્મને નમઃ ॥૪૫॥

યજુષ્ નામની જેમની સુંદર પાંખો છે; ગાયત્રી આદિ
છંદ જેમનાં અંગ છે; જેમનું મસ્તક ઋક્, યજુષ્ અને
સામવેદરૂપી ત્રણ રેખાવાળું છે અને રથંતર નામનું
બૃહત્સામ જેમનું પ્રીતિવાક્ય છે; તે સ્તોત્રાત્મારૂપ નારા-

યણુદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪૫

યઃ સહસ્રસમે સત્રે યજ્ઞે વિશ્વસૃજામૃષિઃ ।

હિરણ્યપક્ષઃ શકુનિસ્તસ્મૈ તાક્ષ્યાત્મને નમઃ ॥૪૬॥

બ્રહ્મા આદિક પ્રજાપતિઓના હજાર વર્ષની અવાધ-
વાળા મહાયજ્ઞમાં જે ઋષિ પ્રકટ થયા છે અને જે સુવ-
ર્ણની પાંખોવાળા પક્ષીરૂપ છે, તે ગરુડરૂપી તાક્ષ્યા-
ત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪૬

પદાંગસંધિપર્વાણં સ્વરવ્યંજનભૂષણમ્ ।

યમાહુશ્રાક્ષરં નિત્યં તસ્મૈ વાગાત્મને નમઃ ॥૪૭॥

શબ્દના સમૂહો જેનાં હાથ, પગ વગેરે અંગો છે;
સંધિઓ જેની આંગળીઓનાં પર્વ છે; સ્વર તથા વ્યં-
જન જેનાં આભૂષણો છે અને જેને નિત્ય અક્ષર કહે
છે; તે વાણીરૂપ દેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪૭

યજ્ઞાંગો યો વરાહો વૈ ભૂત્વા ગામુજ્જહાર હ ।

લોકત્રયહિતાર્થાય તસ્મૈ વીર્યાત્મને નમઃ ॥૪૮॥

જેમણે ત્રણ લોકના હિત અર્થે યજ્ઞાંગ એવા વરાહ-
નું રૂપ ધારણ કરીને પાણીમાંથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો;
તે પરાક્રમની મૂર્તિરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૪૮

યઃ શેતે યોગમાસ્થાય પર્યંકે નાગભૂષિતે ।

ફણાસહસ્રરચિતે તસ્મૈ નિદ્રાત્મને નમઃ ॥૪૯॥

યોગનિદ્રા ધારણ કરીને હજાર ફણાઓવાળા શેષ-
નાગરૂપી શય્યાપર જે પોઠે છે; તે યોગનિદ્રારૂપ પરમા-
ત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૪૯

યશ્ચિનોતિ સતાં સેતુમૃતેનામૃતયોનિના ।

ધર્માર્થં વ્યવહારાર્થં તસ્મૈ સત્યાત્મને નમઃ ॥૫૦॥

સત્પુરુષોના ધર્મ માટે તથા વ્યવહાર માટે જેમણે
અસાર સંસારસાગરને તરવાના અને સારભૂત અમૃતને

પામવાના સેતુરૂપે સત્યરૂપી દ્વાર થોજીને શમદમાદિ
અંગોરૂપે વિસ્તાર્યું છે; તે સત્યરૂપ પરમાત્માને નમ-
સ્કાર કરું છું. ૫૦

યં પુનર્ધર્મચરણાઃ પૃથગ્ધર્મફલૈષિણઃ ।

પૃથગ્ધર્મૈઃ સમર્ચતિ તસ્મૈ ધર્માત્મને નમઃ ॥૫૧॥

જુદા જુદા રૂળની ઇચ્છાથી જુદા જુદા ધર્મનું આચ-
રણ કરનારા મનુષ્યો તે તે જુદા જુદા ધર્મોવડે જેમની
રૂડે પ્રકારે છે પૂજા કરે છે તે સર્વ ધર્મોના આત્મારૂપ એવા
પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૫૧

યતઃ સર્વે પ્રસૂયંતે હ્યનંગાચૈવ દેહિનઃ ।

ઉન્માદઃ સર્વભૂતાનાં તસ્મૈ કામાત્મને નમઃ ॥૫૨॥

જે કામદેવરૂપ પરમાત્માથી સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન
થાય છે તથા જે સર્વ પ્રાણીઓના ઉન્માદરૂપ છે; તે
તે કામાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૫૨

યત્તદ્વક્તસ્થમવ્યક્તં વિચિન્વંતિ મહર્ષયઃ ।

ક્ષેત્રે ક્ષેત્રજ્ઞમાસીનં તસ્મૈ ક્ષેત્રાત્મને નમઃ ॥૫૩॥

જુદાં જુદાં નામો અને રૂપોવડે વ્યક્ત થયેલા જણાતા
જે પરમાત્માને મહર્ષિઓ તેમના વાસ્તવિક અવ્યક્ત
સ્વરૂપે શોધે છે; તે સર્વ દેહરૂપી ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે
રહેલા એવા ક્ષેત્રાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૫૩

યં ત્રિધાત્માનમાત્મસ્થં વૃતં ષોડશભિર્ગુણૈઃ ।

પ્રાહુઃ સપ્તદશં સાંખ્યાસ્તસ્મૈ સાંખ્યાત્મને નમઃ ॥૫૪॥

જાત્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં
ત્રિવિધ આત્માની પેઠે રહેલા જણાતા જે પરમાત્માને
સાંખ્યશાસ્ત્રવેત્તાઓ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય,
અગિયારમું મન તથા પાંચ ભૂતો, એવા સોળ વિકારોથી
વિંટાયેલા સત્તરમા વિશુદ્ધાત્મા કહે છે; તે સાંખ્યાત્માને

નમસ્કાર કરૂં છું. ૫૪

યં વિનિદ્રાજિતશ્વાસાઃ શાંતા દાંતા જિતેન્દ્રિયાઃ ।

જ્યોતિઃ પશ્યન્તિ યુંજાનાસ્તસ્મૈ યોગાત્મને નમઃ ૫૫

નિદ્રા અને પ્રાણને જીતનારા, તથા શાંત, દાંત, જિતેન્દ્રિય અને યોગાભ્યાસદ્વારા પરમાત્મામાં મનને જોડનારા યોગીઓ જે પરમાત્માની જ્યોતિને જુએ છે તે યોગાત્માને નમસ્કાર કરૂં છું. ૫૫

અપુણ્યપુણ્યો પરમે યં પુનર્ભવનિર્ભયાઃ ।

શાંતાઃ સંન્યાસિનો યાંતિ તસ્મૈ મોક્ષાત્મને નમઃ ॥

પાપ અને પુણ્યથી પર-એટલે કે નિર્લેપ થઇને પુનર્જન્મના ભયથી રહિત થયેલા એવા શાંત અંતઃ-કરણવાળા સંન્યાસીઓ જે પરમાત્મદેવને પામે છે; તે મોક્ષાત્માને નમસ્કાર કરૂં છું. ૫૬

યોઽસૌ યુગસહસ્રાંતે પ્રદીપાર્ચિર્વિમાવસુઃ ।

સંક્ષોભયતિ ભૂતાનિ તસ્મૈ ધોરાત્મને નમઃ ॥૫૭॥

હજાર યુગને અંતે પ્રલયસમયે જે પરમાત્મા પ્રજ્વલિત કિરણોવાળા સૂર્યરૂપે સર્વ ભૂતોને બહુજ બળ-ભાગે છે; તે ધોરાત્માને નમસ્કાર કરૂં છું. ૫૭

સંમક્ષ્ય સર્વભૂતાનિ કૃત્વા ચૈકાર્ણવં જગત્ ।

બાલઃ સ્વપિતિ યશ્ચૈકસ્તસ્મૈ માયાત્મને નમઃ ॥૫૮॥

જે પરમાત્મા સર્વ ભૂતોનું ભક્ષણકરીને તથા મહા-સાગર ફેલાવી તેમાં સમગ્ર જગતને ડુબાવી દઇને પછી એક બાળકનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને સૂવે છે; તે યોગમાયાના આત્મારૂપ શ્રીવિષ્ણુ પરમાત્માને નમસ્કાર કરૂં છું.

અજસ્ય નાભ્યાં સંભૂતં યસ્મિન્વિશ્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

પુષ્કરં પુષ્કરાક્ષસ્ય તસ્મૈ પદ્માત્મને નમઃ ॥૫૯॥

કમળસરખાં નેત્રવાળા અને જન્મમરણરહિત

વિષ્ણુભગવાનની નાભિમાંથી જે કમળ ઉત્પન્ન થયું છે અને જે કમળની અંદર આ સમગ્ર જગત રહેલું છે; તે પદ્માત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૫૯

સ સાશરસે ચૈવ પુરુષાયામિતાત્મને ।

ચતુઃસમુદ્રપર્યંકે યોગનિદ્રાત્મને નમઃ ॥૬૦॥

હજારો મસ્તકવાળા અને અપાર આત્માવાળા જે પરમપુરુષ આર સમુદ્રરૂપી શય્યામાં પોઢીને યોગનિદ્રા કરે છે; તે યોગનિદ્રાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૬૦

યસ્ય કેશેષુ જીમૂતા નદ્યઃ સર્વાંગસંધિષુ ।

કુક્ષૌ સમુદ્રાશ્ચત્વારસ્તસ્મૈ તોયાત્મને નમઃ ॥૬૧॥

જેમના કેશોમાં મેઘો રહ્યા છે; જેનાં સર્વ અંગોની સંધિઓમાં નદીઓ રહેલી છે અને જેના ઉદરમાં સર્વ સમુદ્રો રહેલા છે; એવા જળમય તોયાત્માને નમસ્કાર કરું છું.

યસ્માત્સર્વાઃ પ્રસૂયંતે સર્વપ્રલયવિક્રિયાઃ ।

યસ્મિંશ્ચૈવ પ્રલીયંતે તસ્મૈ હૈત્વાત્મને નમઃ ॥૬૨॥

જે હેતુથી અને જેમનાથી સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થી માંડીને પ્રલય સુધીની સર્વ વિક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થાય છે; તથા જે હેતુથી જેમનામાં એ બધું લય પામે છે; તે હેતુના આત્મારૂપ એવા શ્રીવિષ્ણુ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૬૨

યો નિષણ્ણો ભવેદ્રાત્રૌ દિવા ભવતિ ધિષ્ઠિતઃ ।

દૃષ્ટાનિષ્ટસ્ય ચ દ્રષ્ટા તસ્મૈ દ્રષ્ટ્રાત્મને નમઃ ॥૬૩॥

જે દેવ રાત્રે નિદ્રાવસ્થામાં પણ સાક્ષીરૂપે જાગ્રત રહે છે; તથા દિવસે પણ સાક્ષીરૂપે સર્વની સમીપ રહેતા થકા ઇષ્ટ અને અનિષ્ટના દ્રષ્ટા-એટલે કે જોવાવાળા છે; તે સર્વના દ્રષ્ટારૂપ શ્રીવિષ્ણુ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૬૩

અકુંઠં સર્વકાર્યેષુ ધર્મકાર્યાર્થમુદ્યતમ્ ।

વૈકુંઠસ્ય હિ તદ્રૂપં તસ્મૈ કાર્યાત્મને નમઃ ॥૬૪॥

જે સર્વ કાર્યોમાં કશાથી અટક્યા વિના પ્રવેશ કરે છે; જે ધર્મકાર્ય માટે તત્પર રહે છે અને જે વૈકુંઠસ્વરૂપ છે; તે કાર્યની સાક્ષાત્ ભૂતિરૂપ એવા કાર્યાત્માને-પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૬૪

વિભજ્ય પંચધાત્માનં વાયુભૂતઃ શરીરગઃ ।

યશ્ચેષ્ટયતિ ભૂતાનિ તસ્મૈ વાય્વાત્મને નમઃ ॥૬૫॥

જે પોતાના એક અંશવડે પાંચ મહાભૂતોરૂપે વિભાગ કરીને તથા તેમાંના એક વાયુમાંથી પાંચ પ્રાણરૂપે થઈને સર્વના શરીરમાં રહે છે, તથા સર્વ ભૂતપદાર્થોને ચેષ્ટા કરાવે છે; તે વાયુના આત્મારૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૬૫

બ્રહ્મવક્ત્રં ભુજા ક્ષત્રં કૃત્સ્ત્રમૂરૂદરં વિશઃ ।

પાદૌ યસ્યાશ્રિતાઃ શૂદ્રાસ્તસ્મૈ વર્ણાત્મને નમઃ ॥૬૬॥

બ્રાહ્મણો (બ્રહ્મવેત્તાઓ) જે વિરાટ ઈશ્વરના મુખરૂપ છે; ક્ષત્રિયો જેમના હાથરૂપ છે; વૈશ્યો જેમની સાથળો અને ઉદરરૂપ છે તથા શૂદ્રો જેના ચરણરૂપ છે તે સર્વ વર્ણોના આત્મારૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૬૬

યુગેષ્વાવર્તમાનેષુ માસત્વયનહાયનૈઃ ।

સર્ગપ્રલયયોઃ કર્તા તસ્મૈ કાલાત્મને નમઃ ॥૬૭॥

અનુક્રમે બદલાતા સત્ય આદિ યુગોમાં માસ, ઋતુ, અયન અને વર્ષો, એવા વિભાગવડે જે ઉત્પત્તિ અને પ્રલય કરે છે; તે સર્વના કર્તા તથા કાળરૂપ એવા પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૬૭

યસ્યામિરાસ્યં દ્યૌર્મૂર્ધા સ્વં નાભિશ્ચરણૌ ક્ષિતિઃ ।

સૂર્યશ્ચક્ષુર્દિશઃ શ્રોત્રે તસ્મૈ લોકાત્મને નમઃ ॥૬૮॥

અગ્નિ જેમનું મુખ છે; સ્વર્ગ જેમનું મસ્તક છે; આકાશ જેમની નાભિ છે; પૃથ્વી જેમનાં ચરણો છે; સૂર્યચંદ્ર જેમની આંખો છે; દિશાઓ જેમના કાન છે; એવા ત્રણે લોકના આત્મારૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૬૮

પરઃ કાલાત્ પરો યજ્ઞાત્પરાત્પરત્તરો હિ યઃ ।

અનાદિરાદિર્વિશ્વસ્ય તસ્મૈ વિશ્વાત્મને નમઃ ॥૬૯॥

જે ત્રણે કાળથી પર છે; યજ્ઞથી પર છે; અને સર્વથી પર એવા હિરણ્યગર્ભથી પણ જે પર, ઉત્પત્તિરહિત અને વિશ્વના આદિરૂપ છે તે વિશ્વાત્માને નમસ્કાર કરું છું.

વિષયે વર્તમાનો યસ્તં વૈશેષિકનિર્ગુણૈઃ ।

પ્રાહુર્વિષયગોષ્ઠારં તસ્મૈ ગોષ્ઠાત્મને નમઃ ॥૭૦॥

જે શબ્દ આદિ સર્વ વિષયોમાં સમાનરૂપે રહેલા હોવાથી તેના પ્રત્યે રાગદ્વેષાદિ વિશેષ ગુણોથી રહિત છે; અને તે છતાં જેમને વિષયોના ગોષ્ઠા (રક્ષક) પણ કહ્યા છે; તે સર્વના રક્ષકાત્મા એવા પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું.

અન્નપાનેંધનમયો રસપ્રાણવિવર્ધનઃ ।

યો ધારયતિ ભૂતાનિ તસ્મૈ પ્રાણાત્મને નમઃ ॥૭૧॥

જે અન્ન, પાન અને કાષ્ઠમય છે; જે રસ તથા પ્રાણની વૃદ્ધિ કરનારા છે અને જે સર્વ ભૂતોને ધારણ કરનારા છે; તે પ્રાણાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૭૧

પિંગેક્ષણમટં યસ્ય રૂપં દંષ્ટ્રાનસ્વાયુધમ્ ।

દાનવેંદ્રાંતકરણં તસ્મૈ દૃષ્ટાત્મને નમઃ ॥૭૨॥

જેમનું સ્વરૂપ પિંગળી આંખોવાળું, કેશવાળી-વાળું, દાઢ અને નખરૂપી આયુધવાળું અને દાનવના રાજા હિરણ્યકશિપુનો નાશ કરનાર હતું; તે ગર્વભૂતિ શ્રીનરસિંહ ભગવાનને નમસ્કાર કરું છું. ૭૨

રસાતલગતઃ શ્રીમાનનંતો ભગવાન્વિભુઃ ।

જગદ્ધારયતે કૃત્સ્નં તસ્મૈ વીર્યાત્મને નમઃ ॥૭૩॥

રસાતળમાં રહેલા, શ્રીમાન, દિશા અને કાળાદિક-
થી અંતરહિત અને સર્વ દેશકાળાદિકમાં વ્યાપક એવા
જે શેષ ભગવાન સર્વ જગતને ધારણ કરે છે; તે વીર્યની
સાક્ષાત્ ભૂતિસ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૭૩

યો મોહયતિ ભૂતાનિ સ્નેહપાશાનુબંધનૈઃ ।

સર્ગસ્ય રક્ષણાર્થાય તસ્મૈ મોહાત્મને નમઃ ॥૭૪॥

સૃષ્ટિની રક્ષા કરવા માટે જે પરમાત્મદેવ સ્નેહરૂપ
પાશનાં બંધનોથી પ્રાણીઓને મોહિત કરે છે; તે મોહા-
ત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૭૪

ભૂતલાતલમધ્યસ્થો હત્વા તુ મધુકૈટભૌ ।

ઉદ્ધૃતા યેન વૈ વેદાસ્તસ્મૈ મત્સ્યાત્મને નમઃ ॥૭૫॥

જે પરમાત્માએ ભૂતળ અને અતળની મધ્યમાં રહી
મધુ અને કૈટભ નામના દૈત્યોનો નાશ કરીને વેદોનો ઉદ્ધાર
કર્યો હતો; તે મત્સ્યરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું.

સસાગરવનાં વિભ્રત્સપ્તદ્વીપાં વસુંધરામ્ ।

યો ધારયતિ પૃથ્વેન તસ્મૈ કૂર્માત્મને નમઃ ॥૭૬॥

જે પોતાની પીઠ ઉપર સમુદ્રો અને વનોસહિત સાત
દ્વીપવાળી પૃથ્વીને ધારણ કરે છે; તે કૂર્મરૂપ (કાચબારૂપ)
પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૭૬

एकार्णवे हि ममां गां वाराहं रूपमास्थितः ।

उद्धार महीं योऽसौ तस्मै क्रोडात्मने नमः ॥७७॥

જેમણે વરાહરૂપે થઈને એકાકાર થયેલા મહાસાગ-
રમાં ડૂબી ગયેલી પૃથ્વીને બહાર કાઢી હતી તે વરાહરૂપ
પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૭૭

નારસિંહં વપુઃ કૃત્વા યસૈલોક્યમયંકરમ્ ।

હિરણ્યકશિપું જન્મે તસ્મૈ સિંહાત્મને નમઃ ॥૭૮॥

જેમણે ત્રણે લોકને ભય આપનારું એવું નરસિંહ સ્વરૂપ ધારણ કરીને હિરણ્યકશિપુનો નાશ કર્યો હતો; તે નરસિંહસ્વરૂપને નમસ્કાર કરું છું. ૭૮

વામનં રૂપમાસ્થાય બલિં સંયમ્ય માયયા ।

દમે ક્રાંતાસ્રયો લોકાસ્તસ્મૈ ક્રાંતાત્મને નમઃ ॥૭૯॥

જેમણે વામનનું રૂપ ધારણ કરી માયાવડે બલિ-રાજને વશ કરીને ત્રણે લોકને ત્રણ પગલાંથી ભરી લીધા હતા; તે ત્રણ ચરણથી ત્રણ લોકને ભરનારા ક્રાંતાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૭૯

જમદગ્નિસુતો ભૂત્વા રામઃ પરશુધ્રુગ્વિભુઃ ।

સહસ્રાર્જુનહંતૈવ તસ્મૈ ઉગ્રાત્મને નમઃ ॥૮૦॥

જે પરમાત્માએ જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામરૂપે થઈ હાથમાં ૫૨શી ધારણ કરીને સહસ્રાર્જુન રાજનો નાશ કર્યો હતો; તે ઉગ્રમૂર્તિરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું.

રામો દાશરથિર્ભૂત્વા પૌલસ્ત્યકુલનંદનમ્ ।

જઘાન રાવણં સંરુચ્યે તસ્મૈ ક્ષત્રાત્મને નમઃ ॥૮૧॥

જેમણે દશરથના પુત્ર શ્રીરામચંદ્રરૂપે થઈને પુલસ્ત્ય-કુળમાં જન્મેલા રાવણનો યુદ્ધમાં કુળસહિત નાશ કર્યો હતો; તે ક્ષત્રિયરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૮૧

વસુદેવસુતઃ શ્રીમાન્વાસુદેવો જગત્પતિઃ ।

જહાર વસુધામારં તસ્મૈ કૃષ્ણાત્મને નમઃ ॥૮૨॥

જગત્પતિ એવા શ્રીમાન વાસુદેવ વસુદેવના પુત્ર થઈ પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો હતો; તે શ્રીકૃષ્ણરૂપ થનારા પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૮૨

બુદ્ધરૂપં સમાસ્થાય સર્વરૂપપરાયણઃ ।

મોહયન્સર્વભૂતાનિ તસ્મૈ મોહાત્મને નમઃ ॥૮૩॥

સર્વ રૂપપરાયણ એવા જે પરમાત્માએ બુદ્ધનું રૂપ
ધારણ કરીને સર્વ પ્રાણીઓને મોહિત કર્યા હતાં તે
મોહાત્મા બુદ્ધ ભગવાનને નમસ્કાર કરે છું. ૮૩

હાનિષ્યતિ કલેરંતે મ્લેચ્છાંસ્તુરગવાનઃ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય તસ્મૈ કલ્કયાત્મને નમઃ ॥૮૪॥

ધર્મની સ્થાપના માટે કલિયુગને અંતે ઘોડા ઉપર
ચઢીને જે અધર્મીઓનો નાશ કરશે તે કલિકરૂપ ભગ-
વાનને નમસ્કાર કરે છું. ૮૪

આત્મજ્ઞાનમિદં જ્ઞાનં જ્ઞાત્વા પંચસ્વવસ્થિતમ્ ।

યં જ્ઞાનેનાધિગચ્છંતિ તસ્મૈ જ્ઞાનાત્મને નમઃ ॥૮૫॥

આ પંચભૂતમય શરીરમાં રહેલો જીવ આ આત્મ-
જ્ઞાનને જાણીને જે પરમાત્મદેવને એ જ્ઞાનના અધિષ્ઠાતા
જાણે છે; તે જ્ઞાનાત્માને નમસ્કાર કરે છું. ૮૫

અપ્રમેયશરીરાય સર્વતો બુદ્ધિચક્ષુષે ।

અપારપરિમેયાય તસ્મૈ દિવ્યાત્મને નમઃ ॥૮૬॥

જેમનું શરીર માપરહિત છે; જેમની બુદ્ધિ તથા
નેત્ર સર્વ તરફ છે તથા જે અપાર અને અવિનાશી છે
તે દિવ્ય પરમાત્માને નમસ્કાર કરે છું. ૮૬

જટિને દંડિને નિત્યં લંબોદરશરીરિણે ।

કમંડલુનિષંગાય તસ્મૈ બ્રહ્માત્મને નમઃ ॥૮૭॥

જે જટાધારી, દંડધારી, નિત્ય, લંબોદર શરીરવાળા
તથા કમંડલુરૂપી ભાથાવાળા (અથવા હથિયારવાળા)
છે—અર્થાત્ કમંડલુમાંના પાણીવડે જેમણે અસુરોનો
નાશ કર્યો હતો; તે બ્રહ્મમૂર્તિને નમસ્કાર કરે છું. ૮૭

શૂલિને ત્રિદશેશાય ત્ર્યંબકાય મહાત્મને ।

મસ્મદિગ્ધોર્ધ્વલિંગાય તસ્મૈ રુદ્રાત્મને નમઃ ॥૮૮॥

ત્રિશૂલને ધારણ કરનારા, દેવતાઓના ઈશ્વર, ત્રણ નેત્રવાળા, ભસ્મ ચોળેલા શરીરવાળા અને ઊર્ધ્વ ચિહ્નવાળા એવા મહાન રુદ્રસ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૮૮

ચંદ્રાર્ધકૃતશીર્ષાય વ્યાલજ્ઞોપવીતિને ।

પિનાકશૂલહસ્તાય તસ્મૈ ઉગ્રાત્મને નમઃ ॥૮૯॥

લલાટમાં અર્ધચંદ્રને ધારણ કરનારા, સર્પરૂપ જનો-ઈવાળા તથા પિનાક નામના ધનુષને અને ત્રિશૂળને હાથમાં રાખનારા એવા ઉગ્રાત્મા ભગવાન સદાશિવને નમસ્કાર કરું છું. ૮૯

સર્વભૂતાત્મભૂતાય ભૂતાદિનિધનાય ચ ।

અક્રોધદ્રોહમોહાય તસ્મૈ શાંતાત્મને નમઃ ॥૯૦॥

સર્વ ભૂતોના આત્મારૂપ, પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને નાશરૂપ, તથા ક્રોધ દ્રોહ અને મોહથી રહિત, એવા તે શાંતાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૯૦

યસ્મિન્ સર્વે યતઃ સર્વે યઃ સર્વે સર્વતશ્ચ યઃ ।

યશ્ચ સર્વમયો દેવસ્તસ્મૈ સર્વાત્મને નમઃ ॥૯૧॥

જેને વિષે સર્વ જગત છે; જેનાથી સર્વ જગત ઉત્પન્ન થાય છે; જે સર્વરૂપ છે અને જે દેવ સર્વત્ર વ્યાપક છે તથા સર્વ જગતરૂપ છે; તે સર્વના આત્મારૂપ સર્વાત્માને નમસ્કાર કરું છું. ૯૧

વિશ્વકર્મન્નમસ્તેઽસ્તુ વિશ્વાત્મા વિશ્વસંભવઃ ।

અપવર્ગસ્થભૂતાનાં પંચાનાં પરતઃ સ્થિતઃ ॥૯૨॥

આપ વિશ્વના આત્મા છો; વિશ્વના કારણ અને અધિષ્ઠાન છો તથા હે નિત્યમુક્ત! આપ આ પંચમહા-

ભૂતોની અંદર પણ રહેલા છે; અને તેનાથી પર મોક્ષ-
ધામરૂપે પણ રહેલા છે; એવા હે મહાન વિશ્વકર્મા !
આપને નમસ્કાર હો.૯૨

નમસ્તે ત્રિષુ લોકેષુ નમસ્તે પરતસ્ત્રિષુ ।

નમસ્તે ત્રિષુ સર્વેષુ ત્વં હિ સર્વમયો નિધિઃ ॥૧૩॥

આપને ત્રણે લોકમાં રહેલા ત્રિલોકાત્માને નમસ્કાર
હો. આપ ત્રણે લોકથી પર એવા પરમાત્માને નમસ્કાર
હો. સર્વ કાળમાં, સર્વ દેશમાં અને સર્વ કારણમાં રહે-
લા એવા આપ સર્વાત્માને નમસ્કાર હો; અને સર્વરૂપે
થવા છતાં સર્વથી પર એવા અનંત અપાર મોક્ષસ્વરૂપે
પણ રહ્યા છે; માટે આપ સર્વમય અને સર્વના ભંડાર-
રૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર હો.૯૩

નમસ્તે ભગવન્વિષ્ણો લોકાનાં પ્રભવાપ્યય ।

ત્વં હિ કર્તા હૃષીકેશ સંહર્તા ચાપરાજિતઃ ॥૧૪॥

હે ભગવન્! હે ત્રિણે! હે લોકોની ઉત્પત્તિ તથા
નાશ કરનારા! આપને નમસ્કાર હો. હે હૃષીકેશ! આપ
કશાથી પરાજય ન પામે એવા આ જગતના સર્વ-
શક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ કર્તા તથા સંહાર કરનારા છો.૯૪

તેન પશ્યામિ ભગવન્ દિવ્યેષુ ત્રિષુ વર્ત્મસુ ।

તત્ત્વ પશ્યામિ તત્ત્વેન યત્તે રૂપં સનાતનમ્ ॥૧૫॥

હે ભગવાન્! ત્રણે કાળના અને ત્રણે લોકના દિવ્ય
માર્ગોમાં આપના એ અનંત અપાર સનાતન સ્વરૂપને
હું તત્ત્વથી રહેલું જોઉં છું. ૯૫

દિવં તે શિરસા વ્યાપ્તં પદ્મચાં દેવી વસુંધરા ।

વિક્રમેણ ત્રયો લોકાઃ પુરુષોઽસિ સનાતનઃ ॥૧૬॥

આપના મસ્તકવડે આકાશ છવાઈ રહેલું છે; આપના
પવિત્ર ચરણોવડે પૃથ્વીદેવી વ્યાપી રહેલી છે અને

આપના પરાક્રમવડે આ ત્રણે લોકો બ્યાપી રહેલા છે; માટે આપ (અપાર મહિમાવાળા) સનાતન પુરુષ છો. ૯૬

दिशो भुजा रविश्चक्षुर्वीर्यं शुक्रः प्रजापतिः ।

સસ માર્ગાં નિરુદ્ધાસ્તે વાયોરમિતતેજસઃ॥૯૭॥

અપાર તેજવાળા અને વાયુરૂપ એવા જે આપ તેની ભુજાએ દિશાઓ છે; નેત્રરૂપે સૂર્ય છે; વીર્યરૂપે શુક્ર અને પ્રજાપતિ છે અને ઉપરનાં સાત છિદ્રો (ખે આંખ, ખે કાન, નાકનાં ખે દ્વારા અને મુખ) આપથી રૂંધાયેલાં છે.

अतसीपुष्पसंकाशं पीतकौशेयवाससम् ।

ये नमस्यन्ति गोविंदं न तेषां विद्यते भयम् ॥९८॥

અતસીના પુષ્પ જેવા ધનશ્યામ અને રેશમી પીતાંબર ધારણ કરનારા એવા આપ ગોવિંદને જેઓ નમસ્કાર કરે છે; તેઓને કશો ભય નથી. ૯૮

नमो नरकसंत्रासरक्षामंडलकारिणे ।

संसारनिम्नगावर्ततरिकाष्ठाय विष्णवे ॥९९॥

નરકના મહાત્રાસથી બચાવવા માટે ઋષિમુનિઓનું રક્ષામંડળ કરનારા, તથા સંસારરૂપી નદીની ધુમરીઓમાં પ્રસાદ રહેલા કોટયવધિ માનવોમાંથી જે કોઈ બચવા ઇચ્છે તેને માટે સદાકાળ હોડીરૂપે હાજર રહેનારા, એવા આપ ભગવાન વિષ્ણુને નમસ્કાર કરું છું.

नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

जगद्धिताय कृष्णाय गोविंदाय नमो नमः ॥१००॥

બ્રહ્મવેત્તાઓના દેવસ્વરૂપ, ગાય અને બ્રાહ્મણનું હિત કરનારા, સમગ્ર જગતનું હિત કરનારા અને પૃથ્વીના રક્ષક એવા ગોવિંદ શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૦

પ્રાણકાંતારપાથેયં સંસારોચ્છેદભેષજમ્ ।

દુઃસ્વશોકપરિત્રાણં હરિરિત્યક્ષરદ્વયમ્ ॥૧૦૧॥

‘હરિ’ એવા બે અક્ષર, સંસારરૂપી વિશાળ વનમાં પ્રાણીભાટે ભાથારૂપ છે; સંસારનો નાશ કરવામાં ઔષધરૂપ છે; અને દુઃખ તથા શોકમાંથી પરિત્રાણ કરનારા છે.

યથા વિષ્ણુમયં સત્યં યથા વિષ્ણુમયં જગત્ ।

યથા વિષ્ણુમયં સર્વં પાપં નાશયતે તથા ॥૧૦૨॥

સત્ય જેમ વિષ્ણુમય છે; જગત જેમ વિષ્ણુમય છે અને સર્વ કાંઈ જેમ વિષ્ણુમય છે; તેમ એ ભગવાન વિષ્ણુ સર્વ પાપનો નાશ કરનાર પણ અવશ્ય છે. ૧૦૨

ત્વાં પ્રપન્નાય ભક્તાય ગતિમિષ્ટાં જિગીષ્વે ।

યચ્છ્રેયઃ પુંડરીકાક્ષ તદ્વચાસ્ય સુરેશ્વર ॥૧૦૩॥

હે કમલનેત્ર ! આપને શરણે આવેલા અને ઇષ્ટગતિની ઇચ્છાવાળા એવા મુજ આપના ભક્તનું જેમાં શ્રેય હોય તે હે સુરેશ્વર ! ધ્યાનમાં લેજો. ૧૦૩

इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः ।

वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥૧૦૪॥

આ પ્રમાણે વિદ્યા તથા તપના કારણભૂત, સ્વયંભૂ અને સર્વવ્યાપક એવા જે વિષ્ણુદેવની સ્તુતિ કરીને મેં વાણીરૂપી યજ્ઞથી તેમની પૂજા કરી; તે જનાર્દન (સાધુ-જનોના શત્રુઓનો-પાપીજનોનો નાશ કરનારા) એવા વિષ્ણુભગવાન મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૧૦૪

नारायण परं ब्रह्म नारायण परं तपः ।

नारायण परं चेदं सर्वं नारायणात्मकम् ॥૧૦૫॥

આપ નારાયણજ પરબ્રહ્મરૂપ છો; આપ નારાયણજ તપરૂપ છો; આપ નારાયણજ આ જગતરૂપ છો; અને હે નારાયણ ! આ સર્વ જે કાંઈ છે તે પણ નારાયણાત્મક

એવું આપ નારાયણનું રૂપ છે. ૧૦૫

વૈશંપયન ઉવાચ । વૈશંપાયન કહે છે:—

एतावदुक्तवा वचनं भीष्मस्त्वादृतमानसः ।

નમ હત્યેવ કૃષ્ણાય પ્રણામમકરોત્તદા ॥૧૦૬॥

શ્રીનારાયણદેવ પ્રત્યે ઉપર જણાવ્યું એવું અત્યંત આદરવાળું જેમનું મન છે; એવા મહાન ભક્તરાજ ભીષ્મપિતામહે એ પ્રમાણે પરમાત્માની સ્તુતિ કરીને પછી તેજ સમયે શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ “શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું” એમ કહીને પ્રણામ કર્યા. ૧૦૬

अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः ।

ત્રૈલોક્યદર્શને જ્ઞાનં દિવ્યં દત્વા યયૌ હરિઃ ॥૧૦૭

શ્રીમાધવ હરિ ભગવાન, યોગદ્વારા ભીષ્મની ભક્તિને જાણીને તેમની પાસે પધાર્યા; અને તેમને ત્રણે લોકનું દર્શન કરાવનાર એવું દિવ્ય જ્ઞાન આપીને પાછા પોતાની યોગશય્યામાં પધાર્યા. ૧૦૭

तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः ।

ભીષ્મં વાગિમર્વાષ્પકંઠાસ્તમાનર્ચુર્મહામતિમ્ ॥૧૦૮

ઉપર પ્રમાણે મહાભક્ત એવા શ્રી ભીષ્મપિતામહે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું સ્તવન, ધ્યાન અને પ્રણામ કર્યા પછી બોલતા બંધ થયા; ત્યારે તેમની પાસે બેઠેલા બ્રહ્મવાદીઓ ગળગળા કંઠવાળી ગદ્ગદ વાણીવડે મહાબુદ્ધિમાન એવા ભીષ્મપિતામહેની સ્તુતિ કરવા મંડ્યા.

ते स्तुवंतश्च विप्राय्याः केशवं पुरुषोत्तमम् ।

ભીષ્મં ચ સનકૈઃ સર્વે પ્રશશંસુઃ પુનઃ પુનઃ ॥૧૦૯॥

વળી કેશવ એવા શ્રીપુરુષોત્તમની સ્તુતિ કરનારા તે સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ધીમા શબ્દે ભીષ્મની વારંવાર પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૦૯

યં યોગિનઃ પ્રાણવિયોગકાલે યત્નેન ચિત્તે વિનિ-
વેશયન્તિ । સાક્ષાત્પુરસ્તાદ્ધરિમીક્ષમાણઃ પ્રાણા-
ઞ્ઘૌ પ્રાપ્તકાલો હિ ભીષ્મઃ ॥૧૧૦॥

યોગીઓ પણ પ્રાણ છૂટતી વેળાએ જેને યત્નથી
પોતાના ચિત્તમાં ધારણ કરે છે તે શ્રીહરિનાં સાક્ષાત્ દર્શન
કરતાં કરતાં દેહાંતકાળે ભીષ્મપિતામહે પ્રાણ છોડ્યા.

શુક્લપક્ષે દિવા ભૂમૌ ગંગાયાં ચોત્તરાયણે ।

ધન્યાસ્તાત મરિયંતિ હૃદયસ્થે જનાર્દને ॥૧૧૧॥

હે તાત ! શુક્લપક્ષમાં, દિવસે, ગંગાની પવિત્ર ભૂમિ-
માં ને ઉત્તરાયણના સૂર્યમાં જે જનાર્દનને હૃદયમાં
ધારણ કરીને મરે છે, તેમને ધન્ય છે. ૧૧૧

વિદિત્વા ભક્તિયોગં તુ ભીષ્મસ્ય પુરુષોત્તમઃ ।

સહસોત્થાય સંતુષ્ટો યાનમેવાભ્યપદ્યત ॥૧૧૨॥

પછી પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ યોગબળવડે ભીષ્મનો
ભક્તિયોગ જાણતાંજ પ્રસન્ન થયા અને એકાએક ઉભા
થઈ રથમાં બેસીને તેમના તરફ ગયા. ૧૧૨

કેશવઃ સાત્યકિશ્રૈવ રથેનૈકેન જગ્મતુઃ ।

અપરેણ મહાત્માનૌ યુધિષ્ઠિરધનંજયૌ ॥૧૧૩॥

શ્રી કેશવ તથા સાત્યકી એક રથમાં બેસીને
ગયા; તથા મહાત્મા યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન બીજા રથમાં
બેસીને ગયા. ૧૧૩

ભીમસેનો યમૌ ચોમૌ રથમેકં સમાસ્થિતાઃ ।

કૃપો યુયુત્સુઃ સૂતશ્ચ સંજયશ્ચાપરં રથમ્ ॥૧૧૪॥

ભીમસેન, સહદેવ અને નકુલ બીજા એક રથમાં
બેઠા; તથા કૃપાચાર્ય, યુયુત્સુ, સૂત અને સંજય બીજા
એક રથમાં બેઠા. ૧૧૪

તે રથૈર્નગરાકારૈઃ પ્રયતાઃ પુરુષર્ષભાઃ ।

નેમિઘોષેણ મહતા કંપયંતો વસુંધરામ્ ॥૧૧૫॥

આ રીતે તે વીરપુરુષો નગરના આકારના મોટા રથોમાં બેસીને પૈડાંના મોટા ગડગડાટથી પૃથ્વીને કંપાવતા થકા ત્યાંથી વિદાય થયા. ૧૧૫

તતો ગિરઃ પુરુષવરસ્તવાન્વિતા । દ્વિજેરિતાઃ
પથિ સુમનાઃ સ શુશ્રુવે કૃતાંજલિં । પ્રણતમથાપરં
જનં સ કેશિદ્વા મુદિતમનાભ્યનંદત ॥૧૧૬॥

તે પછી પ્રસન્ન મનવાળા અને કેશીદૈત્યનો નાશ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ, માર્ગમાં દ્વિજેએ ગાયેલી પુરુષોત્તમની સ્તુતિ સાંભળીને તથા બીજાં મનુષ્યો બે હાથ બેડીને પોતાને નમસ્કાર કરતા ઉભા હતા તેમને બેઠેને મનમાં પ્રસન્ન થયા અને તેમને સામું માન આપ્યું. ૧૧૬

અનાદિનિધનં વિષ્ણું સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

ધર્માધ્યક્ષં સ્તુવન્નિત્યં સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥૧૧૭॥

આદિ અને અંતથી રહિત, સર્વ લોકમાં વ્યાપક, સર્વ લોકના મહેશ્વર અને ધર્મના અધ્યક્ષ એવા શ્રીવિષ્ણુદેવની જે મનુષ્ય નિત્ય સ્તુતિ કરે છે, તે સર્વ પાપથી મુકાય છે. ૧૧૭

હમં સ્તવં યઃ પઠતિ શાર્ઙ્ગધન્વનઃ શ્રુણોતિ
વા ભક્તિસમન્વિતો જનઃ । ચક્રધૃક્પ્રતિહતસર્વ-
કલ્મષો જનાર્દનં પ્રવિશતિ દેહસંક્ષયે ॥૧૧૮॥

શાર્ઙ્ગ ધનુષ્ય ધરનારા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું આ સ્તોત્ર જે મનુષ્ય ભક્તિભાવસહિત ભણે અથવા સાંભળે તેનાં સર્વ પાતકો ચક્રધારી પરમેશ્વર નાશ કરે છે; અને દેહ પડ્યા પછી તે જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧૧૮

આશનિશિતસુધારં यस્ય ચક્રં સુચારુ માણઃ
વિચિત્રે કુંડલે यस્ય કર્ણે । ભ્રમરશતસહસ્રૈઃ સેવિતા
યસ્ય માલા અસુરકુલનિહંતા પ્રીયતાં વાસુદેવઃ ૧૧૯

જેમનું ચક્ર વજ્રના જેવી તીક્ષ્ણ ધારવાળું અને
બહુ સુંદર છે; જેમના કાનમાં મણિ અને સુવર્ણનાં
વિચિત્ર કુંડળો છે અને જેમની વનમાળા હજારો ભ્રમ-
રોએ સેવેલી છે તે અસુરકુળને હણનારા શ્રીવાસુદેવ
પ્રસન્ન થાયો. ૧૧૯

સ્તવરાજઃ સમાપ્તોઽયં વિષ્ણોરદ્ભુતકર્મણઃ ।

ગાંગેયેન પુરા ગીતો મહાપાતકનાશનઃ ॥૧૨૦॥

અદ્ભુત કર્મવાળા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનો ગંગાના
પુત્ર ભીષ્મે પૂર્વે ગાયેલો મહાપાતક નાશ કરનારો આ
ભીષ્મસ્તવરાજ સમાપ્ત થયો. ૧૨૦

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

યઃ સંપઠેદિદં સ્તોત્રં મમ જન્માનુકીર્તનમ્ ।

દેવલોકમતિક્રમ્ય તસ્ય લોકો યથા મમ ॥૧૨૧॥

મારા જન્મચરિત્રના કીર્તનવાળા આ સ્તોત્રનો જે
પાઠ કરે છે; તે દેવલોકને ઓળંગી જઈને મારા વૈકુંઠ-
લોકને પામે છે. ૧૨૧

इति श्रीमन्महा० शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां शान्ति-
पर्वणि भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे भीष्मस्तवराजः समाप्तः ॥

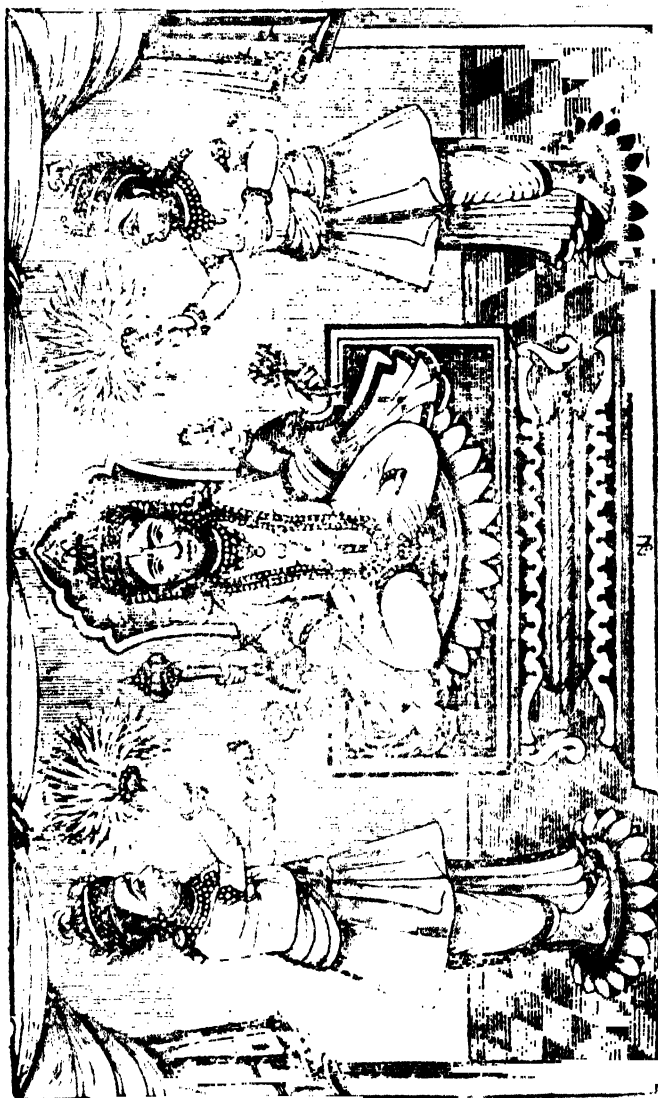
ઈતિ શ્રી વ્યાસજીના શ્રીમહા ૦ શાંતિપર્વમાં ભીષ્મ અને યુધિ-
ષ્ઠિરસંવાદમાં શ્રીભીષ્મસ્તવરાજ સરલાર્થ સમાપ્ત.

श्री भीष्मस्तवराज समाप्त

श्री अनुस्मृति
सर्वार्थ सहित

॥ श्री अनुस्मृति ॥

શ્રી ગણેશાય નમઃ । શ્રી ગોપાલકૃષ્ણાય નમઃ ।

શતાનીક ઉવાચ ॥ શતાનીક કહે છે:—

મહામતે મહાપ્રાજ્ઞ સર્વશાસ્ત્રવિશારદ ।
 અક્ષીણકર્મબંધસ્તુ પુરુષો દ્વિજસત્તમ ॥૧॥
 સતતં કિં જપેજ્ઞાપ્યં વિબુધઃ કિમનુસ્મરન્ ।
 મરણે યજ્જપેજ્ઞાપ્યં યં ચ ભાવમનુસ્મરન્ ॥૨॥
 યં ચ ધ્યાત્વા દ્વિજશ્રેષ્ઠ પુરુષો મૃત્યુમાગતઃ ।
 પરં પદમવાપ્નોતિ તન્મે વદ મહામુને ॥૩॥

હે મહાબુદ્ધિમાન ! હે મહાજ્ઞાની, હે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ, હે દ્વિજોમાં ઉત્તમ ! જેનાં કર્મબંધન ક્ષીણ થયાં નથી એવો પુરુષ નિત્ય કયા મંત્રનો જપ કરે ? બુદ્ધિમાન વારંવાર કોનું સ્મરણ કરે ? વળી હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! હે મહામુને ! મરણને કાંઠે પહોંચેલો મનુષ્ય જે મંત્રનો જપ કરવાથી, જે સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવાથી, જે ભાવના કરવાથી, જેનું ધ્યાન કરવાથી પરમ પદ પામે છે; તે મને કહેા. ૧-૩

શૌનક ઉવાચ । શૌનક કહે છે:—

इदमेव महाप्राज्ञ पृष्ट्वांश्च पितामहः ।
 भीष्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥४॥

હે મહાબુદ્ધિમાન ! ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે ધર્મવાનોમાં

શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મપિતામહને આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે:
યુધિષ્ઠિર ઉવાચ । યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:—

પિતામહ મહાપ્રાજ્ઞ સર્વશાસ્ત્રવિશારદ ।

પ્રયાણકાલે કિં ચિંત્યં મુમુક્ષોસ્તત્ત્વચિંતકૈઃ ॥૫॥

હે સર્વશાસ્ત્રકુશળ અને મહાબુદ્ધિમાન પિતામહ!
તત્ત્વનું ચિંતન કરનારા મુમુક્ષુઓએ મરણસમયે
ચિંતન કરવાયોગ્ય શું છે? ૫

કિં નુ સ્મરન્ કુરુશ્રેષ્ઠ મરણે પર્યુપસ્થિતે ।

પ્રાપ્નુયાં પરમાં સિદ્ધિં શ્રોતુમિચ્છામિ તત્ત્વતઃ ॥૬॥

હે કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ! મરણનો સમય આવતાં કેનું
સ્મરણ કરવાથી હું પરમ સિદ્ધિને પામું? તે હું તત્ત્વથી
યથાવત્ સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૬

ભીષ્મ ઉવાચ । ભીષ્મ કહે છે:—

તદ્યુક્તં સ્વહિતં સૂક્ષ્મં પ્રશ્નયુક્તં ત્વયાઽનઘ ।

શ્રૃણુષ્વાવહિતો રાજન્નારદેન પુરા શ્રુતમ્ ॥૭॥

હે નિષ્પાપ યુધિષ્ઠિર! તેં જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે યોગ્ય
છે, સૂક્ષ્મ છે અને તારૂં પરમહિત કરનારો છે. હે રાજા!
પૂર્વે નારદે એ વિષે જે કથા સાંભળી હતી તે તું
સાવધાન થઈને સાંભળ. ૭

શ્રીવત્સાંકં જગદ્વિજમનંતં લોકસાક્ષિણમ્ ।

પુરા નારાયણં દેવં નારદઃ પરિપૃષ્ટવાન્ ॥૮॥

શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, જગતના કારણરૂપ, અનંત
અને સર્વ લોકના સાક્ષી નારાયણ ભગવાનને પૂર્વે
નારદમુનિએ આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. ૮

નારદ ઉવાચ । નારદ કહે છે:—

ત્વમક્ષરં પરં બ્રહ્મ નિર્ગુણં તમસઃ પરમ્ ।

આદ્યુર્વેદ્યં પરં ધામ બ્રહ્માણં કમલોદ્ભવમ્ ॥૯॥

આપ અવિનાશી છો; પરબ્રહ્મ છો; ત્રણે ગુણથી રહિત છો; માયાથી પર છો; જાણવા યોગ્ય છો; પરમ-ધામ છો અને કમળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મરૂપ છો; એમ ઋષિઓ કહે છે. ૯

ભગવન્ ભૂતભવ્યેશ શ્રદ્ધધાનૈર્જિતેન્દ્રિયૈઃ ।

કથં મત્તૈર્વિચિંત્યોઽસિ યોગિભિર્મોક્ષકાંક્ષિભિઃ॥૧૦

હે ભગવન્! હે ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળના સ્વામી! શ્રદ્ધાળુ તથા જિતેન્દ્રિય ભક્તોએ તથા મોક્ષની ઇચ્છા-વાળા યોગીઓએ આપનું ધ્યાન કેવી રીતે કરવું? ૧૦

કિં નુ જાપ્યં જપેન્નિત્યં કલ્યમુત્થાય માનવઃ ।

કથં જપેત્સદા ધ્યાયેદ્ બ્રૂહિ તત્ત્વં સનાતનમ્ ॥૧૧॥

વળી મનુષ્યે નિત્ય પ્રભાતમાં ઉઠીને કયા મંત્રનો જપ કરવો? તે જપ કેવી રીતે કરવો? તથા સર્વદા ધ્યાન કેવી રીતે કરવું? તે સનાતન તત્ત્વ મને કહો. ૧૧

મીષ્મ ઉવાચ । ભીષ્મ કહે છે:—

શ્રુત્વા ચ તસ્ય દેવર્ષેર્વાક્યં વાક્યવિશારદઃ ।

પ્રોવાચ ભગવાન્વિષ્ણુર્નારદાય ચ ધીમતે ॥૧૨॥

વાણીવિશારદ એવા ભગવાન વિષ્ણુએ દેવર્ષિ નારદજીનું વચન સાંભળીને બુદ્ધિમાન એવા નારદને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૨

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

હંત તે કથયિષ્યામિ ઇમાં દિવ્યામનુસ્મૃતિમ્ ।

મરણે મામનુસ્મૃત્ય પ્રાપ્નોતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૧૩॥

હે નારદ! હું તમને આ દિવ્ય અનુસ્મૃતિ કહીશ, કે જેથી મરણસમયે મારું સ્મરણ કરીને મનુષ્ય પરમ ગતિને પામે છે. ૧૩

યામધીત્ય પ્રયાણે તુ મદ્ભાવાયોપપદ્યતે ।

ૐકારમગ્રતઃ કૃત્વા માં નમસ્કૃત્ય નારદ ॥૧૪॥

एकाग्रः प्रयतो भूत्वा इमं मंत्रमुदीरयेत् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥૧૫॥

હે નારદ ! મરણવેળા જે મનુષ્ય આ અનુસ્મૃતિનો પાઠ કરે છે, તે મારા સ્વરૂપને પામે છે. ૐકારને આગળ કરી મને નમસ્કાર કરીને, પછી એકાગ્ર તથા સાવધાન થઈને “ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય” (ૐ ભગવાન વાસુદેવને મારા નમસ્કાર છે) આ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરે. ૧૪, ૧૫

अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ।

पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥૧૬॥

પરવશપણામાં પણ જે મનુષ્ય આ મંત્રનું કીર્તન કરે, તેા સિંહોથી ત્રાસેલાં હરણોની પેઠે સર્વ પાપોથી તે તરતજ મુક્ત થાય છે. ૧૬

क्षराक्षरविसृष्टस्तु प्रोच्यते पुरुषोत्तमः ।

अव्यक्तं शाश्वतं देवं प्रभवं पुरुषोत्तमम् ॥૧૭॥

प्रपद्ये पुंडरीकाक्षं देवं नारायणं हरिम् ।

लोकनाथं सहस्राक्षमक्षरं परमं पदम् ॥૧૮॥

ક્ષર(જીવ ઈત્યાદિ સર્વ નાશવંત પદાર્થ)ના તથા અક્ષરના (ઈશ્વરના) જે સૃજનાર છે; જે પુરુષોત્તમ કહેવાય છે; જે ઈન્દ્રિયાદિકથી અગોચર, શાશ્વત, પ્રકાશરૂપ, જગતના કારણરૂપ, પુરુષોત્તમ, ક્રમણ જેવાં નેત્રવાળા, સર્વ લોકોના નાથ, હબરો આંખવાળા, અવિનાશી અને પરમપદરૂપ કહેવાય છે; તે ક્રમણ જેવાં નેત્રવાળા એવા દેવ નારાયણ હરિને હું શરણે જઈ છું. ૧૭, ૧૮

भगवंतं उपन्नोऽस्मि भूतभव्यभवत्प्रभुम् ।

स्रष्टारं सर्वलोकानामनंतं विश्वतोमुखम् ॥૧૯॥

ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાનના સ્વામી, સર્વ લોકોના સૃજનાર અને સર્વ તરફ મુખવાળા એવા અવિનાશી નારાયણને હું શરણે જાઉં છું. ૧૯

પદ્મનાભં હૃષીકેશં પ્રપદ્યે સત્યમચ્યુતમ્ ।

હિરણ્યગર્ભમમૃતં ભૂગર્ભં તમસઃ પરમ્ ॥૨૦॥

નાભિમાં કમળવાળા, ઈન્દ્રિયોના અધિપતિ, સત્ય-રૂપ, અચ્યુત, હિરણ્યગર્ભરૂપ, અમૃતરૂપ, આ પૃથ્વીને અને અનંત કોટી બ્રહ્માંડોને પોતાના ઉદરમાં માત્ર અણુ જેટલી જગ્યામાં ધારણ કરનારા અને માયા તથા અજ્ઞાન અંધકારથી પર એવા શ્રીનારાયણદેવને હું શરણે જાઉં છું. ૨૦

પ્રભોઃ પ્રભુમનાદ્યં ચ પ્રપદ્યે તં રવિપ્રભમ્ ।

સહસ્રશીર્ષિકં દેવં મહર્ષેઃ સત્ત્વભાવનમ્ ॥૨૧॥

જે પ્રભુના પણ પ્રભુ છે; જેનું કોઈ આદિ નથી; જે અનંત સૂર્યો જેવી કાન્તિવાળા, હજારો મસ્તકવાળા, સ્વયંપ્રકાશરૂપ, મહર્ષિઓમાં સત્ત્વબળ ઉપજાવનારા (અથવા કપિલ, પતંજલિ, વ્યાસ આદિ મહર્ષિઓરૂપે સાંખ્ય અને યોગાદિક સાત્ત્વિક શાસ્ત્રો રચીને પ્રવર્તાવનારા) એવા પરમાત્મદેવને હું શરણે જાઉં છું. ૨૧

પ્રપદ્યે સૂક્ષ્મમચ્ચલં વરેણ્યમનઘં શુચિમ્ ।

નારાયણં પુરાણેશં યોગાવાસં સનાતનમ્ ॥૨૨॥

સૂક્ષ્મ, અચળ, વરેણ્ય (વરવા યોગ્ય-અત્યંત શ્રેષ્ઠ પરમપુરુષ), પાપરહિત, પરમ પવિત્ર, નારાયણ, પુરાણેશ (સર્વથી પુરાતન પ્રભુ), યોગના નિવાસસ્થાન અને સનાતન એવા શ્રીહરિ પરમાત્માને હું શરણે જાઉં છું.

સંયોગં સર્વભૂતાનાં પ્રપદ્યે ધ્રુવમીશ્વરમ્ ।

યઃ પુરા પ્રલયે પ્રાપ્તે નષ્ટે સ્થાવરજંગમે ॥૨૩॥

બ્રહ્માદિ પ્રલીન નષ્ટે લોકે ચરાચરે ।

एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥२४॥

સર્વ ભૂતોનો સુયોગ કરાવનારા અને અવિનાશી એવા તે ઇશ્વરને હું શરણે જાઉં છું કે જે પૂર્વે મહાપ્રલય થતાં સ્થાવર અને જંગમ જગતનો નાશ થયો ત્યારે; બ્રહ્માદિ દેવો પ્રલીન થયા ત્યારે, અને ચરાચર પ્રાણીઓ નાશ પામ્યાં ત્યારે વિશ્વાત્મા એવા માત્ર એક પોતેજ અવશેષ રહ્યા હતા; તે વિષ્ણુ ભગવાન મને પ્રસન્ન થાઓ.

यः प्रभुः सर्वलोकानां येन सर्वमिदं ततम् ।

चराचरगुरुर्देवः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥२५॥

જે સર્વ લોકોના સ્વામી છે; જેમનાવડે આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે; અને જે ચરાચર જગતના ગુરુદેવ છે; તે વિષ્ણુ ભગવાન મને પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

आभूतसंप्लवे चैव प्रलीने प्रकृतौ महान् ।

योऽवतिष्ठति विश्वात्मा स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥२६॥

જ્યારે સર્વ પ્રાણીપદાર્થોનો પ્રલય થાય છે અને જ્યારે મહાન પ્રકૃતિનો પણ પ્રલય થાય છે, ત્યારે જે મહાન્ વિશ્વાત્મારૂપે એકલા રહે છે; તે ભગવાન વિષ્ણુ મને પ્રસન્ન થાઓ. ૨૬

येन क्रांताः यो लोका दानवाश्च वशीकृताः ।

शरण्यः सर्वलोगनां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥२७॥

જેમણે ત્રણે લોકને આક્રમણ કર્યા છે; દાનવોને વશ કર્યા છે; અને સૌએ જેમને શરણે જવું થાય છે; તે શ્રીવિષ્ણુ મને પ્રસન્ન થાઓ. ૨૭

यस्य हस्ते गदा चक्रं गरुडो यस्य वाङ्मनः ।

शंखः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥२८॥

જેમના હાથમાં ગદા અને ચક્ર છે; જેમનું વાહન

ગરુડ છે; અને જેમના કરતલમાં શંખ છે; તે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન મને પ્રસન્ન થાઓ. ૨૮

कार्यं क्रिया च करणं कर्ता हेतुः प्रयोजनः ।

अक्रियाकरणे कार्ये स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥२९॥

જે કાર્યરૂપ, ચલનવલનાદિક ક્રિયારૂપ, કરણરૂપ, કર્તારૂપ, હેતુરૂપ અને પ્રયોગરૂપ છે; તથા જે ક્રિયા અને કરણ (સાધન) રહિત એવા આદિકાર્યમાં (સૃષ્ટિકાર્યમાં) અને તેની પણ પૂર્વે સદાકાળ રહેલા છે એવા શ્રીવિષ્ણુ મને પ્રસન્ન થાઓ. ૨૯

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च ।

द्वयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥३०॥

આશ્રાવ્ય એ ચાર અક્ષરવડે, અસ્તુ શ્રોષ્ટ્ એ ચાર અક્ષર વડે, યજ્ એ બે અક્ષરવડે, યે યજામહે એ પાંચ અક્ષરવડે તથા વૌષટ્ એ બે અક્ષરવડે જેમને ઉદ્દેશીને હોમ કરાય છે, તે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન મને પ્રસન્ન થાઓ.

शमीगर्भस्य यो गर्भस्तस्य गर्भस्य यो रिपुः ।

रिपुगर्भस्य यो गर्भः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥३१॥

શમીગર્ભ-એટલે ખીજડામાં ઉગેલો પીપળો-અને તેનો ગર્ભ એટલે તે પીપળાનું મંથન કરવાથી નીકળતો અગ્નિ, અને તે અગ્નિરૂપી ગર્ભનો શત્રુ એટલે પાણી, અને તે પાણીનો ગર્ભ એટલે સમુદ્ર, અને તે સમુદ્રમાં રહેલા જે વિષ્ણુ, તે વિષ્ણુ ભગવાન મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૩૧

अमिसोमार्कताराणां ब्रह्मरुद्रेंद्रयोगिनाम् ।

यस्तज्जति तेजांसि स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥३२॥

અગ્નિ, ચંદ્ર, સૂર્ય, તારા, બ્રહ્મા, શિવ, ઇંદ્ર અને યોગીજનો, એ સર્વનાં તેજોને જે પોતાના અલૌકિક તેજ-

થી તેજવાળાં કરે છે; તે વિષ્ણુ મને પ્રસન્ન થાઓ. ૩૨
 પજન્નઃ પૃથિવી સસ્યં કાલો ધર્મઃ ક્રિયાફલમ્ ।
 રુણાકરઃ સ મે વભ્રુર્વાસુદેવઃ પ્રસીદતુ ॥૩૩॥

હે દેવ મેઘરૂપ, પૃથ્વીરૂપ, ધાન્યરૂપ, કાળરૂપ, ધર્મ-
 રૂપ, ત્રણે ગુણરૂપ, ક્રિયારૂપ, કર્મના રૂણરૂપ તથા કર્મ-
 રૂણના દાતારૂપ છે; તે વાસુદેવ મને પ્રસન્ન થાઓ. ૩૩

યોગાવાસ નમસ્તુભ્યં સર્વાવાસ વરપ્રદ ।

હિરણ્યગર્ભ યજ્ઞાંગ પંચગર્ભ નમોઽસ્તુ તે ॥૩૪॥

હે યોગના નિવાસરૂપ, હે સર્વના નિવાસરૂપ અને હે
 વરદાન આપનારા ! આપને નમસ્કાર હો. હે હિરણ્ય-
 ગર્ભ, હે યજ્ઞોના અંગરૂપ અને હે પાંચમહાભૂતોને
 પોતાની પ્રકૃતિરૂપ પેટના એક અદ્યમાત્ર ભાગમાં
 ધારણ કરનાર ! આપને નમસ્કાર હો. ૩૪

ચતુર્ભૂત પરં ધામ લક્ષ્મ્યાવાસ સદાચ્યુત ।

શબ્દાદિવાસ નાન્યોઽસિ વાસુદેવ પ્રધાનકૃત્ ॥૩૫॥

હે ચતુર્બ્યૂહમૂર્તિ, હે પરમધામરૂપ, હે લક્ષ્મીના
 નિવાસરૂપ, હે સદા અચળ સ્વભાવવાળા, હે શબ્દાદિ-
 કના નિવાસસ્થાન અને હે વાસુદેવ ! પ્રધાન પ્રકૃતિને
 ઉત્પન્ન કરનાર આપ વિના બીજો કોઈ નથી. ૩૫

અજઃ સંગમનઃ પાર્થો હ્યમૂર્તિર્વિશ્વમૂર્તિઘૃક્ ।

શ્રીઃ કીર્તિઃ પંચકાલજ્ઞો નમસ્તે જ્ઞાનસાગર ॥૩૬॥

આપ જન્મમરણરહિત છો, સર્વત્ર ગતિવાળા છો;
 અર્જુનરૂપ છો; મૂર્તિરહિત છતાં વિશ્વરૂપને ધારણ કર-
 નારા છો; લક્ષ્મીરૂપ છો; કીર્તિરૂપ છો તથા પાંચ કાળને
 બાળનારા છો, માટે હે જ્ઞાનના સાગર ! આપને નમસ્કાર
 કરું છું. ૩૬

અવ્યક્તાદ્યક્તમુત્પન્નમવ્યક્તોદયઃ પરાત્પરઃ ।

યસ્માત્ પરતરં નાસ્તિ તમસ્મિ શરણં ગતઃ ॥૩૭॥

જે અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી આ વ્યક્ત ચરાચર જગત ઉત્પન્ન થયું છે; તે અવ્યક્તના આદિરૂપ છતાં જે તેનાથી પર પણ છે અને પરથી પણ પર (શ્રેષ્ઠથી પણ શ્રેષ્ઠ) છે; તથા જેનાથી વધારે શ્રેષ્ઠ કશુંજ નથી; તે પરમાત્માને હું શરણાગત થયેલો છું. ૩૭

ચિંતયંતો હ્યજં નિત્યં બ્રહ્મશાનાયઃ સુરાઃ ।

નિશ્ચયં નાધિગચ્છંતિ તમસ્મિ શરણં ગતઃ ॥૩૮॥

અજન્મા અને અવિનાશી પરમાત્માનું ચિંતન કરનારા એવા જે બ્રહ્મા અને શંકર આદિ દેવો, તે પણ જેના સ્વરૂપનો (તે આટલુંજ છે) એવો નિશ્ચય કરી શકતા નથી; તે પરમાત્માને હું શરણે ગયેલો છું. ૩૮

જિતેંદ્રિયાઃ જિતાત્માનો જ્ઞાનધ્યાનપરાયણાઃ ।

યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તતે તમસ્મિ શરણં ગતઃ ॥૩૯॥

ઇંદ્રિયોને જીતનારા, મનને જીતનારા અને જ્ઞાન તથા ધ્યાનપરાયણ રહેનારા એવા મુનિજનો જેને પામીને પછી જન્મમરણમાં પડતા નથી; તે અજન્મા પરમાત્માને હું શરણે ગયેલો છું. ૩૯

एकांशेन जगत्कृत्स्नमवष्टभ्य स्थितः प्रभुः ।

अग्राह्यो निर्गुणो नित्यस्तमस्मि शरणं गतः ॥૪૦॥

જે પરમાત્મા પોતાના એકજ અંશવડે સમગ્ર જગતને ધારણ કરીને રહેલા છે અને જે ગુણાતીત હોવાથી મનવાણી વડે અગ્રાહ્ય છે; તે નિત્ય સનાતન પરમાત્માને હું શરણે ગયેલો છું. ૪૦

सोमार्कामिमयं तेजो या च तारामयी द्युतिः ।

दिवि संजायते तेजः स महात्मा प्रसीदतु ॥૪૧॥

જેનું તેજ અંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિરૂપે પ્રતીત થાય છે; જેની કાંતિ તારારૂપે પ્રતીત થાય છે; અને જેનું તેજ સ્વર્ગમાં પણ પ્રકાશ આપે છે; તે મહાન પરમાત્મદેવ મને પ્રસન્ન થાઓ. ૪૧

ગુણાત્મા નિર્ગુણશ્રાન્યો રશ્મિવાંશ્રેતનો હ્યજઃ ।

સૂક્ષ્મઃ સર્વગતોઽદેહઃ સ મહાત્મા પ્રસીદતુ ॥૪૨॥

જે નિર્ગુણ છતાં ગુણોના આત્મારૂપ છે; જે ચેતનારૂપી કિરણોવાળા બીજા અલૌકિક સૂર્યરૂપ છે; જે અજન્મા છે તથા જે સૂક્ષ્મ, સર્વમાં વ્યાપક અને દેહરહિત (નિરાકાર) છે; તે મહાન પરમાત્મા મને પ્રસન્ન થાઓ. ૪૨

અવ્યક્તં સદધિષ્ઠાનમચિંત્યં તમસઃ પરમ્ ।

પ્રકૃતિઃ પ્રકૃતિં ભુંક્તે સ મહાત્મા પ્રસીદતુ ॥૪૩॥

જે અવ્યક્ત (ઈંદ્રિયાદિથી જણાય નહિ એવા) છે; જે સદધિષ્ઠાન (સર્વના સાચા અધિષ્ઠાન) રૂપ છે; અને જે એકી વખતે વિચારમાં આવે નહિ એવા અચિંત્ય, માયારૂપી અધિકારથી પર, પ્રકૃતિરૂપ તથા પ્રકૃતિનો ઉપભોગ કરનારા છે; તે મહાન પરમાત્મા મને પ્રસન્ન થાઓ. ૪૩

ક્ષેત્રજ્ઞઃ પંચધા ભુંક્તે પ્રકૃતિં પંચભિર્મુસૈઃ ।

મહાગુણાંશ્ચ યો ભુંક્તે સ મહાત્મા પ્રસીદતુ ॥૪૪॥

જે પરમાત્મા ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે પ્રકૃતિજન્ય પાંચમહાભૂતોના શબ્દાદિ પાંચ ગુણોનો જ્ઞાનેન્દ્રિયોરૂપી પાંચ મુખોવડે પાંચ પ્રકારે ઉપભોગ કરે છે; તે મહાત્મા મને પ્રસન્ન થાઓ. ૪૪

સાંખ્યયોગાશ્ચ યે ચાન્યે સિદ્ધાશ્ચ પરમર્ષયઃ ।

યં વિદિત્વા વિમુચ્યંતે સ મહાત્મા પ્રસીદતુ ॥૪૫॥

બીજા જે સાંખ્યયોગવાળાઓ, તથા સિદ્ધા અને મહર્ષિઓ જેને જાણીને સંસારમાંથી વિમુક્ત થાય છે;

તે મહાત્મા મને પ્રસન્ન થાઓ. ૪૫

અર્તીદ્રિય નમસ્તુભ્યં લિંગેર્જકૈર્ન મીયસે ।

ये च त्वां नाभिजानांति तमस्मि शरणं गतः॥૪૬॥

હે ઈંદ્રિયાદિકથી જણાઓ નહિ એવા પરમાત્મા ! આપને નમસ્કાર કરું છું. જે સ્પષ્ટ ચિહ્નો કે અનુમાનોથી માપી શકતા નથી તેથી જેને સાધારણ જનો જરા પણ જાણી શકતા નથી એવા આપને હું શરણે આવેલો છું. ૪૬

કામક્રોધવિનિર્મુક્તા રાગદ્વેષવિવર્જિતાઃ ।

अन्यभक्ता न जानंति न पुनर्नारकी जनः॥૪૭॥

કામક્રોધથી વિમુક્ત, તથા રાગદ્વેષથી રહિત હોવા છતાં પણ જેઓ આપ સિવાયના બીજા (અસાર, અનિત્ય, લૌકિક) પદાર્થોનેજ ભજે છે તેઓ પણ આપને જાણી શકતા નથી; તો ધર્મનીતિના પાલનરહિત નરકના અધિકારી પામરો તો આપને ક્યાંથીજ જાણી શકે ? ૪૭

एकांतिनो हि निर्द्वन्वा निराशाः कर्मकारिणः ।

ज्ञानामिदग्धकर्माणस्त्वां विशंति मनस्विनः॥૪૮॥

નિરંતર ભક્તિ કરનારા, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વરહિત, લૌકિક સર્વ આશાઓ તણ ચૂકેલા, પ્રભુપ્રીત્યર્થે નિષ્કામ કર્મ કરનારા, અને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિના સેવન-પાલનથી કર્મોને બાળી શકેલા એવા સિદ્ધ જ્ઞાનીઓજ આપ નિર્વિકાર સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મામાં પ્રવેશી શકે છે.

अशरीरं शरीरस्थं समं सर्वेषु देहिषु ।

पापपुण्यविनिर्मुक्ता भक्तास्त्वां पर्युपासते॥૪૯॥

શરીરરહિત છતાં સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં સમાન-પણે રહેલા એવા આપને (ઉપર જણાવ્યા જેવા જ્ઞાન-શક્તિને અનુસરીને નિષ્કામ કર્મોદ્ધારા) પાપપુણ્યથી

જેઓ વિશેષ મુક્ત થયા હોય તેવાજ ભક્તો વિશેષ-
રૂપે ઉપાસી શકે છે. ૪૯

અવ્યક્તઃ દ્વયહંકારમનોભૂતેન્દ્રિયાણિ ચ ।

ત્વયિ તાનિ ન તેષુ ત્વં તેષુ તાનિ ન તે ત્વયિ ॥૫૦॥

માયા, બુદ્ધિ, અહંકાર, મન, પંચમહાભૂતો અને
દશ ઈન્દ્રિયો, એ બધાં સર્વાંશે આપના એકજ અંશમાં
સમાઈ રહેલાં છે; પણ આપ તેઓમાં સર્વાંશે સમાઈ
રહેલા નથી—અર્થાત્ તેઓમાં આપ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યા
છો, પણ તેઓ આપમાં સર્વત્ર રહેલાં નથી. ૫૦

एकत्वाय च नानन्यं ये विदुर्याति ते परम् ।

समत्वमिह कांक्षेयं भक्त्या वै नान्यचेतसा ॥५१॥

આ સંસારમાં જે મુનિજનો આપ પરમાત્મા વિના
બીજા કશામાં એકતા—તદ્વૃપતા પામવા ઇચ્છતા નથી;
તેજ અનન્ય ચિત્તથી આપની પરાભક્તિ કરી શકીને
આપના પરમપદને પામે છે. ૫૧

चराचरमिदं सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

त्वयि तंतौ च तत्પ્રોતં सूत्रे मणिगणा इव ॥५२॥

દોરામાં જેમ મણિઓ પરોવાઈને રહે છે; તેમ આ
ચારે પ્રકારના (સ્વેદજ, અંતઃજ, ઉદ્દભિજ્જ અને જરા-
યુજ) સર્વ ચરાચર પ્રાણીઓ આપ પરમાત્મારૂપી
દોરાવિષે પરોવાઈને રહેલાં છે. ૫૨

स्रष्टा भोक्तासि कूटस्थो ह्यर्चित्यः सर्वसंज्ञितः ।

अकर्ता हेतुरहितः पृथगात्मा व्यवस्थितः ॥५३॥

જગતના સૃજનારરૂપે અને તેમાં પ્રવેશ કરનારા
ભોક્તારૂપે પણ આપજ છો; છતાં આપ કૂટસ્થ (એર-
ણુની પેઠે ક્રિયા અને વિકારરહિત) અને અચિંત્ય છો.
વળી સર્વ નામો અને રૂપોવાળા પણ આપજ થયા છો.

છતાં અકર્તા, હેતુરહિત અને સર્વથી પોતાને પૃથક્
રાખી પોતાના સમ્બિદાનંદધન પરમાત્મસ્વરૂપમાં
વ્યવસ્થિત રહ્યા છે; એવા આપ અકળ કળાવાળા
અને અપાર મહિમાવાળા છે. ૫૩

ન મે ભૂતેષુ સંયોગઃ પુનર્ભવતુ જન્મનિ ।

અહંકારેણ બુદ્ધ્યા વા ન મે યોગસ્રિભિર્ગુણૈઃ॥૫૪॥

હે પરમાત્મા ! હવે પછી મારો પુનર્જન્મ તેમજ
ભૂતપદાર્થો સાથે સંયોગ થાઓ નહિ; અને સત્ત્વાદિ
ગુણો સાથે મારો યોગ થાય તોપણ તે સકામ બુદ્ધિથી
અને અહંકારપૂર્વક થાઓ નહિ એમ યાચું છું. ૫૪

ન મે ધર્મો હ્યધર્મો વા નારંભો જન્મ વા પુનઃ ।

જરામરણમોક્ષાર્થં ત્વાં પ્રપન્નોઽસ્મિ સર્વગમ્ ॥૫૫॥

હવે મારે કરો પણ ધર્મ અથવા કાર્યોનો આરંભ
જોઈતો નથી, તેમ ફરીને જન્મ પણ જોઈતો નથી. કારણ
કે હું તો જરા અને મરણથી છૂટવા માટેજ (સર્વ વ્યધિ-
મુનિઓની ગતિરૂપ એવા) આપ સર્વગત પરમાત્માને
શરણે આવ્યો છું. ૫૫

વિષયૈરિન્દ્રિયૈશ્ચાપિ ન મે ભૂયઃ સમાગમઃ ।

ઈશ્વરોઽસિ જગન્નાથ કિમતઃ પરમુચ્યતે ॥૫૬॥

ટુંકમાં એજ કે, હવે મારે વિષયોની સાથે તથા ઇન્દ્રિ-
યોની સાથે ફરી પાછો સમાગમ થાય નહિ તેમ કરો. હે
જગન્નાથ ! આપ સર્વના સર્વજ્ઞ અને કૃપાળુ ઈશ્વર છે;
એટલે આપનો આશ્રિત એવો હું બીજું વિશેષ કહી
પણ શું શકું ? ૫૬

મક્તાનાં યદ્દિતં દેવ તત્તે હિ ત્રિદશેશ્વર ।

પૃથિવીં યાતુ મે વ્રાણં યાતુ મે રસનં જલમ્ ॥૫૭॥

આ સંસારમાં ભકતોનું જે કાંઈ હિત થાય છે; તે

આપથીજ થાય છે. કારણ કે આપ ત્રિદેશસ્થિર છો. (અર્થાત્ આપ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવ એ ત્રણે સ્વરૂપોના સ્વામી, સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને કારણ, એ ત્રણે શરીરોના અધિષ્ઠાતા, ત્રણે લોકના ઈશ્વર, ત્રણે કાળના સ્વામી છો.) તેથી હું દેવ ! આપની એવી કૃપા થાઓ કે જેથી મારી નાસિકાઈંદ્રિય પૃથ્વીમાં લય પામે, મારી જીભાઈંદ્રિય જળમાં લય પામે; ૫૭

રૂપં હુતાશને યાતુ સ્પર્શો મે યાતુ મારુતે ।

શ્રોત્રમાકાશમભ્યેતુ મનો વૈકારિકં પુનઃ ॥૫૮॥

મારું આ બાહ્યરૂપ અગ્નિમાં લય પામે; મારી સ્પર્શ-ઈંદ્રિય પવનમાં લય પામે; મારી શ્રોત્ર ઈંદ્રિય આકાશમાં લય પામે; અને અહંકારમાંથી ઉપજેલું મન અહંકારમાં લય પામે. ૫૮

ઈંદ્રિયાણિ ગુણાન્યાંતુ સ્વેષુ સ્વેષુ ચ યોનિષુ ।

પૃથિવી યાતુ સલિલમાપોઽમિમનલોઽનિલમ્ ॥૫૯॥

વાયુરાકાશમભ્યેતુ મનશ્ચાકાશમેવ ચ ।

અહંકારં મનો યાતુ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ॥૬૦॥

ઈંદ્રિયો એમ પોતપોતાનાં કારણોમાં—ઉત્પત્તિનાં સ્થાનકોમાં—લય પામે અને તે તે ગુણો પણ પોતપોતાના કારણમાં લય પામે. પૃથ્વી જળમાં લય પામે; જળ અગ્નિમાં લય પામે; અગ્નિ પવનમાં લય પામે; પવન આકાશમાં લય પામે; આકાશ મનમાં લય પામે અને સર્વ પ્રાણીઓને મોહિત કરનારું મન પોતાના કારણરૂપ અહંકારમાં લય પામે. ૫૯, ૬૦

અહંકારસ્તથા બુદ્ધિઃ બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।

પ્રધાનં પ્રકૃતિં યાતુ ગુણસામ્યે વ્યવસ્થિતે ॥૬૧॥

એ અહંકારનો બુદ્ધિમાં લય થાઓ; બુદ્ધિનો અવ્ય-

કૃત પ્રકૃતિમાં લય થાઓ અને એ અવ્યક્ત પ્રકૃતિનો ત્રણે ગુણોની સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રધાન પ્રકૃતિમાં લય થાઓ. ૬૧

વિસર્ગઃ સર્વકર્ણૈર્ગુણભૂતૈશ્ચ મે ભવેત્ ।

સત્ત્વં રજસ્તમશ્ચૈવ પ્રકૃતિં પ્રવિશંતુ મે ॥૬૨॥

આ પ્રમાણે ગુણોથી ઉપજેલાં સર્વ કરણોથી (ઇન્દ્રિયા-દિક સર્વ સાધનોથી) મારો વિસર્ગ (એટલે કે ત્યાગ અથવા છૂટકો) થાઓ; અને મારા સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણે ગુણોનો પ્રકૃતિમાં લય થાઓ. ૬૨

નૈષ્કૈવલ્યપદં દેવ કાંક્ષેઽહં તે પરંતપ ।

एकीभावस्त्वया मेऽस्तु न मे जन्म भवेत् पुनः ६३

હે દેવ ! હે શત્રુને તપાવનારા ! હું આપમાં નૈષ્કૈવલ્ય મોક્ષપદને ઇચ્છું છું. મારે આપની સાથે મારી એવી એકતા થાઓ કે ફરીથી મારો જન્મ થાય નહિ. ૬૩

नमो भगवते तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ।

त्वद्बुद्धिस्त्वद्गतप्राणस्त्वद्भक्तस्त्वत्परायणः ॥६४॥

હે મહાસમર્થ ભગવાન વિષ્ણુ ! આપને નમસ્કાર હો. હે ભગવાન ! આપ વિષે બુદ્ધિવાળો, આપ વિષે પ્રાણવાળો, એવો હું આપનો ભક્ત હવે સર્વ પ્રકારે અને સર્વ ભાવથી આપને પરાયણ છું. ૬૪

त्वामेवाहं स्मरिष्यामि मरणे पर्यवस्थिते ।

पूर्वदेहे कृता ये मे व्याधयः प्रविशंतु माम् ॥६५॥

મરણસમયે હું બીજું કશું નહિ સંભારતાં આપ પરમકૃપાળુ પરમાત્મદેવનેજ સંભારી શકું; તે મારે મેં પૂર્વદેહથી જે કંઈ પાપો કર્યાં હોય તે સર્વ વ્યાધિઓ-રૂપે મારા આ શરીરમાં પ્રવેશ કરો. ૬૫

अर्दयंतु च मां दुःखान्मृणं मे प्रतिमुच्यताम् ।

अनुध्येयोऽसि मे देव न मे जन्म भवेत्पुनः ॥६६॥

એ દુઃખો મને ભલે પીડો, પણ દેહ પડવા પહેલાંજ
કર્મરૂપી ઋણથી મને વિમુક્ત કરો. કેમકે હે દેવા આપજ
મારા અનુકૂળ ધ્યેય હોવાથી ફરીને મારો જન્મ થાય
નહિ એવું મારું છું. ૬૬

अस्मा ब्रवामि कर्माणि ऋणं मे न भवेदिति ।

उपातेष्टं मा सर्वे व्याधयः पूर्वसंचिताः ॥६७॥

કથું ઋણ રહે નહિ એટલા સારૂ મારાં કર્મોને પણ
કહું છું કે, તે સર્વ પૂર્વસંચિત કર્મો મને વ્યાધિઓરૂપે
પ્રાપ્ત થાઓ. ૬૭

अनृणो गंरमिच्छामि तद्विष्णोः परमं पदम् ।

अहं भगवतस्तस्य मम वासः सनातनः ॥६८॥

ભગવાનના પરમપદમાં હું એટલા માટે ઋણરહિત
થઈનેજવા ઇચ્છું છું કે જેથી તે પરમપદમાં મારો સદાને
માટે સનાતન વાસ થાય. ૬૮

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ।

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य पंचभूतैन्द्रियाणि च ॥६९॥

दर्शेन्द्रियाणि मनसि अहंकारं तथा मनः ।

अहंकारं तथा बुद्धौ बुद्धिमात्मानि योजयेत् ॥७०॥

વાસ્તવમાં હું તેમનો છું તે કોઈ કાળે મટવાનો
નથી અને તે મારા છે તે કોઈ કાળે મટવાના નથી;
એવો વિચાર કરીને સુયોગ્ય મુમુક્ષુજને જ્ઞાનેન્દ્રિયો
તથા કર્મેન્દ્રિયોને વશ કરીને દશે ઇન્દ્રિયોને મનમાં જોડ-
વી; મનને બુદ્ધિમાં જોડવું; બુદ્ધિને અહંકારમાં જોડવી
અને અહંકારને પરમાત્મામાં જોડવો. ૬૯, ૭૦

आत्मबुद्धीन्द्रियं पश्येद्बुद्ध्या बुद्धेः परात्परम् ।

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्माना ॥७१॥

એ પ્રમાણે મનવડે મનન કરીને ઇન્દ્રિયોને તથા

બુદ્ધિને જાણવી; બુદ્ધિવડે ચિંતન-નિદિધ્યાસન કરીને
બુદ્ધિથી પર એવા પરમાત્માને જાણવા; અને પરમા-
ત્માને જાણ્યા પછી વિજ્ઞાન માટે-અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન-
માટે-પરમાત્મસાક્ષાત્કાર માટે-પોતાના મનને (બીજી-
ત્રીજી બાબતોમાં નહિ જવા દેતાં) તે પરમાત્મામાંજ
સ્થિર કરવું. ૭૧

તतो बुद्धेः परं बुद्ध्वा लभते न पुनर्भवम् ।

ममायमिति तस्याहं येन सर्वमिदं ततम् ॥७२॥

आत्मन्यात्मनि संयोज्य परात्मानमनुस्मरेत् ।

એવી રીતે પરમાત્માને બુદ્ધિથી પર જાણીને મનને
પરમાત્મામાં સ્થિર કરનારા મનુષ્યને પુનર્જન્મ થતો
નથી. કેમકે એવો જ્ઞાની યોગી અનુભવથી પણ જાણી
ચૂક્યો હોય છે કે, જેનાથી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે તે
પરમાત્મા ત્રણે કાળમાં મારો છે અને હું તેનો છું. ૭૨

જ્ઞાનીજનોએ આવી રીતે પરમાત્માને બુદ્ધિથી પર
જાણીને તથા મનને તેમાં જોડીને તે પરમાત્માનુંજ
સ્મરણચિંતન કરતા રહેવું; તથા નીચે પ્રમાણે મનો-
મય નમસ્કાર કરવા.

नमो भगवते तस्मै देहिनां परमात्मने ॥७३॥

नारायणाय भक्ताय एकनिष्ठाय शाश्वते ।

हृदिस्थाय च भूतानां सर्वेषां च महात्मने ॥७४॥

સર્વ દેહધારીઓના પરમ આત્મારૂપ એવા ભગવા-
નને નમસ્કાર કરું છું. એકનિષ્ઠ ભક્તના તથા સર્વ ભૂત-
પ્રાણીઓના હૃદયમાં મહાન આત્મારૂપે રહેલા એવા તે
સનાતન નારાયણને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭૩, ૭૪

इमामनुस्मृतिं दिव्यां वैष्णवीं पापनाशिनीम् ।

स्वपन्विबुद्धश्च पठेद्यत्नेन च समभ्यसेत् ॥७५॥

પાપનો નાશ કરનારી આ વિષ્ણુની દિવ્ય અનુસ્મૃતિનો મનુષ્યે સૂતી વેળાએ તથા જાગતી વેળાએ પ્રયત્નથી પાઠ તથા અભ્યાસ કરવો. ૭૫

મરણે સમનુપ્રાપ્તે યદેકં મામનુસ્મરેત્ ।

અપિ પાપસમાચારઃ સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૭૬॥

જે મનુષ્ય મરણસમયે એક માફંજ સ્મરણ કરે છે; તે પાપી આચરણવાળો હોવા છતાં પરમગતિને પામે છે.

અમ્યર્ચયન્ પિતૃન્ દેવાન્ પઠન્ જુહ્વન્ બલિં દદન્ ।

જ્વલન્ માં સ્મરેદ્યો માં લભતે પરમાં ગતિમ્ ॥૭૭॥

પિતૃઓનું અને દેવોનું પૂજન કરતાં, સ્વાધ્યાય કરતાં, ભણતાં, હોમ કરતાં અને જ્વલંત અગ્નિમાં બલિ આપતાં જે મનુષ્ય માફં સ્મરણ કરે છે; તે પણ પરમગતિને લાભે છે. ૭૭

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ।

યજ્ઞદાનતપસ્તસ્માત્કુર્યાદ્રાગવિવર્જિતઃ ॥૭૮॥

યજ્ઞ, દાન અને તપ, આ કર્મો મનીષિઓને (પંડિતોને) પણ પાવન કરનારાં છે; માટે રાગદ્વેષ તજીને યજ્ઞ, દાન તથા તપ સદાય કરવાં. ૭૮

યદ્યહંકારમાશ્રિત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

કુર્વન્ ફલમવાપ્નોતિ પુનરાવર્તનં ચ તત્ ॥૭૯॥

એ યજ્ઞ, દાન અને તપશ્ચર્યાદિ ક્રિયાઓ જે અહંકારનો આશ્રય કરીને કરે છે તેને પણ ફળ તો મળે છે; પણ તેની સાથે પુનર્જન્મ પણ મળે છે. ૭૯

પૌર્ણમાસ્યામમાવાસ્યાં દ્વાદશ્યાં ચ તથૈવ ચ ।

શ્રાવયચ્છ્રદ્ધાનશ્ચ મક્તશ્ચ વિશેષતઃ ॥૮૦॥

માસ શ્રદ્ધાવાન ભક્તે તો પૂર્ણિમાએ, અમાવાસ્યાએ અને દ્વાદશીએ આ અનુસ્મૃતિ વિશેષતાપૂર્વક (વિશેષ

કાળજીપૂર્વક-વિશેષ સમય ગાળીને) સાંભળવી તથા
સંભળાવવી. ૮૦

નમ इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः ।

तस्याक्षयो भवेन्नोकः श्रपाकस्यापि नारद ॥८१॥

किं पुनर्ये भजन्ते मां साधका विधिपूर्वकम् ।

श्रद्धावन्तो यतात्मानस्ते यांति परमां गतिम् ॥८२॥

હે નારદ ! જે મારો ભક્ત શ્રદ્ધાવાન થઈને મને “નમઃ”
એવું કહે, તે ચંડાળ હોય તોપણ તેને અક્ષય લોક પ્રાપ્ત
થાય છે; તો પછી જે શ્રદ્ધાવાળા અને મનને વશ રાખ-
નારા સાધકો વિધિપૂર્વક મને ભજે; તેઓ તો પરમગતિને
પામે એમાં કહેવું જ શું ? ૮૧, ૮૨

कर्माण्याद्यन्तवन्तीह मद्भक्तोऽनन्तमश्नुते ।

मामेव तस्माद्देवर्षे ध्याहि नित्यमતन्द्रितः ॥८३॥

આ જગતમાં બધાંજ કર્મો અને પ્રજો આદિ તથા
અંતવાળાં છે; એમ જાણીને મારો ભક્ત તેની કામના
નહિ રાખતાં મને અનાદિ અનંત પરમાત્માનેજ ભજે
છે અને પરમ પદને પામે છે. મારે હે દેવર્ષિ ! તમે પણ
આળસરહિત થઈને સદા મારુંજ ધ્યાનચિંતન કરો. ૮૩

अज्ञानां चैव यो ज्ञानं दद्याद्धर्मोपदेशतः ।

कृत्स्नां वा पृथिवीं दद्यात्तेन तुल्यं न तत् फलम् ॥

જે મનુષ્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરીને અજ્ઞાનીઓને
જ્ઞાન આપે છે તે આખી પૃથ્વીનું દાન કરવા જેટલું
ફળ પામે છે. ૮૪

तस्मात्प्रदेयं साधुभ्यो जपं बंधमयापहम् ।

अवाप्स्यति ततः सिद्धिं प्राप्स्यसे च पदं मम ॥८५॥

માટે સર્વ ભય અને બંધન ટાળનાર એવો મારો
જપનો ઉપદેશ સદાચારીજનો પ્રત્યે આપવો કે જેથી તે

નેષ્ઠમ્ સિદ્ધિ અને માત્રં પરમપદ પામે. ૮૫

અશ્વમેધસહસ્રૈશ્ચ વાજપેયશતૈરપિ ।

નાસૌ પદમવાપ્નોતિ મત્તૈયદવાપ્યતે ॥૮૬॥

એ પ્રકારે મારા ભક્તો જે પદ મેળવે છે તે પદ હજારો અશ્વમેધ યજ્ઞોથી અને સેંકડો વાજપેય યજ્ઞોથી પણ મેળવી શકાતું નથી. ૮૬

મીષ્મ ઉવાચ । ભીષ્મ ઓલ્યા:—

હરેઃ પૃષ્ઠં પુરા તેન નારદેન સુરર્ષિણા ।

યદુવાચ તતઃ શંભુસ્તદુક્તં સમનુવ્રતઃ ॥૮૭॥

હે સમ્યક્ વ્રત કરનારા યુધિષ્ઠિર ! પૂર્વે તે દેવર્ષિ નારદે શ્રીહરિને એ વિષે પૂછ્યું હતું; ત્યારે કહ્યાણુકારી વિષ્ણુએ તેમને જે કહ્યું હતું, તે તેમનું કહેલું મેં તમને કહ્યું છે. ૮૭

શ્રુત્વૈનં નારદો વાક્યં દિવ્યં નારાયણોદિતમ્ ।

અત્યંતં ભક્તિમાન્ દેવમેકાંતિત્વમુપેયિવાન્ ॥૮૮॥

નારાયણદેવે કહેલું એ દિવ્ય વાક્ય સાંભળીને દેવર્ષિ નારદ પરમાત્મામાં અત્યંત એકાંતિક ભક્તિ-ભાવને પ્રાપ્ત થયા. ૮૮

ત્વમપ્યેકમના ભૂત્વા ધ્યાહિ ધ્યેયં ગુણાધિકમ્ ।

ભજસ્વ સર્વભાવેન પરમાત્માનમવ્યયમ્ ॥૮૯॥

માટે તમે પણ એવા એકાગ્ર મનવાળા થઈને અને કાનેક ગુણોના સ્મરણચિંતન વડે અધિકાધિક ધ્યાન-ભજન કરવાયોગ્ય એવા અવિનાશી પરમાત્માનું ધ્યાનકીર્તન કરતા થકા સર્વભાવથી તેનેજ ભજો. ૮૯

નારાયણમૃષિં દેવં દશવર્ષાણ્યનન્યમાક્ ।

હમં જપિત્વા ચાપ્નોતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥૯૦॥

જે કોઈ અનન્ય ભક્તિવાળો થઈને દશ વર્ષ સુધી

ઋષિ નારાયણદેવનો આ (નીચે કહેવાશે તે) મંત્રનો જપ કરે છે તે વિષ્ણુના પરમ પદને પામે છે. ૯૦

કિં તસ્ય बहुभिर्मन्त्रैः किं तस्य बहुभिर्व्रतैः ।

નમો નારાયણાયેતિ મંત્રઃ સર્વાર્થસાધકઃ ॥૧૧॥

તે અનન્ય ભક્તને ઘણા મંત્રોથી શું પ્રયોજન છે ? કેમકે “ૐ નમો નારાયણાય । ૐ નારાયણુને નમસ્કાર કરું છું” એજ મંત્ર સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરનારો છે. ૯૧

કિં તસ્ય दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः ।

यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥૧૨॥

જે એકાગ્ર બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય નિત્ય પ્રતિ નારાયણ-દેવનું ધ્યાન કરે છે; તેને દાનોથી, તીર્થોથી, તપથી અને યજ્ઞોથી પણ શું પ્રયોજન હોય ? ૯૨

ये नृशंसा दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा ।

तेऽपि यांति परं स्थानं नारायणपरायणाः ॥૧૩॥

જે મનુષ્યો ક્રૂર, દુરાત્મા તથા પાપાચાર કરનારા હોય, તેઓ પણ નારાયણપરાયણ થાય તો પરમ પદને પામે છે. ૯૩

अनन्या मंदबुद्ध्या प्रतिभाति दुरात्मनाम् ।

कुतर्काज्ञानदृष्टीनां विभ्रान्तेन्द्रियवर्त्मनाम् ॥૧૪॥

કુતર્ક અને અજ્ઞાનદૃષ્ટિવાળા તથા ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં અનન્યભાવે વર્તનારા એવા મંદ બુદ્ધિવાળા દુરાત્માઓને પરમાત્મા (જેવા છે તે કરતાં) સદા ઊલટા અને પ્રતિકૂળજ જણાય છે. ૯૪

नमो नारायणायेति ये विदुर्ब्रह्म शाश्वतम् ।

अंतकाले जपाद्यांति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥૧૫॥

જેઓ જીવનકાળમાં સનાતન બ્રહ્મને જાણે છે તેઓજ અંતકાળે “ૐ નમો નારાયણાય-ૐ નારાયણુને નમસ્કાર

કરું છું” એવો જપ કરતા થકા વિષ્ણુના પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૫

આચારહીનોઽપિ મુનિપ્રવીર મત્તયા વિહીનો-
ઽપિ વિનિંદિતોઽપિ । કિં તસ્ય નારાયણશબ્દમાત્ર-
તો વિમુક્તપાપો વિશતેઽચ્યુતાં ગતિમ્ ॥૯૬॥

હે મહામુનિ ! મનુષ્ય આચારહીન, ભક્તિરહિત અને નિંદાયલો હોય, તોપણ જો તે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક ‘નારાયણ’ એવો શબ્દ (અર્થની ભાવના સહિત) ઉચ્ચારે છે, તો તે શબ્દમાત્રથી પણ પાપરહિત થઈને અવિનાશિની ગતિને પામે છે. ૯૬

કાંતારવનદુર્ગેષુ કૃચ્છ્રેષ્વાપત્સુ સંયુગે ।
દસ્યુભિઃ સન્નિરુદ્ધશ્ચ નામમિર્મા પ્રકીર્તયેત્ ॥૯૭॥

ભયંકર અરણ્યમાં, વનમાં, દિલ્લાઓમાં, દુઃખ-દાયક પ્રદેશમાં, આપત્તિમાં, રણસંગ્રામમાં તથા દુશ્મનો પ્રતી વળ્યા હોય ત્યારે પણ મનુષ્ય જો શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક મારાં નામોનું કીર્તન કરે છે; તો તેથી તેના દુઃખનો વિનાશ થાય છે. ૯૭

જન્માંતરસહસ્રેષુ તપોધ્યાનસમાધિભિઃ ।
નરાણાં ક્ષીણપાપાનાં કૃષ્ણે ભક્તિઃ પ્રજાયતે ॥૯૮॥

હજારો જન્મોમાં તપ, ધ્યાન અને સમાધિવડે જ્યારે જો મનુષ્યોનાં પાપ ક્ષીણ થયાં હોય છે; ત્યારેજ તેમને શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ ઉપજે છે. ૯૮

નામ્નોઽસ્તિ યાવતી શક્તિઃ પાપનિર્હરણે હરેઃ ।
શ્વપચોઽપિ નરઃ કર્તુ ક્ષમસ્તાવન્ન કિલ્બિષમ્ ॥૯૯॥

શ્રીહરિના નામમાં પાપને હરણ કરવાની જેટલી શક્તિ છે; તેટલું પાપ ચંડાળ મનુષ્ય પણ કરી શકતો નથી. ૯૯

ન તાવત્પાપમસ્તીહ યાવન્નામાહૃતં દરેઃ ।

અતિરેકભયાદાહુઃ પ્રાયશ્ચિત્તાંતરં વૃથા ॥૧૦૦॥

જ્યાંસુધી શ્રી હરિનું નામ લેવામાં આવે છે ત્યાંસુધી તે અહીં પાપ રહી શકતું નથી, છતાં પાપના અધિક ભયથી બીજાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કહે છે તે વૃથા છે. ૧૦૦

ગત્વા ગત્વા નિવર્તતે ચંદ્રસૂર્યાદયો ગ્રહાઃ ।

અद्याપિ ન નિવર્તતે દ્વાદશાક્ષરચિંતકાઃ ॥૧૦૧॥

ચંદ્ર અને સૂર્યાદિ ગ્રહો જઈજઈને પાછા આવે છે; તેની પેઠે ઐં નમો ભગવતે વાસુદેવાય આ બાર અક્ષરના મંત્રનું ભાવભક્તિપૂર્વક ચિંતન કરનારા મનુષ્યો હજી-સુધી પાછા આવતા નથી. ૧૦૧

ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ મંગલં ન વાસુદેવાત્પર-
મસ્તિ પાવનમ્ । ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ દૈવતં તં
વાસુદેવ પ્રણમન્ન સીદતિ ॥૧૦૨॥

ભગવાન વાસુદેવથી કોઈ વસ્તુ શ્રેષ્ઠ અને મંગળ નથી; વાસુદેવથી વિશેષ પાવન કોઈ વસ્તુ નથી અને વાસુદેવ કરતાં શ્રેષ્ઠ દૈવત પણ બીજું નથી. આથીજ એ વાસુદેવ પરમાત્માને પ્રણામ કરનારો મનુષ્ય દુઃખી થતો નથી. ૧૦૨

इमां रहस्यां परमामनुस्मृतिं योऽधीत्यबुद्धिं
लभते च नैष्ठिकीम् । विहाय पापं विनिर्मुच्य
संकटात् स वीतरागो विचरेन्महीमिमाम् ॥१०३॥

જે મનુષ્ય આ પરમ રહસ્યવાળી અનુસ્મૃતિનું ધ્યાનપૂર્વક અધ્યયન કરે છે તેનીજ બુદ્ધિ પરમાત્મામાં અનન્ય નિષ્ઠાવાળી થાય છે; તેજ મનુષ્ય પાપથી તથા

સંકટમાંથી વિમુક્ત થાય છે અને તેજ મનુષ્ય રાગદ્વેષ
વિનાનો થઈને આ પૃથ્વીમાં વિચરે છે. ૧૦૩

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्या-
मानुशासनिके पर्वणि दानधर्मे श्रीविष्णोर्दिव्यमनु-
स्मृतिस्तोत्रं संपूर्णम् । शुभं भवतु ॥

ઈતિ શ્રી વ્યાસમુનિકૃત લાખ સંહિતાવાળા મહાભારતના
આનુશાસનિક પર્વમાં દાનધર્મમાં શ્રીવિષ્ણુનું દિવ્ય
અનુસ્મૃતિ સ્તોત્ર સંપૂર્ણ.*

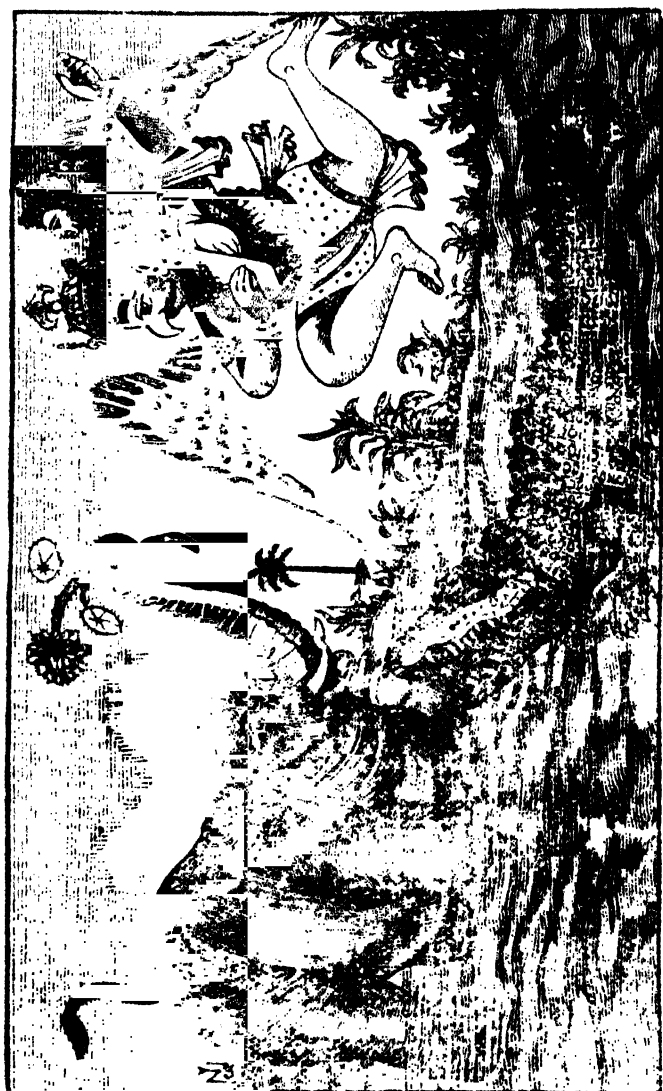
इति श्री अ-स्मृति समाप्त

* વર્તમાન મહાભારતના આનુશાસનિક પર્વમાં આ સ્તોત્ર
મળી આવતું નથી.

श्री गजेन्द्रमोक्ष
सरलार्थ सहित

॥ શ્રી ગજેન્દ્રમોક્ષ ॥

શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥ શ્રી ગોપાલકૃષ્ણાય નમઃ ॥

શતાનીક ઉવાચ ॥ શતાનીક કહે છે:—

મયા હિ દેવદેવસ્ય વિષ્ણોરમિતતેજસઃ ।

શ્રુતાઃ સંભૂતયઃ સર્વા ગદતસ્તવ સુવ્રત ॥૧॥

હે સારાં વ્રતવાળા શૌનક ! દેવોના દેવ અને અપાર તેજવાળા ભગવાન વિષ્ણુનાં સર્વ ઐશ્વર્યોં તથા પરાક્રમે મેં આપથી સાંભળ્યાં. ૧

યદિ પ્રસન્નો ભગવાનનુગ્રાહ્યોઽસ્મિ વા યદિ ।

તદહં શ્રોતુમિચ્છામિ નૃણાં દુઃસ્વપ્નનાશનમ્ ॥૨॥

હે ભગવાન શૌનક ! જો આપ મારાપર પ્રસન્ન હો અને જો હું આપનો અનુગ્રહપાત્ર હોઉં તો મનુષ્યનાં દુષ્ટ સ્વપ્નોની નાશક કોઈ કથા હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૨

સ્વપ્નાદિષુ મહાભાગ દૃશ્યંતે યે શુભાશુભાઃ ।

ફલાનિ ચ પ્રયચ્છંતિ તદ્ગુણાન્યેવ ભાર્ગવ ॥૩॥

તાદૃક્ પુણ્યં પવિત્રં ચ નૃણામતિશુભપ્રદમ્ ।

દુષ્ટસ્વપ્નોપશમનં તન્મે વિસ્તરતો વદ ॥૪॥

હે મહાભાગ્યશાળી ભાર્ગવ ! સ્વપ્ન ઇત્યાદિમાં જે શુભાશુભ જણાય છે, તે તેના ગુણ પ્રમાણે ફળો આપે છે; તેની પેઠે મનુષ્યોને અતિ શુભ પ્રજા આપે તથા દુષ્ટ સ્વપ્નોનો નાશ કરે એવી કોઈ પુણ્યદાયક અને પવિત્ર કરનારી કથા મને વિસ્તારથી કહો. ૩, ૪

શૌનક ઉવાચ । શૌનક કહે છે:—

હૃદમેવ મહાભાગ પૃષ્ઠવાન્ સ્વપિતામહમ્ ।
ભીષ્મં ધર્મમૃતાં શ્રેષ્ઠં ધર્મપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ॥૫॥

હે મહાભાગ્યશાળી ! પૂર્વે ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરે ધર્મ-
વંતોમાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના પિતામહ ભીષ્મને એજ પ્રશ્ન
પૂછ્યો હતો. ૫

ભીષ્મ ઉવાચ । ભીષ્મ કહે છે:—

જિતં તે પુંડરીકાક્ષ નમસ્તે વિશ્વભાવન ।
નમસ્તેઽસ્તુ હૃષીકેશ મહાપુરુષ પૂર્વજ ॥૬॥

હે પુંડરીકાક્ષ ! આપને નમસ્કાર કરું છું; હે વિશ્વ-
કર્તા ! આપને નમસ્કાર કરું છું; હે હૃષીકેશ ! આપને
નમસ્કાર કરું છું અને અમો સર્વાના સનાતન પૂર્વજરૂપ
હે મહાપુરુષ ! આપને નમસ્કાર કરું છું. ૬

આદ્યં પુરુષમીશાનં પુરુહૂતં પુરાતનમ્ ।
ઋતમેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યક્તાવ્યક્તં સનાતનમ્ ॥૭॥

તે પરમાત્મા કે જે સર્વાના આદિરૂપ, ઇશ્વરરૂપ, બહુ
યજ્ઞોથી ભજ્યલા અને પૂજ્યલા, પુરાતન, સત્યમૂર્તિ,
એકાક્ષર ઐકારરૂપ, અલ્પરૂપ, સાકારરૂપ, નિરાકારરૂપ
તથા સનાતન પુરુષ છે; ૭

અસત્ત્વ સત્ત્વ યદ્વિશ્વં નિત્યં સદસતઃ પરમ્ ।
પરં પરાણાં સ્રષ્ટારં પુરાણં પરમવ્યયમ્ ॥૮॥
માંગલ્યં મંગલં વિષ્ણું વરેણ્યમનઘં શુચિમ્ ।
નમસ્કૃત્ય હૃષીકેશં ચરાચરગુરું હરિમ્ ॥૯॥
પ્રવક્ષ્યામિ મહાપુણ્યં કૃષ્ણદ્વપાયનસ્ય ચ ।
યેનોક્તેન શ્રુતેનાપિ નશ્યતં સર્વપાતકમ્ ॥૧૦॥

જે કાર્યરૂપ, કારણરૂપ, વિશ્વરૂપ, નિત્ય, કાર્યકારણથી પર, પરથી પણ પર, બ્રહ્માદિક સર્વના કર્તા, પુરાણપુરુષ અને પરમ અવિનાશી છે; (૮) જે મંગલમૂર્તિ, મંગળ કરનારા, સર્વવ્યાપક વિષ્ણુ, વરેણ્ય (સર્વશ્રેષ્ઠ), પાપ-રહિત, પવિત્ર, ચરાચર સર્વના ગુરુ અને સર્વ ઈન્દ્રિયોના સ્વામી છે; એવા શ્રીહરિને નમસ્કાર કરીને (૯) કૃષ્ણ-દ્વૈપાયન વેદવ્યાસનો જે પવિત્ર ભત છે, તે તમને કહીશ, કે જે કહેવા તથા સાંભળવાથી સર્વ પાપો નાશ પામે છે.
નારાયણસમો દેવો ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ ।

एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान् साधयाम्यहम् ॥११॥

શ્રી વેદવ્યાસનો પવિત્ર ભત એ છે કે “ નારાયણ-સમાન દેવતા કોઈ થયા પણ નથી અને થનાર પણ નથી.” આ સત્ય વાક્યથીજ હું ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષાદિ સર્વ અર્થો સાધું છું. ૧૧

किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं तस्य बहुभिर्ब्रतैः ।

नमो नारायणायेति मंत्रः सर्वार्थसाधकः ॥१२॥

વળી જેણે સર્વ અર્થને આપનાર ઐ નમો નારાયણાય એ મંત્રને સિદ્ધ કર્યો, તેને ઘણા મંત્રોનું પ્રયોજન પણ શું છે? વળી ઘણાં વ્રતોનું પણ તેને શું પ્રયોજન છે? ૧૨

जज्ञे बहुज्ञं परमत्युदारं यं द्वीपमध्ये सुतमात्म-
वंतम् । पराशराद्गंधवती महर्षेस्तस्मै नमोऽज्ञान-
तमोनुदाय ॥१३॥

મહર્ષિ પરાશરથી ગંધવતી દેવીએ જે બહુ વિધ જ્ઞાનવાળા, અતિઉદાર બુદ્ધિવાળા અને આત્મજ્ઞાની પુત્રને દ્વીપમાં જન્મ આપ્યો હતો; તે અજ્ઞાનનાંધકારનો નાશ કરનારા એવા શ્રીવેદવ્યાસને નમસ્કાર હો.

नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।

યસ્ય પ્રસાદાદ્વક્ષ્યામિ નારાયણકથામિમામ્ ॥૧૪॥

જેમના પ્રસાદથી હું નારાયણની આ કથા કહેવાને શક્તિમાન થયો છું; તે અપાર તેજવાળા ભગવાન વ્યાસને નમસ્કાર કરું છું. ૧૪

વૈશંપાયનમાસીનં પુરાણોક્તિવિચક્ષણમ્ ।

ઈમમર્થં સ રાજર્ષિઃ પૃષ્ટવાન્ જનમેજયઃ ॥૧૫॥

પુરાણની કથામાં મહાનિપુણ એવા વૈશંપાયન મુનિ બેઠા હતા; તેમને એક વાર રાજર્ષિ જનમેજયે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે:- ૧૫

જનમેજય ઉવાચ । જનમેજય કહે છે:-

કિં જપન્મુચ્યતે પાપાત્ કિં જપન્સુખમશ્રુતે ।

દુઃસ્વપ્નનાશનં પુણ્યં શ્રોતુમિચ્છામિ માનદ ॥૧૬॥

હે માન આપનારા મુનિરાજ ! મનુષ્ય કયો જપ કરવાથી પાપમાંથી છૂટે છે ? કયા જપથી સુખ ભોગવે છે ? વળી દુષ્ટ સ્વપ્નનો નાશ કરે એવી પવિત્ર કથા પણ સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૧૬

વૈશંપાયન ઉવાચ । વૈશંપાયન કહે છે:-

દેવવ્રતં મહાપ્રાજ્ઞં સર્વશાસ્ત્રવિશારદમ્ ।

વિનયેનોપસંગમ્ય પર્યપૃચ્છદ્યુધિષ્ઠિરઃ ॥૧૭॥

પૂર્વે યુધિષ્ઠિરે પણ એજ પ્રશ્ન દેવવ્રત પાળનારા, મહાબુદ્ધિશાળી અને સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ એવા ભીષ્મ-પિતામહ પાસે વિનયપૂર્વક જઈને પૂછ્યો હતો. ૧૭

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ । યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:-

દુઃસ્વપ્નદર્શનં ઘોરમવેક્ષ્ય ભરતર્ષભ ।

પ્રયતઃ કિં જપેજ્ઞાપ્યં વિબુદ્ધઃ કિમનુસ્મરેત્ ॥૧૮॥

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ ! ઘોર દુષ્ટ સ્વપ્ન

જેનારો મનુષ્ય સાવધ થઈને કયા મંત્રનો જપ કરે ?
અને કોનું સ્મરણ કરે ? ૧૮

કસ્ય કુર્યાન્નમસ્કારં પ્રાતરુત્થાય માનવઃ ।

કિં ધ્યાયેત સતતં કિં પૂજ્યં વા ભવેત્સદા ॥૧૯॥

વળી મનુષ્યે નિત્ય સવારમાં ઉઠીને કયા દેવને નમ-
સ્કાર કરવા ? નિત્ય કોનું ધ્યાન કરવું અને સદા પૂજવા
યોગ્ય કોણ છે ? ૧૯

પિતામહ પ્રસાદેન બુદ્ધિભેદો ભવેન્ન મે ।

તદહં શ્રોતુમિચ્છામિ ब्रूहि नो वदतां वर ॥૨૦॥

હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ ! જેમની કૃપાથી
મારી બુદ્ધિમાં ફેર પડે નહિ તે પરમાત્માની કથા હું
સાંભળવા ઇચ્છું, માટે મને કહો. ૨૦

મીષ્મ ઉવાચ । ભીષ્મ કહે છે :-

शृणु राजन्महाबाहो कथायिष्येह शान्तिकम् ।

दुःस्वप्नदर्शने जाप्यं यद्वै नित्यं समाहितैः ॥૨૧॥

હે મહાબાહો રાજન્ ! દુષ્ટ સ્વપ્ન દેખાય તેણે જે
શાંતિદાયક જપ નિત્ય સાવધાન થઈને જપવા યોગ્ય
છે તે તમે સાંભળો. ૨૧

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।

गर्जेन्द्रमोक्षणं पुण्यं कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ॥૨૨॥

આ વિષયમાં અદ્ભુત કર્મ વાળા શ્રીકૃષ્ણે ગર્જેન્દ્રનો
મોક્ષ કર્યો હતો તે પુરાતન પવિત્ર ઇતિહાસ ઉદાહરણ-
રૂપે કહેવામાં આવે છે. ૨૨

सर्वरत्नमयः श्रीमांस्त्रिकूटो नाम पर्वतः ।

सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्करद्युतैः ॥૨૩॥

સૂર્ય જેવી કાંતિવાળા પર્વતરાજ સુમેરુનો પુત્ર એક
ત્રિકૂટ નામનો સર્વ રત્નોથી ભરેલો સુશોભિત પર્વત છે.

ક્ષીરોદજલવીચ્યુગ્રૈર્ધૌતામલશિલાતલઃ ।

ઉત્થિતઃ સાગરં ભિત્ત્વા દેવર્ષિગણસેવિતઃ ॥૨૪॥

ક્ષીરસાગરના જળના ઉચ્ચ તરંગોવડે તે પર્વતનાં શિલાતલો ધોવાઈને નિર્મળ રહે છે અને તે જાણે સમુદ્રને ભેદીને બહાર નીકળ્યો હોય તેવો જણાય છે. વળી દેવો અને ઋષિઓના સમૂહોથી એ પર્વત સેવાયલો (વસેલો) છે. ૨૪

અપ્સરોભિઃ પરિવૃતઃ શ્રીમાન્ પ્રસ્રવણાકુલઃ ।

ગંધર્વૈઃ કિન્નરૈર્યક્ષૈઃ સિદ્ધચારણપત્રગૈઃ ॥૨૫॥

મૃગૈઃ શાસ્ત્રામૃગૈઃ સિંહૈર્માતંગૈશ્ચ સદામદૈઃ ।

વૃકદ્વાપિવરાહાદૈર્વૃતગાત્રો વિરાજતે ॥૨૬॥

અપ્સરાઓથી ચારે તરફ વિંટાયલો, સુશોભિત ઝરણાંઓથી ભરપૂર; ગંધર્વો, કિન્નરો, યક્ષો, ચારણો, સર્પો, મૃગો, વાનરો, સિંહો, મદમસ્ત હાથીઓ, વરુઓ, વાઘ, વરાહ વગેરેથી ભરપૂર એવું એ પર્વતનું શરીર શોભે છે. ૨૫, ૨૬

પુત્રાગૈઃ કર્ણિકારૈશ્ચ સુવિલ્વીર્દિવ્યપાટલૈઃ ।

ચૂતનિંબકદંબૈશ્ચ ચંદનાગુરુચંપકૈઃ ॥૨૭॥

શાલૈસ્તાલૈસ્તમાલૈશ્ચ તરુભિશ્ચાર્જુનૈસ્તથા ।

બકુલૈઃ કુંદપુષ્પૈશ્ચ સરલૈર્દેવદારુભિઃ ॥૨૮॥

મંદારકુસુમૈશ્ચાન્યૈઃ પારિજાતૈશ્ચ સર્વતઃ ।

एवં बहुविधैर्वृक्षैः सर्वतः समलंकृतः ॥૨૯॥

નાનાધાત્વંકિતૈઃ શૃંગૈઃ પ્રસ્રવદ્ધિઃ સમંતતઃ ।

મૃગૈર્વરાઈઃ સિંહૈશ્ચ ગજેન્દ્રશ્ચ સદામદૈઃ ॥૩૦॥

શોભિતો રુચિરપ્રખ્યૈસ્ત્રિભિર્વિસ્તીર્ણસાનુભિઃ ॥

વળી ત્યાં પુન્નાગ, કર્ણિકાર, સુંદર બીલીનાં ઝાડ, દિવ્ય પાટલા વૃક્ષો, આંબાઓ, લીમડાઓ, કદંબો, ચંદન, અગરુ, ચંપાઓ, શાલ, તાલ, તમાલ અને અર્જુન-વૃક્ષ (આંજણિયાનાં વૃક્ષો), પુષ્પવાળાં બકુલ અને કુંદનાં વૃક્ષો, સરલનાં વૃક્ષો, દેવદારુનાં વૃક્ષો, પુષ્પવાળાં મંદારનાં અને બીજાં પારિજાતકનાં વૃક્ષો, આ પ્રમાણે સર્વ તરફ બહુ પ્રકારનાં પુષ્પિત તથા બીજાં વૃક્ષોથી એ પર્વત અલંકૃત અને સુશોભિત દેખાય છે. વળી અનેક જાતની ધાતુઓથી અલંકૃત થયેલાં તથા ચોતરફથી પાણીનાં ઝરણાંવાળાં, અને મૃગો, વરાહો, સિંહો અને સદા મદ ઝરતા હાથીઓવાળાં, સુંદર કાંતિવાળાં ત્રણ વિશાળ શિખરોવડેત્રિકૂટ પર્વત શોભી રહ્યો હતો.

जीवजीवकसंघुष्टं चकोरशिखिनादितम् ।

तस्यैकं कांचनं शृंगं सेवते यद्दिवाकरः ॥૩૧॥

જીવંજીવક પક્ષીઓના શબ્દોથી ગુંજ રહેલું અને ચકોર તથા મયૂરોના મધુર શબ્દોથી ગાજ રહેલું તે પર્વતનું એક શિખર સુવર્ણનું છે; તેને સૂર્યનારાયણ સેવે છે. ૩૧

नानापुष्पैः समाकीर्णं नानागंधैः समाकुलम् ।

द्वितीयं राजतं शृंगं सेवते यन्निशाकरः ॥૩૨॥

અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોથી ભરેલું અને અનેક પ્રકારની સુગંધીથી યુક્ત એવું તેનું બીજું શિખર ચાંદીનું છે તેને ચંદ્ર સેવે છે. ૩૨

पांडुरांबुदसंकाशं तुषाराचलसन्निभम् ।

वज्रेंद्रनीलवैडूर्यतेजोभिर्भासयन्नभः ॥૩૩॥

તે શિખર સફેદ હિમના ઢગલા જેવું અને શ્વેત વાદળના જેવી કાન્તિવાળું દેખાય છે; અને હીરા, ઈંદ્રનીલ તથા વૈડૂર્યની કાંતિથી આકાશને પ્રકાશિત કરે છે.

તૃતીયં બ્રહ્મસદનં પ્રકૃષ્ટં શૃંગમુત્તમમ્ ।

પદ્મરાગસમપ્રસૂયં જ્વાલાપુંજમિવોત્થિતમ્ ॥૩૪॥

ત્રીજું બ્રહ્મસદન નામે ઉત્તમ શિખર પોખરાજના જેવી કાંતિવાળું તથા જ્વાળાના પુંજની પેઠે ઉભેલું જાણાય છે. ૩૪

નૈતત્કૃતઘ્નાઃ પશ્યંતિ ન નૃશંસા ન નાસ્તિકાઃ ।

નાતસતપસો લોકે યે ચ પાપકૃતો નરાઃ ॥૩૫॥

નાનારાધિતગોવિંદાઃ શૈલં પશ્યંતિ તે નરાઃ ।

તસ્ય સાનુમતઃ પૃષ્ઠે સરઃ કાંચનપંકજમ્ ॥૩૬॥

કૃતઘ્ન મનુષ્યો, કૂર મનુષ્યો, નાસ્તિકો, તપશ્ચર્યા નહિ કરનારાઓ તથા પાપ કરનારા મનુષ્યો આ જગતમાં એ પર્વતને જેવા પામતા નથી. પણ નાના પ્રકારથી શ્રીગોવિંદની આરાધના કરનારા મનુષ્યો તે પર્વતને જુએ છે. એ પર્વતની પાછળ કાંચન જેવાં કમળોવાળું એક સરોવર છે. ૩૫, ૩૬

કારંડવસમાકીર્ણં રાજહંસોપશોભિતમ્ ।

મત્તભ્રમરસંઘુષ્ટં ચકોરશિખિનાદિતમ્ ॥૩૭॥

તે સરોવર કારંડવોથી ભરપૂર છે; રાજહંસોથી શોભીતું છે; મત્ત ભ્રમરોના ગુંજરવાળું છે તથા ચકોરો અને મયૂરોના ટાંકાઓથી ગાજી રહે છે. ૩૭

કમલોત્પલકહારપુંડરીકોપશોભિતમ્ ।

કુમુદૈઃ શતપત્રૈશ્ચ કાંચનૈઃ સમલંકૃતમ્ ॥૩૮॥

વળી કમળ, ઉત્પલ, કહ્લાર અને પુંડરીકથી તે સરોવર શોભી રહ્યું છે તથા સૂર્યવિકાસી અને ચંદ્ર-વિકાસી કમળોથી અલંકૃત છે. ૩૮

પદ્મૈર્મરકતપ્રસૂયૈઃ પુષ્પૈઃ કાંચનસન્નિભૈઃ ।

ગુલ્મૈઃ કીચકવેણૂનાં સમંતાત્પરિવારિતમ્ ॥૩૯॥

વળી મરકતમણિના જેવી કાંતિવાળાં કમળોવડે,
સુવર્ણના જેવાં પુષ્પોવડે અને કીરીર કરતા વાંસોના
સમૂહવડે તે સરોવર ચોતરફથી વિંટાયલું રહે છે. ૩૯

અત્યદ્ભુતં મહાસ્થાનં વિચિત્રશિખરાકુલમ્ ।

શતયોજનવિસ્તીર્ણં દશયોજનમાયતમ્ ॥૪૦॥

તે વિશાળસ્થાન અતિ અદ્ભુત, વિચિત્ર શિખરોથી
ભરપૂર, સો યોજન લાંબુ અને દશ યોજન પહોળું છે. ૪૦

પંચયોજનમૂર્દ્ધાનં સર એતત્પ્રમાણતઃ ।

હિમસ્વંડોદકં રાજન્ સુસ્વાદમમૃતોપમમ્ ॥૪૧॥

હૈ રાજન્ ! એ સરોવરની ઉંડાઈનું પ્રમાણ પાંચ
યોજનનું છે. એમાં હિમના કટકા જેવું શીતળ, ત્રણ
સ્વાદિષ્ટ અને અમૃતના જેવું મીઠું જળ છે. ૪૧

ત્રૈલોક્યેઽદૃષ્ટપૂર્વં ચ યત્તત્સરમનુત્તમમ્ ।

સુપ્રસન્નં સરો દિવ્યં દેવાનામપિ દુર્લભમ્ ॥૪૨॥

પૂર્વે ત્રણે લોકમાં જોયેલું નહિ એવું આ જે સર્વા-
ત્તમ સરોવર છે; તે દેવાને પણ દુર્લભ એવું દિવ્ય અને
અત્યંત પ્રસન્નતા ઉપજાવનારું છે. ૪૨

સ્વાતેન દ્વિગુણં પ્રોક્તં શરદ્ઘૌરિવ નિર્મલમ્ ।

ઉપહારાય દેવાનાં સિદ્ધાદ્યર્ચિતપંકજમ્ ॥૪૩॥

તે સરોવરને ઉંડાઈમાં બમણું કહ્યું છે; શરદ્ઘૌરુના
આકાશ જેવું નિર્મળ છે અને દેવાને ભેટ કરવા માટે
તેનાં કમળો સિદ્ધાદિકોએ વખાણ્યાં છે. ૪૩

તસ્મિન્સરસિ દુષ્ટાત્મા વિરૂપોત્તર્જલાશયઃ ।

આસીદ્ગ્રાહો ગર્જેદ્રાણાં દુરાઘર્ષો મહાબલઃ ॥૪૪॥

એ સરોવરના જળમાં એક દુષ્ટાત્મા, વિચિત્ર
આકારવાળો અને મોટા હાથીઓથી પણ મહાકષ્ટે
હરાવી શકાય એવો એક મહાબળવાન જૂડ રહેતો હતો,

અથ દંતોજ્જ્વલમુખઃ કદાચિદ્ગજયૂથપઃ ।

આજગામ તૃષાક્રાંતઃ કરેણુપરિવારિતઃ ॥૪૫॥

કોઈ સમયે દંતૂશળથી ઉજળા મુખવાળો અને તરસથી પીડાયેલો એવો એક હાથીનાં ટોળાંનો અધિ-પતિ હાથણીઓથી વિંટાઈને ત્યાં આવ્યો. ૪૫

મદસ્રાવી જલાકાંક્ષી પાદચારીવ પર્વતઃ ।

વાસયન્મદગંધેન મહાનૈરાવતોપમઃ ॥૪૬॥

જેના ગાંડસ્થળમાંથી મદ ઝરતો હતો એવો તે પાણીની આકાંક્ષાવાળો ગજેન્દ્ર મદની ગંધ ફેલાવનારા મોટા ઐરાવત હાથી જેવો અને પગે ચાલતા પર્વત જેવો વિશાળ દેખાતો હતો. ૪૬

ગજો હંજનસંકાશો મદાચ્ચલિતલોચનઃ ।

તૃષિતઃ પાતુકામોઽસાવવર્તીર્ણો મહાહ્રદે ॥૪૭॥

મેશના પર્વત જેવો કાળો, મદને લીધે ચલાયમાન આંખોવાળો, અને પાણીની કામનાવાળો એ તૃષાતુર હાથી આ મહાસરોવરમાં ઉતર્યો. ૪૭

પિવતસ્તસ્ય તત્તોયં ગ્રાહશ્ચ સમપદ્યત ।

સુલીનઃ પંકજવને યૂથમધ્યગતઃ કરી ॥૪૮॥

ટોળા વચ્ચે રહેલો અને કમળના વનમાં ઢંકાઈ ગયેલો તે હાથી સરોવરનું પાણી પીતો હતો એવામાં તેની પાસે એક ઝૂડ આવ્યો. ૪૮

ગૃહીતસ્તેન રૌદ્રેણ ગ્રાહેણાવ્યક્તમૂર્તિના ।

પશ્યંતીનાં કરેણૂનાં ક્રોશંતીનાંચ દારુણમ્ ॥૪૯॥

જળમાં છુપાયેલા શરીરવાળા તે ભયંકર ઝૂડે દારુણ સ્વરે પોકારતા તે હાથીનો પગ, હાથણીઓના દેખતાં પકડ્યો. ૪૯

નીયતે પંકજવને ગ્રાહેણાતિબલીયસા ।

ગજશ્ચાકર્ષતે તીરં ગ્રાહશ્ચાકર્ષતે જલમ્ ॥૫૦॥

પછી અતિ બળવાન ગ્રાહે (ઝૂડે) એ હાથીને જળમાં કમળનાં વન ભણી ખેંચવા માંડ્યો; ઝૂડને હાથી કિનારા ભણી ખેંચવા લાગ્યો અને ઝૂડ હાથીને પાણી ભણી ખેંચવા લાગ્યો. ૫૦

તયોરાસીન્મહદ્યુદ્ધં દિવ્યવર્ષસહસ્રકમ્ ।

દારુણૈઃ સંયતઃ પાશૈર્નિષ્પ્રયત્નગતિઃ કૃતઃ ॥૫૧॥

તે બન્ને વચ્ચે દેવોનાં હજાર વર્ષ સુધી ભારે યુદ્ધ ચાલ્યું. ઝૂડે દારુણ પાશોથી પકડી ઉંડા જળમાં ખેંચી જઈને તે હાથીને પ્રયત્ન અને ગતિવિનાનો કરી નાખ્યો.

વેષ્ટ્યમાનઃ સ ઘોરૈસ્તુ પાશૈર્નાગો દૃઢૈસ્તથા ।

વિસ્ફૂર્ય ચ યથાશક્ત્યા વિક્રોશંસ્તુ મહારવાન્ ॥૫૨

આ પ્રમાણે ભયંકર અને દૃઢ પાશો(દાઢો)માં બંધાયેલો તે હાથી છેવટે ધૂળ ગયો અને મોટી રાડો પાડીને બહુ આકંદ કરવા લાગ્યો. ૫૨

વ્યથિતઃ સ નિરુત્સાહો ગૃહીતો ઘોરકર્મણા ।

પરમાપદમાપન્નો મનસાઽર્ચિતયદ્ધરિમ્ ॥૫૩॥

ઘોર કર્મવાળા ઝૂડે પકડેલો એવો તે પરમ આપત્તિમાં આવી પડેલો, પીડા પામતો અને ઉત્સાહરહિત થયેલો તે હાથી હવે મનમાં શ્રીહરિનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો.

સ તુ નાગવરઃ શ્રીમાન્નારાયણપરાયણઃ ।

તમેવ શરણં દેવં ગતઃ સર્વાત્મના તદા ॥૫૪॥

તે સુંદર ઉત્તમ હાથી તે સમયે સર્વાત્મભાવથી તે પરમાત્મદેવને શરણે જઈને શ્રીનારાયણપરાયણ થયો.

एकाग्रो निगृहीतात्मा विशुद्धेनांतरात्मना ।

જન્મજન્મંતરાભ્યાસદ્વક્તિમાન્ મરુદધ્વજે ॥૫૫

જન્મજન્મમાંતરના અભ્યાસને લીધે તે ગજેન્દ્રે હવે બીજી બધી વૃત્તિઓ રોકી ચિત્તને એકાગ્ર કરીને, તથા ગરુડધ્વજ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનમાં ભક્તિમાન થઈને વિશુદ્ધ અંતરાત્માવડે મનને ઇશ્વરમાં જોડ્યું. ૫૫

નાન્યં દેવં મહાદેવાત્ પૂજયામાસ કેશવાત્ ।

દિગ્બાહું સ્વર્ગમૂર્ધાનં ભૂઃ પાદં ગગનોદરમ્ ॥૫૬॥

આદિત્યચંદ્રનયનમનંતં વિશ્વતોમુખમ્ ।

ભૂતાત્માનં ચ મેઘામં શંખચક્રગદાધરમ્ ॥૫૭॥

સહસ્રશુભનામાનમાદિદેવમજં વિભુમ્ ।

પ્રગૃહ્ય પુષ્કરાગ્રેણ કાંચનં કમલોત્તમમ્ ॥૫૮॥

નિવેદ્યં મનસા ધ્યાત્વા પૂજાં કૃત્વા જનાર્દને ।

આપદ્વિમોક્ષમન્વિચ્છન્ ગજઃ સ્તોત્રમુદીરયત્ ॥

મહાન દેવ શ્રીકેશવ વિના બીજા દેવની પૂજા તે કરતો નહિ; તેથી આ પ્રસંગે પણ તે એજ દેવને પૂજવા લાગ્યો કે જે દેવના બાહુ દિશાઓ છે; સ્વર્ગ જેમનું મસ્તક છે; પૃથ્વી જેમના ચરણ છે; ગગન જેમનું ઉદર છે; સૂર્ય અને ચંદ્ર જેમનાં નેત્રા છે; જે અંતરહિત છે; વિશ્વમાં સર્વ તરફ જેમનાં મુખ છે; જે સર્વ ભૂતોના આત્મા છે; જે મેઘ જેવા શ્યામ વર્ણના છે; જે શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મને ધારણ કરનારા છે તથા જે હજાર શુભ નામવાળા, આદિદેવ, અજન્મા અને સર્વત્ર વ્યાપક છે; આવા શ્રીજનાર્દન ભગવાનનું એ ગજેન્દ્રે મનવડે ધ્યાન કર્યું; તથા શુંઠના અગ્રભાગવડે સુવર્ણ જેવું એક ઉત્તમ કમળ લઈ તેમને અર્પણ કરીને જનાર્દન શ્રીહરિની પૂજા કરી; અને પછી આપત્તિમાંથી છૂટવાને ઇચ્છતો એ હાથી આ સ્તોત્ર બોલવા લાગ્યો.

ગર્જેન્દ્ર ઉવાચ ॥ ગજેન્દ્ર મોદયોઃ—

ૐ નમો મૂલપ્રકૃતયે અજિતાય મહાત્મને ।

અનાશ્રયાય દેવાય નિઃસ્પૃહાય નમો નમઃ ॥૬૦॥

સર્વની મૂળ પ્રકૃતિરૂપ અને અજિત પરમાત્માને નમન કરું છું. કોઈના આશ્રયરહિત અને સ્પૃહારહિત દેવને વારંવાર નમન કરું છું. ૬૦

નમ આદ્યાય વીજાય આર્ષેયાય મહાત્મને ।

અનંતાય ચ નૈકાય અવ્યક્તાય નમો નમઃ ॥૬૧॥

સર્વના આદિબીજરૂપ અને ઋષિઓએ આર્ષ ગ્રંથો રચીને જેમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને મહત્ત્વ પ્રવર્તાવેલું, એવા પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. અંતવિનાના, અનેકરૂપ અને મનઃદ્રિયોથી જણાય નહિ એવા પરમાત્માને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ૬૧

નમો ગુહ્યાય ગૂઢાય ગુણાય ગુણધર્મિણે ।

અતર્ક્યાયાપ્રમેયાય અતુલાય નમો નમઃ ॥૬૨॥

અત્યંત ગુહ્ય અને ગૂઢ સ્વરૂપવાળા તથા ગુણરૂપ અને ગુણધર્મવાળા થયેલા પરમેશ્વરને નમસ્કાર કરું છું. તર્કમાં આવે નહિ એવા, પ્રમાણમાં આવે નહિ એવા અને અતુલ્ય એવા મહાન પરમાત્માને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ૬૨

નમઃ શિવાય શાંતાય નિશ્ચિંતાય યશસ્વિને ।

સનાતનાય પૂર્વાય પુરાણાય નમો નમઃ ॥૬૩॥

શિવ (કલ્યાણ) સ્વરૂપ, શાંતમૂર્તિ, ચિંતારહિત અને યશસ્વી દેવને નમન કરું છું. સનાતન, સર્વના પૂર્વ-પુરુષ અને પુરાણરૂપ દેવને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.

નમો જગત્પ્રતિષ્ઠાય ગોવિંદાય નમો નમઃ ।

નમો દેવાધિદેવાય સ્વભાવાય નમો નમઃ ॥૬૪॥

જગતના સ્થાપનકર્તાને નમસ્કાર કરું છું; ગોવિંદને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું; દેવોના અધિષ્ઠાતા દેવને નમસ્કાર કરું છું તથા સ્વભાવસ્વરૂપ દેવને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ૬૪

નમોઽસ્તુ પદ્મનાભાય સાંખ્યયોગોદ્ભવાય ચ ।

વિશ્વેશ્વરાય દેવાય શિવાય હરયે નમઃ ॥૬૫॥

જેમની નાભિમાં કમળ છે તથા જેમણે સાંખ્ય અને યોગમાર્ગની ઉત્પત્તિ કરી છે એવા દેવને નમન કરું છું. વિશ્વના ઈશ્વર, સ્વયં પ્રકાશ અને શિવસ્વરૂપ એવા શ્રીહરિને નમન કરું છું. ૬૫

નમોઽસ્તુ તસ્મૈ દેવાય નિર્ગુણાય ગુણાત્મને ।

નારાયણાય વિશ્વાય દેવાનાં પરમાત્મને ॥૬૬॥

ગુણાતીત છતાં ગુણના આત્મારૂપ એવા દેવને નમન કરું છું. વિશ્વરૂપ અને દેવોના પરમાત્મા એવા શ્રી-નારાયણદેવને નમસ્કાર કરું છું. ૬૬

નમો નમઃ કારણવામનાય નારાયણાયામિત-
વિક્રમાય । શ્રીશાઙ્ગચક્રાસિગદાધરાય નમોઽસ્તુ
તસ્મૈ પુરુષોત્તમાય ॥૬૭॥

કારણ માટે વામનરૂપ થયેલા તથા અપાર પરાક્રમ-વાળા એવા શ્રી નારાયણને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. લક્ષ્મી, શાઙ્ગ ધનુષ, ચક્ર, તલવાર અને ગદાને ધારણ કરનારા એવા તે શ્રી પુરુષોત્તમને નમસ્કાર કરું છું. ૬૭

ગુહ્યાય વેદનિલયાય મહોદરાય સિંહાય દૈત્ય-
નિધનાય ચતુર્ભુજાય । બ્રહ્મેન્દ્રરુદ્રમુનિચારણસંસ્તુ-
તાય દેવોત્તમાય વરદાય નમોઽચ્યુતાય ॥૬૮॥

સહજમાં જણાય નહિ એવા, વેદોના સ્થાનરૂપ, અનંત બ્રહ્માંડને ધારણ કરનારા, મહાન પેટવાળા, નૃ-

સિંહરૂપે દૈત્યનો નાશ કરનારા, ચાર ભુજવાળા, બ્રહ્મા ઇંદ્ર રુદ્ર મુનિ અને ચારણોથી ઉત્તમ સ્તુતિ કરાયલા, તથા અન્ય સર્વ દેવો કરતાં ઉત્તમ વરદાન આપનારા એવા અવિનાશી પ્રભુને નમસ્કાર કરું છું. ૬૮

નાગેન્દ્રદેહશયનાસનસુપ્રિયાય ગોક્ષીરહેમશુક-
નીલઘનોપમાય । પીતાંબરાય મધુકૈટભનાશનાય
વિશ્વાય ચારુમુકુટાય નમોઽક્ષરાય ॥૬૯॥

નાગોના ઇંદ્ર શેષનાગની દેહરૂપી શય્યા ઉપર આસન કરવામાં પ્રીતિવાળા, અવતારભેદથી ગાયનું દૂધ, સુવર્ણ, પોપટ અને કાળા મેઘની ઘટા જેવા વર્ણ-ની ઉપમાવાળા, પીળાં વસ્ત્ર ધારણ કરનારા, મધુ અને કૈટભનો નાશ કરનારા, વિશ્વમૂર્તિ, અને સુંદર મુકુટ-વાળા એવા અવિનાશી દેવને નમસ્કાર કરું છું. ૬૯

નાભિપ્રજાતકમલસ્થચતુર્મુખાય ક્ષીરોદકાર્ણ-
વનિકેતનશોભનાય । નાનાવિચિત્રમુકુટાંગદભૂષ-
ણાય યોગીશ્વરાય વિરજાય નમો વરાય ॥૭૦॥

જેમની નાભિથી ઉપજેલા કમળરૂપી આસન ઉપર બેઠેલા ચતુર્મુખ બ્રહ્મા જેમની સ્તુતિ કરે છે એવા, ક્ષી-રોદકસાગરને પોતાના નિવાસથી શોભાવનારા, નાના પ્રકારના વિચિત્ર મુકુટ તથા બાહ્યબંધ ઇત્યાદિ આભૂ-ષણવાળા, યોગીઓના ઇશ્વર, અને રજેગુણથી રહિત એવા પરમ શ્રેષ્ઠ પરમાત્મદેવને નમસ્કાર કરું છું. ૭૦

ભક્તિપ્રિયાય વરદીપ્તિસુદર્શનાય ફુલારવિન્દ-
વિપુલાયતલોચનાય । દેવેન્દ્રવિગ્નશમનોદ્યતપૌરુષાય
નારાયણાય વરદાય નમોઽચ્યુતાય ॥૭૧॥

જેમને ભક્તિ પ્રિય છે એવા, ઉત્તમ કાન્તિવાળા, સુદર્શન ચક્રવાળા, ખીલેલા કમળ જેવાં વિશાળ નેત્ર-

વાળા, દેવ, ઈંદ્ર તથા શરણાગતનાં વિધ્ન શમાવવાના પુરુષાર્થમાં સદા તત્પર વરદાન આપનારા અને અન્યુત એવા શ્રીનારાયણદેવને નમસ્કાર કરું છું. ૭૧

નારાયણાય નરલોકપરાયણાય કાલાયકાલ-
કમલાયતલોચનાય । રામાય રાવણવિનાશકૃતો-
દ્યમાય ધીરાય ધીરતિલકાય મહોદરાય ॥૭૨॥

નારાયણ, નરલોકના અને સર્વ લોકના આશ્રયરૂપ, કાળરૂપ, શ્યામ કમળ જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા, રાવણના વિનાશમાટે ઉદ્ધમ કરનારા રામસ્વરૂપ, ધીર, ધીર પુરુષોના તિલકરૂપ, અને મહાન ઉદરવાળા દેવને નમસ્કાર કરું છું. ૭૨

પદ્માસનાય મણિકુંડલભૂષણાય કંસાંતકાય
શિશુપાલવિનાશનાય । ગોવર્ધનાય સુરગત્રુનિકું-
તનાય દામોદરાય વિરજાય નમો વરાય ॥૭૩॥

પદ્માસનવાળા, મણિના કુંડળરૂપી આભૂષણવાળા, કંસ અને શિશુપાળને મારનારા, ગોવર્ધનરૂપ, દેવોના શત્રુ દૈત્યોનો સંહાર કરનારા, વરદાન આપનારા અને સર્વ શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીદામોદરને નમસ્કાર કરું છું. ૭૩

બ્રહ્માયનાય ત્રિદશાધિપાય લોકાયનાયાત્મ-
ભવોદ્ભવાય । નારાયણાર્તિવિનાશનાય મહા-
વરાહાય નમસ્કરોમિ ॥૭૪॥

બ્રહ્માના નિવાસસ્થાન, દેવોના અધિપતિ, ત્રણે લોકના નિવાસસ્થાન, પોતાથી પોતે ઉત્પન્ન થનારા, પીડાને ટાળનારા અને મહાવરાહરૂપ એવા શ્રીનારાયણને નમસ્કાર કરું છું. ૭૪

કૂટસ્થમવ્યક્તમર્ચિત્યરૂપં નારાયણં કારણમા-

દિદેવમ્ । યુગાંતશેષં પુરુષં પુરાણં તં વાસુદેવં શરણં
પ્રપદ્યે ॥૭૫॥

અવિકારી અદૃશ્ય અને અચિંત્ય સ્વરૂપવાળા, જ-
ગતના કારણરૂપ આદિદેવ, યુગને અંતે બાકી રહેનારા
અને પુરાણપુરુષ એવા શ્રીવાસુદેવને હું શરણે જાઉં છું.

અદૃશ્યમચ્છેદ્યમનંતમવ્યયં મહર્ષયો બ્રહ્મમયં
સનાતનમ્ । વિંદન્તિ યં વૈ પુરુષં પુરાણં તં વાસુદેવં
શરણં પ્રપદ્યે ॥૭૬॥

મહર્ષિઓ જેમને અદૃશ્ય, અચ્છેદ્ય, અપાર, અવિના-
શી, બ્રહ્મસ્વરૂપ, સનાતન અને પુરાણપુરુષ કહે છે; તે
વાસુદેવને હું શરણે જાઉં છું. ૭૬

ઉત્તિષ્ઠતસ્તસ્ય જલોરુકુક્ષેર્મહાવરાહસ્ય મહીં વિદાર્ય ।
વિધુન્વતો વેદમયં શરીરં લોકાંતરસ્થં મુનયો ગૃણન્તિ ॥

જે મહાન વરાહ જળમાંથી પૃથ્વીને બહાર કાઢીને
પોતાનું વેદમય શરીર ધ્રુજવતા ઉભા હતા, તેમને
મુનિઓ લોકોના અંતરમાં રહેલા કહે છે. ૭૭

યોગેશ્વરં ચારુવિચિત્રમૌલિં જ્ઞેયં સમસ્તં પ્રકૃતેઃ
પરસ્તાત્ । ક્ષેત્રજ્ઞમાત્મપ્રભવં વરેણ્યં તં વાસુદેવં
શરણં પ્રપદ્યે ॥૭૮॥

યોગેશ્વર, સુંદર અને વિચિત્ર મુકુટવાળા, જાણવા
થોડ્ય, સર્વવ્યાપક, પ્રકૃતિથી પર, ક્ષેત્રને જાણનારા,
સ્વેચ્છાથી ઉત્પન્ન થનારા અને સર્વશ્રેષ્ઠ એવા તે વાસુ-
દેવને હું શરણે જાઉં છું. ૭૮

કાર્યક્રિયાકારણમપ્રમેયં હિરણ્યબાહું વરપદ્મ-
નાભમ્ । મહાબલં વેદનિધિં સુરોત્તમં વ્રજામિ વિષ્ણું
શરણં જનાર્દનમ્ ॥ ૭૯ ॥

કાર્ય અને ક્રિયાના કારણરૂપ, માપમાં આવે નહિ એવા, સોનેરી રંગના બાહુવાળા, સુંદર કમળ જેવી નાભિવાળા, મહાન બળવાળા, વેદના ભંડારરૂપ અને દેવતાઓમાં ઉત્તમ એવા શ્રીજનાર્દન વાસુદેવને હું શરણે જાઉં છું. ૭૯

किरीटकेयूरमहार्हनिष्कैर्मण्युत्तमालंकृतसर्वगात्रम् ।
पीतांबरं कांचनभक्तिचित्रमालाधरंकेशवमभ्युपैमि

મુકુટ, બાબુબંધ, મોટા મૂલ્યના હારો તથા ઉત્તમ મણિઓથી જેમનાં સર્વ અંગ શોભે છે; તથા જે પીળાં વસ્ત્ર પહેરનારા અને ભક્તિરૂપી સુવર્ણની મનોહર વિચિત્ર માળાને ધારણ કરનારા છે; એવા શ્રીકેશવને હું શરણે જાઉં છું. ૮૦

भवोद्भवं वेदविदां वरिष्ठमादित्यचंद्रामिवसु-
प्रभावम् । योगात्मकं सांख्यविदां वरिष्ठं प्रभुं प्रपद्येऽ-
च्युतमात्मवंतम् ॥ ८१ ॥

જગતને ઉત્પન્ન કરનારા, વેદવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ, સૂર્ય ચંદ્ર અગ્નિ અને વસુના જેવા પ્રભાવવાળા, યોગમૂર્તિ, સાંખ્યવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ, આત્મજ્ઞાની અને અચ્યુત એવા પ્રભુને હું શરણે જાઉં છું. ૮૧

यदक्षरं ब्रह्मवदन्ति सर्वगं निशम्य यन्मृत्यु-
मुखात्प्रमुच्यते । तमीश्वरं युक्तमनुत्तमैर्गुणैः सना-
तनं लोकगुरुं नमामि ॥ ८२ ॥

મુનિઓ જેમને સર્વવ્યાપક અને અક્ષર બ્રહ્મ કહે છે; જેમના સ્વરૂપ તથા માહાત્મ્યને સાંભળીને મનુષ્ય મૃત્યુના મુખથી છૂટે છે; તે ઉત્તમોત્તમ ગુણવાળા, નાતન અને સર્વ લોકોના ગુરુ એવા પરમેશ્વરને હું નમસ્કાર કરું છું. ૮૨

શ્રીવત્સાંકં મહાદેવં વંદે ગુહ્યમનુત્તમમ્ ।

પ્રપદ્યે સૂક્ષ્મમચ્ચલં વેરણ્યમભયપ્રદમ્ ॥૮૩॥

શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, ગુહ્ય અને ઉપમારહિત એવા મહાન દેવને હું વંદન કરું છું. સૂક્ષ્મ, અચળ અને અભયદાન આપનારા એવા સર્વશ્રેષ્ઠ પરમાત્માને હું શરણે જાઉં છું. ૮૩

નમસ્તસ્મે વરાહાય લીલયોદ્ધરતે મહીમ્ ।

સુરમધ્યગતો यस્ય મેરુઃ સુરસુરાયતે ॥૮૪॥

લીલામાત્રમાં પૃથ્વીને ઉદ્ધાર કરનારા અને જેમની ખરી વચ્ચે રહેલો મેરુપર્વત ખુરખુર શબ્દ કરે છે એવા તે મહાન વરાહને નમસ્કાર કરું છું. ૮૪

પ્રભવં સર્વભૂતાનાં નિર્ગુણં પરમેશ્વરમ્ ।

પ્રપદ્યે મુક્તસંગાનાં યતીનાં પરમાં ગતિમ્ ॥૮૫॥

સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારા, પ્રકૃતિના ત્રણે ગુણથી રહિત, તથા સંગરહિત યતિઓની પરમ ગતિરૂપ એવા પરમેશ્વરને હું શરણે જાઉં છું. ૮૫

ભગવન્તં ગુણાધ્યક્ષમક્ષરં પરમં પદમ્ ।

શરણ્યં શરણાર્તાનાં પ્રપદ્યે ભક્તવત્સલમ્ ॥૮૬॥

ગુણોના અધ્યક્ષ, અવિનાશી, પરમપદરૂપ, શરણુ થવાને આતુર જનોને શરણુ આપનારા અને ભક્તવત્સલ એવા ભગવાનને હું શરણે જાઉં છું. ૮૬

ત્રિવિક્રમં ત્રિલોકેશં સર્વેષાં પ્રપિતામહમ્ ।

યોગાત્માનં મહાત્માનં પ્રપદ્યેઽહં જનાર્દનમ્ ॥૮૭॥

ત્રણ ડગથી પૃથ્વીને ભરનારા, ત્રણ લોકના સ્વામી, સર્વના પ્રપિતામહ, યોગના આત્મારૂપ અને મહાત્મારૂપ એવા જનાર્દનને હું શરણે જાઉં છું. ૮૭

આદિદેવમજં વિષ્ણું વ્યક્તાવ્યક્તં સનાતનમ્ ।

નારાયણમળીયાંસં પ્રપદ્યે બ્રાહ્મણપ્રિયમ્ ॥૮૮॥

આદિદેવ, અજન્મા, સર્વવ્યાપી, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ-
રૂપ, સનાતન, અણુથી પણ અણુ અને બ્રહ્મવેત્તાઓ
જેમને પ્રિય છે એવા શ્રીનારાયણને હું શરણે જાઉં છું.

અકૂપારાય દેવાય નમઃ સર્વમહાત્મને ।

પ્રપદ્યે દેવદેવેશમળીયાંસમળોઃ સદા ॥૮૯॥

અપાર પ્રકાશવાળા અને સર્વ મહાત્મારૂપ દેવને
નમસ્કાર કરું છું; તથા અણુથી અણુએવા દેવેશદેવને
હું સદા માટે શરણે જાઉં છું. ૮૯

एकाय लोकनाथाय परतः परमात्मने ।

नमः सहस्रशिरसे अनंताय नमो नमः ॥९०॥

ત્રિલોકપ્રાપ્તે રહેલા અને પરથી પણ પર એવા એક
અખંડ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું. હજારો મસ્તક-
વાળા તથા અનંત સ્વરૂપવાળા એવા પરમાત્માને હું
વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ૯૦

तमेव परमं देवमृषयो वेदधारणाः ।

कीर्तयन्ति च यं सर्वे ब्रह्मादीनां परायणम् ॥९१॥

વેદનો પાર પામેલા એવા સર્વ ઋષિઓ, બ્રહ્માદિક-
ની પણ પરમમતિરૂપ માનીને જેમનું કીર્તન કરે છે;
તે પરમાત્મદેવને હું શરણે જાઉં છું. ૯૧

नमस्ते पुंडरीकाक्ष भक्तानामभयंकर ।

सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु त्राहि मां शरणागतम् ॥९२॥

હે કમળ જેવાં નેત્રવાળા ! હે ભક્તોને નિર્ભય કર-
નારા ! આપને નમસ્કાર કરું છું. હે બ્રહ્મવેત્તાઓનું
સારી રીતે હિત કરનારા બ્રહ્મણ્યદેવ ! આપને નમસ્કાર
કરું છું. માફ આપને શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરો. ૯૨

તાવદ્ભવતિ મે દુઃખં ચિન્તાસંસારસાગરે ।

યાવત્કમલપત્રાક્ષં ન સ્મરમિ જનાર્દનમ્ ॥૧૩॥

હું જ્યાંસુધી આપ કમળપત્ર જેવાં નેત્રવાળા શ્રી-
જનાર્દનનું સ્મરણ કરતો નથી, ત્યાંસુધીજ ચિંતાથી
ભરેલા આ સંસારસાગરમાં મને દુઃખ થયા કરે છે. ૯૩

મીઞ્મ ઉવાચ । ભીઞ્મ કહે છે:—

મર્ત્તિં તસ્ય તુ સંચિંત્ય નાગસ્યામોઘસંસ્તવાત્ ।

પ્રીતિમાનભવદ્રાજન્ શ્રુત્વા ચક્રગદાધરઃ ॥૧૪॥

હે રાજન્ ! ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા શ્રીહરિ
તે ગજેન્દ્રની એવી અમોઘ સ્તુતિ સાંભળીને તથા તેની
ભક્તિનો વિચાર કરીને તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા. ૯૪

આરુહ્ય ગરુડં વિષ્ણુરાજગામ સુરોત્તમઃ ।

સાન્નિધ્યં કલ્પયામાસ તસ્મિન્સરસિ લોકઘૃક્ ॥

ગ્રાહ્યસ્તં ગર્જેદ્રં ચ તં ગ્રાહં ચ જલાશયાત્ ।

ઉજ્જહારાપ્રમેયાત્મા તરસા મધુસૂદનઃ ॥૧૫॥

અને દેવતાઓમાં ઉત્તમ તથા સર્વ લોકને ધારણ
કરનારા વિષ્ણુ ભગવાન ગરુડ ઉપર ચઢીને તે સરોવરમાં
રહેલા ગજેન્દ્ર પાસે પધાર્યા, તથા અમાપ સ્વરૂપવાળા
અને મધુદૈત્યને મારનારા એ ભગવાને જૂડે પકડેલા તે
ગજેન્દ્રનો અને તે જૂડનો તે જળાશયમાંથી તુરત
ઉદ્ધાર કર્યો. ૯૫, ૯૬

જલસ્થં દારયામાસ ગ્રાહં ચક્રેણ માધવઃ ।

મોચયામાસ નાગેન્દ્રં પાશેભ્યઃ શરણાગતમ્ ॥૧૬॥

પાણીમાં રહેલા તે જૂડને લક્ષ્મીપતિ માધવે ચક્રવટે
કાપી નાખ્યો અને શરણાગત ગજેન્દ્રને પાશમુક્ત કર્યો.

સ હિ દેવલશાપેન હૂહૂર્ગન્ધર્વસત્તમઃ ।

ગ્રાહત્વમગમત્શાપાદેવલસ્ય મહાત્મનઃ ॥૧૮॥

કૃષ્ણાદ્વધં પ્રાપ્ય દિવં ગતો ગંધર્વસત્તમઃ ।

इदमप्यपरं गुह्यं राजन् पुण्यतमं शृणु ॥१९॥

હે રાજન્ ! તે ઉત્તમ ગંધર્વ શ્રીકૃષ્ણથી વધ પામીને સ્વર્ગમાં ગયો. તે જૂડ પૂર્વે હૂહૂ નામનો ઉત્તમ ગંધર્વ હતો અને દેવલ ઋષિના શાપથી જૂડપણાને પામ્યો હતો. હવે એ મહાપવિત્ર બીજું ગુહ્ય આખ્યાન પણ તું સાંભળ. ૯૮, ૯૯

युधिष्ठिर उवाच । युधिष्ठिर पूछे छे:—

कथं शापोद्धवं नाम गंधर्वस्य महात्मनः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण पितामह ॥१००॥

હે પિતામહ ! તે મહાત્મા ગંધર્વને શામાટે શાપ થયો હતો ? તે હું વિસ્તારથી સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૧૦૦

भीष्म उवाच । भीष्म बोध्या:—

यथा तौ शापितौ तेन देवलेन महात्मना ।

हाहाहूहूरिति ख्यातौ गीतवाद्यविशारदौ ॥१०१॥

ગીત અને વાદ્યમાં ધણા કુશળ એવા હાહા અને હૂહૂ નામના તે બે પ્રખ્યાત ગંધર્વોને તે મહાત્મા દેવલ મુનિ-એ જે કારણે શાપ આપ્યો હતો તે હું તને કહું છું. ૧૦૧

उर्वशीमेनकारंभा तथा चान्येऽप्सरोगणाः ।

शक्रस्य पुरतो राजन्नृत्यन्ते ताः सुमध्यमाः ॥१०२॥

હે રાજન્ ! એક વખતે સુંદર કટિવાળી ઉર્વશી, મેનકા, રંભા તથા બીજી અપ્સરાઓનું મંડળ ઈંદ્રની આગળ નૃત્ય કરતું હતું. ૧૦૨

ततस्तौ गायमानौ तु गन्धर्वौ राजसद्वनि ।

अन्योऽन्यं चक्रतुः स्पर्धां शक्रस्य पुरतस्तदा ॥

આવયોરુભયોર્મધ્યે કઃ શ્રેષ્ઠો ગીતવાદ્યયોઃ ।

તં વદસ્વ સુરશ્રેષ્ઠ જ્ઞાત્વા ગીતસ્ય લક્ષણમ્ ॥૧૦૪॥

તે વેળાએ તે બંને ગંધર્વો રાજમહેલમાં શકની આગળ ગાવા લાગ્યા અને પરસ્પર સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા કે, હે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ઈંદ્ર! તમે ગીતનાં લક્ષણો જાણીને અમો બેમાં ગીત ગાવામાં તથા વાદિત્ર વગાડવામાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે? તે કહો. ૧૦૩, ૧૦૪

ગન્ધર્વયોર્વચઃ શ્રુત્વા પ્રત્યુવાચ શતક્રતુઃ ।

યુવયોર્ગીતવાદ્યેષુ વિશેષો નોપલક્ષ્યતે ॥૧૦૫॥

एक एव मुनिश्रेष्ठो देवलो नाम नामतः ।

युवयोः संशयच्छेत्ता भविष्यति न संशयः ॥૧૦૬॥

તે ગંધર્વોનાં વચન સાંભળીને શતક્રતુ ઈંદ્રે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ગીત અને વાદિત્રમાં તમે બન્નેમાં કોઈ અધિક મને જણાતો નથી; પરંતુ દેવલ નામના એક શ્રેષ્ઠ મુનિ છે તે તમે બન્નેનો સંશય દૂર કરશે એમાં સંશય નથી. ૧૦૫, ૧૦૬

ततस्तु तौ शक्रवचो निशम्य प्रणम्य राजन्
शिरसा सुरेश्वरम् । गतौ सुहृष्टौ जयकांक्षिणौ तौ
यत्राश्रमे तिष्ठति स द्विजाग्र्यः ॥૧૦૭॥

હે રાજા યુધિષ્ઠિર! ઈંદ્રનું કહેલું સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા તથા વિજયની ઇચ્છાવાળા તે બન્ને ગંધર્વોએ મસ્તકવડે દેવોના ઈશ્વર ઈંદ્રને પ્રણામ કર્યા અને પછી તેઓ જે આશ્રમમાં દ્વિજશ્રેષ્ઠ દેવલમુનિ રહેતા હતા ત્યાં ગયા. ૧૦૭

ततो दृष्ट्वा मुनिश्रेष्ठं देवलं शंसितव्रतम् ।

अभिवाद्य महात्मनं प्रोचतुः पार्श्वसंस्थितौ ॥૧૦૮॥

પછી તેઓ ઉત્તમ વ્રતવાળા મુનિશ્રેષ્ઠ દેવલનાં દર્શન કરીને તથા તે મહાત્માને પ્રણામ કરીને તેમની પડખે ઉભા રહીને બોલ્યા. ૧૦૮

શક્રેણ પ્રેષિતૌ દેવ ત્વત્સમીપે દ્વિજોત્તમ ।

एकस्य च जयं देहि यत्ते मनसि रोचते ॥૧૦૯॥

હે દ્વિજેમાં ઉત્તમ ! હે દેવ ! અમને આપની પાસે ઈંદ્રે મોકલ્યા છે. માટે આપના મનથી જે ઉત્તમ જણાય તે એકને વિજય આપો. ૧૦૯

पृथक् चरंतौ गायंतौ रुचिरं मधुरस्वरम् ।

न किञ्चिद्वदते वाक्यं मुनिर्मौनस्य धारणात् ॥૧૧૦॥

પછી તે બન્ને મધુર સ્વરવાળું સુંદર ગાયન જુદું જુદું ગાવા લાગ્યા; પરંતુ મુનિએ મૌનવ્રત ધારણ કર્યું હતું તેથી તે એક પણ વાક્ય બોલ્યા નહિ. ૧૧૦

शृण्वन्नपि पदं तेषां न किञ्चिद्वदते मुनिः ।

तदा तौ कुपितौ तस्य देवलस्य महात्मनः ॥૧૧૧॥

દેવલમુનિ તેઓનાં પદો સાંભળવા છતાં કંઈ પણ બોલ્યા નહિ; ત્યારે તે બન્ને ગંધર્વો તે મહાત્મા દેવલ ઉપર કોપાયમાન થયા. ૧૧૧

उचतुस्तौ रुषा वाक्यं गंधर्वौ कालचोदितौ ।

मूढोऽयं नाभिजानाति निश्चयं वाद्यगीतयोः ॥૧૧૨॥

તે બન્ને ગંધર્વો કાળથી પ્રેરાઈને રોષથી આ વાક્ય બોલ્યા કે નિશ્ચય આ મૂર્ખ છે. ગીત અને વાદ્ય સંબંધી તે કશું જાણતો નથી. ૧૧૨

निशम्यैतद्वचस्तेषां गंधर्वाणां मदान्वितम् ।

क्रोधादुत्थाय विप्रेन्द्र इदं वचनमब्रवीत् ॥૧૧૩॥

તે ગંધર્વોનું એવું મદભરેલું વચન સાંભળીને તે

વિપ્રશ્રેષ્ઠ દેવલે, ક્રોધથી ઉભા થઇને આ વચન કહ્યું. ૧૧૩

एष हृहर्दुरात्मा तु ग्राहत्वं यातु मूढधीः ।

ત્વમેવ ગજરાજસ્તુ ભવસ્વ ગિરિગહ્વરે ॥૧૧૪॥

આ દુરાત્મા અને મૂઢ બુદ્ધિવાળો હૂહૂ ગ્રાહપણાને પામે, અને તું હાહા પર્વતની ખીણોમાં ગર્જેન્દ્ર થા. ૧૧૪

[एवं शापं ददौ क्रुद्धो देवलः सुमहातपाः ।]

તતસ્તૌ શાપિતૌ તેન દેવલેન મહાત્મના ।

प्रणम्य शिरसा विप्रं गंधर्वाविदमूचतुः ॥११५॥

આ પ્રમાણે ક્રોધ પામેલા મહાતપસ્વી દેવલે તે બન્નેને શાપ આપ્યો ત્યારે મહાત્મા દેવલનો શાપ પામેલા તે બન્ને ગંધર્વો મસ્તકવડે મુનિને પ્રણામ કરીને આ પ્રમાણે બોલ્યા:- ૧૧૫

भूमंडलगतौ ह्यावां प्रसादं कुरु सुव्रत ।

નિશ્ચયં વદ વિપ્રેન્દ્ર યેન શાપાદ્વિમુચ્યતે ॥૧૧૬॥

હે સુંદર વ્રત કરનારા ! ભૂમિ ઉપર પડેલા અમે બન્ને ઉપર કૃપા કરો અને હે વિપ્રોમાં ઇન્દ્રસમાન ! અમે જેથી કરીને શાપમાંથી મુક્ત થઈએ તેવો ઉપાય નિશ્ચયપૂર્વક કહેા. ૧૧૬

ततस्तौ पुरुषौ दृष्ट्वा उभौ शापभयादितौ ।

પ્રત્યુવાચ મુનિશ્રેષ્ઠો ગંધર્વૌ તૌ ભયાન્વિતૌ ॥૧૧૭॥

ત્યાર પછી મુનિશ્રેષ્ઠ દેવલે તે બન્ને ગંધર્વોની શાપના ભયથી પીડાયેલા ભયભીત જોઈને કહ્યું:- ૧૧૭

मेरुपृष्ठे सरो रम्यं बहुवृक्षसमाकुलम् ।

નાનાપક્ષિનિનાદાઢ્યં દ્વિતીય ઇવ સાગરઃ ॥૧૧૮॥

મેરુપર્વત ઉપર બહુ વૃક્ષોથી ભરપૂર એક રમ્ય સરોવર છે. તે અનેક જાતનાં પક્ષીઓના કલવરથી ગાજી

રહેલા બીજા સમુદ્ર જેવું છે. ૧૧૮

તાસ્મિન્સરોવરે રમ્યે નિત્યં ગ્રાહો ભવિષ્યમિ ।

તૃષાર્તસ્તત્ર માતંગો ગમિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥૧૧૯॥

તે રમ્ય સરોવરમાં તું જૂડ થઈને નિત્ય રહીશ અને ત્યાં તૃષાર્થી પીડાતો એક મોટો હાથી આવશે એમાં શંકા નથી. ૧૧૯

તયોર્મધ્યે મહદ્યુદ્ધં ભવિષ્યતિ સુદારુણમ્ ।

ગ્રાહેણાકૃષ્યમાણસ્તુ ગજઃ સ્તોત્રં કરિષ્યતિ ॥૧૨૦॥

પછી તે બન્ને વચ્ચે બહુ મોટું દારુણ યુદ્ધ થશે; અને જૂડથી જળમાં ખેંચી જવાતો ગણેશ્વર તુટી કરશે. ૧૨૦

તદૈવ દેવદેવેશસ્તુષ્યતે નાત્ર સંશયઃ ।

તતો નારાયણઃ પ્રીતઃ શાપીત્વાં મોચયિષ્યતિ ॥

આથી તે દેવોના ઈશ્વર શ્રીનારાયણદેવ તરતજ પ્રસન્ન થશે અને તમને શાપ પામેલાઓને મુક્ત કરશે, એમાં સંશય નથી. ૧૨૧

મીષ્મ ઉવાચ । ભીષ્મ ઓલ્યાઃ—

ઇત્યુક્ત્વા ઋષિણા તેન વરેણૈતૌ પ્રમોદિતૌ ।

एवं परावार्त्तभृतौ श्रुत्वासीद्भगवानिह ॥૧૨૨॥

એવું કહીને તે ઋષિએ તે બન્નેને વરદાનથી આનંદિત કર્યા હતા; અને આગળ કહ્યા પ્રમાણે એ બન્ને ભાઈઓને પરસ્પર દુઃખી થતા સાંભળીને શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન આ લોકમાં આવ્યા હતા. ૧૨૨

क्रोधोऽपि वस्तुल्योऽयमापदं तं प्रयच्छतु ।

आपद्विमुक्तौ युगपद्भजेन्द्रो ग्राह एव च ॥૧૨૩॥

આ રીતે ઋષિશ્રેષ્ઠનો ક્રોધ આપદાલાવે તોપણ છેવટે તે વરદાન જેવોજ થયો—અર્થાત્ હાથી અને જૂડ બન્ને એકસાથે આપત્તિમાંથી છૂટીને બંને પાછા ગંધર્વ થયા.

ગજોઽપિ મુક્તતાં યાતઃ શ્રીકૃષ્ણેન વિમોક્ષિતઃ ।

તસ્માચ્છાપાદ્વિનિર્મુક્તઃ પ્રાગિવાવિકૃતોઽભવત્ ॥૧૨૪

શ્રીકૃષ્ણને હાથે જૂડના મુખમાંથી છૂટેલો તે હાથી
શાપમાંથી પણ મુક્તિને પામ્યો અને પૂર્વની પેઠે દુઃખ-
રહિત થયો. ૧૨૪

તૌ ચ સ્વં સ્વં વપુઃ પ્રાપ્ય પ્રણિપત્ય જનાર્દનમ્ ।

ગજો ગંધર્વરાજશ્ચ પરાં નિર્વૃત્તિમાગતૌ ॥૧૨૫॥

આ પ્રમાણે ગજ અને ગંધર્વરાજ બન્ને પોત-
પોતાનાં પૂર્વશરીર પ્રાપ્ત કરી શ્રીજનાર્દનને પ્રણામ
કરીને પરમ નિવૃત્તિને પામ્યા. ૧૨૫

પ્રીતિમાન્પુંડરીકાક્ષઃ શરણાગતવત્સલઃ ।

અભવત્તત્ર દેવેશસ્તામ્યાં ચૈવ પ્રપૂજિતઃ ॥૧૨૬॥

શરણાગતવત્સલ, દેવોના ઈશ અને કમળદલ જેવાં
નેત્રવાળા શ્રીહરિ તે બન્નેની પૂજાથી તેમના ઉપર
પ્રસન્ન થયા. ૧૨૬

ઈદં ચૈવ મહાબાહો દેવસ્ય ચ પ્રમાણિતમ્ ।

ભજન્તં ગજરાજાનમવદન્મધુસૂદનઃ ॥૧૨૭॥

પછી હે મહાબાહો ! મધુદૈત્યને મારનાર ભગવાને
પોતાની સ્તુતિ કરતા ગજેન્દ્રને જે કહ્યું તે દેવનું વચન
આ પ્રમાણે છે. ૧૨૭

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

યે માં ત્વાં ચ સરશ્ચૈવ ગ્રાહસ્ય ચ વિદારણમ્ ।

ગુલ્મકીચકવેણૂનાં તં ચ શૈલવરં તથા ॥૧૨૮॥

અશ્વત્થં માસ્કરં ગંગાં નૈમિષારણ્યપુષ્કરમ્ ।

પ્રયાગં બ્રહ્મતીર્થં ચ દણ્ડકારણ્યમેવ ચ ॥૧૨૯॥

પુરાણં રામચરિતં ભારતાઋયાનમુત્તમમ્ ।

વિભૂતિં વિશ્વરૂપં ચ સ્તવરાજમનુસ્મૃતિમ્ ॥૧૩૦॥

પ્રણવં ચ કુરુક્ષેત્રં ગરુડં મેરુપર્વતમ્ ।

રૂપં કાંચનગુલ્માનાં રૂપં મેરોઃ સુતસ્ય ચ ॥૧૩૧॥

યે સ્મરિષ્યંતિ મનુજાઃ પ્રયતાઃ સ્થિરબુદ્ધયઃ ।

દુઃસ્વપ્નો નશ્યતે તેષાં સુસ્વપ્નશ્ચ ભવિષ્યતિ ॥૧૩૨॥

હે ગજેન્દ્ર ! જે કોઈ સાવધાન થઈ બુદ્ધિને સ્થિર કરીને મને, તને, આ સરોવરને, ઝૂંડના વિનાશને, વાયુવડે અવાજ કરતા વાંસોને, શ્રેષ્ઠ ત્રિકૂટ પર્વતને, અશ્વત્થ (પીપલ) ને, સૂર્યને, ગંગાને, નૈમિષારણ્યને, પુષ્કરને, પ્રયાગને, બ્રહ્મતીર્થને તથા દંડકારણ્યને સંભારશે; અથવા જે કોઈ પુરાણને, રામચરિતને, મહાભારતમાં કહેલાં ઉત્તમ આખ્યાનોને, વિભૂતિને, વિશ્વરૂપને, ભીષ્મસ્તવરાજને, અનુસ્મૃતિને, ઝંકારમંત્રને, કુરુક્ષેત્રને, ગરુડને, સુમેરુ પર્વતને, સુવર્ણના ગુચ્છોના રૂપને અને સુમેરુના પુત્ર ત્રિકૂટ પર્વતના રૂપને સ્મરણ કરશે; તેમનાં દુષ્ટ સ્વપ્નો નાશ પામશે અને સારાં સ્વપ્નરૂપ થશે. ૧૨૮-૧૩૨

અનિરુદ્ધં ગજં ગ્રાહં વાસુદેવં મહાદ્યુતિમ્ ।

સંકર્ષણં મહાત્માનં પ્રદ્યુમ્નં ચ તથૈવ ચ ॥૧૩૩॥

મત્સ્યં કૂર્મં વરાહં ચ વામનં તાક્ષ્યમેવ ચ ।

નારસિંહં ચ નાગેન્દ્રં સૃષ્ટિપ્રલયકારકમ્ ॥૧૩૪॥

વિશ્વરૂપં હૃશીકેશં ગોવિંદં મધુસૂદનમ્ ।

સહસ્રાક્ષં ચતુર્બાહું મુરારિં ગરુડધ્વજમ્ ॥૧૩૫॥

ત્રિદશંત્વદિતિં દેવં દૃઢભક્તિમનૂપમમ્ ।

વૈકુણ્ઠં દુષ્ટદમનં મુક્તિદં મધુસૂદનમ્ ॥૧૩૬॥

एतानि प्रातरुत्थाय संस्मरिष्यन्ति ये नराः ।

सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते स्वर्गलोकमवाप्नुयुः ॥१३७॥

વળી અનિરુદ્ધ, ગજ, જૂડ, મહાકાંતિવાળા વાસુદેવ, મહાત્મા સંકર્ષણ, પ્રધુમ્ન, મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, વામન, ગરુડ, નૃસિંહ, શેષનાગ, સૃષ્ટિનો સંહાર કરનારા કાળ-રૂપ, વિશ્વરૂપ, ઇન્દ્રિયોના અધિપતિ ગોવિંદ, મધુસૂદન, હજાર નેત્રવાળા, ચાર બાહુવાળા, ધ્વજમાં ગરુડના ચિહ્નવાળા, મુરારી, અદિતિપુત્ર, દૃઢ ભક્તિવાળા, અનુપમ દેવતા, વૈકુંઠ, દુષ્ટોનું દમન કરનારા, ભક્તોને મુક્તિ આપનારા તથા મધુદૈત્યનો નાશ કરનારા, આ નામોનું જે મનુષ્યો પ્રભાતમાં ઉઠીને સ્મરણ-કીર્તન કરશે; તે સર્વ પાપથી છૂટશે અને સ્વર્ગલોકને પામશે.

भीष्म उवाच । भीष्म प्रोक्ष्यः—

एवमुक्त्वा महाराज गजेन्द्रं मधुसूदनः ।

स्पर्शयामास हस्तेन गजं गंधर्वमेव च ॥१३८॥

હે મહારાજ યુધિષ્ઠિર ! મધુસૂદન વિષ્ણુએ ગજેન્દ્રને એવું કહીને પછી પોતાના હાથથી ગજેન્દ્રને અને જૂડને સ્પર્શ કર્યો. ૧૩૮

तौ च स्पृष्टौ ततः सद्यो मात्यांबरधराबुभौ ।

तमेव मनसा प्राप्य जग्मतुस्त्रिदशालयम् ॥१३९॥

તેમના સ્પર્શથી બન્ને જણ તરતજ દિવ્ય માળા તથા વસ્ત્રધારી ગંધર્વ થયા અને મનવડે તે નારાયણનું શરણ મેળવીને સ્વર્ગમાં ગયા. ૧૩૯

ततो दिव्यवपुर्भूत्वा हस्तिराट् परमं पदम् ।

गच्छति स्म महाबाहो नारायणपरायणः ॥१४०॥

હે મહાબાહુવાળા યુધિષ્ઠિર ! પછી દિવ્ય શરીરવાળો અને નારાયણપરાયણ થયેલો તે ગજેન્દ્ર પરમપદને

પામ્યો હતો. ૧૪૦

તતો નારાયણઃ શ્રીમાન્મોક્ષયિત્વા ગજોત્તમમ્ ।

ઋષિભિઃ સ્તૂયમાનોઽચ્યૈર્વેદગુહ્યપદાક્ષરૈઃ ॥૧૪૧॥

તતસ્તુ ભગવાન્વિષ્ણુર્દુર્વિજ્ઞેયગતિઃ પ્રભુઃ ।

શંખચક્રગદાપાણિરંતર્ધાનં યુધિષ્ઠિર ॥૧૪૨॥

હે યુધિષ્ઠિર ! શ્રીમાન્ નારાયણ એ પ્રમાણે ઉત્તમ હાથીને ઝૂડના પાશમાંથી મુક્ત કરીને પછી શ્રેષ્ઠ ઋષિઓના મુખેથી વેદોના ગુહ્ય અર્થવાળા શબ્દો અને અક્ષરોવડે સ્તુતિ કરાતા થકા તે દુર્વિજ્ઞેય ગતિવાળા અને શંખ, ચક્ર, ગદા તથા પદ્મને હાથમાં ધારણ કરનારા પ્રભુ વિષ્ણુ ભગવાન અંતર્ધાન થયા. ૧૪૧, ૧૪૨

વૈશંપયાન ઉવાચ । વૈશંપાયન કહે છે:—

एतच्छ्रुत्वा महाबाहुर्भास्तानां पितामहात् ।

गजेन्द्रमोक्षणं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥૧૪૩॥

भ्रातृभिः सहितः सम्यग्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

पूजयामास देवेशं पार्श्वस्थं मधुसूदनम् ॥૧૪૪॥

મહાબાહુ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે ભરતવંશીઓના પિતામહ ભીષ્મ પાસેથી એ પ્રમાણે ગન્ધર્વના મોક્ષને સાંભળીને ભાઈઓ તથા વેદપારંગત બ્રાહ્મણોની સાથે રહીને સમીપમાં રહેલા દેવોના દેવ મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરી. ૧૪૩, ૧૪૪

विस्मयोत्फुल्लनयनाः श्रुत्वा नागस्य मोक्षणम् ।

ऋषयस्तु महाभागाः सर्वे प्रांजलयस्तदा ॥૧૪૫॥

ગન્ધર્વનો મોક્ષ સાંભળીને આશ્ચર્યથી પ્રકુલિત થયેલાં નેત્રવાળા યુધિષ્ઠિર તથા સર્વે મહાભાગ્યશાળી ઋષિઓએ હાથ જોડીને શ્રીનારાયણ સન્મુખ ઉભા રહ્યા.

અજં વરેણ્યં વરપદ્મનાભં મહાબલં વેદાનિર્ધિં
સુરોત્તમમ્ । તં વેદગુહ્યં પુરુષં પુરાણં વવંદિરે વેદ-
વિદાં વરિષ્ઠમ્ ॥૧૪૬॥

પછી અજન્મા, શ્રેષ્ઠ, સુંદર કમળ જેવી નાલિવાળા,
મહાબળવાન, વેદના ભંડારરૂપ, દેવતાઓમાં ઉત્તમ,
વેદમાં ગુહ્યાર્થરૂપે રહેલા અને વેદવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા
તે પુરાણપુરુષને તેઓ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. ૧૪૬

एतत्पुण्यं महाबाहो जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
दुःस्वप्नदर्शने घोरे श्रुत्वा पापात्प्रमुच्यते ॥१४७॥

હે મહાબાહુ ! ઘોર દુષ્ટ સ્વપ્નનું દર્શન થાય ત્યારે
પવિત્ર કર્મવાળા ભક્તજનોનું આ પવિત્ર ચરિત્ર
સાંભળીને મનુષ્ય પાપોથી મુક્ત થાય છે. ૧૪૭

तस्मात्त्वं हि महाराज प्रपद्य शरणं हरिम् ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्स्यसे परमं पदम् ॥१४८॥

માટે હે મહારાજ યુધિષ્ઠિર ! તમે પણ શ્રીહરિને શરણે
જવાથી સર્વ પાપથી મુક્ત થઈને પરમપદને પામશો.

परं पराणां परमं पवित्रं परेशमीशं सुरलोकनाथम् ।
सुरासुरैरर्चितपादपद्मं सनातनं लोकगुरुं नमामि ॥

પરથી પણ પર, પરમ પવિત્ર, ઇશ્વરના ઇશ્વર, દેવ-
લોકના નાથ અને સુર તથા અસુરો જેનાં ચરણકમળ
પૂજે છે એવા સનાતન અને લોકોના ગુરુરૂપ પરમાત્માને
હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૪૮

वरगजशरणाद्विमुक्तिहेतुं पुरुषवरं स्तुतिदिव्य-
देहगीतम् । सततमपि पठन्ति ये तु तेषामभिहित-
मरणान्तकिल्बिषापहं स्यात् ॥१५०॥

અજેન્દ્રે શરણે જવાથી તેના મોક્ષના હેતુરૂપ થયેલા

તથા મહાપુરુષોત્તી સ્તુતિથી દિવ્ય દેહવાળા વિષ્ણુરૂપે ગાન કરાયલા, એવા ભગવાનના આ આખ્યાન અથવા સ્તોત્રનો જે કોઈ સતતપણે નિત્યપ્રતિ પાઠ કરે છે; તેઓનું ઇચ્છેલું હિત થાય છે, તથા સર્વ પાપો અને મરણસમયનાં સર્વ દુઃખો નાશ પામે છે. ૧૫૦

ધર્મદૃઢવઃ મૂલો વેદસ્કંધઃ પુરાણશાસ્ત્રાદયઃ ।

ઋતુકુસુમો મોક્ષફલો મધુસૂદનપાદપો જયતિ ॥

તે ભગવાન મધુસૂદનરૂપી વૃક્ષનો (અને તેને સેવનારનો) વિજય થાય છે; કે જે વૃક્ષને ધર્મરૂપી દૃઢ મૂળ બંધાયેલું છે; વેદરૂપી જેની મોટી શાખાઓ છે; જે પુરાણરૂપી ડાળીઓથી ભરપૂર છે; જેને યજ્ઞરૂપી પુષ્પ આવેલાં છે અને જે મોક્ષરૂપી ફળવાળું છે. ૧૫૧

નમો બ્રહ્મણ્યદેવાય ગોબ્રાહ્મણહિતાય ચ ।

જગદ્વિતાય કૃષ્ણાય ગોવિંદાય નમોનમઃ ॥૧૫૨॥

બ્રહ્મવેત્તાનું રક્ષણ કરનારા દેવને, ગૌબ્રાહ્મણનું હિત કરનારા ગોવિંદને નમસ્કાર કરું છું. જગતનું હિત કરનારા શ્રીકૃષ્ણને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ૧૫૨

યદા મહાગ્રાહગૃહીતકાતરં સુપુષ્પિતે પદ્મવને
મહાદ્વિપમ્ । વિમોક્ષયામાસ ગજં જનાર્દનઃ દુઃ-
સ્વપ્નનાશં ચ સુસ્વોદયં સદા ॥૧૫૩॥

જનાર્દને સુંદર પુષ્પવાળા કમળવનમાં મોટા ઝૂડે પકડવાથી ભયભીત થયેલા ગજેન્દ્રને જ્યારથી તે ઝૂડના મુખમાંથી છોડાવ્યો; ત્યારથી આ આખ્યાન સદાય દુષ્ટ સ્વપ્નનો નાશ કરનાર તથા સુખનો ઉદય કરનાર થઈ રહ્યું છે. ૧૫૩

વેદે રામાયણે ચૈવ પુરાણે ભારતે તથા ।

આદૌ મધ્યે તથા ચાન્તે હરિઃ સર્વત્ર ગીયતે ॥૧૫૪

વેદોમાં, રામાયણમાં, પુરાણમાં તથા ભારતમાં આદિ,
મધ્ય અને અંતમાં સર્વત્ર શ્રીહરિનાજ ગુણ ગવાય છે.

સર્વરત્નમયો મેરુઃ સર્વાશ્ચર્યમયં નભઃ ।

સર્વતીર્થમયી ગંગા સર્વદેવમયો હરિઃ ॥૧૫૫॥

મેરુ જેમ સર્વ પ્રકારનાં રત્નોથી ભરપૂર છે; આકાશ
જેમ સર્વ આશ્ચર્યોથી ભરપૂર છે અને ગંગા જેમ સર્વ
તીર્થોથી ભરપૂર છે; તેમ શ્રીહરિ સર્વ દેવમય અર્થાત્
સર્વ દેવોથી ભરપૂર છે. ૧૫૫

આકાશાત્પતિતં તોયં યથા ગચ્છતિ સાગરમ્ ।

સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ ॥૧૫૬॥

જેમ આકાશમાંથી પડેલું પાણી સમુદ્રમાં જાય છે,
તેમ સર્વ દેવને કરેલા નમસ્કાર પરમાત્મા કેશવ-
પ્રતિ જાય છે. ૧૫૬

ગીતા સહસ્રનામાનિ સ્તવરાજો હ્યનુસ્મૃતિઃ ।

ગર્જેન્દ્રમોક્ષણં ચૈવ પંચ રત્નાનિ ભારતે ॥૧૫૭॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ, શ્રીભીષ્મ
સ્તવરાજ, શ્રી અનુસ્મૃતિ તથા શ્રીગજેન્દ્રમોક્ષ, આ
પાંચ રત્નો મહાભારતમાં છે. ૧૫૭

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

शांतिपर्वणि भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे गर्जेन्द्रमोक्षः समाप्तः ॥

ઇતિ શ્રીવ્યાસે ગાયેલા લાખ સંહિતાવાળા *શ્રીમહાભારત-
ના શાંતિપર્વમાં શ્રીભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિરના સંવાદમાં
શ્રીગજેન્દ્રમોક્ષ સંપૂર્ણ.

શ્રી પંચરત્નગીતા સમાપ્ત

श्री गजेंद्रमोक्ष समाप्त

મહાત્મા શ્રીધર સ્વામી

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અને શ્રીમદ્ ભાગવત જેવા અસામાન્ય ગ્રંથો ઉપર વિસ્તારથી ટીકા લખનાર શ્રીધરસ્વામીનું નામ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત ગુજરાતી વાચકોથી અજ્ઞાત નથી. જેમ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ટીકાકાર-તરીકે મદ્વીનાથની ખ્યાતિ છે, તેમ ગીતા અને ભાગવત ઉપર ટીકા લખનારતરીકે શ્રીધર સ્વામી વિખ્યાત છે. એમની ટીકા એટલી તો હૃદયંગમ અને ઉત્કૃષ્ટ છે કે જ્યાંસુધી સંસ્કૃત વાક્યમય ચિરંજીવ છે, અને ગીતાનો પાઠ આર્ય સંતાનોમાં થાય છે, ત્યાંસુધી શ્રીધર ટીકાએ ચિરંજીવ રહેશે. પરંતુ આવી ઉત્તમ પ્રકારની સર્વમાન્ય ટીકા લખનારનું જીવનચરિત્ર કેવા પ્રકારનું હતું? તેમની ગૃહસ્થિતિ કેવી હતી? તેમણે અધ્યયન-વિદ્યાભ્યાસ ક્યાં અને કોની પાસે કર્યો હતો? સહૃદય વાચકોના હૃદયને પ્રદુક્ષિત કરનારા ભક્તિરસ તેમણે પોતાના હૃદય-મંદિરમાં ક્યાંથી લાવી એકઠો કર્યો હતો અને તેનો લાભ ભક્તજનોને આપવા કેવી રીતે પ્રેરાયા હતા? તે સર્વ વિષે કશી પણ માહિતી મળતી નથી. ગુજરાતમાંજ નહિ પણ હિંદુસ્થાનમાં જ્યાં જ્યાં ધર્મ-સંસ્થાપકો, ધર્મસંજીવકો અને આધિ, વ્યાધિ કે ઉપાધિથી ત્રાસ પામેલા જીવોને અખંડ શાંતિ આપનારા મોટા સત્પુરુષો વગેરે થઈ ગયા છે, તે સર્વના જીવનની કથા આવી દુર્મિલજ છે. આવી મોટી વિભૂતિઓનાં જીવનચરિત્રની વિશ્વાસપાત્ર માહિતી પ્રાપ્ત થતી નહિ હોવાથી ધણી દંતકથાઓ તેઓના નામે ચલી ગઈ છે, અને કેટલીક વાર તો તેઓમાં એકસરખાપણું એટલું લાગે છે કે ચિકિત્સા કરનારા બુદ્ધિમાન માણસને પણ તે ન સમજાય એમાં આશ્ચર્ય નથી; પણ જેમ દંતકથાના પણ મૂળમાં કંઈ સત્યાંશ નહિ હોય તો તે પરંપરાએ ચાલતી નથી, તેમ ચરિત્રસંશોધન માટે બીજી કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ ન હોવાથી તેના ઉપર આધાર મૂકીને લેઈ ચલાવ્યા વગર છૂટકો નથી. શ્રીધર સ્વામીના સંબંધમાં પણ ભક્તજનોને મુખે જે વાત સાંભળેલી તે અત્રે લખી છે.

શ્રીધર સ્વામી ક્યારે થઈ ગયા તેનું ચોક્કસ પ્રમાણ મળતું નથી; પરંતુ વિદ્વાન સંશોધકોએ અને ચિકિત્સકોએ એટલો નિર્ણય કર્યો છે કે, શ્રીધર સ્વામી બોપદેવ પહેલાં એટલે ઇ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૧૦૦ સુધીમાં થઈ ગયેલા છે. તેમનો જન્મ દક્ષિણહિંદુસ્તાનમાં થયો હતો, એમ કહેવાય છે. તેઓ ઉત્તમ પંડિત હતા. સંસ્કૃત વાક્યમય તેમને હાથમાં રાખેલા આમળા જેવું અવગત હતું. તેમની વિદ્વત્તા જોઈને એક રાજાએ તેમને આશ્રય આપ્યો હતો. આથી સંસારના ભારવહનની ચિંતા તેઓને નહોતી; છતાં પણ તેમના ચિત્તને કંઈ

શાંતિ મળતી નહોતી. તેમના ઉપર રાજની કૃપા હતી અને સુખ-પૂર્વક દિવસો નિર્ગમન કરતા હતા, તોપણ તેઓનું મન ઉપરતિના માર્ગે વળેલું હતું. જગતને જેણે ધર્મોપદેશ કરવો સૂઝ્યો હોય તેના જીવનક્રમમાં કંઈ અવનવો પ્રસંગ અન્યા વગર રહેતો નથી, એવું ધર્મપ્રવર્તકો અને મોટા પુરુષોનાં ચરિત્રોમાં જણાય છે. તાત્પર્ય કે, સુખમાં આળોટવા છતાં અકસ્માત્ સુખ તરફથી પીઠ ફેરવીને પરમેશ્વર તરફ જનારા માર્ગ તરફ મોઢું ફેરવવાનો પ્રસંગ આવે, તે માટે-ઈશ્વર-પ્રાપ્તિ માટે શ્રીધર સ્વામીના મનમાં જે તીવ્ર આકાંક્ષા ઉપજી, તેને માટે તેમના મર્મસ્થાનને વિધનારો કોઈ વિલક્ષણ આધાત થયો હોવો જોઈએ એટલું તો સહજ સમજાય તેવું છે. તેઓ પરણેલા હતા; તેમને અપત્યનું સુખ પણ મળેલું હતું; રાજકૃપા હોવાથી તેમનો યોગક્ષેમ પણ સારી રીતે ચાલ્યા કરતો હતો; પત્ની પણ પ્રેમાળ અને પતિપરાયણા હતી; છતાં પણ તેમનું અંતઃકરણ યુવાન વયમાં પરમેશ્વર તરફ વળ્યું, તે શું કંઈ ખાસ કારણવગર અન્યું હશે? સર્વસ્વ ત્યાગ કરીને ઈશ્વરચિંતા તરફ પોતાનું મન લગાડવા તેમને વૃત્તિ થઈ આવતી હતી; પણ પ્રિય પત્ની અને બાળકનો ત્યાગ અને તેમના ભરણપોષણની ચિંતાને લીધે તેઓ સંન્યાસ લેવામાં અચકાતા હતા. પણ કેમ જાણે તેમની આ શુભ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે ન હોય તેમ દૈવે તેમની પ્રિય પત્ની તેમની પાસેથી અકસ્માત્ ખેંચી લીધી! તે વખતે તેમને એક નાનું બાળક હતું અને તેની સંભાળ લેનાર ઘરમાં બીજું કોઈ નહોતું. અત્યારસુધી તો તેમની પત્ની ધરસંસારનો સર્વ ભાર વહન કરતી હતી અને સ્વામીજી મહારાજ તો ભાગવત, વિજયપુરાણ અને ગીતાના અધ્યયનમાં નિમગ્ન રહેતા; એટલે સંસારવ્યવહારની કશી પણ ખટ-સંબંધી વિચાર કરવાનો તેમને પ્રસંગજ આવ્યો નહોતો. પણ ગૃહની મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રી લોપ થયા પછી સંસાર અને લોકવ્યવહારનો કડવો અનુભવ શ્રીધર સ્વામીને થવા લાગ્યો, અને તેમાં પણ માતા વિનાનું નાની વયનું બાળક ઉછેરવાનું કામ ફેટલું કઠિન છે તે પણ તેમને સમજવા લાગ્યું. પોતાના પ્રિય પુત્રની સંભાળ તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક કરતા હતા, પણ તે સાથે “ન જોઈએ આ સંસાર અને ન જોઈએ ગૃહસ્થાશ્રમ” એવી વૈરાગ્યભાવનાનો વિચાર તેમના મનમાં રાતદિવસ ઘોળાયા કરતો હતો. હવે આ ગૃહપાશ તોડી માયાના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ ઈશ્વરાધનમાં કાળ વીતાવવો, એવી તૃણા તેમના ચિત્તમાં વધારે ને વધારે થવા લાગી. ઘર છોડી ચાલ્યા જવાનો વિચાર તેમના મનમાં રાતદિવસ ચાલ્યા કરતો હતો; પણ મા વગરના બાળકનો રુદનસ્વર કાનમાં પડતાં આ વિચાર ઢંકાઈ જતો અને ‘હું ઘર છોડીને ચાલ્યો જઈશ તો બાળકનું શું થશે? અને રાજ્યાશ્રય મૂકી દઈશ તો મારો નિર્વાહ કેમ ચાલશે?’ એવી ચિંતાથી તેઓ પાછળ હટતા હતા. આવી

રીતનો ઝગડો તેમના મનમાં નિત્ય ચાલ્યા કરતો હતો. એવે સમયે એક વખતે તેઓ ગીતાનો પાઠ કરતા નવમા અધ્યાયના બાવીસમા શ્લોક ઉપર આવીને અટક્યા. એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-

અનન્યાશ્ચિતયંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

અર્થ:-મારા જે ભક્તો અનન્યભાવે મારું ચિંતન કરતા મને ઉપાસે છે તેવા સદાકાળ મારામાં ચિત્ત જોડનારાઓનો યોગક્ષેમ હું પોતે વહન કરું છું.

આ શ્લોકાર્થ વિચારતાં સ્વામીજીને એમ થયું કે, શું હું અનન્ય ભક્ત નથી? મને યોગક્ષેમ માટે આટલી બધી ચિંતા શામાટે થાય છે? ભગવાન તો કહે છે કે, મારા ભક્તોનો યોગક્ષેમ હું જાતેજ વહન કરું છું. શ્લોકનું તાત્પર્ય કંઈ સમજાતું નથી. આ શ્લોક કદાચ ભક્તિ કરવા પ્રેરવાને ખાલી ફલશ્રુતિ જેવો હશે કે શું? એવી શંકા થઈ; પણ તેનું સમાધાન થઈ શક્યું નહિ. એટલે આખરે પોથી બાંધી ધેર આવ્યા.

એક દિવસે પોતાનો પુત્ર કોઈને સોંપીને તથા તેના વિદ્યાભ્યાસની અને રક્ષણની કંઈ જોઈવણ કરી વનમાં ચાલ્યા જવાનો અને ગીતાના ઉપલા શ્લોકનો વિચાર કરતા બેઠા હતા; તેવામાં એકાએક એક ચમત્કાર નજરે પડ્યો. તેઓ પોતાના મકાનના ઓટલા ઉપર વિચાર કરતા બેઠા હતા, તેવામાં શુભારે એક વાર છેટે તેમના ધરના છાપરામાંથી એક મોટી ગરોળીનું ઇંકું નીચે પડ્યું અને ફૂટ્યું; અને તે ફૂટેલા ઇંડામાંથી થોડા પ્રવાહી પદાર્થમાં એક નાનું સરખું ગરોળીનું બચ્ચું હાલતું ચાલતું જણાયું. શ્રીધર સ્વામી ત્યાંથી ઉડ્યા અને કુતૂહલપૂર્ણ મનથી તે ઇંડા પાસે જઈને તુરતના જન્મેલા ગરોળીના બચ્ચાની હીલચાલ લક્ષપૂર્વક જેવા લાગ્યા. તે બચ્ચું પોતાનું મોઢું એકસરખું ઉઘાડ-બંધ કર્યા કરતું હતું. તે જોઈને તેને ભૂખ લાગી હશે એવું શ્રીધર સ્વામીએ અનુમાન કર્યું; પરંતુ તેમને એમ લાગ્યું કે, તુરતના જન્મેલા આ બચ્ચાને ઇંડામાંથી બહાર આવવાની શક્તિ હજી આવી નથી, તો તેને ખાવાનું તે ક્યાંથી મળશે? અને એને કંઈ ખાવાનું નહિ મળતાં તે થોડી વારમાં ભૂખે મરી જશે. એને જો હું અન્નના દાણા આપીશ તો કાચું ખાઈ પણ કેમ શકશે? હવે શ્રીહરિ તેના યોગક્ષેમની શી વ્યવસ્થા કરે છે, તે તો જોઉં.

આવા પ્રકારના વિચારો તેમના મનમાં આવ્યા, અને તુરત જન્મેલા તે જીવ તરફ તેઓ એકાગ્ર દષ્ટિથી જોતા બેઠા હતા; એટલામાં એક ચમત્કાર થયો. એક માખી ગણુગણુતી તે ઇંડાના પાતળા પ્રવાહી પદાર્થ તરફ આવી અને તે રસ પીવા માટે તેના ઉપર બેઠી એટલે તેની પાંખો તેમાં ચોંટી ગઈ. તરફડવા છતાં પણ તે ઉડી શકી નહિ, એટલે તે ગરોળીના બચ્ચાએ આયતો ચાલીને આવેલો અથવા ઈશ્વરે

મોકલેલો ભક્ષ્ય તત્કાળ ગડપ કર્યો. ગરોળીનું ખચ્ચું પોપણ મળવાથી ટટાર થયું, સૂર્યનાં કિરણોમાં વધારે હાલવા ચાલવા લાગ્યું અને ધીમે ધીમે ચાલતાં ચાલતાં થાંભલાની કોરમાં ભરાયું અને સાંજ પડતાં છાપરાના એક ખૂણામાં લપાયું.

આ બનાવ જોઇને શ્રીધર સ્વામીના હૃદયમાં એકદમ પ્રકાશ પડ્યો અને ભગવાનની ચિંતા માટે ધન્ય ધન્યના ઉદ્દગાર તેમના મુખમાંથી નીકળી પડ્યા. એક અત્યંત ક્ષુદ્ર જીવ માટે આ વિલક્ષણ યોગાયોગ બન્યો અને તેના યોગક્ષેમની ગોઠવણ જો જગત્ચાલક વિશ્વંભર કરે છે તો તેની અચિંત્ય અદ્ભુત શક્તિ આખા જગતનું આવી રીતે સંરક્ષણ નહિ કરે શું ? પ્રભુનેજ જીવાડવા હશે તો અન્ય શું કરી શકનાર છે ? આ ગરોળીનું ખચ્ચું માખાપવિનાનું હતું અને અર્ધ ક્ષણમાં મૃત્યુના મુખમાં પડે એવી તેની દશા હતી; છતાં તેના રક્ષણ માટે શ્રીહરિ જો અચાનક મદદ મોકલે છે, તો મારે 'મારા પુત્રનું શું થશે ?' એમ એક-સરખી ચિંતા રાખીને બેસી રહેવું એ શું ડહાપણભયું છે ? હું આટલો મોટો પંડિત કહેવાઉં; ઈશ્વરના જ્ઞાન સંબંધમાં આટલો મોટો ધમંડ રાખું; છતાં સત્ય નારાયણને તો ઓળખતો નથી ! ખરેખર એવીજ સ્થિતિ શું મારી નથી ? પરમેશ્વરનો મહિમા હું ગાઉં છું, પણ તેનાં કર્તૃત્વની મહત્તા નહિ સમજતાં મારા પોતાના કર્તૃત્વની કિંમત વધારે આંકું છું. એથી શું પરમેશ્વર ઉપર મને વિશ્વાસ નથી એવું નથી જણાતું ? ગીતાના શ્લોકોને બીજાને ઉપદેશ કરું છું ખરો, પણ મને પોતાને તેના ઉપર કેટલો વિશ્વાસ છે ? મારા બાળકની સંભાળ રાખવાનો બોજો મારા ઉપર છે, એવું મને લાગ્યા કરે છે; પરંતુ અનાથના નાથ દીનબંધુ તરીકે જે જગદાત્માની આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ, તેને શું મારા કરતાં વધારે ચિંતા નથી થતી કે ? ગરોળીનું ખચ્ચું મરે નહિ તે માટે તેના સંરક્ષણની ગોઠવણ જેણે કરી રાખી; દરેક બાળક માટે જે પરમાત્મા માતાના સ્તનમાં દૂધની ગોઠવણ પ્રથમથી કરી રાખે છે; તેને સર્વભાવે હું શરણે જાઉં તો તે મારા આ અનાથ બાળકનું સંરક્ષણ પણ કરશેજ કરશે. મારે શામાટે નકામી કોઈની ચિંતા રાખવી ? આવા ગરોળીના ખચ્ચા જેવાનું યોગક્ષેમ તે પરમાત્મા કરે છે, તો ભક્તજનનું યોગક્ષેમ તે શામાટે ન વડન કરે ? ધન્ય છે પ્રભુની લીલા ! મારા હૃદયની હવે સર્વ ગાંઠો છૂટી ગઈ છે અને મારા સર્વ સંશયો નષ્ટ થયા છે. હું હવે બીજા સર્વ ધર્મોને લજી તેને એકનેજ શરણે જાઉં છું, તેજ મારો મોક્ષ કરશે અને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરશે.

શ્રીધર સ્વામીના મનમાં આવા પ્રકારના વિચારો આવ્યા અને તેમની સંશયવૃત્તિ નાશ પામી. તેમના મનનું સમાધાન થઈ ગયું અને શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરી તેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો. પછી તેઓ કાશી ગયા તથા ત્યાં ભાગવત, ગીતા વગેરે ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ રચી; જે આજસુધી

પ્રખ્યાત છે. તેમણે સંન્યાસ લીધા પછી તેમના આશ્રયદાતા રાજાએ તેમના પુત્રને રાજદરબારમાં લાવી તેના લાલનપાલન અને શિક્ષણની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી.

આ બચ્ચાના બનાવે શ્રીધર સ્વામીના મન ઉપર વિલક્ષણ પરિણામ કયું, અને તેમના ગ્રંથોમાંથી પરમેશ્વર ઉપર અટલ શ્રદ્ધા-ભક્તિ રાખવાના જે અનેક ઉદ્દગારો મળી આવે છે તે એના પૂરાવારૂપ છે.

જેણે પરમેશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો છે, જેનું અંતઃકરણ પરમેશ્વરની અંદર પહોંચવાનું ગયું છે, તેના યોગક્ષેમ ગીતા પ્રમાણે શ્રીહરિજ ચલાવે છે—અરે પોતે જાતે વહન કરે છે, એમાં જરાએ શક નથી. આ શ્લોક ઉપરની એક કથા સ્વ. ઇચ્છારામ સૂ. દેશાઇએ સ્વરચિત “અંદ્રકાન્ત” નામના વેદાંતના ગ્રંથમાં આપી છે, તે જિજ્ઞાસુએ અવશ્ય વાંચવી અને તેવા અનેક દાખલાઓ તેમાંથી આપણને મળી શકે તેમ છે. પરમેશ્વર આ યોગક્ષેમ શી રીતે ચલાવે છે, તે ક્યાંથી અને કયા રૂપે સદાય મોકલી આપે છે; તેની કદપના આપણને અગાઉથી આવી શકેજ નહિ. ઘણી વખતે એવો ચમત્કારજ બને છે. પ્રસંગ મોટો કઠિન અને અણીનો હોય છે ત્યારે ભક્તને ઇશ્વર તરફથી અચાનક સદાય મળવાથી તે દુઃખ દૂર થાય છે અને કદર નારિતક પણ આસ્તિક બની જાય છે. આ તો સાધારણ બનાવો વર્ણવ્યા; પણ જે જ્ઞાની ભક્તના અંતઃકરણમાં જ્ઞાનદીપ પ્રજ્વલિત હોય છે, જેનું ચિત્ત વિશ્વમય થયેલું હોય છે, જે પરમેશ્વરના આપણે બાળક છીએ તેનાં પ્રાણીમાત્ર પણ બાળકો છે, એવી સર્વાવાસુદેવમય ભાવના જેની થાય છે અને તે પ્રમાણે સર્વ વર્તન કરે છે, તેના ઉપર સંકટ આવે ત્યારે પરમેશ્વર સુદર્શન આપી રક્ષણ કરે છે. આ પ્રમાણે શ્રીભાગવતના ટીકાકાર શ્રીધર સ્વામીની બોધપ્રદ જીવનકથા છે, અને તે અમારા વાંચનારાઓને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મામાં અધિકાધિક ભક્તિમાન કરવા પ્રેરે એવી પ્રાર્થના છે.

(“ગુજરાતી” પ્રેસના ભાગવત-ભાષાંતરની ચોથી આવૃત્તિમાંથી સંક્ષેપ અને શોધનપૂર્વક સાબાર ઉદ્ધૃત)

~ગીતાજીનાં ગુણગાન~

અગ્નિને તણખે બળે, મોટાં જંગલ જમ;
ગીતાજ્ઞાન થકી બળે, પાપ તાપ સૌ તેમ.
સમજી ઔષધ સેવતાં, ટાળે રોગ તમામ;
ભગવદ્વાક્ય ભજ્યે ટળે, જન્મમરણદુઃખધામ.

ગીતા અને ભાઈ પરમાનંદજી

‘ગીતા’ એ ઉપનિષદો અને શાસ્ત્રોનું સત્ત્વ છે.

“ગીતાનું સારી રીતે અધ્યયન કરીને તેની શાસ્ત્રો સાથે સરખા-
મણી કરવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, ગીતાના ક્ષેત્રે શ્લોકોની
રચનામાં લગભગ સમસ્ત આર્ય શાસ્ત્રોની મદદ લીધી છે. કેમકે
વેદાંત, સાંખ્યયોગાદિ દર્શનો તથા મનુસ્મૃતિ અને વેદોની છટા એ
શ્લોકોમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. ઉપનિષદોના કેટલાયે શબ્દો અને વાક્યો
એમાં ઉતારેલાં છે. તે ઉપરથી પણ તેના રચનારે આર્ય સાહિત્ય અને
તત્ત્વજ્ઞાનનો સાર અતિસંક્ષેપથી એમાં એકત્ર કર્યો છે, એવી ખાત્રી
થાય છે. પુરાણમાં પણ આ સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક મળી આવે છે કે:-

“સર્વોપનિષદો ગાવો દોઘ્યા ગોપાલનંદનઃ ।

પાર્થો વત્સઃ સુધર્મોક્તા દુર્ઘં ગીતામૃતં મહત્ ॥”

x

x

x

x

“જો આર્ય સમ્યતાના મહાસાગરને (ધર્મ, સાહિત્ય અને તત્ત્વ-
જ્ઞાનને) એકાદ ગાગરમાં સમાયલો જોવો હોય તો તે ગીતામાં જોઈ
શકાય છે. જો બીજાં બધાંયે શાસ્ત્રો નાશ પામ્યાં હોત અને માત્ર
ગીતાજ રહી હોત, તોપણ આર્યજાતિના ગૌરવની સ્મૃતિ સંસારમાં ચાલુ
રહેત. કેમકે અત્યારે પણ આર્ય સમ્યતા (આર્યોનું જ્ઞાન અને ચારિત્ર
અથવા ધર્મ અને નીતિ) એમાં એટલી બધી સુરક્ષિત છે કે ગીતાનો
પ્રચાર થવો અથવા નાશ થવો એ આર્ય ધર્મની વૃદ્ધિ અથવા
નાશ થવા બરાબર છે. કોઈએ સાચુંજ કહ્યું છે કે “ગીતા એ
તો વૈદિક ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષનું પાકેલું જ્ઞાનામૃતરૂપી ફળ છે.”

x

x

x

x

‘ગીતા’ એ ધર્મપ્રચારનું ઉત્તમ સાધન છે.

“જો વિદેશોમાં વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો વિચાર હોય તો
ત્યાંના કોકોને પણ વાંચવા માટે એક ધર્મપુસ્તક આપવાની જરૂર છે.
આપણે જ્યારે આપણા દેશમાંજ વેદોના ભણનારા આટલા બધાઓછા
જોઈએ છીએ, તો બીજા દેશોમાં તેને સમજનારાઓની આશા રાખવી

એ-તો વ્યર્થજ છે. આર્યસમાજીઓ કેટલીક વાર આને માટે ‘સત્યાર્થ-પ્રકાશ’ રજુ કરે છે; પરંતુ તેઓ ભૂલી જાય છે કે, સત્યાર્થ પ્રકાશનો ધણોખરો ભાગ માત્ર આર્યાવર્તનેજ માટે છે અને તે બીજાઓને રુચિકર થાય તેમ નથી.”

“બીજી તરફ ગીતાને જુઓ, એમાં એક પ્રકારની ખાસ સુંદરતા અને આકર્ષણશક્તિ દેખાઈ આવે છે. વિદેશોમાં પણ એવાં ધણાં સ્ત્રીપુરુષ મળી આવે છે કે જેમને આખી ગીતા કંઠસ્થ હોય છે. માટે ગીતાજ એક એવું ધર્મપુસ્તક છે, કે જે આર્ય ધર્મના પ્રચારમાં ખાસ ઉપયોગી થઈ શકે. કેમકે એક આખી હિંદુ જાતિ તેને પોતાના ધર્મ-પુસ્તકતરીકે માને છે; અને ઋષિમુનિઓ તથા દાર્શનિકો માને છે તેમ તેમાંજ ધૈદિક જ્ઞાનનો અર્ક મોજુદ છે. આથી એને આર્ય ધર્મનું પ્રમાણભૂત પુસ્તક કહેવું એ સર્વથા ઉચિત છે.”

ગીતાનું મૂળ ઝરણુ ક્યાં છે ?

“કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે કે, ગીતાનું શિક્ષણ બહુ પવિત્ર છે અને અંજલના શિક્ષણને મળતું છે; તેથી ગીતા જરૂર અંજલ ઉપરથી રચાઈ હશે. પણ આ યુક્તિ તો કૂવામાંના દેડકાને સમુદ્રના તોફાનથી કૂવામાં આવી પડેલી માછલી સાથે થયેલી વાતના જેવી છે. એ દેડકાએ તે માછલીને પૂછ્યું કે, સમુદ્ર કેવડોક મોટો હોય છે ? માછલીએ કહ્યું:- એ તો ખૂબ મોટો હોય છે. પછી દેડકો પાછો હઠતો જાય ને વારંવાર પૂછતો જાય કે આવડો ? આવડો ? એમ કરતો કરતો તે કૂવાની બીજી બીંત સુધી જઈ પહોંચ્યો, તોપણ માછલીએ એમજ કહ્યું કે એથી પણ બહુ મોટો. આ સાંભળીને તે આશ્ચર્યપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે એ તો અસંભવિત છે. કેમકે સંસારમાં આથી મોટું કશું હોય નહિ.”

“ગીતાજ જેવું અદ્વિતીય પુસ્તક કાંઈ અકસ્માત પેદા થતું નથી. એના પહેલાં તો ઘણા કાળની જ્ઞાનોન્નતિ આવશ્યક છે. જ્યાં ઉપનિષદો અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તત્ત્વજ્ઞાન હયાત ન હોય ત્યાં ‘ગીતા’ જેવો ગ્રંથ રચી શકાયજ નહિ. માત્ર એક મહાભારતમાંજ ગીતાને વિસ્તારથી સમજાવનારાં દૃષ્ટાંત મળી શકે છે, નહિ કે બીજા બીજા કિસ્સા-કહાણીઓમાં. ગીતાનું શિક્ષણ તો કેવળ ગંગાતટેજ સંભવે, બીજે નહિ.”

“મહાભારતની કથામાં ‘ગીતા’ એ એક ઝગમગતા હીરા સમાન છે. મહાભારતના રચનાર મહર્ષિ વ્યાસ સાચેજ થઈ ગયા છે. ગીતા-જ્ઞાન એ તેમની માનસિક શક્તિનું પરિણામ હોય કે શ્રીકૃષ્ણઅર્ધે અર્જુનને આ જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ કર્યો હોય, એ વિષે તર્કવિતર્ક કરવા નકામા છે. કેમકે એથી ગીતાની પવિત્રતામાં કોઈ પ્રકારનો ફેર પડતો નથી, કે જે પવિત્રતા કેવળ ગીતામાંજ જણાય છે. ૧૮ મા અધ્યાયના શ્લોક ૭૫-૭૬ માં સંજય કહે છે કે ‘આ પ્રમાણે મહર્ષિ વ્યાસજીની કૃપાથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના મુખથી કહેવાતો આ

ઉત્તમ યોગ મેં સાંભળ્યો છે. એ પવિત્ર કરનારા સંવાદને હું જોટલો યાદ કરું છું, તેટલો હું વિશેષ આનંદમાં મસ્ત થતો જાઉં છું.”

“કલ્પના કરો કે, વ્યાસજીએ સ્વયમેવ લખીને તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાજ મુખથી કહેવરાવવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે; તો એ વાત તો શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના મહિમાને અને જ્ઞાનને માનુષી સીમાથી બહુજ આગળ વધારી દે છે કે, વ્યાસ જેવા મહર્ષિ પણ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર શ્રીકૃષ્ણનેજ નામે કરવો ઉચિત અને આવશ્યક સમજતા હતા.”

x

x

x

x

‘ગીતા’ એ શક્તિનો ખજાનો છે.

“મનુષ્યો અને જાતિઓના જીવનમાં કેટલીક વાર એવો સમય આવી પહોંચે છે કે તેને ધર્મ અને અધર્મની કંઈ સમજણ પડતી નથી. એવે સમયે એક મહાકઠિન અને ગૂઢ પ્રશ્ન સામે આવી ખડો થાય છે અને જાને પક્ષની યુક્તિઓ રજુ થાય છે; પરંતુ તેનો કશો ઉકેલ દેખાતો નથી. મોટા મોટા શૂરવીરો અને ત્યાગીઓની બુદ્ધિ પણ એવે પ્રસંગે ગોચું ખાઈ જાય છે અને તેમને અધર્મજ ધર્મના વેશમાં દેખાવા લાગે છે. જેને સંસાર ઉપર એટલો બધો વૈરાગ્ય ઉપજ્યો હોય કે તેણે પોતાનું સર્વસ્વ તજી દીધું હોય; છતાં કેાઈ વાર તેની બુદ્ધિ પણ ભયવશ થઈને અવળા વિચારોમાં ફસાઈ પડે છે. પરંતુ ભગવદ્-ગીતામાં એવું જ્ઞાન મળી આવે છે કે જેને સારી પેઠે સમજી લીધા પછી મનુષ્યમાં એવી શક્તિ પેદા થાય છે કે જેથી તે ધર્મને અને અધર્મને સારી રીતે ઓળખી શકે છે. આ શક્તિને અર્જુને ૧૮ મા અધ્યાયના ૭૩ મા શ્લોકમાં માન્ય રાખી છે. તેનું મન એક ગૂઢ અને કઠિન સંશયમાં પડીને અધિકારમાં ફસાયેલું હતું તેને માટે તે છેવટે કહે છે કે ‘તમારી કૃપાથી મને સત્ય જ્ઞાન લાખ્યું છે, મારો મોહ દૂર થઈ ગયો છે, મારા સંશયો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા છે, હવે હું આપ કહો છો તેમજ કરીશ.’”

કર્મ વિના સર્વ કાંઈ નિર્વર્થક છે.

“કહેવાય છે કે, એક નૌકામાં ત્રણ વિદ્વાન પુરુષો જતા હતા. તેમાંનો દરેક જુદી જુદી વિદ્યામાં નિપુણ હતો. એક સંગીત જાણતો હતો, બીજો જ્યોતિષ અને ત્રીજો ન્યાય. સૌ પોતપોતાના ગુણની પ્રશંસા કરતા હતા. સંગીતવાળાએ બીજાઓને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, તમે કંઈ સંગીત જાણો છો કે નહિ? જવાબ મળ્યો, ના. તેણે કહ્યું:—તમે તમારી ઉંમરનો ચોથો ભાગ એજે ગુમાવી દીધો. જ્યોતિષીએ પણ એવાજ પ્રશ્ન પૂછ્યો, જ્યારે તેને પણ એવાજ ઉત્તર મળ્યો. એટલે તેણે કહ્યું કે, તમે અર્ધી ઉંમર નકામી ગાળી. આ પ્રમાણે ત્રીજાએ પ્રશ્ન કર્યો અને એજ ઉત્તર મળતાં તેણે કહ્યું કે, જો તમે ન્યાય ના ભણ્યા તો તમે જીવનના ત્રણ ભાગ ફેગટ ગુમાવ્યા. એટલામાં વંટો-

જીઓ આવ્યો અને નૌકા ડોલવા લાગી. ખલાસી વાતો સાંભળી રહ્યો હતો તેણે બધાને પૂછ્યું કે, તમે તરવાનું જાણો છો? બધાએ ના પાડી, એટલે તેણે કહ્યું કે:-ત્યારે તમે તો બધાએ આખી જીંદગી ખરબાદ કરી. કર્મની પણ એવીજ દશા છે. જે આપણે ગીતાએ શીખવેલો નિષ્કામ કર્મરૂપી સંસાર તરવાનો હુન્નર શીખીએ નહિ, તો આપણું પણ ખીન્નું બધું નકામું (અને લોભલાલચમાં વધુ ફસાવનારું) થઇ પડે છે.”

x

x

x

x

મૌલાના રમનું દર્શાવ

“મૌલાના રમે એક શ્લોક લખ્યો છે કે:-

દિલ હાથમેં લા યહ બડા હજ હૈ,

હજરો કાખોં સે એક દિલ હાસિલ કરના બહેતર હૈ.”

“ધર્મશાસ્ત્રી મૌલવીઓએ તેને નાસ્તિક ઠરાવ્યો અને તેના વિરુદ્ધ ફતવો કાઢવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. આથી બચાવમાં તેણે કહ્યું કે:-

“હું એક વાર કાખાની યાત્રાએ ગયો હતો, પણ ત્યાં મને પવિત્ર કાખાનાં દર્શન થયાં નહિ. પછી ખરાબર પત્તો શોધીને કાખા તરફ હું ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં કાખા મળ્યા. તેમને પૂછતાં જણાવ્યું કે, તે એક ડોશીનો સત્કાર કરવા ગયા હતા. પછી તે ડોશી પાસે જઇ મેં પૂછ્યું કે, જે કાખામાં લાખો માણસો જાય છે ત્યાંના લોક તને કેવા કેમ આવ્યા? ડોશીએ કહ્યું કે, મને કંઈ ખબર નથી. મેં પૂછ્યું કે ‘તમે કંઈક શુભ કાર્ય કર્યું હશે?’ ડોશીએ કહ્યું કે ‘મારાથી તો એવું કશું બન્યું નથી. હમણાં રસ્તામાં આવતાં એક ફૂતરાને ફૂવા ઉપર ફરતો જોયો; તેને ખૂબ તરસ્યો જોઇ લાગણી થવાથી મેં પાંદડાંનો પડીઓ બનાવ્યો અને માઈં કપડું ફાડીને દોરી બનાવી; પરંતુ ફૂવો ઉડેા હોવાથી તે દોરી જળને પહોંચી શકી નહિ. પાસે એક પણ વસ્ત્ર ના રહ્યું ત્યારે મેં માથાના વાળ ઉખાડીને ખૂટતી દોરી બનાવી અને પાણી કાઢી ફૂતરાને પાવું.’ આ વાત સાંભળીને મેં કહ્યું કે, જ્યારે જંગલમાં એક ફૂતરા ઉપર દયા કરવાથી કાખાએ તને આટલું માન આપ્યું તો તો મનુષ્યે મનને વશ કરવું એ કાખાની યાત્રા કરવા કરતાં ઘણુંજ શ્રેષ્ઠ છે.”

ગીતા અને મનુમદાર

“‘ગીતા મે હૃદયં પાર્થ!’ અહો! ગીતા તો ભગવાનનું પોતાનું હૃદય છે! શું તમે એ ભગવાનના હૃદયને સ્પર્શ કરવા ઇચ્છો છો? ઇચ્છતા હો તો તેને જેમ તેમ નહિ અડતાં પવિત્ર થઇને અડજો. નાહીને શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરવાથી તો માત્ર બહારની પવિત્રતા આવશે; પરંતુ એટલાથી કામ નહિ ચાલે. અંતરની પવિત્રતા તો ખાસ જોઇશે. કેમકે વિચાર તો કરો કે, તમે જે શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માને સ્પર્શ કરવા ધારો છો, તે કેટલા બધા પવિત્ર છે? અને તમે પોતે કેવા છો? લોકો ભલે

તમને નથી જાણતા, પરંતુ તમે પોતે તો તમને જાણો છોને? વળી સર્વજ્ઞ પરમાત્મા તો તમને તમારાથી પણ વધારે જાણખે છે. જરા જુઓ તો ખરા કે તમારામાં કેટલા દોષો છે? કેટલા અપરાધ થઇ ચૂક્યા છે? કેટલાં પાપ કરી ચૂક્યા છો અને કેટલી મલિનતાઓએ તમારા હૃદયમાં ધર કરેલાં છે? કહો ત્યારે એવી અયોગ્ય સ્થિતિમાં શ્રીહરિના હૃદયરૂપ ભગવદ્ગીતાને તમે કેવી રીતે સ્પર્શ કરી શકશો?”

“પરંતુ અહો! ભયભીત થઇને એક વાર શ્રીહરિનો સ્વભાવ તો યાદ કરો! તેઓ કેવા મહાન ક્ષમાસાગર છે! તેઓ કોઇના પણ અપરાધ જોતા નથી. તેઓ તો તેમના તરફ મોં ફેરવતાંજ તમારા તરફ હાથ ફેલાવીને છાતી સરસા ચાંપે છે. કેમકે એ દીનાનાથ કંગાળનું સર્વસ્વ છે. એ તો પાપી અને તાપીના આશ્રયસ્થાન છે. એ તો દીનખંધુ છે. એ તો જેનું કોઇ નથી તેનું સર્વ કંઇ છે. એ તો પોતાના જનોને નિર્મળ બનાવી દઇ ખોળામાં બેસાડવા સદાય તલસી રહ્યા છે અને યાચે તેને શ્રદ્ધા પણ આપી રહ્યા છે. માટે આવો, પ્રિય ભાઇઓ! આવો. તે પરમાત્માના આ ગીતારૂપી હૃદયને સદાનો સાથી બનાવો; ગીતાનો નિત્યપાઠ કરી તેનો પ્રવાહ તમારા હૃદયમાં બને તેટલો વધુ વહેવરાવવાનો પ્રયત્ન કરો; અને પછી જોઈ લ્યો કે શું થાય છે? અવશ્ય તમારું ખૂબ કલ્યાણ થશે. હીકજ કલું છે કે:—

“कृष्णो जानाति वै सम्यक् किञ्चित् कुन्तिसुतः फलम् ।

व्यासो वा व्यासपुत्रो वा याज्ञवल्क्योऽथ मैथिलः ॥”

“શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા ગીતાને સમ્યક્ પ્રકારે જાણે છે; અર્જુન તેમાંનું થોડુંક જાણે છે; અને વ્યાસ, વ્યાસપુત્ર શુકદેવ, યોગી યાજ્ઞવલ્કય તથા રાજા જનક તેમાંનું કંઈક કંઈક જાણે છે. જે ગીતાસંબંધી આવું આવું કહેવાયું છે, તે ગીતાને સંસ્કારરહિત અજ્ઞાની મનુષ્ય શું સમજી શકશે? છતાં પણ બનતો પ્રયત્ન કરો, જેટલો પ્રયત્ન તમે કરશો તેથી વધારે ઝડપે તે ગીતાગ્રંથ અને તેના ગાયક શ્રીહરિ તમને અપૂર્વ પ્રકાશ આપી આંતરિક રહસ્ય સમજાવ્યા કરશે. કેમકે યાદ રાખો કે, તે કરુણાસિંધુ છે; તેની કૃપાની કંઈ હદજ નથી; અને તેથી ગમે તેવો મનુષ્ય ઉન્નત થવાની આશા રાખી શકે છે.”

ગીતા અને દેશભક્ત માલવીયાજી

“મને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે, માનવજાતિના ઇતિહાસમાં સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને અઔદિક શક્તિસંપન્ન પુરુષ એકમાત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજ થઇ ગયા છે; અને સમસ્ત પૃથ્વીમંડળની પ્રચલિત ભાષાઓમાં એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કહેલી ભગવદ્ગીતા જેવા નાનકડા કદનો આટલા બધા વિપુલ જ્ઞાનથી ભરપૂર હોય એવો બીજો કોઇ પણ ગ્રંથ નથી.”

“વેદો અને ઉપનિષદોનો સાર; આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં

મંગળમય માર્ગ દેખાડનાર; કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના ત્રણે માર્ગો-
દ્વારા મનુષ્યને પરમ શ્રેયના સાધનનો ઉપદેશ આપનાર; સૌથી ઉચ્ચ
જ્ઞાન, સૌથી નિર્મળ ભક્તિ, સૌથી ઉજ્જવળ કર્મ, યમ, નિયમ,
ત્રિવિધ તપ, અહિંસા, સત્ય અને દયાના ઉપદેશની સાથે સાથે ધર્મને
ખાતર ધર્મનું અવલંબન કરીને તથા અધર્મના ત્યાગપૂર્વક યુદ્ધ
કરવાનો ઉપદેશ કરનારો આ ગ્રંથ એવો અદ્ભુત છે કે જેમાં ૧૮ નાનકડા
અધ્યાયોમાં એટલું બધું સત્ય, એટલું બધું જ્ઞાન અને એટલા બધા
ઉચ્ચ પ્રકારના ગંભીર તથા સાત્ત્વિક ઉપદેશો ભર્યા છે, કે જે મનુષ્ય-
માત્રને નીચામાં નીચી દશામાંથી ઉપાડીને દેવતાઓના સ્થાનમાં
બેસાડવાની શક્તિ ધરાવે છે. ગીતાશ્રી ધર્મનો ભંડાર માત્ર હિંદુ-
ઓનોજ નહિ પરંતુ સમસ્ત જગતના માનવોનો ભંડાર છે.”

“જગતના અનેક દેશોના વિદ્વાનોએ ગીતા વાંચીને લોકોની
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરનારા પરમ પુરુષનું શુદ્ધ સર્વોત્કૃષ્ટ
જ્ઞાન અને તેનાં ચરણોમાં નિર્મળ નિષ્કામ પરાભક્તિ પ્રાપ્ત કરેલી છે.”

“તે પુરુષ અને સ્ત્રી મહાભાગ્યશાળી છે, કે જેમને આ સંસાર-
ના અંધકારથી ભરેલા સાંકડા માર્ગોમાં પ્રકાશ દર્શાવનાર આ નાન-
કડો પરંતુ અખૂટ તેલથી ભરેલો ધર્મપ્રદીપ પ્રાપ્ત થયો છે.”

“જેને આ ધર્મપ્રદીપ (ધર્મનો દીવો) પ્રાપ્ત થયો છે તેમનો એ
પણ ધર્મ છે કે, તેઓ મનુષ્યમાત્રને આ પરમ પવિત્ર ગ્રંથનો લાભ
આપવાનો પ્રયત્ન કરે.”

“મારી અભિલાષા અને જગદાધાર જગદીશ્વરને પ્રાર્થના છે કે,
હું મારા જીવનમાંજ એવા સમાચાર સાંભળું કે મોટામાં મોટા
માણસથી તે નાનામાં નાના સુધીના પ્રત્યેક હિંદુ સંતાનના ધરમાં
એક એક ભગવદ્ગીતાની પોથી ભગવાનની મૂર્તિની પેઠે ભક્તિભાવ-
પૂર્વક રાખવામાં આવે છે. અને હું એ પણ સાંભળું કે, અન્યાન્ય
ધર્મોને માનનારા આ દેશના તથા પૃથ્વીના સમસ્ત દેશોના નિવાસી-
ઓમાં ભગવદ્ગીતાના પ્રચારનો તેની મહત્તાને લાયકનો વિચારપૂર્ણ
અને ભક્તિ, જ્ઞાન તથા ધનથી સારી રીતે સમર્થન કરાયેલો પ્રયત્ન
થઈ ગયો છે. શ્રીકૃષ્ણઃ પ્રસન્નોઽસ્તુ।”

ગીતા અને લોકમાન્ય તિલક મહારાજ

લોકમાન્ય તિલક મહારાજ કહે છે કે:—“સમસ્ત સંસારના
સાહિત્યમાં ગીતા જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી.” એ ઉપરાંત બૌદ્ધોના
ત્રિપીટક અને ધર્મપદ તથા ખ્રિસ્તીઓના બાઈબલ સાથે પણ ગીતાની
તુલના કરીને તેમણે એજ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે કે “દુઃખી આત્માને શાંતિ
આપનાર, આધ્યાત્મિક પૂર્ણદેશની ઓળખાણ આપનાર અને દુઃકામાં
ચરાચર જગતનાં ગૂઢ તત્ત્વોને સમજાવી દેનાર ગીતાના જેવો બીજો કોઈ

અંથ સમસ્ત વિશ્વની કોઈ પણ ભાષામાં નથી. વર્ણનો, આશ્રમનો, જ્ઞાતિનો, દેશનો, સ્ત્રીનો કે શૂદ્રાદિનો ભેદ ન રાખતાં સર્વ કોઈ માટે એકસરખી સદ્ગતિ સમજવનાર અને ઇતર ધર્મપ્રત્યે સહિષ્ણુતા દર્શાવનાર એવી જે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મયુક્ત ગીતા, એ તો સનાતન વૈદિક ધર્મરૂપી વિશાળ વૃક્ષનું એક અત્યંત મધુર અને અમૃતપદને પમાડનારું અમર ફળ છે.”

“આ ગીતાધર્મમાં વૈદિક ધર્મનો જે સમગ્ર સાર સમાયલો છે, તે સારભૂત નિત્યધર્મને જાણીને કેવળ કર્તવ્યતરીકે સર્વભૂતહિતાર્થે પ્રજાળ પ્રયત્નો કરીને વિજયો મેળવનારા કર્મવીરો તથા ધર્માત્માઓ જ્યારે આ ભારત ભૂમિને અત્રકૃત કરતા હતા, ત્યારે આ દેશ ઈશ્વરકૃપાને પાત્ર થઇ જ્ઞાનને અનુસરતા ચારિત્ર્ય ઉપરાંત ઐશ્વર્યને પણ શિખરે પહોંચેલો હતો; અને જ્યારથી એ બંને લોકમાંથી તારનારો તથા પરમ શ્રેયસ્કર એવો પૂર્વતર ધર્મ છૂટતો ચાલ્યો ત્યારથી ભારતવાસીઓની દુર્દશા શરૂ થઇ છે.”

“હિંદુધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનાં મૂળ તત્ત્વ જેણે જાણવાં હોય તેણે આ અપૂર્વ ગ્રંથનું અવશ્ય અને પ્રથમ અધ્યયન કરવું જોઈએ. કારણ કે યોગ, સાંખ્ય, ન્યાય, મીમાંસા, ઉપનિષદો, વેદાંત વગેરેના રૂપમાં ક્ષરાક્ષર સૃષ્ટિનો તથા ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનનો વિચાર કરનારાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો યથાશક્ય પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી વૈદિક ધર્મને જે જ્ઞાનમૂલક ભક્તિપ્રધાન તથા કર્મયોગપરાયણ એવું છેવટનું સ્વરૂપ અપાયું; અને જે સ્વરૂપ હાલના પ્રચલિત વૈદિક ધર્મના મૂળરૂપ છે; તેજ સ્વરૂપ આ ભગવદ્ગીતામાં પ્રતિપાદન કરેલું છે; અને તેથીજ કહી શકાય કે, હિંદુ-ધર્મનાં તત્ત્વો સંક્ષેપમાં અને નિઃસંદેહ રીતે સમજાવી શકે એવો ગીતાના જેવો બીજો કોઈ પણ ગ્રંથ સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં નથી.”

ગીતા અને ઇંગ્લેન્ડનો એક યહુદી એફ. એચ. મોલેમ

x x x “હું પૂરેપૂરી રીતે એક ઇસાઇતરીકે ઉછરેલો છું અને મારી શક્તિ મુજબ બાઈબલનો મેં યથાર્થ અભ્યાસ કર્યો છે; છતાં મને કહેતાં હર્ષ થાય છે કે, એમાં જે લખવામાં આવ્યું છે તે માત્ર ભગવદ્ગીતાના સારરૂપે છે, એમજ મને લાગે છે. સાથે એ પણ મારે કહેવું પડે છે કે, x x x જે જ્ઞાન ગીતામાંથી મળે છે તે ઇસાઇ કે યહુદી ધર્મનાં બાઈબલોમાં મળતું નથી.”

“મને એજ આશ્ચર્ય થાય છે કે, ભારતીય નવયુવાનો શામાટે અહીં સુધી વિજ્ઞાન શીખવા આવે છે? નિઃસંદેહ એનું કારણ તેમનો પાશ્ચાત્ય દેશો પ્રત્યેનો મોહજ છે. તેમનાં બોળાં હૃદયોએ હજી નિર્દય અને અવિનયી પશ્ચિમવાસીઓનાં હૃદય ઓળખ્યાં નથી. વિદેશી શિક્ષણથી મળતી લપકાદાર પદવીઓની લાલચે તેઓ એ સ્વાર્થીઓની ઈર્દ્રજાળમાં ફસાય છે; બાકી જે દેશ યા સમાજને શુભામીમાંથી છૂટવું હોય તેને માટે તો એ માર્ગ અઘોષિતનોજ છે.”

“હું ઇસાઇ હોવા છતાં પણ ગીતાપ્રત્યે આટલું બધું માન શામાટે ધરાવું છું તે વિષે બે શબ્દ લખીશ. જે પ્રશ્નોનો નિકાલ હજી પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો નથી લાવી શક્યા, તેવા ગૂઢ પ્રશ્નોનો નિકાલ એ ગીતા-ગ્રંથમાં શુદ્ધ અને સરળ રીતે આપેલો છે.”

x

x

x

x

“એમાંનાં કેટલાંય સૂત્રો અમૂલ્ય ઉપદેશોથી ભરપૂર જણાયાં તેથીજ હું ગીતા પર મુગ્ધ થયો. મને માલમ પડ્યું કે, ગીતા તો સર્વોત્તમ જ્ઞાનથી ભરપૂર ખજાનો છે અને દરેકના જીવનને માટે માર્ગદર્શક બોમીઆરૂપ છે. ટુંકામાં કહું તો તે સૂર્ય કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે સૂર્ય જીવન-દાતા છે, તેમ સંહારકર્તા પણ છે; ત્યારે ગીતા તો પરમાનંદ આપનારી અને અનંત જીવન બક્ષનારી મહાન દેવી છે. મારે માટે તો એ સાક્ષાત્ યોગેશ્વરી માતા છે. એ ગીતા દુનિયાની અઢળક સંપત્તિવડે પણ ખરીદી શકાય નહિ, એવો ભારતવર્ષનો અમૂલ્ય-અલૌકિક ખજાનો છે.”

ગીતા અને મહાત્મા થૌરો તથા એમર્સન

મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે, તેમના હૃદયમાં સત્યાગ્રહના ભાવો ઉત્પન્ન થવામાં મુખ્ય કારણરૂપ અને આદર્શતરીકે અમેરિકાના રહેવાસી મહાત્મા થૌરો છે. તેઓ એકાંતસેવનને માટે જંગલમાં રહેતા હતા, ત્યારે તેમના પદશિષ્ય એમર્સન એક દિવસ તેમની ઝુંપડી પાસે જઈને જુએ છે તો થૌરો એક પાટ ઉપર સૂઈ રહ્યા છે અને નીચે બે ત્રણ સાપ અને વિંછીઓ પડ્યા છે ! થોડી વાર પછી એ સાપ વિંછી ચાલ્યાં ગયાં અને થૌરો જાગ્યા, ત્યારે એમર્સને અભિવંદનાદિ કર્યા પછી સંકોચપૂર્વક કહ્યું કે:—“મેં કેટલાંક ઝેરી જાનવર પાટની નીચે જોયાં હતાં. મને ડર લાગે છે કે, તેઓ કદાચ આપને હેરાન કરશે; તેથી આજ્ઞા હોય તો આપનું બિછાનું બીજી જગાએ કરી આપું.”

આ સાંભળીને મહાત્મા થૌરોએ ખડખડાટ હસીને કહ્યું કે “એમર્સન ! એમાં તે ભયની શી વાત છે ? જ્યાંસુધી મારી રક્ષા કરનાર શ્રીગીતામાતા હયાત છે ત્યાંસુધી મને કોઈ પણ ભય નથી.” મહાત્મા થૌરો એક જગાએ ગીતાની બાબતમાં વધુ કહે છે કે:—

“પ્રાચીન યુગની સર્વ સ્મરણીય વસ્તુઓમાં ભગવદ્ગીતાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ પણ વસ્તુ નથી. x x ભગવદ્ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વ-વ્યાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષ થઈ જવા છતાં તેના જેવો બીજો એકે ગ્રંથ હજીસુધી લખાયો નથી. x x ગીતાની સાથે સરખાવતાં જગતનું હાલનું બીજું બધું જ્ઞાન મને તુચ્છ જણાય છે અને વિચાર કરતાં આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ મને એટલું બધું જણાય છે કે કાંઈ કાંઈ વાર તો એવોજ વિચાર થઈ આવે છે કે આ તત્ત્વજ્ઞાન કોઈ જુદાજ યુગમાં લખામલું હોવું જોઈએ. x x x x હું રોજ પ્રાતઃકાળે

મારા હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરાવું છું.”

મહાત્મા ઘોરોના પદ્મશિષ્ય એમર્સન:—અમેરિકાનો આ સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર ગીતાનું પુસ્તક હમેશાં પોતાની નજર સામે રાખતો. કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગ્રંથ, ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રી તથા માનવજાતિના અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે એમાંનો ‘સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ’ એ શ્લોક વાંચતો, ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઈ રહેતું; હૃદય નાચી ઉઠતું અને કલાકોના કલાકોસુધી તે આનંદાશ્રુ વહાવતો! પોતાના ગીતા પુસ્તકને તે ઇષ્ટદેવની મૂર્તિસમાન ગણતો.

સાધુ ટી. એલ. વસવાણી:—“ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વિચાર ભરેલા છે. એ ગ્રંથ એટલો અમૂલ્ય અને આધ્યાત્મિક ભાવોથી ભરેલો છે કે હું વખતોવખત પરમાત્માને એજ પ્રાર્થના કર્યા કરું છું કે, તે મારા ઉપર એવી દયા કરે અને શક્તિ આપે કે જેથી હું મૃત્યુ-પર્યંત આ સંદેશને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં પહોંચાડી શકું.”

ટી. વી. શેષગિરિ અચ્યર:—“હું ગીતાનો નિત્યપાઠ એટલા માટે કરું છું કે તેમાં સંસારના સર્વ ધર્મોનાં સર્વોત્તમ તત્ત્વ છે; તે ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યોનું એક પૂર્ણ ધર્મશાસ્ત્ર છે; તે સૌથી મહાન અવતારની વાણી છે; અને અમારા ધાર્મિક તથા સામાજિક જીવનનો સર્વોત્તમ સાર છે.”

મહર્ષિ દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુર:—“પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક ગ્રંથો ભક્તને ખૂબ ચમકે; પરંતુ અમારા આ નાનકડા દીપકનો પ્રકાશ તેથીયે વિશેષ જળકાને તેમને જાંખા પાડી દેશે.”

જસ્ટિસ કે. ટી. તલંગ:—“શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોમાં શાસ્ત્રકથિત લગભગ બધા ધાર્મિક વિષયોનું તત્ત્વ આવી ગયું છે. તેની ભાષા એટલી ગંભીર અને ઉત્કૃષ્ટ છે કે જેથી તેનું ભગવદ્ગીતા અથવા ઈશ્વરીય સંગીતના નામથી પ્રસિદ્ધ થવું યોગ્ય છે.”

ડૉ. મેકનિકલ:—“ભારતવર્ષના ધર્મમાં ગીતા ગ્રંથ બુદ્ધિની પ્રખરતા, આચારની ઉત્કૃષ્ટતા અને ધાર્મિક ઉત્સાહનું એક અપૂર્વ મિશ્રણ રજુ કરે છે.”

ટી. સી. કેશવાલુ પિલ્લે:—“ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રસાદીરૂપ શ્રીભગવદ્ગીતા પ્રત્યેક ઘરમાં હોવી અત્યંત આવશ્યક છે. સર્વ સ્ત્રી-પુરુષોએ તેનું અધ્યયન કરીને તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતોને અનુકૂળ કર્મ કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આપણે આપણાં બાળકોને શરૂઆતથીજ ગીતાનો પાઠ કરવાની રેવ પાડવી જોઈએ. આપણી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે ગીતા સિવાય બીજા કોઈ શિક્ષક કે માર્ગદર્શકની આવશ્યકતા નથી.”

પ્રો. રંગાચાર્ય કહે છે કે:—“હિંદુઓને સાંપ્રદાયિકતાથી રહિત એવું ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ આપવા માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાથી વધારે સારો ખીજો કોઇ ગ્રંથ નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના સંબંધમાં આ ઉક્તિ સર્વથા સત્ય છે કે, તે સમસ્ત માનવી સાહિત્યમાં એક ઉત્કૃષ્ટ કેટિલું દાર્શનિક કાવ્ય છે. હિંદુ ધર્મમાં ત્રિશ્વાસ રાખનારા સઘળાઓને માટે એ પ્રસિદ્ધ પ્રામાણિક ધર્મગ્રંથ છે. તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા સઘળા નૈતિક અને ધાર્મિક આદેશ પરમાત્માની આજ્ઞારૂપ છે.”

શ્રી. ભક્તરામજી શર્મા કહે છે કે:—“હાલમાં જો કોઇ એક એવી વસ્તુ હોય કે જેનો સર્વ લોકો સ્વીકાર કરી શકે તો તે માત્ર ગીતાજ છે. વ્યાસમુનિએ ગીતાશાસ્ત્રની આ રૂપમાં રચના કરીને હિંદુઓને એક તંતુથી બાંધી દીધા છે. જો આપણે ગીતા તરફ પૂરતું ધ્યાન આપીએ તો આજીવીજ સંસારમાંથી સમસ્ત વેર-વિરોધ નાશ પામે.”

“હાલમાં કેવળ હિંદુઓમાંજ નહિ પરંતુ હિંદુ-મુસલમાનોમાં પણ પરસ્પર કલહ અને વિરોધ વધી રહ્યા છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તો તેનો પ્રતીકાર બતાવ્યો છે કે:-

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

ममवर्तमानुवर्तन्त मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ (गी० ૪-૧૧)

“આ શ્લોક સુવર્ણમય અક્ષરોમાં લખવા યોગ્ય છે. ભગવાને તો એટલે સુધી કહી દીધું છે કે ‘જેટલા માર્ગો દેખાય છે તે બધા મારાજ છે. જેઓ જે રસ્તેથી મને મળવા આવે છે તેમને હું તે રસ્તે આવી મળું છું.’ હું માનું છું કે, આથી વધારે સહિષ્ણુતા ખીજા કોઇપણ ધર્મમાં મળી શકતી નથી. વસ્તુતઃ ગીતાદ્વારા પ્રતિપાદિત સંગઠનનો એજ આદર્શ છે. ગીતામૃત પ્રાણીમાત્રને માટે સુખનું સાધન છે.”

પંડિતવર શ્રીલક્ષ્મણજી શાસ્ત્રી કહે છે કે:—“ગીતા માનવજીવનનું સર્વસ્વ, અસાર સંસારનો સાર, શાસ્ત્રસાગરનું નવનીત, ઉપનિષદોનું સત્ત્વ અને સમસ્ત વેદોનો નિષ્કર્ષ છે. સૃષ્ટિના પ્રારંભથી આજસુધીમાં ગીતાના જેવું કોઈ પણ પુસ્તક રચાયું નથી. સનાતન ધર્મનાં ગૂઢ રહસ્યોને સરળ અને સરસ એવા થોડાક શબ્દોમાં પ્રકટ કરવાની અપૂર્વ શક્તિ શ્રીગીતાજીમાંજ છે. અને એમ કહેવામાં પણ અતિશયોક્તિ નથી કે, ગીતાજીના જેવું પુસ્તક પૃથ્વી ઉપર ન મૂતો ન મધિષ્યતિ અર્થાત્ થયું પણ નથી અને થશે પણ નહિ.”

“વિલ્હેલ્મ ફ્રાન્ક હુમ્બોલ્ટ કહે છે કે—“સંસારમાં જેટલા ગ્રંથો છે તેમાંથી ક્યાંય પણ ભગવદ્ગીતા જેવા સૂક્ષ્મ અને ઉન્નત વિચારો પ્રાપ્ત થતા નથી. જ્યારે મેં ગીતા વાંચી ત્યારથી હું વિધાતાનો સહાનો ઋણી બની ગયો છું; કેમકે તેણેજ મને આ ગ્રંથનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવા જીવતો રાખ્યો છે.”

(ઉપરોક્ત કથનથી એ સમજાઇ ગયું હશે કે, ભગવદ્ગીતામાંથી જર્મનીના એ ધણાજ મોટા માણસને કેટલું બધું પ્રેરણાદન મળ્યું છે. ભગવદ્ગીતા સંબંધી તેના એ વિચારો દૂર દૂર સુધી પ્રતિધ્વનિત થઇ ચૂક્યા છે અને તેથીજ આજે ભગવદ્ગીતા દુનિયામાં સૌથી વધારે વંચાતા ગ્રંથતરીકે જર્મનીમાં સૌથી વિશેષ વંચાય છે.—મૂળલેખક)

મહેરબાબાજી કહે છે કે—“આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સમસ્ત માનવજાતિ ઉપર ભગવદ્ગીતાનો ધણો વધારે પ્રભાવ પડ્યો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો હિંદુજાતિમાં જન્મ થવાથી ગીતાને લોકો ધણે ભાગે હિંદુઓનોજ ધર્મગ્રંથ માને છે; પરંતુ વાસ્તવમાં આ ગ્રંથ માત્ર હિંદુઓનોજ નહિ પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિનો છે. એમાં જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે તે માત્ર ભારતવર્ષ માટેજ નહિ પરંતુ સમસ્ત જગતને માટે છે. માનવજાતિ તેના ઉપદેશ અનુસાર આચરણ કરે એટલીજ માત્ર વાર છે. પછી તો સમસ્ત માનવસમાજમાં બંધુત્વ(પ્રેમ)ની સ્થાપના અવશ્ય અને આપોઆપોજ થઈ જશે. જેઓ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણપુરુષ હતા એ વાતમાં શંકા કરે છે તેઓ જાણી-સમજીને એવું નથી કરતા. શ્રીકૃષ્ણ અવશ્ય ઈશ્વરના અવતાર હતા અને સ્વયં સદ્ગુરુ (પૂર્ણપુરુષ) હોવાથી તેમણે આધ્યાત્મિક ભાવ અને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ઉપદેશોની અમૃતવર્ષાથી જગતને તરબોળ કરી દીધું છે.”

એફ. ટી. બ્રૂક્સ—“શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ભારતવર્ષના બિન્નબિન્ન મતોને એકત્ર કરનારી દોરી તથા રાષ્ટ્રીય જીવનની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રીય ધર્મગ્રંથનું સ્થાન લેવામાં જે જે નિયમોની આવશ્યકતા છે તે બધા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં મળી આવે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે બાવી વિધધર્મનો એક સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મગ્રંથ છે. ભારતવર્ષના ઉજ્જવળ ભૂતકાળનું એ મહાન દાન એવું અસરકારક છે કે માનવજાતિનું એથીયે વધારે ઉજ્જવળ ભવિષ્ય નિર્માણ કરનાર થશે.”

શ્રીનિવાસરાવ કૌજલગી કહે છે કે—“ગીતા એ જ્ઞાનનો એવો રતનાકર સાગર છે કે જેમાં ડૂબકી લગાવીને પ્રત્યેક મનુષ્ય સિદ્ધાંતરૂપી અનેક બહુમૂલ્ય મુક્તામણિઓ કાઢીને પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર તેમને પોતાના ગળાના હારરૂપ અને સ્વજીવનના અંગરૂપ બનાવી શકે છે.”

સાહિત્યસમ્રાટ બંકિમચાણુ કહે છે કે—“ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવાનું એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ, ત્રણેને એવો યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે કે જેવું સામંજસ્ય બીજા કોઈ પણ ગ્રંથમાં નથી !” x x “આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય કેવળ ગીતામાંજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં ને કોઈપણ કાળે કોઈએ કરી હોય એમ જણાતું નથી.” x x “આવો ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાદ જગતમાં બીજે ક્યાંય નથી.”

ચીની અનુવાદક કિષનજી—ચીનનો આ અનુવાદક શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો આસક્ત હતો કે તે દરરોજ ત્રણચાર વાર પ્રેમ-રુદન કરતો. ચીનાઓએ તો એનું જ નામ “કિષનજી” (કૃષ્ણજી) પાડ્યું હતું; અને અત્યારે ત્યાં એનું મૂળ નામ તો કોઈ પણ જાણતું નથી.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ કહે છે કે—“કોઇ પણ જાતિને ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.”

મહાન અકબરનો પ્રપૌત્ર “દારા શિકોહ” કહે છે કે:-

“આ ગીતાગ્રંથ આનંદ આપનાર, સાચો માર્ગ દર્શાવનાર, બ્રહ્મજ્ઞાનથી ભરપૂર, ઉંડા બેદોને ખોલનાર, એકતાને દર્શાવનાર અને બધા જ્ઞાતીઓના શિરોમણિ એવા મહર્ષિ વ્યાસજીએ રચેલ છે; એનાં પૂરતાં વખાણ કરવાની શક્તિ મારી જીભમાં અને કલમમાં નથી.”

મ૦ ગાંધીજી કહે છે કે:—“એક વખત મારો અંતકાળ પાસે આવેલો જણાયો, તે વખતે ગીતા મને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઇ હતી.”

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે—“‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ એ ઉપનિષદ-રૂપી બગીચાઓમાંથી વીણી કાઢેલાં આધ્યાત્મિક સત્યોરૂપી પુષ્પોની ગુથેલી સુંદર છડી કિંવા કલગી છે.”

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે:—“ભગવદ્ગીતામાં વેદોના ત્રણે કાંડ સ્પષ્ટ કરેલા છે; એટલુંજ નહિ પણ તે મૂર્તિમાન વેદરૂપ હોઇને ઔદાર્યમાં તો વેદથી પણ વધારે છે. x x જે કોઇ ગીતાગ્રંથ ખીન્ન-ઓને આપે તેણે લોકોને માટે મોક્ષસુખનું સદાવ્રત ખોલેલું જાણવું. x x ગીતારૂપી માતા અને મનુષ્યોરૂપી બાળકો છૂટાં પડેલાં ભટકે છે; તેમનો મેળાપ કરાવી આપવો, એ તો સર્વ સજ્જનોનો મુખ્ય ધર્મ છે.”

ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે કે:-

“નેયં ગીતા નામસદ્દસ્યં ધ્યેયં શ્રીપતિરૂપમજસ્રમ્ ।

નેયં સજ્જનસંગે ચિત્તં દેયં દીનજનાય ચ વિત્તમ્ ॥

ભાવાર્થ:-દુઃખમાત્રની આત્મતિક નિવૃત્તિ અને સચ્ચિદાનંદમય પરમધામની નિત્યપ્રાપ્તિ માટે ગાન તો એક માત્ર ગીતાનું અને વિષ્ણુ-સહસ્રનામનું ગાવા યોગ્ય છે; ધ્યાન તો વારંવાર શ્રીપતિના સ્વરૂપનું ધરવા યોગ્ય છે; ચિત્તને તો સાચા સાધુજનોના સંગમાં પરોવવું યોગ્ય છે અને વિત્તને તો દીન-દુઃખીઓને આપવું યોગ્ય છે.”

ગીતાના દ્રષ્ટા મહર્ષિ વ્યાસ વદે છે કે:-

“ગાતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રવિસ્તરૈઃ ।

યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુખપદ્માદિનિઃસૃતા ॥

ભાવાર્થ:-સ્વયં વિષ્ણુ ભગવાનના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલા ગીતા-શાસ્ત્રને ગાવા જેવું અને પાળવા જેવું (મહાકળદાયક સર્વોત્તમ) કર્તવ્ય હોવા છતાં અન્ય શાસ્ત્રોની ગડમથલમાં પડવાની શી જરૂર છે ?”

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે કહે છે કે:-

“ગીતા મે હૃદયં પાર્થ ગીતા મે સારમુત્તમમ્ ।

ગીતા મ જ્ઞાનમત્યુગ્રં ગીતા મે જ્ઞાનમવ્યયમ્ ॥

ગીતા મે ચોત્તમં સ્થાનં ગીતા મે પરમં પદમ્ ।

ગીતા મે પરમં ગુહ્યં ગીતા મે પરમો ગુરુઃ ॥

અર્થાત્ ગીતા એ માફ હૃદય છે; ગીતા મારો ઉત્તમ સાર છે; ગીતા માફ અતિ ઉગ્ર જ્ઞાન છે; ગીતા માફ અવિનાશી જ્ઞાન છે; ગીતા માફ શ્રેષ્ઠ નિવાસસ્થાન છે; ગીતા માફ પરમ પદ છે; ગીતા માફ પરમ રહસ્ય છે અને ગીતા મારો પરમ ગુરુ છે.”

વળી વિશેષમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:-“ હે અર્જુન! આપણા આ ધર્મમય સંવાદરૂપ ભગવદ્ગીતાનું જે કોઈ પદન કરશે, તેણે જ્ઞાનયજ્ઞવડે માફ-પરમાત્માનું પૂજન કરેલું સમજશ.”

ગીતાજી એટલે ?

ગીતાજી એટલે—માનવજીવનની નૌકાને આ અસાર ભવસાગર-ના દુર્ઘટ ખડકો વચ્ચેથી પસાર કરાવી સદાને માટે સમ્વિદ્યાનંદમય સાચા સ્વદેશમાં પહોંચાડનારું હોઝાયંત્ર.

ગીતાજી એટલે—જીવનરથનાં વ્યવહાર-પરમાર્થરૂપ પૈડાંને વિકટ રથને પણ ગતિમતિ આપનારી અખૂટ દિવ્ય શક્તિ.

ગીતાજી એટલે—ઉપનિષદોરૂપી ગૌમાતાઓનું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જેવા અદ્ભુત ભરવાડે દોહેલું, અને વ્યાસ જેવા અસામાન્ય મહર્ષિએ મહાભારતમાં સંગ્રહીને સર્વભોગ્ય બનાવેલું સર્વ શાસ્ત્રોનું સારામૃત.

ગીતાજી એટલે—મનુષ્યોને વહેમ અને ઉપલક્રીઆ આચાર-વિચારની ગલીકુંચીઓમાં રવડતા રોકીને જ્ઞાનચારિત્રની સીધી સડકે ચઢાવનારો જીગજ્ઞોનો અનુભવી ભોમીઓ.

ગીતાજી એટલે—દૂરથી સાચા ને સુખપ્રદ જણાતા ઝાંઝવાંના જળ જેવા જૂઠા પદાર્થો તરફ જીવને અનેક જન્મોથી તરસાવી-ભટકાવીને દોડાવી મારનારી, તથા ‘વિદ્યા’નું સાવ ખોટું નામ ધારણ કરીને લોકોને મોહજાળમાં ફસાવી રહેલી એવી પ્રપંચની પૂતળીરૂપ જે અવિદ્યા તેને ઉઠાવી દઇ મોક્ષદારની સરલ સુંદર ચાવીઓ સીધી જિજ્ઞાસુનાજ હાથમાં સોંપી દેવા સાર પ્રભુએ પોતેજ પ્રેરેલી ભોળી ભટક અભિધા.

ગીતાજી એટલે—નાશવંત શરીરને જીવાત્માના કપડા જેવું, અને જન્મમરણને જૂનું કપડું બદલી નવું પહેરવા જેવું સમજાવીને તેમાં રહેનારા જીવાત્માને નિત્ય, શસ્ત્રથી ન હેદાય તેવો, અગ્નિથી ન બળે તેવો, પાણીથી ન બીજાય તેવો, વાયુથી ન શોષાય તેવો તથા મૃત્યુથી મરે નહિ તેવો હોવાની ખાત્રી કરી આપનારું અભય શાસ્ત્ર.

ગીતાજી એટલે—પોતપોતાની પ્રકૃતિને-ગુણસ્વભાવને-અનુસરતાં શુભ કર્મો ફલાકાંક્ષા ન રાખતાં માત્ર કર્તવ્યદષ્ટિથી બળવવામાં રહેલો ખરો માનવધર્મ શીખવીને સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો તથા પાપીઓ માટે પણ મોક્ષપંથનો અધિકાર જાહેર કરનારો, તથા પ્રત્યેક આતુર મુમુક્ષુને અટળ સાચા સ્વરાજ્યનો નિરંકુશ હક્ક આપનારો ઈશ્વરી ઠંઢેરો.

ગીતાજી એટલે—વેદોરૂપી વિશાળ પહાડોનાં ઉચ્ચતમ અધ્યાત્મ-શિખરો ઉપર પૂર્ણ સ્વતંત્રતાએ વિહરીને જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય ગર્જનોવડે જગતને મોહનિદ્રામાંથી જગાડવા મથી રહેલી અલૌકિક વીજળી.

ગીતાજી એટલે—સામાન્ય લોકોના ત્રણે તાપ-અને પાંડિતોના છએ તાપ-ને દૂર કરી વ્યવહાર તથા પરમાર્થના પંથોને શીતળ તથા ટુંકા બનાવનારી અમૃતવૃષ્ટિ.

ગીતાજી એટલે—પાખંડી પ્રપંચીઓએ પાથરેલી ભ્રમજાળમાંથી છોડાવી સત્યરૂપી આકાશમાં વિહરાવનારું વિમાન.

ગીતાજી એટલે—બસ ગીતા ! ગીતા !! અને ગીતા !!!

સજ્જનોને સૂચના

૧-પોતેજ પૂર્ણજ્ઞાની થઇને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ તો કોઈકથી બને; પરંતુ અસામાન્ય મહાપુરુષોના જ્ઞાનચારિત્રથી ભરપૂર ઉત્તમ ગ્રંથો તો સર્વ કોઈ બીજાઓને ભેટ અથવા દાન તરફકે આપી શકે.

૨-દેશની સ્થિતિ એવી છે કે, લખી-વાંચી જાણુનારામાં પણ સેંકડે નેવું માણસો પૈસા ખર્ચાને સારા ગ્રંથોનો લાભ લઇ શકતા નથી. આથી તેઓમાં ઉપયોગી સારભૂત અને જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક ચોપડી-ચોપાનિયાં વિનામૂલ્યે ફેલાવવાં એ પણ સમજી દાતાઓની ફરજ છે.

૩-એવાં પુસ્તક-પુસ્તિકા મફત મળવાથી તેને નકામાં નહિ ધારતાં જેઓ વારંવાર વાંચવા-વિચારવા કાળજી રાખે અને જ્ઞાન સાથે ચારિત્ર પણ બીજવતા-સુધારો વધારો કરતા આલે તેમના બંને લોક સુધરી તેઓ કલ્યાણપદ પણ પામે એમાં સંશય નથી.

૪-ધરનાં તેમજ બહારનાં જે મનુષ્યો વાંચી ન જાણતાં હોય તેમને સારાં ચોપડી-ચોપાનિયાં વાંચી સંભળાવવાં, એ પણ લોકસેવા અને ઈશ્વરસેવાનો એક ઉત્તમ માર્ગ છે. પરંતુ સ્ત્રીવર્ગમાં તો સ્ત્રીઓ-એજ એ કાર્ય બજાવવું જોઈએ.

૫-નાનામોટા પ્રસંગો ઉપર થોડો વધુ ખર્ચ કરીને અથવા ધી ઓછું વાપરીને કિંવા બીજા ખર્ચમાં કસર કરીને પણ સ્થૂળ ભોજનની સાથે તેનાથી બહુ અગત્યના માનસિક ભોજનની પત્રાવલિઓરૂપ જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક ચોપડી-ચોપાનિયાં પણ મહેમાનો, પડોશીઓ, મિત્રો, જ્ઞાતિજનો, શ્રાદ્ધજ્ઞો, વિદ્યાર્થીઓ, ગામલોકો વગેરેને દાન-દક્ષિણારૂપે કિંવા ભેટ કે લહાણીરૂપે વહેંચવાં જોઈએ. વળી તેમને ત્યાં એવા પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમને પણ તેમ કરવા પ્રેરવા જોઈએ. કેમકે અનેકવિધ મિષ્ટાન્નો અને બીજી વસ્તુઓ કરતાં ઉત્તમ વાંચન બહુ વધારે ઉપકારક હોવાથી આ પ્રકાર ક્રમે ક્રમે એક ઉમદા રીતરૂપ બની રહે તો જન-સમાજમાં સહજે સહજે સાચી સેવા, નિષ્કામતા અને ઉન્નતિદાયક જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય વધારનારા આચાર-વિચાર ખૂબ ફેલાય એ ખુલ્લી વાત છે.

૬-ઈચ્છા હોય તો “અમુક વ્યક્તિના અમુક પ્રસંગ ઉપર અથવા તે વ્યક્તિના સ્મરણ નિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ” કે એવું કાંઈ મુખપૃષ્ઠ પર છપાવીને, લખીને, અથવા રંગબરંગપથી છાપીને આપી શકાય.

૭-માટે સસ્તા સાહિત્યદ્વારા નીકળેલાં અથવા બીજાં જે પણ પોતાને પસંદ પડે તે તે ખાસ ઉપકારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા પ્રત્યેક નાનામોટા પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગનું તેમજ જ્ઞાનચારિત્ર જેવી સર્વોપરિ વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેય દરેક સમજીએ મેળવવું ઉચિત છે.

૮-છૂટથી ખર્ચ કરવા ઈચ્છનાર સજ્જન ધારે તો કોઈએક ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ પણ છપાવીને વહેંચી-વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછો ખર્ચ કરવાનો હોય તો પોતાને પસંદ પડે તેવા કોઈ એક ઉત્તમ પુસ્તકની સામગ્રી પ્રતો ખરીદીને લહાણી કરી શકે. જો એકથી વધુ જાતનાં સારાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય તો તે ભેટ લેનારને તેમાંથી પોતાને મનગમતું પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ પણ આપી શકાય. માત્ર પાંચ દશ રૂપિયા આ રસ્તે ખર્ચવા હોય તો પણ ગીતાનો ૧૮ મો અધ્યાય અથવા તો બીજી કોઈ સારી બસો-ચારસો પુસ્તિકાઓની લહાણી વહેંચી શકાય. છેવટે એકાદ રૂપિયો ખર્ચવા હોય તો તેટલા વડે પણ ધર્મગ્રંથોનાં અથવા બીજાં અસરકારક શિખા-મણાઈનાં સો-બસો હસ્તપ્રત સુખેથી વહેંચી શકાય.

૯-અન્નવિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાનવિનાનું મન નિર્માલ્ય છે અને ચારિત્રવિનાનું જ્ઞાન અને જીવતર પણ વૃથા અને દુર્ગતિદાયક છે; માટે જ્ઞાન અને ચારિત્રની શુદ્ધિવૃદ્ધિ અર્થે છેવટ રોજ પાઠ પૈસો પણ અલગ કાઢીને દરેકે સારાં પુસ્તકો વસાવવાં જોઈએ. કેમકે વારસારૂપે પણ બીજા પદાર્થો કરતાં જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક ગ્રંથો બહુ મહત્વની, લાભકારી અને દેવતાઈ વસ્તુ છે.

સારાં પુસ્તકોના ફાયદા

અનુભવીઓના ઉદ્દગાર

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેનું ભાગ્ય સારા ગ્રંથ વાંચવાવિચારવા જેટલું ઉત્તમ હોય, તેના આગળ ચંચળ લક્ષ્મીના આ શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે ને પુસ્તકો તે લાલ લછ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને આપણા ઘરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો તે તેમાંથી ખનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપ-યોગમાં આવી શકે એવા ચક્રણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ખેંચી લાવી ઠંડક આપનાર પંખાઓ છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો તે રોટલા છે; જ્ઞાન તે મેષ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવાં પાણીભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન તે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો તે એનો રસ્તો દેખાડનાર પૂજનીય દેવો છે.”

સ્વ૦ પઢિયાર

“મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો. x x x માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જ્ઞાતીય ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ જાગી શકતી નથી. x x x બધી જ્ઞાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્ન-તિ છે. પશુ આદિના જેવી ઈન્દ્રિયતૃપ્તિ સિવાયનું બીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ ખતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. x x x સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્યસિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છ લાગે છે.”

“બંકિમચંદ્ર”

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી ઊઠાવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ બૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને બીજા કોઈ ઓળખાં નથી.”

“મારડન”

“સહવાસથી જેમ માણસના ગુણ અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો જેને શોખ હોય તે ઉપરથી પણ તેને ઓળખી શકાય.”

“એકાદ ઉત્તમ ગવૈયો ઇચ્છે ત્યારે પોતાના વાળંત્રમાંથી ચઢાય તે સ્વર કાઢી આનંદ લે છે; તેમ વાંચનાર પણ જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે એકાદ

ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઇ શકે છે.”

“અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ઝલ્લડરતન જેવો પ્રતિભાક્ષાળી પુરુષ પણ ગજવામાં સદાય એકાદ પુસ્તક લઇને ફરે; તો પછી આપણા જેવાઓએ તો વૃથા જતી કિંમતી ક્ષણોને વાપરવા માટે શું ન કરવું જોઇએ ?”

એક વિદ્વાન કીકજ કહે છે કે, “વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના બદલામાં કોઇ આખા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને છોડું નહિ.”

“પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાંત કરી નિરાશા પણ દાળે છે.”

“એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલે સુધી મત છે કે ‘માણસને લૂગડાં-લત્તાંની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે.’ તે પોતે પણ જરૂરનાં પુસ્તકો ખરીદી લેતાં સુધી લૂગડાં લેવાનું મુલતવી રાખતો. x x x તે વાંચતો ત્યારે ત્યારે ‘હું વધારે સારો થયો છું’ એમ તેને લાગતું.”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરોપકારવૃત્તિ વિસ્તારે છે; અને જેમ જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે.”

“ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તો એ ગ્રંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે ‘અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાનભયુ’ છે તે લ્યો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્પણ થશે.’ શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે?”

“સદ્ગ્રંથો પર સ્નેહ, એ પ્રભુના રાજ્યમાં જવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાંચન એ ઝેર પીવા સમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સુખ સંતોષ નહિ મળે તે સુખ સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી મળશે.”

“લીલા વનમાં બૂખે મરનાર પશુમાં અને આટલા બધા જ્ઞાનદાયક ગ્રંથો હોવા છતાં જ્ઞાનહીન રહે, તે મનુષ્યમાં શું ફેર ?”

“સદ્ગ્રંથવિનાનું ઘર મડદાની ધોર જેવું છે.”

“ગ્રંથસંગ્રહરૂપી કલ્પવૃક્ષ પાસે જે માગશો તે મળશે.”

“ઉત્તમ પુસ્તકો, એ વિચારરત્નોનો અમૂલ્ય ભંડાર છે.”

“આ જગતમાં બીજી વસ્તુઓ જે કાંઇ લાભ આપી શકે, તેના કરતાં સદ્ગ્રંથો ઘણો ઉત્તમ અને વધારે લાભ આપે છે.”

“માણસને લૂગડાંલત્તાં કરતાં પુસ્તકોની વધારે જરૂર છે.”

“મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રો સાફ સમજાવે છે કે, મહત્તાનો ફરવાળો સર્વ માટે સદાકાળ ઉઘાડો છે.”

સ્વામી વિવેકાનંદજી કહે છે કે “તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને

બીજું જે આવ્યું તે વાંચવા માંડો છો; પણ એવું તમે થોડું વાંચો એટલું સારું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં અને બીજાં (જ્ઞાન-ચરિત્રવર્ધક) સારાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની તમારે આખી જીંદગી સુધી જરૂર છે.”

મં ગાંધીજી કહે છે કે “ પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયેલા રહી શકતો તેથી મને વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત, એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે; તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેડી શકે છે. x x એક પછી બીજું, એમ સારાં પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતરવિચાર પણ કરી શકશો.”

“જયપણમાં પડેલા શુભ અશુભ સંસ્કારો બહુ ઉંડાં મૂળ ધાસે છે એમ હું ખૂબ અનુભવું છું અને તેથી કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો સાંભળવાનું મને તે વયે ન મળ્યું એ સામે છે.”

સદ્ગ્રંથસામર્થ્ય

સોરઠા

માનવ મોહું ભાગ્ય, જે તું ઇચ્છે તાલ્યરું;
તો તો ઝટપટ જાગ્ય, સદ્ગ્રંથો હાકલ કરે.
મહાપુરુષનો સંગ, માનવ મળવો દોશલો;
આપે એનો રંગ, આદેશોના ગ્રંથ શુભ.
અંધકાર-અજ્ઞાન, તે દૂર કરવા ઉગીચો,
જ્ઞાન-સૂર્ય એ જાણુ, તુજ પૂર્વજનો વારસો.
લોહ સમું જે મન, માટીમાં માટી બને;
કર એનું કાંચન, પારસગ્રંથ સમાગમે.
માનવ માંથો દેહ, ખેહ થવા નવ ખો વૃથા;
અમરપણું લે એહ, જ્ઞાન ભજન ચરિત્રથી.
વેહેવા ચાહો વીર, મહોટા જનને મારગે;
ધારો જ્ઞાનચરિત્ર, ચરિત્ર વાંચી તેમનાં.
જીવન ઉત્તમ થાય, ચરિત્ર ઉત્તમ વાંચતાં;
એ અર્થ વંચાય, ચરિત્રગ્રંથો ચાહથી.

દોહરા

પરમ શ્રેયને પામવા, રાજી કરવા રામ;
ઉત્તમ ગ્રંથો વાંચવા, કરવાં રૂડાં કામ.
ભગવત ભેટે ભાવથી, કંપે કાળ કરાળ;
ભાવ થકી ભાઈ ભણે, ભલી ગ્રંથની માળ.
વૃથા વહેતા સમયની, લેવા શુભ સંભાળ;
વાંચો વીર વિવેકથી, વિવિધ ગ્રંથની માળ.

ઉત્તમ ચરિત્રોના ફાયદા

(અનુભવોઓના ઉદ્દગાર)

“જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ ચરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં આંપણ જુએ છે, ત્યારે તે આંપણને કાઢી નાખવા અને ક્રિતિમાં વધારો કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, તેમ ચરિત્રરૂપી આરસીવડે પોતાના સ્વભાવમાં વળગેલાં બૂબણુદૂબણુ-ગુણદોષ વગેરે તેના જોવામાં આવે છે; અને તેમ થતાં દૂબણુનો ક્ષય અને બૂબણુમાં વૃદ્ધિ કરવાને તે જગત થાય છે. વળી જે કમ ઉપદેશ અથવા બોધ કરવાથી નથી બનતું, તે કામ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. અતિશ્રમ લઈ વિદ્યા લણો, દેશાટન કરો, સ્વદેશહિતેચ્છુ થાઓ, પ્રેમશૌર્ય દાખવો. એવા એવા ઉપદેશો મુખે અથવા પુસ્તકદ્વારા કરવાથી જેવી અને જેટલી અસર થાય છે, તેના કરતાં એવા ગુણોથી અંકિત થયેલાં અસામાન્ય માનવીઓનાં ચરિત્ર વાંચવા સમજવાથી ધણીજ વધારે અસર થાય છે—અર્થાત્ અંતઃકરણમાં તેની આબાદ અને ઉંડી છાપ પડે છે, અને પછી તે દિવ્ય માનવી બનવાને ઉત્તેજિત થઈ આગળ વધે છે.”

* * *
“ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે, આપણી આશામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું કૌવત, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે રૂડાં કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ; અને મોટાઓનાં કામોમાં તેમની સાથે જોડાઈ ભાગીદાર થવાને ઉત્તેજાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું અને તેમના દાખલાદષ્ટાંત જોઈને સ્ફૂર્તિમાન થવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળના સહવાસમાં રહેવા બરાબર છે.”

* * *
“ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને બતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલી હદસુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે.”

* * *
“મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે આ વાત બરાબર સમજી શકાય છે કે, મહત્તાનો દરવાજો સર્વ કોઈ માટે ઉઘાડો છે.”

* * *
આવું છે તેથીજ આ સંસ્થા તરફથી ઉત્તમ ચરિત્રો નીકળેલાં છે, જેની વિગત અન્યત્ર આપી છે.

વિજ્ઞાન, શુક્તિ અને અનુભવનાં પુષ્કળ દર્શાવે તે સૌ ઉત્તમ
સિદ્ધાંતો સચોટ રીતે સમજાવી અનુભવને અસાધારણ જ્ઞાન,
ઉત્સાહ અને મનોબળથી ભરપૂર બનાવી મૂકનાર તથા
અનેકોનાં જીવન પલટાવી નાખનારા ઉત્તમ મંથા.

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ

ગ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧ થી ૫

કદ ૫૧૧X૮૧ પૃષ્ઠ ૫૮૦, મૂલ્ય ૨)

આમાંના કેટલાક વિષયો:-આત્મકૃપા, બ્રહ્મચર્ય, નગદધર્મ,
ભારતનો ભવિષ્યકાળ, હિંદની જરૂરીઆતો, યજ્ઞનું રહસ્ય, રાષ્ટ્રીય ધર્મ,
ઉત્કર્ષનું રહસ્ય, પાપત્તું નિવાન, આપણું સત્ય સ્વરૂપ, ધર્મનું લક્ષ્ય-
ખિંદુ, માનસિક શક્તિઓ, સ્વર્ગનું રાજ્ય, પવિત્ર પ્રણવ, હૃદયસ્થ હરિ,
સાક્ષાત્કારનો વિધિ, પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ, સર્વ ધર્મનું સમાધાન.

ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૬ થી ૯

કદ ૫૧૧X૮૧, પૃષ્ઠ ૫૮૦, મૂલ્ય ૨)

આમાંના કેટલાક વિષયો:-સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો
માર્ગ, વિજયી આધ્યાત્મિક શક્તિ, હજારો મુસાનો દંડ, જગત ક્યારે
અને શામાટે? કુટુંબ શી રીતે સુખી કરવા? દુઃખમાંથી ઇશ્વરમાં,
રામનો સંદેશ, આર્યાવર્તની પ્રાચીન દિવ્ય દષ્ટિ, જગતપર હિંદનું
ઝલુ, હિમાલયનાં દર્શનો, સ્વામીશ્રીના પત્રો ઇ. ઇ.

ગ્રંથ ૩ જો-ભાગ ૧૦ અને ૧૧

કદ ૫૧૧X૮૧, પૃષ્ઠ ૫૨૮, મૂલ્ય ૨)

આમાંના કેટલાક વિષયો:-રામપરિચય, આનંદ, જીવતો કેાણુ?
લોકોને વેદાંત કેમ નથી ગમતું? ઉન્નતિનો માર્ગ, અદ્વૈત, પત્રમંજુષા,
સુલેહ કે જંગ?-ગંગાતરંગ, સુધારણા, વિદેશના અનુભવ ઇત્યાદિ.

ગ્રંથ ૪ થો-ભાગ ૧૨ અને ૧૩

કદ ૫૧૧X૮૧, પૃષ્ઠ ૬૪૦, મૂલ્ય ૨)

આ ગ્રંથમાં સ્વામી રામતીર્થજીના વિસ્તૃત અને અસરકારક
ચરિત્ર ઉપરાંત બોધપ્રદ ૧૫ લેખો અને ભાષણો છે.

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

શ્રીવાલ્મીકિ રામ યણ

ઉત્તમ ભાષાંતર—આવૃત્તિ ળીજી

કદ ૬૧૧૧×૧૦, ચિત્ર ૩૨, પૃષ્ઠ ૧૩૪૦, મૂલ્ય ૬)

આમાં રામાયણના ઉત્તમ ભાષાંતર ઉપરાંત હનુમાન ઇલાદિ વાનર હતા કે મનુષ્ય ? રાવણને માથાં દશ હતાં કે એક ? હનુમાન સમુદ્ર કૂદીને ગયેલા કે તરીને ? વગેરે અનેક બાબતોપર નવોજ પ્રકાશ પાડનારા તથા રામાયણનો અદ્ભુત પ્રભાવ અને ઉપકારકતા દર્શાવનારા મહત્ત્વપૂર્ણ લેખો છે.

શ્રીય ગવાસિષ્ઠ મારામાયણ

મોટા બે ભાગમાં—ત્રીજી આવૃત્તિ

આવા મોટા અક્ષર, વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર,
કદ ૬૧૧૧×૧૦, પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, મૂલ્ય ૧૦)

શ્રી ગિરધરકૃત રામાયણ

આવા મોટા અક્ષરમાં છપાયેલી શુદ્ધ આવૃત્તિ
પૃષ્ઠ ૭૮૦, કદ ૫૧૧૧×૬, પાકું પૂંકું, મૂલ્ય ૨૧

શ્રી તુલસીકૃત રામાયણ

પુષ્કળ સુધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિ

મૂળ દોહાચોપાધ આવા ગુજરાતી અક્ષરમાં છે,
અને ગુજરાતી ટીકા આવા અક્ષરમાં છે.

ચિત્રો ૩૨, કદ ૬૧૧૧×૧૦, પૃષ્ઠ ૧૩૫૨, મૂલ્ય ૩૧

આ આવૃત્તિમાં રામાયણ સંબંધી અનેકાનેક લેખો ઉપરાંત ક્ષેપક કથાઓ, લવકુશકાંડ, વૃલસીદાસ ઇત્યાદિ મહાત્માઓનાં ચરિત્ર, હનુમાન-ચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકાપ્રશ્ન, રામાયણમાહાત્મ્ય હોઈ નવી પથ અનેક બાબતો ઉમેરાઈ છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાઓ

ગુજરાતી સરસાર્થ સાથે-મધ્યમ અક્ષર

અમાં શ્લોકના અક્ષર આવા છે.

તથા ટીકાના અક્ષર આ લીટી પ્રમાણે છે. કહ ૩૩૩×૫૩૩,
પૃષ્ઠ ૨૫૬, સાદુ પૂંકું ૦)૮, પાકું ૦)૮, શબ્દિયું ૦

ગુજરાતી સરસાર્થ સાથે-મોટા અક્ષરમાં

અમાં શ્લોકના અક્ષર આવા છે. અને

ટીકાના અક્ષર આ પ્રમાણે છે.

૫×૬૩૩ નાં પૃષ્ઠ ૨૫૬, સાદુ પૂંકું ૦, પાકું ૦)૮

શ્રીધરી અનુસાર ગુજરાતી ટીકા સાથે

૩૩૩×૫૩૩ નાં પૃષ્ઠ ૪૮૦, પાકું પૂંકું ૦-

મૂલમૂલ ભગવદ્ગીતાઓ

મધ્યમ અક્ષર, કહ ૩૩૩×૫૩૩, પૃષ્ઠ ૧૮૫, પાકું પૂંકું ૦, સાદુ ૦)૮
મોટા અક્ષર ,, ૫×૬૩૩, ,, ૨૨૦ ,, ,, ૦૩, ,, ૦)૮

પંચરત્ન ગીતાઓ

પંચરત્ન ગીતા ગુજરાતી સરસાર્થ સાથે

મોટા અક્ષર, ૫×૬૩૩ નાં પૃષ્ઠ ૫૨૫, પાકા પૂંકા સાથે ૦૩૩

મધ્યમ અક્ષર, ૩૩૩×૫૩૩ નાં પૃષ્ઠ ૭૨૦, પાકા પૂંકા સાથે ૦૩

મૂલમૂલ પંચરત્ન ગીતાઓ

નાના અક્ષરમાં, ૩૩૩×૫૩૩ નાં પૃષ્ઠ ૨૦૦, પાકું ૦, સાદુ ૦)૮

મધ્યમ અક્ષરમાં, ,, ,, ૩૨૫ ,, ૦)૮ ,, ૦

મોટા અક્ષરમાં, ૫૩૩×૭ ,, ૩૭૫ ,, ૦૩૩ ,, ૦૩

શ્રીરામાયણ ચિત્રાવલિ-૭૩૩×૧૦૦ નાં ચિત્રો ૩૬, પાકું પૂંકું ૧)

શ્રીમહાભારતચિત્રાવલિ- ,, ,, ૩૦, ,, ૧)

શ્રીકૃષ્ણમુરારીનું ત્રિરંગી ચિત્ર કહ ૧૪×૨૨, મૂલ્ય ૦-

શ્રીદ્રૌપદીવસાહરણ ,, ,, ,, ,, ,, ૦-

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમવાદ અને મુંબઈ

શ્રી જ્ઞાનશ્વરી ભગવતીતા

આવૃત્તિ ચોથી, પૃષ્ઠ ૮૦૦, કદ ૫૧૧×૯૮, મૂલ્ય ર)
એમાં ગીતાના શ્લોક, અર્થ, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું ચમત્કારી
ચરિત્ર તથા તેમણે ૬૦૦ વર્ષપર રચેલી અસરકારક દર્શનોથી
ઉભરાતી ઉત્તમ ટીકા ગુજરાતીમાં અપાઈ છે.

શ્રીશાંતિપર્વ-મહાભારતનું

ઉત્તમ ભાષાંતર—નવી આવૃત્તિ

પૃષ્ઠ ૬૨૦, કદ ૬૧૧×૧૦, મૂલ્ય ૫)
આમાં પિતામહ ભીષ્મ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, દેવર્ષિ નારદ તથા
અનેક ઋષિમુનિઓના કલ્યાણકારી સંવાદ અને ઉપદેશ છે.

શ્રીમદ્ ભગવતી ભગવત

અથવા દેવી ભાગવત

વેદધર્મ સભાવાળું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર
આ લીટીમાં છે તેવા મોટા અક્ષર, કદ ૬૧૧×૧૦, પૃષ્ઠ ૮૬૪,
ઉત્તમ કાગળ, પાકાં પૂઠાં, સુંદર છપાઈ, મૂલ્ય ૪૧

શોધક વૃત્તિવાળા વિદ્વાનોને આ પુરાણમાંથી જગતના અતિ-
પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતી ખાસ જાણવા જેવી માહિતી મળશે; જિજ્ઞા-
સુ જનોને અનેક ઠેકાણે વેદ અને ઉપનિષદના ગૂઢ આધ્યાત્મિક ઉપદેશો
તથા ધર્મ, નીતિ, યોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિથી ભરપૂર અનેક અસર-
કારક આખ્યાનોનો લાભ સરલ રૂપમાં મળશે. સતીસાધ્વીઓનાં અનેક
આખ્યાન સ્ત્રીઓ માટે બહુ બોધદાયક અને અસરકારક છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર

એન્ટિક કાગળમાં નવી-સાતમી આવૃત્તિ
વેદધર્મસભાનું ઉત્તમ ભાષાંતર, આવડા મોટા અક્ષર,
સુંદર ૧૬ ચિત્રો, પૃષ્ઠ ૧૦૫૦, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય ૩)
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

નીચલા સંતવાણીના અંથોમાં આવા મોટા અક્ષર છે.

શ્રીછેટમની વાળ

- ગ્રંથ પહેલો { આમાં ઉત્તમ ૩૪૭ કીર્તન, ઘોળ, છપ્પા વગેરે છે. કદ ૫૪૯ પૃષ્ઠ ૨૬૪, મૂલ્ય ૧)
ગ્રંથ બીજો { આમાં બોધદાયક અનેક આખ્યાન વગેરે છે. કદ ૫૪૯ પૃષ્ઠ ૪૦૦, રૂ. ૧૧
ગ્રંથ ત્રીજા { જ્ઞાનકંકો, છાંદોગ્યસાર, ભક્તિભારકર. ભક્તિકલ્પતરુ, અક્ષરબાવની, સાંખ્યસાર, ૬૦ પૃષ્ઠ ૨૭૦, ૧)

શ્રીપ્રીતમનાસને વાળી

આમાં પ્રીતમદાસનું વૃત્તાંત, રસિક અને બોધદાયક ભજન, ઘોળ, ગરબા, ગરબી, સાખી, છપ્પા, કક્કા, મહિના, તિથિઓ, વાર, ભગવદ્ગીતા ૬૦ હોષ કદ ૫૪૯, પૃષ્ઠ ૪૨૦, મૂલ્ય ૧૧.

શ્રીઅરવંદી વાળ

પુષ્કળ ઉમેરા સાથે બીજી આવૃત્તિ.

પૃષ્ઠ ૫૦૦, કદ ૫૪૪, મૂલ્ય ૧૧

શ્રીભજનસંગર

કદ ૫૪૬, પૃષ્ઠ ૨૩૦, સાદું પૂંજું, બાજુ પાકું બાજુ

શુભ સંગ્રહ-જુદા જુદા ભાગોમાં

- ભાગ પહેલો { આમાં ધરગતુ દવાઓ, ઉપયોગી સૂચનાઓ ૬૦૯૬ બાબતો, પૃષ્ઠ ૨૦૦, મૂલ્ય ૦૧, રૂ. ૧ ની ૫
ભાગ બીજો { વિવિધ વિષયના ૨૬૦ ઉપયોગી લેખ હોષ કદ ૬૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૫૮૪, મૂલ્ય ૨૧
ભાગ ત્રીજો { ખાસ ઉપકારક ૧૯૮ લેખો હોષ કદ ૬૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૪૩૨, મૂલ્ય ૧૧
ભાગ ચોથો { અતિ ઉપયોગી ૧૮૯ લેખો, કદ ૬૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૪૧૬, મૂલ્ય ૧૧
ભાગ પાંચમો { ખાસ ઉપયોગી ૧૭૨ લેખો, કદ ૬૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૪૦૦, મૂલ્ય ૧૧
ભાગ છઠ્ઠો { ખાસ જાણવા જેવા ૧૫૯ લેખો, કદ ૫૪૯, પૃષ્ઠ ૬૬૬, મૂલ્ય ૧૧૧

આ સંસ્થાના ઉત્તમ ગ્રંથો

ધાર્મિક ગ્રંથો

મૂલ્ય

શ્રીમહાભારત-સંપૂર્ણ ભાષાંતર-૭ ભાગમાં...	૩૬)
શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ-૩૨ ચિત્રોસાથે ...	૬)
શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ-નવી આવૃત્તિ, ૩૨ ચિત્રો	૩૥
શ્રીગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ	૨૧
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-બે ભાગમાં....	૧૦)
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-નવી આવૃત્તિ....	૫)
શ્રીમદ્ભગવતી ભાગવત-(નવી આવૃત્તિ)	૪૥
શ્રીમદ્ભાગવત-નવી આવૃત્તિ ૩૩) બે ભાગમાં	૩૥
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ	૨)
શ્રીરામકૃષ્ણ કથામૃત-બંને ભાગ ભેગા ...	૨૥
શ્રીમહાભારત અને રામાયણવિષે વિચારો(સાદુ)	૦૥
શ્રીમહાભારતવિષે-જાણવાજોગ વિચારો ...	૧૥
ધર્મતત્ત્વ-બંદિમચરિત્ર સાથે ૦૥૥, યોગતત્ત્વ...	૧
સ્વામી રામતીર્થ-ચાર ગ્રંથોમાં ૧૩ વિભાગ છે. ૮)	
ભાગ ૧ થી ૫.... ૨)	ભાગ ૧૦-૧૧, ૨)
ભાગ ૬ થી ૮.... ૨)	ભાગ ૧૨-૧૩.... ૨)
સ્વામી વિવેકાનંદ-આઠ ગ્રંથોમાં ૧૩ વિભાગ છે.	
ભાગ ૧-૨-૩, ૨)	ભાગ ૬ મો ચરિત્ર ૨૥
ભાગ ૪-૫.... ૨)	ભાગ ૧૦ મો-રાજયોગ ૧)
ભાગ ૬-૭.... ૧)	ભાગ ૧૧ મો-જ્ઞાનયોગ ૧૥
ભાગ ૮ મો.... ૨)	ભાગ ૧૨-૧૩ પત્રો, ઉપદેશો ૧૥
ભગવદ્ગીતા-સરલાર્થ સાથે સાદુ પૂંઠું ૦) =, પાકું ૦)	
ભગવદ્ગીતા-સરલાર્થ સાથે મોટા અક્ષરમાં ૦, ૦	
ભગવદ્ગીતા-શ્રીધરી ટીકાનુસાર અર્થસહિત...	૦-
ભગવદ્ગીતા મૂલમાત્ર-મધ્યમાક્ષર ૦, મોટા અક્ષર ૦	
પંચરત્ન ગીતા-ગુ ૦ સરલાર્થ સાથે ૦, મોટા અક્ષર ૦	

પંચરત્નગીતા-મૂલમાત્ર-ત્રણ પ્રકારની ૦, ૦૮, ૦૧૧
 શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ-ગુજરાતી અર્થ સાથે... ૦)-૧૧
 પ્રભુમય જીવન-સુધારેલી નવી આવૃત્તિ ૦૧
 શ્રીસુખોદ રત્નાકર-અસરકારક દૃષ્ટાંતો સાથે.... ૦૧૧
 અખાની વાણી-મનહર પદ સાથે ૧૧
 પ્રીતમદાસની વાણી-ચરિત્ર સાથે મોટો સંગ્રહ ૧૧
 છોટમની વાણી-અંથ પહેલો ૧), બીજો ૧૧, ત્રીજો ૧)
 શ્રીભજનસાગર-સાદુ પૂઠું ૦૮, પાકું પૂઠું ૦૧-
 ઉપદેશ સારસંગ્રહ-ભાગ ૧, ૨ ભાગ ... ૧)
 સ્વર્ગનું વિમાન ૧૧ | સ્વર્ગનો ખજાનો ૧૧
 સ્વર્ગની કુચી ૧૧ | સ્વર્ગનો પ્રકાશ ૧૧

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

આર્યોના સંસ્કાર અથવા હિંદની વિધાકળા ૦૧
 શુભસંગ્રહ-ભાગ ૧ લો ૦, ભાગ બીજો ૨૧, ભાગ ૩જો ૧૧
 ભાગ ૪ થો ૧૧, ભાગ ૫ મો ૧૧, ભાગ ૬ હો ૧૧, ૭ મો છપાય છે.
 આગળધસો ... ૧૧
 ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ ... ૧૧
 આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧ લો ૧)૮, ભાગ બીજો ૧૧
 બંકિમ નિબંધમાળા-ધર્મતત્ત્વ સાથે ... ૧૧

બોધદાયક ઉત્તમ જીવનચરિત્રો

પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણનું ચરિત્ર અને ઉપદેશો ૧૧
 ભાસ્કરાનંદ અને વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી ૧૧
 ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-ત્રણ અંથોમાં નવી આવૃત્તિ... ૬)
 મહાન સાધ્વીઓ-અતિ ઉત્તમ ૧૫ ચરિત્રો ... ૧૧
 શ્રી ભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત... ૧૧
 નેપોલિયન બોનાપાર્ટ ૩) | વીર દુર્ગાદાસ.... ૦૧૧
 મુસ્લીમ મહાત્માઓ ૧૧ | સમ્રાટ અકબર ૧૧
 ભારતના વીરપુરુષો ૧) | દાનવીર કાર્નેગી ૧૧
 શ્રી શિવાજી છત્રપતિ ૨ | કાઉન્ટ ટાલ્સ્ટૉય ૨૧

इतिहास अने वैदकसंबंधी पुस्तका

राजस्थाननो इतिहास—ये मोटा ग्रंथामां १०)
आर्यलिपि—नवी आवृत्ति छपाई वधारे सस्ती नीकणशे.
आरोग्यविषे सामान्य ज्ञान—गांधीलुक्त... ०।-

बोधप्रद टुंकी वार्ताओ

टुंकीवार्ताओ—भाग १ थी ४ लेगा—६६ वातो... २)
टुंकीवार्ताओ—भाग ५ मो—२८ वातो ०।।-
टुंकीवार्ताओ—भाग ६ हो—२७ वातो ... १)
टुंकीवार्ताओ—भाग ७ मो—अनेक वातो ... १।।
दयालु माता अने सहगुणी पुत्री ०।

बाळको माटे खास उपयोगी पुस्तको

सहगुणी आणको—६६ टुंकां आणयरित्र ... ०।
आणसहभोध—वार्ताओइपे धार्मिक शिक्षण ०।
आणकोनी वातो—रसिक वातयितइपे २१ पाठ ०)≡
दुःखमां विधाब्यास—सचोटा सायां दृष्टांतो ०।
सुभोधक नीतिकथा—श्री. भीरवलनी लभेली ०।-

चित्रो अने चित्रावलीओ

श्रीमहाभारत चित्रावली—२६ चित्रो, पाकां पूंठां १)
श्रीरामायण चित्रावली—३६ ,, ,, १)
श्रीकृष्णमुरारीनुं त्रिरंगी मोटुं चित्र ... ०।-
श्रीद्रौपदी—वस्त्राहरण ,, ,, ... ०।-
ज्ञानपट—सोपानपट ... ०।-)

१—पोस्टअर्थ दरेकनुं लुहुं. २—भंगावेलांमांथी जे पुस्तको न आवे
ते भलास समजवां. ३—पूजं भूदय प्रथम मोकली ८-१० इ.नां पुस्तको
रेखरस्ते भंगाववाथी पेकींग वगेरेना ०। यदवा छतां कुल अर्थ अहु
ओछो आवशे. ४—अभदावादना कार्यालय माटे किंमत घटाडेली, ते
धणांभरां पुस्तको माटे हज्ज जरी छे. तेनुं सचिपत्र जीनुं भणशे.
५—सामटां इ. १००)नां पुस्तको लेवाथी जे किंदायती किंमतमां पणु ६।
टका कपाशे. ६—मुंअछना कार्यालयमां अहारगाम भुज्जनी किंमत लेवाशे
अने कममां कम २५)नां लेवाथी इपिये दोढ आनो कपाशे.

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय { अभदावाद
अने मुंअछ-२

ગીતા વિષે જાણવા જેવા વિચાર-૨

ગીતા મે હૃદયં પાર્યં ગીતા મે સારમુત્તમમ્ ।
ગીતા મે જ્ઞાનમત્યુર્ગં ગીતા મે જ્ઞાનમવ્યયમ્ ॥
ગીતા મે ચોત્તમં સ્થાનં ગીતા મે પરમં પદમ્ ।
ગીતા મે પરમં ગુહ્યં ગીતા મે પરમો ગુરુઃ ॥

“ગીતા એ મારું હૃદય છે; ગીતા મારો ઉત્તમ સાર છે; ગીતા મારું અતિ ઉચ્ચ જ્ઞાન છે; ગીતા મારું અવિનાશી જ્ઞાન છે; ગીતા મારું ઉત્તમ સ્થાન છે; ગીતા મારું પરમપદ છે; ગીતા મારું પરમરહસ્ય છે અને ગીતા મારો પરમ ગુરુ છે.” ૯૦ શ્રીકૃષ્ણ

“ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રવિસ્તરૈઃ ।

યા સ્વયં પદ્માનાભસ્ય મુલપદ્માદ્વિનિઃસૃતા ॥

“સ્વયં વિપ્લવના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલા ગીતાશાસ્ત્રને ગાવા અને પાળવા જેવું મહાદેવનાયક કર્તવ્ય હોવા છતાં અન્ય શાસ્ત્રોની ગડમથલમા પડવાની શી જરૂર ?” મહર્ષિ વ્યાસ

“ગેયં ગીતા નામસદૃશં ધ્યેયં શ્રીપતિરૂપમજસ્રમ્ ।

નેયં સજ્જનસંગે ચિત્તં દેયં દીનજનાય ચ વિત્તમ્ ॥

“દુઃખમાત્રની આત્મતિક નિવૃત્તિ અને સમિધદાનંદપદની નિલપ્રાપ્તિ માટે ગાન તો એક માત્ર ગીતાનું અને વિષ્ણુસહ-સ્રનામનું ગાવા યોગ્ય છે; પ્યાન તો વારંવાર શ્રીપતિના સ્વરૂપનું ધરવા યોગ્ય છે; ચિત્ત તો સાધુસંગમાં પરાવવા યોગ્ય છે અને વિત્ત તો દીન-દુઃખીઓને દેવા યોગ્ય છે.” ૯૦ શંકરાચાર્ય

“કૃષ્ણો જાનાતિ વૈસમ્યકુ કિંચિન્ કુન્તીસુતઃ ફલમ્ ।
વ્યાસો વા વ્યાસપુત્રો વા યાજ્ઞવલ્કયોડથ મૈથિલઃ ॥

“એક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજી ગીતાને યથાવત્ જાણે છે; અર્જુન, વ્યાસ, વ્યાસપુત્ર શુકદેવ, યોગી યાજ્ઞવલ્કય, રાગ જનક એઓ તો તેમાંનું કંઈક જાણે છે.” ગીતામાહાત્મ્ય

મોહ કો મિટાતી પ્રકટાતી આત્મબોધ શુદ્ધ ।
મીરુતા મગાતી યુદ્ધવીરતા જગાતી હૈ ॥
ક્ષણમેં છુડાતી અકર્મણ્યતા સે નિષ્કર્મી કો ।
કૌન તૂ હૈ, વિશ્વ ક્યા હૈ તથ્ય સમજાતી હૈ ॥
પ્યારી યોગિયોંકી આં વિયોગિયોંકી મોગિયોંકી ।
મરણોપરાન્ત મોક્ષદ્વાર દિલ્લાતી હૈ ॥
જીવનમેં વિશ્વવિજયી કા હૈ પઢાતી પાઠ ।
શાન્તિ સુખદાત્રી એક ગીતા કહલાતી હૈ ॥

(વિદ્યાભારતર શુક્લ)

ગીતા વિષે જાણવા જેવા ૧૫ નાનકડાં પ્રશ્નો - ૩

(સારાંશરૂપે)

“ ‘ગીતા’ એ ઉપનિષદો અને સાંત્વિત્વ સંપન્ન છે. x x ધર્મ-પ્રચારનું ઉત્તમ સાધન છે. x x શક્તિનો ખજાનો છે. x x માત્ર એક મહાભારતમાં જ ગીતાને વિસ્તારથી સમજાવનારાં દર્શાત મળી શકે છે.”

ભાઈ પરમાનંદજી

“એ અર્થ એટલો અમૂલ્ય અને આધ્યાત્મિક બાવોથી ભરેલો છે કે હું વખતોવખત પરમાત્માને એજ પ્રાર્થના કરી કરું છું કે, તે મારા ઉપર એવી દયા કરે અને શક્તિ આપે કે જેથી હું મત્સ્ય-પર્વત ગીતાનો સદેશ એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં પહોંચાડી શકું.”

સાધુ ડી. એલ. વસવાણી

“શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોમાં શાસ્ત્રકથિત લગભગ બધા ધાર્મિક વિષયોનું તત્ત્વ આવી ગયું છે. તેની ભાષા એટલી ગંભીર અને ઉત્કૃષ્ટ છે કે જેથી તેનું ‘ભગવદ્ગીતા’ અથવા ‘દિશ્વરીય સંગીત’ના નામથી પ્રસિદ્ધ થવું યોગ્યજ છે.”

ડૉ. ડી. તૈલંગ

“આપણે આપણા બાળકોને પ્રથમથીજ ગીતાનો પાઠ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આપણી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે ગીતા સિવાય બીજા કોઈ શિક્ષક કે માર્ગદર્શકની જરૂર નથી.”

ડી. સી. કેશવાલુ પિલ્લે

“ન્યાસમુનિએ ગીતાશાસ્ત્ર આ રૂપે રચીને હિંદુઓને એક તંત્રથી બાંધી દીધા છે. ગીતા તરફ આપણે પૂરતું ધ્યાન આપીએ તો આજથીજ સંસારમાંથી બધાં વેરકેર નાશ પામે.”

ભક્તરામ શર્મા

“ધર્મનાં ગૃહ રહસ્યોને થોડાક મરળ અને સુરસ શબ્દોમાં પ્રકટ કરવાની અપૂર્વ શક્તિ શ્રીગીતાજીમાં જ છે.”

લક્ષ્મણજી શાસ્ત્રી

“તે મૂલસ્થનાં કર્તવ્યોનું એક પૂર્ણ ધર્મશાસ્ત્ર છે.”

ડી.વી. અચ્યર

“સંસારભરમાં ગીતા જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી.”

લોતિલક

“ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવાનું કારણ કે, તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ, ત્રણેને એવો યોગ્ય ન્યાય આપાયો છે કે જેનું સામંજસ્ય બીજા કોઈ ગ્રંથમાં નથી! x x આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ વ્યક્ત્ય, કેવળ ગીતામાં જ દેખાય છે. આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ કાળે કોઈએ કરી નથી.”

સાહિત્યસમ્રાટ બંકિમ

“ ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ એ ઉપનિષદરૂપી બગીચાઓમાંથી વીણી કાઢેલાં આધ્યાત્મિક સત્યોરૂપી પુષ્પોથી ગુથેલી એક અતિ સુંદર છત્રી કિંવા કલગી છે.”

સ્વામી વિવેકાનંદ

“જે કોઈ ગીતાગ્રંથ બીજાને આપે તેણે લોકોને માટે મોક્ષ-મુખનું સદાવત ખોલેલું જાણવું. x x ગીતારૂપી માતા અને મનુષ્યોરૂપી બાળકો છટાં પડેલાં ભટકે છે; તેમનો મેળાપ કરાવી આપવો, એ તો સર્વ સજ્જનોનો મુખ્ય ધર્મ છે.”

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર

